КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

1–2 2009

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

1–2
2009

ЗМІСТ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 23 квітня 2009 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12. 1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ОГЛЯДИ ТА ІНФОРМАЦІЯ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО IV З'ЇЗД НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

28 жовтня 2008 року в Києві, у Центрі ділового та культурного співробітництва "Український дім" відбувся IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України, на який прибули делегати з усіх областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя. Форум дослідників рідного краю відкрив голова Спілки, академік НАН України, Герой України Петро Тронько.

Присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять знаних подвижників українського краєзнавчого руху, які пішли з життя у міжз'їздівський період: академіка НАН України Івана Кураса, членів Президії правління — заступника голови Спілки, заслуженого працівника культури України Юрія Данилюка, члена-кореспондента НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України Олександра Маринича, членів правління — Іона Винокура (м. Кам'янець-Подільський), Жанни Мони (м. Сімферополь), Михайла Левчука (м. Тернопіль), Олекси Романця (м. Чернівці), члена Ревізійної комісії Миколи Бєляєва (м. Богодухів), відповідального працівника правління Ольги Самосюк. Під час роботи з'їзду відбулося урочисте покладання квітів до пам'ятників Тарасу Шевченку, Михайлу Грушевському, до Вічного вогню в Парку Слави та Меморіального знаку жертвам Голодомору на Михайлівській площі.

Теплі вітання делегатам і гостям з'їзду надіслали Президент України Віктор Ющенко, Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко, Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк, президент Національної академії наук України Борис Патон, Міністр культури і туризму України Василь Вовкун, Білоруське добровільне товариство охорони пам'яток історії та культури. Нових вагомих здобутків членам Спілки побажали у своїх виступах керівник Головної служби гуманітарної політики Секретаріату Президента України Олександр Биструшкін, заступник міністра Кабінету Міністрів України Іван Ратушняк, заступник міністра культури і туризму України Микола Яковина, голова Українського фонду культури, поет-академік Борис Олійник, голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік НАН України Петро Толочко, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій, ректор Харківського національного університет ім. В. Н. Каразіна Віль Бакіров, директор Інституту географії НАН України, член-кореспондент НАН України Леонід Руденко.

Звітну доповідь про роботу правління Спілки за період з грудня 2003 р. по жовтень 2008 р. виголосив його голова Петро Тронько. Було заслухано і звіт голови Ревізійної комісії Спілки Олега Бажана. З доповіддю "Про деякі зміни та доповнення до Статуту Спілки" виступив заступник голови правління Григорій Клепак, який також оприлюднив рішення Мандатної комісії щодо визнання повноважень делегатів з'їзду.

В обговореннях доповідей взяли участь: Василь Мельниченко — голова правління Черкаської обласної організації Спілки, Олександр Білоусько — відповідальний секретар правління Полтавської обласної організації Спілки, Ганна Швидько — голова правління Дніпропетровської обласної організації Спілки, Микола Литвин — голова правління Львівської обласної організації Спілки, Валерій Романько — голова правління Донецької обласної організації Спілки, Анатолій Шафаренко — член правління Київської обласної організації Спілки, голова Обухівської район-

ної ради, Віктор Прокопчук — член правління Хмельницької обласної організації Спілки, Ольга Борисова — відповідальний секретар правління Луганської обласної організації Спілки, Геннадій Бондаренко — голова правління Волинського обласного товариства краєзнавців, Павло Федака — голова правління Закарпатської обласної організації Спілки, Михайло Іщенко — член Президії правління Спілки (м. Канів Черкаської обл.), Сергій Смолянніков — представник Товариства українсько-болгарської дружби, Наталія Савченко — заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти та науки України, Іван Петренко — заступник голови Олександрівської районної організації Спілки (Кіровоградська обл.), Дмитро Чистяк — випускник Малої академії наук (м. Київ). Теофіл Виноградник — член правління Івано-Франківської обласної організації Спілки, Олександр Бут — професор Донецького національного університету, Володимир Щербатюк — голова Лисянської районної організації "Витоки" Черкаської області, Іван Пащук — голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства, Іван Доцин — директор видавництва "Водограй", видавець серії "Броварська минувшина" (м. Бровари Київської обл.). Виступаючі розповіли про здобутки місцевих краєзнавчих осередків за останні 5 років, означили невирішені проблеми, внесли конкретні пропозиції щодо шляхів подальшого розвитку українського краєзнавчого руху.

Підсумком цих відвертих, часом емоційних, але вельми конструктивних дебатів стало одностайне ухвалення за всіма питаннями порядку денного відповідних постанов, що визначають головні напрями діяльності організації дослідників і літописців рідного краю, яка набула статусу Національної творчої Спілки. Найпріоритетнішим завданням на найближчий період визнано роботу з підготовки енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України". Було сформовано персональний склад новообраних Правління та Ревізійної комісії, затверджено текст Звернення учасників IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України до української громадськості.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 16 жовтня 2008 р. № 908

Київ

Про надання Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної

Відповідно до статті 7 Закону України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” Кабінет Міністрів України **постановляє:**

Враховуючи видатні заслуги у забезпеченні розвитку української національної культури, надати статус національної Всеукраїнській спілці краєзнавців і надалі іменувати її — Національна спілка краєзнавців України.

СЕКРЕТАРІАТ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ УПРАВЛІННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ №2

Прем'єр-міністр України **Ю. ТИМОШЕНКО**

Інд. 28

Президент України

Організаторам, учасникам і гостям IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України

Дорогі друзі!

Сердечно вітаю вас із відкриттям IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. Низький уклін усім, хто присвятив своє життя вивченню витоків і першоджерел багатовікової історії нашого народу.

Високо ціную ваш вагомий внесок у відродження традицій та історичної пам'яті нації, розбудову української духовності, виховання у підростаючого покоління любові до рідної землі.

Українське краєзнавство пережило трагічні сторінки, зазнало кривавих репресій тоталітарної радянської системи. Ми маємо свято берегти пам'ять про видатних діячів, чиї імена замовчувалися впродовж тривалого часу – М.Яворського, О.Янати, В.Гериновича, С.Рудницького та багатьох інших подвижників.

Сьогодні краєзнавчий рух шириться і набирає сили, до нього залучаються сотні нових ентузіастів. Щиро вдячний вам за активну науково-дослідницьку діяльність, за натхненну працю і патріотизм.

Бажаю всім учасникам і гостям поважного зібрання плідної роботи. Зичу міцного здоров'я, щастя, нових успіхів та здобутків у вашій шляхетній справі.

Віктор ЮЩЕНКО

Дорогі друзі!

Щиро вітаю всіх тих, для кого діяльність, спрямована на відродження історичної пам'яті, національного патріотизму, відповідальності за збереження історико-культурного надбання, стала справжнім покликанням, є метою життя.

Підтвердженням видатних заслуг краєзнавців у забезпеченні розвитку української національної культури стало рішення Уряду щодо надання Спілці краєзнавців статусу національної.

Переконана, що Ви і надалі примножуватимете славетні традиції національної культури, вірно слугуватимете ідеї розбудови демократичного суспільства, утвердження заможної, духовно багатої України.

Зичу Вам міцного здоров'я, щасливої долі, злагоди, нових здобутків у справі збереження національної культурної спадщини України.

З повагою

Прем'єр-міністр України Юлія ТИМОШЕНКО

28 жовтня 2008 р.
м. Київ

ГОЛОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Учасникам IV-го з'їзду Національної спілки краєзнавців України

Щиро вітаю учасників з'їзду, увесь краєзнавчий рух України з високою оцінкою ваших колективних заслуг перед державою - присвоєнням Всеукраїнській спілці краєзнавців національного статусу.

Ваша спілка давно визнана широкою українською громадою, адже об'єднала у спільній праці і академіка, і учня - дослідників минулого та сьогодення від Волині до Донецького краю.

Краєзнавці завжди ставили перед собою високу і благородну мету: дослідженням історико-культурної спадщини сприяти збереженню історичної пам'яті українського народу, формування знань про долі видатних людей, окремих родин, представників різних націй в України.

Це ви і ваші попередники здійснили громадянський подвиг - підготували і видали унікальне у світовій культурі енциклопедичне видання під назвою „Історія міст і сіл України". Переконаний, найкращою подякою українським краєзнавцям за це рукотворне диво було б видання нової редакції цієї унікальної роботи.

Важливою складовою діяльності спілки є її співпраця з освітянами і, що важливо, з учнівською та студентською молоддю. Це природно і мудро, що ваша творча професійна спілка дбає про майбутнє українського краєзнавства, яке є неодмінною складовою духовності громадянського суспільства.

Бажаю учасникам з'їзду, усім краєзнавцям України нових плідних пошуків. Хай віднайдене і досліджене вами минуле стане життєстверджуючою основою для молодих поколінь, надихає на утвердження миру і добра на нашій землі.

Міцного здоров'я і людського щастя всім.

Арсеній ЯЦЕНЮК

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-27-45 http://www.rada.gov.ua

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

01601, м. Київ, вул. Франка, 19
телефон 235-23-78, факс 235-32-57
E-mail: info@mincult.gov.ua

**Учасникам IV з'їзду
Національної спілки
краєзнавців України**

__________ № __________
На № __________

Шановне товариство!

Сердечно вітаю Вас з відкриттям IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України.

Справа, якій Ви присвятили своє життя, охоплює усю широчінь і багатство людської діяльності. Дбайливе збереження свідчень історії та культури від прадавніх джерел минулого до надбань сьогодення – Ваш неоціненний внесок у розвиток майбутнього України.

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, а й формою самозахисту. Зусилля кількох поколінь патріотів підтримували у суспільстві інтерес до культури, мови, традицій нашого народу.

Український краєзнавчий рух веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів Київської Русі та героїчної Доби Козаччини до сьогодення.

За роки незалежної України Спілкою краєзнавців здійснено цілу низку масштабних заходів, зокрема проведено II та III з'їзди, більше 10 Всеукраїнських наукових краєзнавчих конференцій, понад 400 регіональних конференцій, відроджено випуск репресованого журналу «Краєзнавство», розпочато видавництво документального збірника «Репресоване краєзнавство» тощо.

Завдяки Вам високий дух попередників проникає в наш розум і пам'ять. Переконаний, що і надалі справа краєзнавців посідатиме гідне місце у формуванні суспільної свідомості, вихованні та духовному збагаченні молодих поколінь.

Бажаю всім учасникам з'їзду міцного здоров'я, сімейного тепла, натхнення, успіхів задля розвитку національної культури!

З повагою

Міністр **Василь Вовкун**

220029, г.Мінск, вул.Старажоўская,5. Тэл. +375 29 111 73 32
Разліковы рахунак 3015212710012 у ф-ле МГД ААТ «Белінвестбанк» г.Мінска, код 764
УНП -100095020, АКПА-00020362

№ 254 ад 27.10.2008 г.

Старшыні Нацыянальнай супо ікі
краязнаўцаў Украіны
акадэміку
Пятру Цімафеевічу Транько

Шаноўны Пётр Цімафеевіч!

Ад імя Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі культурце дазвольце павіншаваць Вас асабіста і ўзначальваемую Вамі Нацыянаолкую суполку краязнаўцаў Украіны з пачаткам працы IY з'езду украінскіх краязнаўцаў.

На краязнаўчым руху трымаецца вывучэнне, папулярызацыя гісторыі і культуры адмуэта падмурак патрыятызму, любові да Радзімы, да мілай Украіны.

Краязнаўства цесна пераплецена з аховай гісторыка-культурнай спадчыны, бёявіельга ўявіць асобна дзве такіх пачэсных і патрэбных дзейнасці. Працаўнікі краязнаўства прыходзяць да абароны помнікаў, абараняючы поймакі – займаюцца вывучэннем іх саміх і краю, дзе яны прытуліліся.

Дазвольце пажадаць братняй арганізацыі, і па духу, і па роду дзейнасці, згуртаванасці шэрагаў, актыўнай працы, шырокага кола прыхільнікаў сярод грамадзян вольнай Украіны, падтрымкі і разумення на дзяржаўным узроўні.

А асабіста Вам, Шаноўны Пятро Цімафеевіч, здароўя, аптымізму, новых творчых дасягнягіхяў і доўгіх год плённага кіравання высакароднай краязнаўчай працай Украіны.

Жыве Украіна!
Жыве Беларусь!

Старшыня Рэспубліканскай рады А.Астаповіч
GSM +375 29 111 73 32

ЗВІТ ПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

(доповідь голови правління Спілки, академіка НАН України *Петра Тронька*)

Вельмишановні делегати з'їзду! Високоповажні гості! Учасники нашого зібрання!

Попередній, III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців відбувся 29–30 жовтня 2003 року. Відповідно до статутних вимог саме цього тижня спливають повноваження керівних органів Спілки, обраних з'їздом на п'ятирічний термін. Відтак настав час підбити підсумки проведеної роботи, запропонувавши вашій увазі звіт правління Національної спілки краєзнавців України про діяльність у міжз'їздівський період.

За цей час у нашій країні відбулися помітні зміни. Під впливом здійсненої з народної ініціативи "помаранчевої революції" продовжувала стверджуватися демократія. Україна поступово піднімається з колін і в економічному сенсі. Цьогоріч наш народ і ми з вами урочисто відзначили вже 17-ліття проголошення Незалежності Української держави, об'єктивно оцінили досягнення, здобуті на нелегкому шляху становлення. Але успіхи нашої країни були б значно більшими та вагомішими, якби не було прикрих прорахунків у діяльності найвищих керівних органів держави, що призвели до зростання інфляції, корупції й інших негативних явищ. Усе це не могло негативно не відбитися на соціально-економічному становищі наших співвітчизників.

Нас не може не хвилювати, що прикрі непорозуміння у взаємовідносинах між керівними гілками влади призвели до дочасного розпаду парламенту та призначення чергових позачергових виборів народних депутатів. Відсутність стабільності в Україні, неузгоджені дії владних інституцій не лише негативно відбиваються на внутрішньому становищі країни, а й відчутно принижують авторитет нашої держави у світі. Керівники всіх рівнів, обіймаючи поважні посади, клялися віддано служити своєму народові. Так потрібно ж виконувати свої обіцянки. З цього приводу хочеться нагадати слова нашого національного пророка Тараса Шевченка: "Обніміться, брати мої, молю вас, благаю". Адже, на наше глибоке переконання, тільки єднанням у любові до України можна по-справжньому прислужитися рідному багатостраждальному народові. Тож облиште особисті амбіції і не покладаючи рук працюйте на його благо. Таке наше прохання, прохання делегатів з'їзду.

Помітний внесок у справу духовного відродження і національно-патріотичного виховання громадян рідної країни зробили за звітний період і члени нашої Спілки. Примітно, що до краєзнавства потягнулися сьогодні сотні тисяч ентузіастів, які прагнуть долучитися до історичних знань, аби краще збагнути сенс тих змін, що відбуваються в нашому житті. Хоча ще є чимало охочих підсунути їм як сурогатні версії історичного минулого, так і новітні міфи та нашвидкуруч сфабриковані легенди. Завдання неупереджених дослідників, які стоять на позиціях реалізму, історичної правди, полягає у зваженому, глибоко обґрунтованому висвітленні історичного процесу в усій його складності та суперечності. Історичний пошук має бути пошуком істини, і краєзнавчим дослідженням тут належить

особлива роль. Адже саме на місцях, у наших містах і селах, крізь призму вже узагальненого й осмисленого досвіду, пишеться сьогодні картина минулого, в основу якої кладеться неприкрашена правда.

Як відомо, серед головних завдань Спілки, визначених постановою III з'їзду, було зосередити зусилля активу на безумовному виконанні вимог Указу Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" та практичній реалізації, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України Програми розвитку краєзнавства до 2010 року, забезпечити піднесення наукового рівня загальнотеоретичних розробок, підготовку узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства, розширити роботу з популяризації досліджень, активніше залучати громадськість до збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини; більш активно співробітничати з державними установами, науково-дослідницькими центрами, закладами культури й освіти, політичними партіями та громадськими організаціями, зацікавленими в розвитку краєзнавства, відродженні історичної пам'яті українського народу, збереженні унікальних природних скарбів рідної землі.

Питання виконання рішень III з'їзду постійно перебували в полі зору правління Спілки, яке періодично скликало пленуми з найнагальніших проблем краєзнавчої діяльності, а також Президії правління, що проводила свої засідання щокварталу. 2004 року Спілкою разом з НАН України та громадськими організаціями було підготовлено масштабну, вже XI за ліком Всеукраїнську наукову конференцію з історичного краєзнавства, що відбулася в місті Хмельницькому. А наступного 2005-го було проведено низку заходів, зокрема ювілейний пленум правління в Харкові, присвячених 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка є гідною спадкоємицею Українського комітету краєзнавства — першої централізованої інституції, що на хвилі національно-визвольного піднесення організаційно об'єднала могутній потенціал численного загалу дослідників рідного краю. Члени нашої Спілки в подячних наукових дослідженнях, виступах і публікаціях віддали належне своїм видатним попередникам, чия подвижницька діяльність дала підстави характеризувати 20-ті роки як зоряний час українського краєзнавства, однак у чорних 30-х більшість із них зазнала репресій і навіть фізичного винищення. Дійсно, краєзнавство для України завжди було міцним підґрунтям історичної пам'яті. Безпрецедентні гоніння царату на все українське загрожували українству національною смертю, і тільки самовіддані зусилля кількох поколінь краєзнавців підтримували в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу. Характерною особливістю і невичерпним джерелом сили краєзнавства є те, що в ньому нема "двох рівнів" — одного для фахівців, а другого для широкого загалу, маловідомі та напівзабуті штучно викреслені імена, події, факти, які доносить воно до наших сучасників, зрозумілі і цікаві всім. Так само цікаві життєві долі ентузіастів-подвижників, які вбачали своє покликання у збереженні історико-культурної спадщини, у творенні специфічної аури духовності та самоусвідомлення. Обстоювати українські національні цінності і в імперські, і в радянські часи значило свідомо піддавати свою долю неабияким випробуванням. За дефініцією "репресоване краєзнавство" постають тисячі скалічених життів людей, єдиною провиною яких була любов до рідної землі. Чимало було зроблено Спілкою для належного увічнення пам'яті всіх громадян, які зазнали репресій від тоталітарного режиму. У підсумку виконання зініційованої Спілкою програми "Реабілітовані історією" громадськість України отримала 25 фундаментальних томів з іменами співвітчизників, які безвинно постраждали.

Неймовірно тяжким випробуванням для українства став Голодомор, влаштований у 1932–1933 рр. тоталітарним режимом. Готуючись до відзначення на високому державному рівні 75-річчя цієї трагедії, Спілка разом з Українським інститутом національної пам'яті і Міністерством освіти і науки започаткувала Всеукраїнську краєзнавчу акцію учнівської і студентської молоді "Колосок пам'яті", в усіх регіонах відбулися краєзнавчі конференції, читання, круглі столи, високий фаховий рівень яких уможливив донести до суспільства страхітливі свідчення, що раніше ретельно приховувалися, дати рішучу відсіч тим апологетам імперської ідеології, котрі як зовні, так і, на превеликий жаль, усередині країни, заперечують сам факт геноциду українського народу. Краєзнавцями записано і видано тисячі монографій, брошур очевидців Голодомору, з ініціативи осередків Спілки встановлено

чимало пам'ятних знаків і висаджено калинові гаї на спомин жертв всенародної трагедії. Робота ця повинна продовжуватися і надалі, щоб мати точну картину тих жахливих часів нашої історії.

У середині XX століття чорною хмарою накрила всі українські терени Друга світова війна. Краєзнавці України багато зробили, щоб гідно увічнити безсмертний подвиг воїнів, партизанів і підпільників Великої Вітчизняної, об'єктивно, на підставі ґрунтових документальних досліджень показати всі форми всенародного спротиву коричневій чумі фашизму в усіх без винятку куточках України.

Адже жодна зі славетних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стертися з пам'яті народу. Безпідставне очорнення недавнього минулого, як і замовчування фактів, котрі на цьому часовому відтинку комусь уявляються невигідними з політичних міркувань — злочин перед майбутніми поколіннями. Так само, як і використання вкритих мохом ідеологічних кліше в упередженій оцінці всіх етапів національно-визвольної боротьби українського народу.

Серед присутніх делегатів і гостей з'їзду чимало тих, хто на початку 90-х проголосив саме в цьому приміщенні відродження Всеукраїнського краєзнавчого об'єднання у вигляді Спілки, а нині є безпосередньо причетним до того, що за роки незалежності України, особливо в останній часовий період, відбувся справжній ренесанс українського краєзнавчого руху. Саме на таких незвичайних, самовідданих, безкорисливих людей (а їх тисячі й за межами цієї зали) і сивочолих подвижників, як, приміром, Михайло Сікорський, Михайло Пономаренко, Григорій Гуртовий, Михайло Іщенко, і зовсім юних, як пошуковці МАН, котрих може хтось у нашому прагматичному сьогоденні й вважає диваками, або каторжанами власної пристрасті, правління Спілки повсякденно спиралося впродовж усієї своєї каденції.

Натомість величезну роботу, спрямовану на реалізацію Державної програми розвитку краєзнавства, поширення набутого досвіду та впровадження нових форм здійснили місцеві осередки в усіх областях і, що дуже приємно повідомити — у нашій столиці. Адже якщо раніше київські краєзнавці переважно гуртувалися навколо відділів регіональних проблем та історико-краєзнавчих досліджень академічного Інституту історії України, то за звітний період вони нарешті об'єдналися в самостійній Київській міській організації (голова — Олександр Гончаров) з дійовими осередками, зокрема в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та столичних районах. Особливо плідно працює Святошинський районний осередок. Його голова — методист Центру позашкільної роботи "Північне сяйво" Сергій Вакулишин виступив ініціатором створення Святошинського музею історії — поки що єдиного в Києві музейного закладу, що комплексно досліджує й наочно демонструє історичну біографію одного адміністративного столичного району. А буквально кілька тижнів тому відбулася презентація унікального та вельми ґрунтовного (майже на півтисячі сторінок) краєзнавчого видання "Про землю і про людей святошинських".

Завдяки зусиллям краєзнавчого активу Вінницького обласного осередку (голова — Сергій Гальчак) створено Козятинський міський краєзнавчий музей і експозицію, присвячену Михайлу Грушевському в садибі його діда у селі Сестринівці, відновлено функціонування Бершадського і Могилів-Подільського районних краєзнавчих музеїв, підвищено статус (з громадського на народний) музею Василя Стуса у селі Рахнівці Гайсинського району, 2004 року започатковано випуск журналу "Вінницький край", а в квітні 2008-го обласної краєзнавчої газети "Пульсуючі джерела", проведено 11 науково-практичних конференцій, зокрема 21-шу Вінницьку обласну історико-краєзнавчу.

А на Волині (голова осередку — Геннадій Бондаренко) провели вже 28-му обласну історико-краєзнавчу конференцію. Причому 15 з них відбулися за звітний період і кожна з них з метою найширшого залучення місцевих дослідників у різних населених пунктах області. Створюється "Інститут Волині і Полісся", який має стати центром пошукової краєзнавчої роботи. Триває співпраця краєзнавців Волині з польськими колегами — зокрема видано 4 томи Замосцько-Волинських зошитів. У Луцьку діє відділення Вінніпезького інституту дослідів Волині, яке видає "Літопис Волині" і координує науково-краєзнавчу роботу з українською діаспорою.

Завдяки сприянню ректора Національного гірничого університету Г. Півняка нещодавно створено Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козац-

тва. Його очолила голова обласного осередку Спілки Ганна Швидько. Відділення і Спілка разом працюють у чудовому приміщенні в головному корпусі з великою книгозбірнею краєзнавчої та козакознавчої літератури. За час свого ще короткого існування відділення видало 3 випуски "Січеславського альманаху", провело краєзнавчі читання про Д. Яворницького, 2 регіональні конференції козацької тематики. Відділення постійно надає консультативну допомогу дослідникам, особливо краєзнавцям-аматорам.

Ґрунтовні дослідження краєзнавців Донецької обласної організації Спілки (голова — Валерій Романько) промовисто засвідчують величезну роль Донбаського краю у формуванні української державності. Лише недолугі місцеві політикани, які за браком освіти не усвідомлюють, що народилися в населених пунктах переважно заснованих українським козацтвом ще понад півтисячі років тому, не гребують повторювати з чужих уст міфи про окремішність цього регіону, його начебто Петровсько-Катерининське походження. Для них Україна — це десь там, "серед смерек і цукрового буряка". А для місцевих дослідників Донбас історично передовсім край козацької звитяги, першоорачів дикого степу та чумаків, в якому виросли такі українські патріоти, як Володимир Сосюра, Микита Шаповал, Микола Скрипник, Микола Руденко, Василь Стус, Олекса Тихий, Іван Дзюба, автор пісні "Дивлюсь я на небо" Михайло Петренко та багато інших, чиї біографії зусиллями краєзнавців нарешті внесено до шкільних програм із вивчення рідного краю.

Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині (президент — Микола Кострица), як і раніше, належить до провідних рушіїв краєзнавчого руху. Кількість організованих ним науково-практичних конференцій і виданої краєзнавчої літератури важко перелічити навіть у найбільш розлогій доповіді. Авторитет діяльності осередку засвідчує і той факт, що місцевими органами влади було затверджено обласну програму розвитку краєзнавства майже одразу після ухвалення Урядом Державної.

Закарпатський осередок Спілки (голова — Павло Федака) базується при обласному краєзнавчому музеї. Велику увагу осередок приділяє вивченню історії населених пунктів. На сьогодні зібрано цінні документальні свідчення про понад 300 сіл з 12 районів, які мають бути надруковані у випусках місцевих "Краєзнавчих зошитів". А вичерпна біографія Колочави Міжгірського району, напрацьована великим шанувальником рідного села, народним депутатом України Станіславом Аржевітіним, уже друкується у 10 великоформатних щедроілюстрованих томах. У Колочаві виходить, заснована земляком повнокольорова газета, яка розповідає про відродження народних ремесел і обрядів, роботу музейного комплексу "Старе село".

Заслуговує на запозичення та поширення досвід Запорізької обласної організації Спілки (голова — Федір Турченко) щодо активного залучення місцевих краєзнавців, студентів і викладачів вищої школи до збирання матеріалів "Усної історії степової України", яку публікує у своїх збірках спеціально створений Інститут усної історії ЗНУ.

Віднині майже півтори сотні дослідників рідного краю, офіційно зареєстрованих в Івано-Франківському обласному осередку (голова — Богдан Гаврилів), мають змогу публікуватися на сторінках журналу "Краєзнавець Прикарпаття", 12 випусків якого вже побачили світ. Змістовні краєзнавчі заходи були проведені до 150-річчя від дня народження Івана Франка та 500-річчя з часу народження легендарної Роксолани. Цікавою подією стало відкриття історико-краєзнавчого музею мікрорайону обласного центру — Опришівці. А взагалі на Прикарпатті діє 160 державних, громадських і навіть приватних (родинних) музеїв.

На III з'їзді прозвучало чимало схвальних слів на адресу сільського голови Германівки Обухівського району Київської області Анатолія Шафаренка, який перетворив поселення, першій писемній згадці про котре понад 900 років, на унікальний історико-культурний заповідник, де встановлено понад 30 пам'ятників і пам'ятних знаків. Відкрито декілька постійних і пересувних музейних експозицій, дбайливо охороняються пам'ятки археології та природи. З метою поширення цінного досвіду краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи Київська обласна організація Спілки (голова — Євген Скляренко, заступник — Наталія Булаєвська) провела виїзне засідання, де ознайомила з ним представників усіх регіонів області та засобів масової інформації. За останній час до визнаних центрів краєзнавчих досліджень в області Національного заповідника "Переяслав" і Фастівського місько-

го музею долучився й Ірпінський літературний музей імені Григорія Кочура.

Кіровоградська обласна організація Спілки (очолював К. Шляховий, з 2007 р. — Олег Бабенко) виступила ініціатором відкриття меморіальної дошки видатному краєзнавцю, історику, археологу, етнографу і педагогу Володимиру Ястребову (1855–1898) на фасаді колишнього Єлисаветградського земського реального училища, започаткувала обласну краєзнавчу премію імені В. Ястребова, співпрацюючи з природоохоронними та географічними інституціями здійснила низку заходів у Ковалівському й Онуфріївському парках та дендрологічному парку "Веселі Боковеньки".

Луганським обласним осередком Спілки (голова — ректор Національного педуніверситету ім. Т. Г. Шевченка Віталій Курило) в обласній науковій універсальній бібліотеці напрацьовано постійно поповнювані електронні бази даних "Краєзнавці Луганщини" і "Пам'ятки та пам'ятні місця Луганщини". Знаковими подіями стали ювілейні заходи з вшанування знаних краєзнавців Луганщини. На честь відомого дослідника, лікаря, письменника, який створив музеї В. Даля і В. Грінченка, відкрито народний музей Юрія Єненка (1939–1996). Урочисто відзначено ювілейні дати старійшин місцевого краєзнавства Володимира Подова та Юрія Темника. У цьому промисловому краї чимало краєзнавчих досліджень присвячено біографії підприємств, зокрема з нагоди ювілею вичерпно висвітлено стаханівський рух.

Історичну пам'ять, культурні надбання минулого — нинішньому поколінню українців, яке в умовах глобалізації нерідко втрачає своє національно-культурне коріння — під таким гаслом працює краєзнавчий загал, згуртований у Львівському обласному осередку Спілки (голова — Микола Литвин). Проводяться виїзні засідання правління. Так, у Винниках було вивчено стан меморіального будинку І. Огієнка, могили І. Липи, першого в Галичині пам'ятника Т. Шевченку, меморіалу легіону Українських січових стрільців і Галицької армії, визначили концепцію нового музею депортованих українців. За участі представників органів влади, преси та громадськості правління цьогоріч обговорило стан збереження дерев'яних церков, історико-культурну цінність приватних колекцій, архівів і бібліотек (родин І. Крип'якевича, І. Кордуби та ін.). Налагоджено конструктивну співпрацю з краєзнавчим центром "Паломник" Фонду св. Володимира, що є визнаним осередком підготовки екскурсоводів-львовознавців. Краєзнавці, фахівці й аматори долучилися до написання тритомної "Історії Львова", яку визнано кращою містознавчою комплексною книгою не лише в Україні, а й в усій Східній Європі. Упорядковано й випущено двотомний каталог "Громадські музеї Львівщини".

Основним напрямом діяльності Миколаївської обласної організації (голова — Петро Тригуб) є підготовка та проведення регіональних конференцій з історичного краєзнавства та допомога у створенні музеїв (за звітний період у технікумі залізничного транспорту, на історичному факультеті МДГУ та педагогічному університеті).

Одеський осередок Спілки (голова — В'ячеслав Кушнір) з 2004 року проводить комплексні дослідження населених пунктів не лише в межах області, а й вивчає прилеглі райони Молдовського Придністров'я та Румунської Добруджі, де мешкає численна українська діаспора. Важливим наслідком проведеної роботи стало формування відповідного банку даних. За результатами досліджень народної культури і побуту вже видано монографію "Українці за Дунаєм" і збірку матеріалів "Українці Придністров'я".

Полтавська обласна організація Спілки (голова — Олексій Нестуля) разом з одним із найповажніших в Україні обласним краєзнавчим музеєм значну увагу приділила виставковій діяльності. Так, за звітний період було організовано десятки стаціонарних і виїзних експозицій. Серед них: "Народні промисли Полтавщини", "Порцеляна і кераміка", "Приходить час...", "Єдина родина — моя Україна" (національні меншини Полтавщини), дитячого малюнка "Пам'ятай свій рід".

Рівненський обласний осередок Спілки (голова — Іван Пащук) чимало робить для увічнення пам'яті дослідників рідного краю. Останнім часом встановлено меморіальні дошки на честь Уласа Самчука, Лаврентія Кравцова, Ігоря Свєшникова, Анатолія Грицая, Авеніра Коломийця, Олекси Сацюка, Володимира Грабоуса, Олександри Петрикової, Євгена Борового, у Гощі встановлено районну краєзнавчу премію ім. Івана Шишка.

Сумське історико-краєзнавче товариство "Спадщина" (голова Михайло Манько) започаткувало і регулярно проводить Дні пам'яті останнього кошового Запорозької Січі Петра

Калнишевського у його рідному селі Пустовійтівці Роменського району, зберегло від знищення споруджену ним церкву. Велика пошукова робота передувала відзначенню 350-річчя Сум.

Тернопільська обласна організація Спілки (голова — Степан Костюк) випустила фундаментальний тритомний “Тернопільський енциклопедичний словник” — перше в новітній історії України видання, де краєзнавці дістали унікальну нагоду оприлюднити ті безцінні знахідки, що розкривають минуле й сучасне краю, подати інформацію про раніше замовчувані факти українського життя, біографії населених пунктів і їхніх мешканців, увічнити імена незаслужено забутих земляків.

Харківський обласний осередок Спілки (голова — Іван Саратов) у травні цього року відзначив 30-річчя клубу “Краєзнавець”, який плідно працює на базі Державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка. Коло інтересів членів клубу — минуле, сьогодення і майбутнє Слобожанщини: від хутірця, села, невеликого міста, вулиці, садиби, храму, заводу, фабрики, сільгосппідприємства, навчального закладу до регіону в цілому, до всієї України. За цей час тут відбулося 380 засідань (із них 350 краєзнавчих читань), на яких було обговорено понад 500 питань, пов’язаних з історією краю, підготовлено велику кількість біобібліографічних покажчиків й іншої краєзнавчої літератури. Хочу особливо наголосити, що безцінний досвід короленківців у роботі з краєзнавчим загалом краю заслуговує на широке запозичення книгозбірнями в усіх областях і районах України. Значну повсякденну допомогу дослідникам рідного краю Харківщини, де було понад 80 років тому створено Український комітет краєзнавства, а згодом випущено перший том попереднього видання “Історії міст і сіл”, надає Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна та особисто його ректор Віль Бакіров і декан історичного факультету Сергій Посохов. В області чимало зроблено для гідного увічнення пам’яті та вивчення досвіду піонерів українського краєзнавчого руху.

Херсонський обласний осередок Спілки (голова — Євген Сінкевич) поряд із дослідженням комплексів писемних джерел з історії установ, товариств і організацій Півдня України запровадив і вивчення комплексів джерел особового походження, зокрема епістолярної спадщини наукових, громадських і політичних діячів краю Олександра Русова, Андрія Грабена та Миколи Чернявського, мемуаристику членів української громади в Херсоні.

Дослідники Хмельницького обласного осередку Спілки (голова — Володимир Войтенко) продовжують відшуковувати раритетні праці подільських істориків XIX — початку XX ст. і готувати їх до публікації. Так ними перевидано “Археологічні карти Подільської губернії” Ю. Сіцінського, його ж рукопис “Болохівське князівство 1150–1257” та “Историческое описание заштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии” М. Орловського.

Повчальний досвід багатогранної роботи накопичено Черкаським обласним осередком Спілки (голова — Василь Мельниченко).

На сьогодні в усіх містах і районах області діють організації Спілки. Унаслідок проведеної роботи оформлено персональну документацію (заяви, облікові картки, анкети) понад 200 краєзнавців. Позитивний вплив на розвиток краєзнавства справляє співпраця з державними та громадськими органами, передовсім із закладами освіти, бібліотеками, історико-культурними заповідниками. Зокрема, започатковано проведення кожних два роки обласних науково-краєзнавчих конференцій. Перша присвячувалась 50-річчю утворення Черкаської області, друга — 60-річчю Перемоги, третя — проблемам охорони пам’яток, зокрема реалізації державної програми “Золота підкова Черкащини” на 2006–2009 рр. Зараз ведеться підготовка до четвертої конференції, запланованої на лютий 2009 р. і присвяченої 195-річчю від Дня народження Т. Шевченка. У Черкасах та Каневі було проведено Всеукраїнські Максимовичівські читання, а також конференції “Канів у контексті історії України”, “Чигиринщина: історія сьогодення”, “Григорій Храбан — археолог, історик України та краєзнавець Уманщини”, “Місце і значення Поросся в історії України”. Правління посилило увагу до співпраці із засобами масової інформації. Упродовж останніх п’яти років на місцевому телебаченні регулярно виходять в ефір історико-краєзнавчі передачі “Моя Черкащина” і “У серці України”, а на обласному радіо — “Крізь призму історії”. Важливе місце посідає видавнича справа. До 50-річчя області побачив світ збірник документів “Літопис Черкащини”. Крім цього, упорядковано і видано збірники документів, що стосуються голодомору на Черкащині та краю в роки Великої Вітчизняної війни. У

держархіві області створено спецфонд “Черкаська обласна організація Спілки”. Останнім часом видано книги з історії багатьох сіл, двотомний “Малий енциклопедичний словник Корсунщини” та енциклопедичне видання “Край козацький” про Лисянщину, “Подорож Златокраєм” про населені пункти Золотоноського району. Започатковано також книжкову серію “Подвижники краєзнавства Черкащини”, першу її книгу “Неспокій серця” присвячено ветерану краєзнавства, лауреату обласної премії ім. М. Максимовича, М. Пономаренку, якому виповнилося 85 років. Для відзначення найкращих дослідників рідного краю щорічно вручаються і районні премії — ім. Іллі Шульги у Лисянці та ім. Марії Шкаліберди у Кам’янці.

Чернівецька обласна організація Спілки до розвитку краєзнавчого руху поряд із такими дійовими центрами, як університет ім. Ю. Федьковича, обласні наукова бібліотека та краєзнавчий музей, заповідник “Хотинська фортеця”, активно залучає місцеві музеї історії сіл Бернове, Колінківці, Погорилівка, Подвірне, музейно-етнографічний комплекс Гуцульщини у Підзахаричах, створені цьогоріч музеї “Гончарство Буковини” у с. Коболчин, археологічний у с. Стрілецький Кут і звичайно шкільні музеї.

Чернігівський обласний осередок Спілки (голова — Олександр Коваленко) після ІІІ з’їзду започаткував новий видавничий проект — серію біобібліографічних покажчиків “Історики та краєзнавці Чернігівщини”. Відтоді побачили світ 7 її випусків, присвячених як попередникам, так і сучасникам — П. Федоренку, О. Русову, В. Шевченку, В. Ткаченку, М. Чуприні, А. Адругу та І. Дудку.

Кримська республіканська організація Спілки (голова — Андрій Непомнящий) значну увагу приділяє розробці туристсько-екскурсійних маршрутів, організовує походи активістів з метою вжиття охоронних заходів на значних об’єктах культурного надбання та унікальної природи (цьогоріч таких було три: Судак, Новий Світ і Південний берег Криму), проводять безкоштовні екскурсії “Старий Сімферополь” і “Стара Євпаторія”.

Регламент доповіді не дає змогу висвітлити всі набутки наших місцевих осередків, ми стисло виклали лише найбільш притаманні риси діяльності кожного з них, що разом складає мозаїчну палітру безлічі напрямів краєзнавчої діяльності. Гадаю, корисний обмін досвідом, накопиченим в регіонах, відбудеться і під час обговорення звіту, і в кулуарах з’їзду. Проте більше, на мою думку, виступаючим слід зупинитися на недоліках і невирішених питаннях. Адже ще не всі обласні осередки були належним чином зареєстровані місцевими органами влади, і тому не набули юридичного статусу. Є організації, котрі обмежили свою діяльність лише обласним центром і великими населеними пунктами і майже не надають допомоги краєзнавцям з глибинки. Розумію, що всім вам було важко, бо Спілка перебувала в статусі громадської організації. Уже майже 10 років ні в столиці, ні на місцях у нас не було жодної вивільненої штатної одиниці. Сподіваємось, що невдовзі справи щодо хоч мінімального забезпечення нагальних потреб в організації краєзнавчої роботи мають зрушити з місця. Завдяки багаторічній наполегливій роботі членів бюро Президії правління Спілки ми все ж домоглися позитивного вирішення, визначеного Указом Президента і постановою Уряду питання про надання нашій організації статусу творчої спілки національного значення на кшталт письменників, журналістів, митців. Цей високий, заслужено отриманий статус передбачає певну структурну реорганізацію Спілки. Звичайно ж її лави згуртують найавторитетніших Несторів-літописців сучасної доби. Але ж ми не маємо права забувати про чисельний загал дослідників рідного краю, особливо серед підростаючого покоління, які ще не мають солідного творчого доробку, але вже ведуть активну пошукову роботу. Для них слід віднайти такі форми залучення, як краєзнавчі гуртки, клуби, секції, що діятимуть при Спілці з метою творчого зростання її майбутніх членів. Чекаємо на ваші конкретні пропозиції щодо організації роботи Спілки в нових реаліях. Цьому важливому для нашої подальшої життєдіяльності питанню ми плануємо присвятити найближчим часом спеціальний пленум правління.

Водночас переконаний, що і в подальшому кожній творчій роботі наших краєзнавців передуватиме глибока дослідницька робота, що спиратиметься на вироблені десятиліттями наукові критерії. Адже краєзнавство органічно поєднує синтетичність науки з мистецтвом донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу. Воно є джерелом поповнення археологічних і етнографічних колекцій, музейних і архівних скарбів, реальним інструментом концентрації суспільної енергії

навколо пріоритетних завдань збереження спадщини віків і довкілля.

І в своїй невтомній діяльності краєзнавці мають на кого спиратися. Уже майже 6 років діє Міжвідомча координаційна рада з питань краєзнавства НАН України. Дієво співпрацюють з нашою Спілкою Центр дослідження історії Поділля у Кам'янці-Подільському, Центр буковинознавства в Чернівцях, Центр дослідження історії Середнього Подніпров'я у Черкасах та інші наукові інституції. Повсякденну допомогу надає академічний Інститут історії України та особисто його директор Валерій Смолій. І не дивно, що краєзнавче середовище постійно висуває зі своїх лав гідних представників, які поповнюють когорту науковців. Як відомо, за період існування Спілки з регіональних краєзнавчих проблем захищено понад 400 дисертацій. З них за останній час — докторські С. Гаврилюк (Луцьк), М. Кострицею (Житомир), А. Непомнящим (Сімферополь), Ю. Котляром (Миколаїв), В. Курилом (Луганськ), В. Обозним і Я. Верменич (Київ), підготовлені до захисту В. Бондаренком (Луцьк), В. Прокопчуком (Дунаївці) і В. Савчуком (Кам'янець-Подільський). Захищено цілу низку кандидатських дисертацій про розвиток історико-краєзнавчого руху в Україні.

За період між III і IV з'їздами проведено понад 600 науково-краєзнавчих конференцій різного рівня — міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних, місцевих.

Державною програмою серед іншого передбачено запровадження курсу "Краєзнавство" у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю та загальноосвітніх навчальних закладах. Цьому вельми важливому напряму нашої роботи був присвячений пленум правління Спілки, який відбувся в грудні 2006 року. В його рамках було проведено круглий стіл "Краєзнавство і освіта в Україні", на якому своїм досвідом запровадження цієї дисципліни поділилися керівники і викладачі Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Полтавського університету споживчої кооперації України, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Кам'янець-Подільського та Херсонського держуніверситетів, Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, Одеського національного університету ім. І. Мечникова, Вінницького і Чернігівського педуніверситетів, Хмельницького університету управління та права й інших закладів. Окремо хочу сказати про Національний гірничий університет у Дніпропетровську, де, незважаючи на його технічний профіль, діє Інститут гуманітарних проблем (директор — В. Пушкін) з кафедрою історії та культури Подніпров'я. У більшості областей уже впроваджено викладання краєзнавства для учнів середньої школи. Найретельніше, на наш погляд, розроблено курс "Волинезнавство" Волинським національним університетом ім. Лесі Українки. На Полтавщині науково та методологічно опрацьовано засади шкільного курсу "Історія Полтавщини", в обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. В. Остроградського постійно діють курси та семінари для вчителів з проблем історичного краєзнавства, випущено комплект із 6 підручників для 6–11 класів. У Запорізькій області підручники "Історія рідного краю" отримали учні, починаючи з 5 класу. Навчально-методичний посібник для шкіл "Моя Черкащина" видано за участі обласного осередку Спілки, а учні Чигиринщини до того ж користуються посібником з історії свого району. На Хмельниччині випущено навчальний посібник у двох книгах: "Історія рідного краю з найдавніших часів до новітньої доби" (для 7–9 класів) та "Історія рідного краю новітньої доби" (для 10–11 класів).

Важливою складовою нашої роботи є турбота про прищеплення любові до рідного краю у дошкільних і позашкільних закладах. Велику роботу у цьому напрямі проводить у безпосередньому контакті зі Спілкою Український центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України. 2007 року було завершено історико-географічну експедицію "Сто чудес України", метою якої було виявити й описати пам'ятки природи та історико-культурної спадщини. Спільними зусиллями в підсумку було визначено 99 чудес нашої Батьківщини, а на останньому зборі в таборі учнівського туристсько-краєзнавчого активу в Осії на Закарпатті діти ухвалили рішення 100 чудом вважати саму Україну. Нині тривають експедиції "Краса і біль України" з програмами "Свята спадщина" і "З попелу забуття", недавно започатковані комплексна "Історія міст і сіл України" та історико-етнографічна "Україна вишивана" і вже згадана вище "Колосок пам'яті".

Наша Спілка має сталі багаторічні стосунки з Українським географічним товариством, адже історичне та географічне краєзнавства міцно пов'язані одне з одним. Нам дуже приємно відзначити, що Незалежна Українська держава тепер має унікальне наукове видання фундаментальний "Національний атлас України". Значну участь краєзнавці беруть і в туристсько-екскурсійній роботі. У цьому напрямі ми тісно співпрацюємо з Інститутом туризму Федерації профспілок України, разом із яким провели вже не одну науково-краєзнавчу конференцію.

Чимало праць із літературного краєзнавства підготовлено краєзнавчим активом державного педуніверситету у м. Слов'янську, якому на нашу думку вже давно треба присвоїти ім'я Володимира Сосюри, а також обласними осередками Рівненщини, Харківщини, Житомирщини та інших областей. Наші дослідники завжди знаходять підтримку від Національної спілки письменників України, Товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка та Українського фонду культури.

Як і в попередній період, підтвердили свою роль дієвих науково-методичних центрів наші музеї та заповідники. Ми маємо пишатися, що недавно отримав статус національного Музей народної архітектури та побуту України, поповнивши когорту раніше удостоєних такого високого звання заповідників "Переяслав", "Чигирин", "Шевченківський" у Каневі, "Батьківщина Шевченка", "Києво-Печерський", "Софія Київська", "Хортиця", "Давній Чернігів"... Велику роботу ведуть музейні установи не тільки Дніпропетровська, Львова, Чернігова, Харкова й інших великих міст, а районні та сільські, як, наприклад, на Дунаєвеччині Хмельницької області.

Робота краєзнавчих осередків, як і Спілки загалом, постійно висвітлюється засобами масової інформації. Відроджений журнал "Краєзнавство" недавно отримав статус наукового. Але через відсутність бодай якої матеріальної бази виходить на ентузіазмі редакційного й авторського колективів, на жаль, не регулярно. Маємо ми і чимало місцевих видань, деякі з них були названі вище. А є ще журнали й альманахи "Краєзнавець Черкащини", "Корсунський літопис", "Добридень" у Лисянці, "Спадщина" у Золотоноші, "Джерельце" у Кам'янці цієї ж області, "Историческое наследие Крыма" (Сімферополь), "Сумська старовина", "Кіровоградський краєзнавчий вісник", "Галицька брама", "Дрогобицький краєзнавчий збірник" і "Старожитності Дрогобиччини" (Львівщина), "Подільська старовина" (Вінниця) та інші. Понад 150 тематичних повноформатних сторінок "Рідний край" уже вмістила єдина україномовна газета краю "Донеччина". Періодичні краєзнавчі видання виходять і в інших областях. Користуючись нагодою, хочу від імені всього краєзнавчого з'їзду висловити глибоку подяку працівникам засобів масової інформації — газет, журналів, телебачення та радіо за постійне висвітлення діяльності Спілки та побажати журналістам нового творчого доробку, присвяченого дослідникам рідного краю.

Я свідомо не наводжу назви монографій, довідників, путівників, буклетів, ілюстрованих альбомів та іншої краєзнавчої літератури, виданої членами Спілки. Їх така кількість, що навіть влаштована нами книжкова виставка у фойє всіх не могла вмістити.

Це засвідчує, що місцевими дослідниками рідного краю вже накопичено величезний фактичний матеріал для реалізації найголовнішого і найпріоритетнішого завдання нашої творчої Спілки — підготовки на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України". Повнокровний літопис понад 30 тисяч міст і сіл України має красномовно засвідчити перед народами планети, що ми — велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, український народ зберіг свою ментальність, культуру, правічні традиції, зробив вагомий внесок у розвиток світової цивілізації. Ми вдячні за підтримку Міністерству освіти і науки України, яке направило своїм обласним органам листа з вимогою створити підрозділи з викладачів і дослідників-краєзнавців для напрацювання матеріалів до цього видання. Є розуміння у цій справі в Міністерства культури і туризму. Але хотілося б, щоб більш оперативно зреагували на президентське розпорядження щодо його випуску фінансово-економічні відомства економіки і фінансів. Адже без належного матеріального забезпечення ця справа державної ваги не зрушить з мертвої точки. Та, незважаючи на всі труднощі, випуск видання маємо розпочати вже з наступного року.

Багато членів нашої Спілки органічно поєднують краєзнавчу роботу з пам'яткоохоронною, беруть активну участь у створенні "Зводу пам'яток історії та культури". Спілка працює

у постійному контакті з Фондом відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, завдяки якому постали в усій своїй первісній красі Михайлівський Золотоверхий і Лаврський Успенський собори, відбудовуються інші перлини національної архітектури. Однак загальний стан охорони пам'яток у країні глибоко нас турбує. Серце щемить, коли на наших очах і не десь там у глухому селі, а в самісінькому історичному ядрі Києва на Печерську та Подолі зникають цілі квартали цінної історичної забудови, а на їх місці постає так звана нерухомість у вигляді монстрів-хмарочосів. Нині під загрозою опинились навіть кінотеатри, серед яких "Україна", де свого часу відбулася славнозвісна прем'єра параджановських "Тіней забутих предків", на якій майбутній посмертний Герой України Василь Стус рішуче виступив проти переслідування української інтелігенції. Інший кінотеатр "Жовтень", що розташований у будинку стилю конструктивізму, також комусь заважає. На жаль, не діє навіть президентський мораторій на спорудження багатоповерхівок в історичній частині столиці України.

На завершення звітної доповіді хочу наголосити. Надання нашій Спілці творчого статусу та вивищення її до рангу національної безперечно свідчить про вагому роль українського краєзнавчого руху в утвердженні нашої Незалежної Держави, донесенні до широких верств населення її правдивої історії. Але вважаю таку високу оцінку діяльності літописців і дослідників рідного краю лише щедрим авансом, який ми повинні виправдати подальшим розгортанням плодотворної роботи на благо рідного народу. У повсякденній діяльності на виконання Державної програми розвитку краєзнавства ми маємо добрих побратимів і однодумців в особі багатьох наукових і творчих установ, державних органів, громадських організацій, з якими дружньо співробітничаємо на широкій ниві дослідження історії "малої батьківщини", разом сприяючи відродженню історичної пам'яті, духовності та національної гідності. Спілка, як записано в її Статуті, має виховувати у громадян почуття національної свідомості, глибокої поваги до своєї історії, культури, мови, традицій українського народу й інших народів, пов'язаних з Україною своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи. Дозвольте з цієї високої, з'їздівської трибуни щиросердо подякувати всім членам правління, керівникам регіональних краєзнавчих осередків, тисячам і тисячам справжніх подвижників — дослідникам духовних і матеріальних скарбів рідної землі: науковцям, викладачам, аспірантам і студентам вищих навчальних закладів, шкільним учителям й усім освітянам, музейникам, бібліотекарям, архівістам, працівникам закладів культури, організаторам туристсько-краєзнавчої роботи, діячам літератури та мистецтва, журналістам, які на громадських засадах, за покликом серця повсякденно створюють для нинішнього та майбутніх поколінь правдивий документальний літопис кожного куточка нашої Батьківщини. Усі ми спільним загалом маємо докласти максимум зусиль, аби краєзнавство в усіх його формах — науковій, творчій, громадській, освітянській, було ще вище піднесене в Українській Державі, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника й літописця рідної землі було пошановане гідним чином і звучало гордо. Це залежатиме, передовсім, від кожного з нас, від нашої наполегливої та самовідданої роботи на цій благородній ниві.

I
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908 (477)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (КІН. XIX — ПОЧ. XX СТ.)

У статті аналізується розвиток історико-краєзнавчих досліджень у Харківському університеті наприкінці XIX — на початку XX ст. Краєзнавча тематика посідала помітне місце в доробку вчених університету. До 1917 року історичне краєзнавство існувало здебільшого у вигляді статистико-географічних описів краю, істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки із значними елементами історичних знань.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, університет, освітяни, історико-краєзнавчі дослідження.*

В статье анализируется процесс развития исторического краеведения в Харьковском университете в конце XIX — в начале XX вв. Краеведческая тематика занимала ведущее место в исследованиях ученых университета. До 1917 года историческое краеведение существовало в основном в виде статистико-географических описаний края, этнографических и фольклорных исследованиях.

Ключевые слова: *историческое краеведение, университет, работники образования, историко-краеведческие исследования.*

Активні і всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не тільки до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. З огляду на це підвищеної уваги науковців вимагають проблеми генезису історичного краєзнавства, зокрема вивчення особливостей становлення і розвитку його як важливого регіонального компоненту історичної науки і дієвого засобу громадянського виховання. Особлива роль у цьому процесі належить освітянам, які змогли довести, що краєзнавчі студії — це не тільки локальні та прикладні дослідження, а й копітка наукова робота. Саме тому науковий аналіз історико-краєзнавчої діяльності освітян, їх творчого доробку дає можливість не лише реконструювати історію формування краєзнавчих досліджень, але й визначити місце історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки.

Сучасна українська історіографія налічує чимало праць з історичного краєзнавства, що ґрунтуються на нових джерелах, відзначаються використанням оновленого інструментарію методів та оригінальним підходом до обраної тематики дослідження. Для узагальнення досвіду краєзнавчої і пам'яткоохоронної роботи багато зробили, у тому числі і на рівні ґрунтовних досліджень, Л. Л. Бабенко, В. В. Бездрабко, О. М. Богдашина, Я. В. Верменич, Ю. З. Данилюк, С. З. Заремба, М. М. Ігнатенко, І. В. Козюра, С. І. Нестуля, В. С. Прокопчук, О. О. Рябокобила, Г. О. Савченко, О. В. Савчук, Л. І. Удод та багато інших авторів. Ці роботи стосуються різних аспектів розвитку історичного краєзнавства, засвідчують невичерпність означеної проблематики.

У той же час, попри поліваріантність інтерпретацій, висловлених науковцями щодо розвитку історичного краєзнавства на рубежі XIX — XX ст. в Україні, різнобічна робота освітян-краєзнавців Харківщини, вчених-істориків Харківського університету залишається поза межами наукового узагальнення. Отже, питання розвитку історичного краєзнавства як складової історичної науки, значення й місце історико-краєзнавчого доробку освітян краю в історіографічному процесі не стало предметом спеціальних досліджень. Проте саме ці напрями уявляються найпродуктивнішими й можуть дати якісно нові імпульси для комплексного вивчення історико-краєзнавчої діяльності вчених Харківського університету.

Підвалини дослідження Слобідської України заклав В. Н. Каразін (1773–1842), засновник Харківського університету. Краєзнавчий підхід В. Н. Каразін продемонстрував у розвідках "О древностях Слободско-Украинской губернии", "О значении Харькова для полу-

денной России", "Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии" та інших.

Ще в першій половині XIX ст. університетські центри намагалися закласти концептуальні підвалини історичного краєзнавства і виробити відповідні методики локальних досліджень. Чимала роль у цій справі належала науковим товариствам. Не можна не погодитися з думкою Я. В. Верменич, яка слушно зауважувала, що саме така форма роботи відкривала порівняно широкі можливості для унормування наукових відносин, обговорення і публікацій наукових результатів. Крім того, завдяки популяризації краєзнавчих знань серед широкої аудиторії, члени наукових товариств (як правило — науковці, освітяни) мали унікальну можливість інтегрувати "високу науку" і краєзнавчі пошуки аматорів у межах роботи університетських наукових осередків[1]. Університетські статути передбачали складання історичних, статистичних, топографічних записок про край (хоча самого поняття "край" ще не існувало)[2]. До цієї роботи залучали широкі верстви громадськості, а саме: студентів, вчителів, усіх любителів старовини. Уже з 1807 року при Харківському університеті почали збирати колекцію старожитностей; у 1835 році було закладено підвалини Музею красних мистецтв і старожитностей, відкритого у 1859 році, де серед іншого зберігалися артефакти, знайдені на території Слобожанщини[3]. Слобожанщині надзвичайно пощастило з вивченням фольклору та етнографії. Саме тут створив свою безсмертну енциклопедію побуту, характерів, типів різних верств населення Слобідської України славетний український письменник, основоположник української прози Григорій Квітка-Основ'яненко. Чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан студенти, випускники та вчені Харківського університету — А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров, В. Пасек та інші[4].

Протягом XIX ст. неодноразово створювалися різні історично-статистичні описи Слобідської України, авторами яких були науковці, освітяни, військові, представники духовенства, літератори. Зокрема, наукові товариства свою діяльність починали з вивчення і описання відповідних губерній. З цією метою розроблялися різні програми. Так, Товариство наук (1812 р.) при Харківському університеті склало "Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок", автором якого був Г. Успенський. Він вважав, що у такий спосіб можна створити підґрунтя для систематичного наукового вивчення краю. Професор Г. П. Успенський був одним із яскравих представників історичного напряму в Харківському університеті. Його праця, видана у 1811–1812 рр., була присвячена російським старожитностям[5]. Назви розділів монографії свідчать про те, що автор зосереджував увагу не на традиційній військово-політичній історії, а насамперед на повсякденному житті народу: "О языке, разных наречиях, именах и прозваниях россиян", "О художествах, ремеслах и домостроительстве", "О еде, одежде и обуви", "О забавах и увеселении", "О браке и супружестве", "О родах и младенцах", "О погребениях и бувших при еных обрядах". Унікальність праці полягала в тому, що вітчизняна історіографія подібні проблеми стала розглядати на монографічному рівні лише з другої половини XIX ст.[6]. Необхідно відмітити, що у першому виданні (1811–1812) Г. П. Успенський зовсім не залучав регіональний слобідський матеріал. Але, закликаючи громадськість більше уваги приділяти пізнанню Батьківщини, автор у перевиданні 1818 року звернув-таки увагу на регіональну історію і вмістив великі додатки, де надрукував список літопису Грабянки, а також відомості про організацію влади та чини Гетьманщини.

У 1850 році було складено "Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии", де було зроблено докладний опис природних умов краю — клімату, ґрунту, річок, озер тощо, а також промисловості, торгівлі, етнічного складу та соціального розшарування населення, стану освіти, релігійності жителів губернії[7]; 1852 року починає виходити низка томів "Историко-статистического описания Харьковской епархии" за авторством архієпископа Філарета Гумелівського; 1854 року з'явилася збірка нарисів з українського побуту "Слобожани" Григорія Данилевського, а 1856 року — художньо-документальний нарис "Чумаки". Г. Данилевський був також автором біографічних оповідань про видатних людей Слобожанщини — Г. Сковороду, В. Каразіна, Г. Квітку-Основ'яненка.

У 60-ті роки XIX ст. в Харкові з'явилися ще кілька програм регіональних описів, які пропонували всебічне вивчення губернії за такою схемою: "І) топографія і геологія краю;

II) кліматичні спостереження; III) дослідження флори і фауни; IV) вивчення особливостей сільського господарства; V) ветеринарні спостереження; VI) етнографічні й історичні розвідки"[8].

Найбільш інтенсивне і всебічне вивчення краю припадає на останню чверть XIX ст. Цьому сприяло створення на базі історико-філологічного факультету університету у 1877 році Харківського історико-філологічного товариства (далі — ХІФТ) (1877–1919). Члени товариства вивчали історію краю на підставі архівних джерел, проводили археологічні розвідки й розкопки; займалися пам'яткоохоронною діяльністю; досліджували етнографію, діалектологічні особливості мови краю. Як зазначав через чверть століття з моменту виникнення ХІФТу один із найактивніших членів наукового осередку Є. Редін, "...інтерес до вивчення питань, пов'язаних з культурною історією місцевого краю у широкому розумінні цього слова ... був завжди головним серед інших наукових інтересів і запитів у діяльності товариства"[9].

У 1879 році при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х років XIX ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України XVIII — перш. пол. XIX ст. При ХІФТі був створений Комітет із видавництва літератури, який до 1909 р. видав 117 назв книг накладом близько 2,5 млн. примірників. З ініціативи товариства створювалися безкоштовні громадські бібліотеки, читальні. Можливо, саме завдяки цьому Харківська губернія на початку XX ст. за кількістю бібліотек посідала друге місце в Російській імперії[10]. Слід відзначити, що історико-філологічне товариство могло користуватися навчальною базою факультету, яка була досить потужною, незважаючи на значні фінансові труднощі в дореволюційний період.

На початку XX ст. тут діяли Музей красних мистецтв, який очолював професор Є. К. Редін, нумізматичний кабінет (проф. М. Ф. Сумцов), історичний архів (проф. Д. І. Багалій), історико-філологічний кабінет, або кабінет для практичних занять, бібліотека-читальня студентських наукових гуртків (проф. М. Г. Халанський)[11].

Харківське історико-філологічне товариство чимало зробило і в напрямі розробок програмного забезпечення краєзнавчих досліджень. Так, у "Харьковском календаре на 1884 год", а також у третьому випуску "Харьковского сборника" (1889 р.) було опубліковано звернення до громадськості з закликом збирати для ХІФТу предмети матеріальної і духовної культури, відомості з історії краю, старовинні видання, а також матеріали з діалектології. У 1894 році з ініціативи товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії[12]. Результати археологічних досліджень обговорювалися на засіданнях ХІФТа. Зокрема, у лютому 1899 року, у доповіді Є. К. Редіна "Могильник кургана слободы Сеньково Купянского уезда" було підбито підсумки багатогранної, цікавої роботи дослідників Слобожанщини[13].

За роки свого існування Харківське історико-філологічне товариство виховало плеяду дослідників регіону, які в післяреволюційний час очолили численні краєзнавчі осередки не тільки на Харківщині, але й в Україні. Мабуть, ще ніколи у Харкові не згуртовувалися для спільної праці вчені такого масштабу, як О. Потебня, Д. Багалій, Є. Редін, М. Сумцов, М. Дринов, О. Кирпичников та інші.

Говорячи про розвиток краєзнавства в краї кінця XIX — початку XX ст., не можна не згадати про дослідницьку та видавничу діяльність Харківського губернського статистичного комітету. 1898 року зусиллями цієї установи було видано величезну працю "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края", яка містила детальний опис побуту, звичаїв, типів населення Старобільського повіту. В цей же час на Харківщині виходив додаток до "Харьковского календаря" — "Харьковский сборник", добре відомий кожному з краєзнавців. У цьому виданні було вміщено багато різноманітних матеріалів, що торкалися питань минулого та сучасного життя Слобідської України.

Короткий огляд становлення краєзнавчих досліджень у дореволюційний період на базі Харківського університету був би не повним, якщо залишити поза увагою постаті видатних українських вчених — Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) та Дмитра Івановича Багалія (1857–1932).

М. Ф. Сумцов одержав широке визнання завдяки численним науковим працям, лекціям у Харківському університеті, великій просвітницькій і громадській діяльності. Вчений обирався членом-кореспондентом Російської, Чеської, академіком Української ака-

демії наук, користувався великим авторитетом у науковому світі. Наприкінці XIX ст. його ім'я ввійшло до міжнародного словника фольклористів, виданого у Парижі. Загалом слід сказати, що це був учений-енциклопедист, людина неабиякої працездатності.

Історія й етнографія Слобідської України посідають у творчості М. Ф. Сумцова чільне місце[14]. Понад половину робіт ученого присвячені вивченню минулого цього краю, історії Харкова і Харківського університету. В основному це публіцистичні статті, написані на актуальні для того часу теми з життя міста, невеликі історичні довідки-пошуки з далекого й недавнього минулого міста (наприклад, "Бедствия в Харьковской губернии" (1879 р.), "О наводнении в Харькове в 1853 г." (1888 р.), "Борьба Харьковского Земства с Курско-Харьковско-Азовской железной дорогой" (1888 р.) та ін.), численні некрологи та статті бібліографічного характеру про видатних осіб Харкова (Г. Квітку, М. Лисенко, С. Васильківського, Х. Алчевську та ін.), статті й замітки, присвячені найрізноманітнішим питанням соціального і культурного розвитку міста.

Серед усіх робіт М. Ф. Сумцова з історії Харкова необхідно вирізнити одну, яка має методологічний, постановочний характер у розробці питання про написання цілісного комплексного історичного дослідження з історії міста. Це стаття 1880 р. "Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове". Стаття цікава й важлива тим, що в ній учений розробляє досить детальний план того, як треба збирати матеріали і писати історію міста. Для створення такого комплексного дослідження передусім необхідно скласти відповідну джерельну базу, опублікувати найважливіші для побутової історії міста документи, що зберігаються у громадських та приватних архівах, скласти список друкованих творів про минуле міста, видати спеціальні історичні монографії про діяльність окремих місцевих закладів, передусім про Харківський університет.

М. Ф. Сумцов не тільки склав план майбутнього дослідження про Харків, але й розробив деякі питання з історії міста. У його статтях була дана детальна історико-географічна характеристика Харкова ("Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове"), ремесел і промислів ("Культурные переживания"), соціальної структури міського населення ("Современная городская колонизация"). Автор характеризує Харків як центр великої ярмаркової торгівлі, але водночас місто бідне на вигоди цивілізації.

Важливою складовою історії міста Харкова є історія Харківського університету — вищого навчального закладу, з яким було пов'язане все життя вченого. Доробок М. Ф. Сумцова про університет складається з декількох частин. Це роботи безпосередньо з історії університету, серед них особливе місце посідає монографія "Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)", написана у співавторстві з Д. Багалієм і В. Бузескулом, а також численні біографічні статті про викладачів, опубліковані в "Биографическом словаре профессоров Харьковского университета", у книзі "Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)", різних енциклопедичних і довідкових виданнях, місцевих газетах. В "Кратком очерке Харьковского университета..." М. Ф. Сумцов дав докладну критичну характеристику статуту 1863 р., проаналізував його вплив на життя університету, наукову й педагогічну діяльність професорів, умови життя й навчання студентів. М. Ф. Сумцов першим з університетських професорів висунув ідею про необхідність введення до навчальних програм як обов'язкових предметів історії й етнографії України, української мови і літератури. У працях ученого знайшли вияв історія наукових товариств і музеїв, численні питання наукової і суспільно-політичної діяльності університету в XIX — на початку XX ст., його роль в історії і культурному житті Слобідської України[15].

Яскраве втілення історичне краєзнавство знайшло у творчості Д. І. Багалія, який багато зробив для вивчення історії Слобідського краю. Коло наукових зацікавлень ученого достатньо широке — передусім у галузі історії Слобідської, Лівобережної, Південної України XV–XVIII ст., російської (української) історіографії, джерелознавства, архівознавства, археографії, історичної географії, археології. Щоб переконатися в цьому, достатньо хоча б прогорнути багатосторінкові видання його праць: "Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI — XVIII ст.", двотомник "История города Харькова за 250 лет

его существования…”, “Очерки по русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины”, двотомний “Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)” та інші праці[16]. Завдяки своїм науковим розвідкам Д. І. Багалій зміг значно розширити дослідження в галузі місцевої історії.

Слід відзначити, що шлях Д. І. Багалія до історико-регіональних, історико-краєзнавчих досліджень був непростим. Коли молодий доцент кафедри російської історії Харківського університету почав поглиблено вивчати історію Слобідської України, його зразу ж звинуватили в “українофільстві”. Попри це, вчений почав наполегливо працювати над вивченням історії Чернігово-Сіверської землі в історичній школі В. Антоновича; досліджував історію Лівобережної, Слобідської, Південної України; створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів і краєзнавців[17].

Д. І. Багалій вважав, що історію України потрібно вивчати як окрему дисципліну, а не як складову історії Росії. Він був переконаний, що повна історія Росії неможлива без історії окремих регіонів (так звана обласна концепція). У автобіографії Д. І. Багалій наголошував на тому, що “…мої праці з історії краю не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, професора В. Антоновича, я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями… І ось обласна історія України стала головним предметом моїх занять”[18]. Через багато років він прямо пов’язував своє зацікавлення “обласництвом” із бажанням “зробити щось для самосвідомості того народу, із якого я вийшов”[19].

Із загальної історії Слобідської України дореволюційного періоду викликають інтерес кілька напрямів досліджень Д. І. Багалія: історія м. Харкова й Харківського університету, історія заселення Слобідського краю, його матеріальної культури й духовного життя, біографічні нариси місцевих діячів. Заслуговує на увагу видання творів українського філософа Г. С. Сковороди з нарисом про його філософські й богословські погляди та його біографію.

Але найяскравіше талант Д. І. Багалія-краєзнавця виявився у фундаментальному дослідженні історії м. Харкова. Присвячена 250-річчю міста, ця робота готувалася дуже ретельно й вийшла в двох великих томах (1905 і 1912 років). Авторами її були Д. І. Багалій та його учень Д. П. Міллер. На її сторінках можна було знайти відповідь на широке коло запитань, а саме: розвиток топографії, етнографії, статистики населення, історії колонізації краю, історії міського самоврядування. Робота містила вичерпну інформацію про промисловість, торгівлю, стан освіти, побут, звичаї тощо Спеціальний розділ був присвячений історії харківської журналістики, слобожанської літератури, театру.

Особливу увагу вчений приділив місту й в іншому дослідженні “Історія Слобідської України”. Над монографією Д. І. Багалій плідно працював упродовж багатьох років. Дослідження побачило світ у 1918 році; воно було надруковано видавництвом “Союз” у серії “Культурно-історична бібліотека”. На сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту його заселення приблизно до початку XX ст. і включає в себе важливі проблеми історичної географії і етнографії краю, його соціально-економічного і політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення тощо. В одному з розділів цієї праці науковець розглядав Харків як українське місто “і з національного, й із соціального боку”. На думку вченого, починаючи з 1732 року “більше 90 % населення було українського. Перше місце займав козацький стан”[20]. Також особливий інтерес становлять розділи, де йдеться про національний і соціальний склад населення краю, українське відродження XIX ст.

Наголошуємо на тому, що запропонована вченим “обласна концепція” вже на початку XX ст. набула значного поширення. Її загальному визнанню сприяло проведення, починаючи з 1869 року, археологічних з’їздів. Засіданням передувала велика науково-дослідна й пошукова робота в тому регіоні, де вони проводилися.

У 1902 році Д. І. Багалій став одним з організаторів XII Археологічного з’їзду, що проходив у Харкові. Напередодні форуму вчений провів низку археологічних розвідок, які стали підґрунтям для складання першої карти археологічних пам’яток, виявлених у межах сучасної Харківщини, Сумської та Луганської областей, а численні археологічні знахідки значною мірою збагатили колекції університетського музею. У своїй науковій і пошуковій роботі Д. І. Багалій активно використовував

етнографічний і фольклорний матеріал. Завдяки його зусиллям при Харківському університеті було відкрито етнографічний музей. Матеріали, зібрані спеціалістами під керівництвом Д. І. Багалія, досить повно й усебічно розкривали традиційно-побутову культуру населення Харківщини. Деякі відділи були єдиними в країні за складом пам'яток.

Значний внесок зроблено вченим і в розроблення історико-географічної науки. У своїх працях він широко використовував зібрані ним топографічні, картографічні, топонімічні, історико-демографічні матеріали.

Перелік суто краєзнавчих робіт Д. І. Багалія не такий вже великий порівняно з працями іншої тематики. Серед них слід відзначити нариси про Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин і відповідні повіти. Ці матеріали автор підготував до Енциклопедичного словника Брокгауза й Єфрона, а також для каталогу картографічного відділу виставки XII Археологічного з'їзду[21].

Упродовж 35 років Д. І. Багалій завідував архівом, який був створений ще в 1879 році. У фондах цього закладу містилися цінні документальні матеріали, зокрема "Архів Малоросійської колегії", які згодом стали базою для праць ученого з історії України. При архіві Харківського університету була відкрита школа архівістів й істориків.

З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що краєзнавча тематика посідала помітне місце в доробку вчених Харківського університету. Будучи центром великого навчального округу, університет залишався провідним закладом, від якого залежав рівень освіти і науки на всьому Півдні Російської імперії. Д. І. Багалій зауважував, що за таких умов було зовсім не дивно, що університет, по суті, визначав стан науково-літературної діяльності серед підвідомчого вчительського персоналу: "Действительно, учителя гимназий и уездных училищ делали в миниатюре все то, что и профессора университета: издавали учебные труды и переводы, печатали учебники, говорили на актах речи и т. п."[22]. Це було цілком природним, бо вчительство змушене було орієнтуватись на характер діяльності харківської професури через свою підпорядкованість університету. Водночас значна частина місцевих інтелектуалів була вихованцями харківського університету, тому їх зв'язок з alma mater був більш міцним. Таким чином, поширення університетських впливів на регіон сприяло утворенню великого духовного простору, створенню значної мережі як творців, але, що не менш важливо, споживачів інтелектуальної продукції, до яких могли звертатися перші слобідські історики-краєзнавці. У дореволюційний час при університеті працювало 10 наукових товариств (товариство дослідників природи, історико-філологічне товариство, Харківське товариство просвіти та інші), що проводили важливу науково-дослідну роботу переважно краєзнавчого характеру й поширювали результати своєї діяльності не тільки на Харківщині, а й далеко за її межами. Товариства об'єднували як науковців, так і аматорів, які популяризували ідеї охорони та вивчення місцевих пам'яток культури. Такі учені, як Д. І. Багалій, Д. К. Зеленін, М. Ф. Сумцов, О. А. Таранушенко, О. С. Федоровський, Д. І. Яворницький та інші десятиліттями були прикладом для наслідування в любові до рідного краю для тисяч краєзнавців-аматорів. Ці та інші університетські вчені розробили наукові принципи регіональних досліджень, сформували їх основні напрями, які на довгі роки визначили шлях регіональних наукових пошуків.

Зважаючи на викладене вище, наголошуємо на тому, що фундамент історичного краєзнавства в краї був закладений ученими Харківського університету з моменту його заснування. До 1917 року історичне краєзнавство існувало здебільшого у вигляді статистико-географічних описів краю, істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки із значними елементами історичних знань. Наукові інституції, які виникали в зазначений час, відігравали чималу роль у збиранні і первинному осмисленні фактичного матеріалу, виробленні відповідних методик обстеження краю. Великий досвід у галузі розвитку регіональних досліджень був накопичений на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Науковці працювали не спонтанно і безсистемно, а за певними програмами. Це не гарантувало відсутності промахів і упущень, але забезпечувало єдиний критерій аналізу, стимулювало появу нових форм і напрямів роботи в локальній історії, сприяло виробленню ефективних методів діяльності краєзнавчих формувань, розробленню методології історико-краєзнавчих досліджень.

Джерела та література

1 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 170.
2 *Там само*. — С. 171.
3 *Красиков М. З.* З історії вивчення Слобожанщини // Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 21.
4 *Историко-филологический* факультет за 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалия. — Х., 1908. — VIII, 168, 400, XII с.
5 *Успенский Г. П.* Опыт повествования о древностях русских. — Х., 1811. — Ч. 1.: Об обычаях россиян в частной жизни; 1812. — Ч. 2.: Об обычаях россиян в гражданском их состоянии и правительстве.
6 *Журба О. І.* "Неісторіографічне" в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини // Харківський історіографічний збірник. — Х.: Вид-во НУА, 2006. — Вип. 8. — С. 145.
7 *Красиков М. З.* З історії вивчення Слобожанщини // Краєзнавство. — 1995. — № 1– 4. — С. 22.
8 Див.: *Верменич Я. В.* Вказ. праця. — С. 201.
9 Цит.: *Красиков М. З.* З історії вивчення Слобожанщини // Краєзнавство. — 1995.– № 1 — 4. — С. 23.
10 *Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К.* Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории // Вісник Харківського університету. — Х., 1991. — № 357– С. 8.
11 *Историко-филологический* факультет за 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалия. — Х., 1908. — С. 167.
12 *Филиппенко Р. И.* Е. К. Редин — член Харьковского историко-филологического общества // Краєзнавство. — 2000. — № 1–4. — С. 38.
13 *Скирда В. В.* Професор Є. К. Редін як археолог // Четверті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна. — Х., 1999. — С. 14.
14 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготов. тексту й мов. ред.: Л. Ушаков; Автор перед. сл. В. Фрадкін. — Х.: Акта, 2002; Його ж. Этнографический очерк Харьковской губернии. — Х.: Союз, 1918.
15 *Савченко Г.* Академік Микола Сумцов — історик Харкова // Краєзнавство. — 1995. — № 14. — С. 39–41; Її ж. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.09 / Дніпропетровський державний ун-т. — Дніпропетровськ, 1993.
16 *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. / Редкол. В. В. Кравченко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Х.: ХГІ "НУА": "Золоті сторінки", 1999. — Т. І., 2001. — Т. ІІ.
17 *Кравченко В. В.* Д. И. Багалий. Научная и общественно-политическая деятельность. — Х.: Основа, 1990. — С. 58.
18 *Багалій Дмитро Іванович* [ОС] // ЦДАВО. — Ф. 166, оп. 12, спр. 264. — Арк. 8.
19 *Там само*. — Арк. 8 зв.
20 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — С. 214.
21 *Репресоване* краєзнавство: Збірник статей. — К.: Рідний край: ХРВВ, 1991. — С. 17.
22 Цит.: *Журба О. І.* "Неісторіографічне" в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини // Харківський історіографічний збірник. — Х.: Вид-во НУА, 2006. — Вип. 8. — С. 145.

Olga Kashaba

The development a local history in the Kharkiv university in the of the XIX — in the beg. of the XX c.

The process of development a local history in the Kharkiv university in the end of the XIX – in the beginening of the XX centre are analysts in the article. The local history had existed in the form of geographical, ethnographical, and folklore researches before year 1917.

Key words: *local history studies, university, local history, educators.*

УДК: 016.2:908 ''1920/1930''(477.51)

Володимир Ткаченко (м. Київ)

ВНЕСОК ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 1920–1930-Х РОКІВ

Аналізується роль громадських історико-краєзнавчих об'єднань Чернігівщини у дослідженні історії краю у 20–30-х роках XX ст. Вивчаються головні напрями, форми і методи роботи наукових товариств регіону та їхні зв'язки з провідними науковими установами України.

Ключові слова: *наукові товариства, історико-краєзнавчі дослідження, Всеукраїнська академія наук, краєзнавчі гуртки, Центральне бюро краєзнавства, Український комітет краєзнавства, Комісії порайонного дослідження України.*

Анализируется роль общественных историко-краеведческих объединений Черниговщины в исследовании истории края в 20–30-х годах XX века. Изучаются основные направления, формы и методы работы научных обществ региона и их связи с ведущими научными учреждениями Украины.

Ключевые слова: *научные общества, историко-краеведческие исследования, Всеукраинская академия наук, краеведческие кружки, Центральное бюро краеведения, Украинский комитет краеведения, Комиссии порайонного исследования Украины.*

У відродженні багатовікових традицій культури українського народу помітна роль належить історичному краєзнавству. Лише глибоке всебічне вивчення конкретного, специфічного дає можливість історії як науці дійти узагальнень, вивчити спільне, розкрити закономірності історичного процесу.

Значення історичного краєзнавства не обмежується суто науковими функціями. Одночасно воно є формою залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю як складової частини багатовікової історії України, проявом творчої активності мас у виявленні, збереженні і примноженні історико-культурної спадщини нашого народу[1].

Виконуючи виняткові науково-пізнавальні та виховні функції, історичне краєзнавство є невід'ємною складовою культурного і духовного потенціалу народу.

Протягом тривалого часу історичне краєзнавство служило своєрідним підґрунтям історичної науки, живило її яскравим фактичним матеріалом, відкривало широкі можливості для наукових узагальнень.

Водночас дослідження історії рідного краю являло собою своєрідний місток між професійною історичною наукою і натхненною працею місцевих краєзнавців.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної свідомості та духовного відродження українського народу значно зростає інтерес до вітчизняної історії. Один з пріоритетних напрямів історичних досліджень на сучасному етапі полягає у вивченні минувшини окремих регіонів, міст і сіл України. Дослідження та широка пропаганда історії малої Батьківщини справедливо розглядається як могутній засіб виховання патріотичних почуттів молоді, як невмируще джерело національної гідності й самоствердження[2]. Водночас провідні вітчизняні та зарубіжні вчені стверджують, що "саме нові історичні факти, встановлені у локальних дослідженнях, дають основний вихідний матеріал для історичного синтезу"[3].

Передумови виникнення розгалуженої мережі наукових товариств на Чернігівщині у 1920-ті роки були створені ще за дореволюційних часів. Вже наприкінці XIX — на початку XX ст. тут були репрезентовані практично всі відомі на той час типи історико-краєзнавчих товариств і установ. Не викликає сумніву те, що кращі представники наукової інтелігенції Чернігівщини, включившись до історико-краєзнавчого пошуку, створили сприятливі умови для досліджень 1920-х років, які в науково-методичному та організаційному плані часто спиралися на досвід дореволюційних краєзнавчих об'єднань.

Зусиллями кількох поколінь місцевих дослідників було закладено надійні підвалини

для систематичних і широкомасштабних історико-краєзнавчих досліджень. Саме це, зрештою, дало змогу піднести краєзнавчий рух у 1920-х роках XX ст. на якісно новий рівень. Якраз тоді створюється розгалужена мережа державних і громадських історико-краєзнавчих об'єднань. Разом з професійними вченими з дореволюційним "стажем" в історико-краєзнавчий пошук включилися представники нової генерації дослідників, численні аматори старовини. Сучасник зазначав: "У краєзнавстві беруть участь усі: і робітник з фабрики, і селянин з села. Краєзнавство повинно перетворитися на щось більш широке, ніж наукове дослідження"[4].

Ще за доби національно-визвольних змагань і громадянської війни практично повсюдно почали виникати музеї, наукові товариства і гуртки. Загалом у 1920-х роках в Україні діяло близько 10 тисяч різноманітних краєзнавчих осередків, які називали "органами самопізнання країни" та навіть "академіями наук на місцях"[5]. Між іншим, це переконливо спростовувало поширену серед частини фахівців думку про те, що історична наука, мовляв, може успішно розвиватися тільки у рафінованому академічному середовищі.

Багато у чому новостворені осередки продовжували кращі традиції історико-краєзнавчих установ і об'єднань дореволюційного часу. Провідну роль у їхній діяльності звичайно відігравали досвідчені спеціалісти старого вишколу, які охоче передавали свої знання, а часом і власні колекції та бібліотеки науковій молоді.

Аналіз архівних матеріалів і друкованих джерел дає підстави стверджувати, що на прикладі Чернігівщини можна з'ясувати практично усі аспекти розвитку історичного краєзнавства в Україні 1920–30-х років XX ст.

Провідну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою у складі В. Ю. Зубка, Й. Р. Карповича, В. І. Коновала, І. Я. Кошового, Б. Л. Луговського, С. П. Устименка та Г. Г. Холодного. Спочатку воно мало статус Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. діяло в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка затвердила в жовтні того ж таки року його статут[6]. Згодом було відкрито філіал товариства у Сновську (нині м. Щорс)[7].

Керівництво діяльністю товариства здійснювала постійна Рада з 6 осіб, першим головою якої було обрано викладача Чернігівського інституту народної освіти Г. Г. Холодного, а секретарем В. Ю. Зубка. До складу постійної Ради входили також відомі краєзнавці В. А. Шугаєвський, М. К. Шматько, Д. О. Заушкевич та представник губернського відділу народної освіти Т. Н. Голік. Протягом 1921–1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності поставило "розробку і популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини", зросла з 31 до 76 осіб. Найактивніше працювали історико-філологічна (з 1929 р. — історико-краєзнавча), етнографічна та бібліографічна секції товариства[8].

На початку 1921 р. виникло Сосницьке науково-дослідне товариство, яке проголосило своєю метою "об'єднання усіх місцевих науково-культурних сил для вивчення місцевого краю і сприяння Радянській владі шляхом наукової роботи". Влітку 1921 р. його статут затвердив Сосницький повітовий виконком, а дещо пізніше й Українська Академія наук. Товариство складалося з двох секцій: історико-соціально-економічної та природничо-математично-медичної.

Керівництво його діяльністю здійснювала президія у складі 4 осіб. Першим головою товариства було обрано завідуючого Сосницькими педкурсами А. М. Шведова, заступником — відомого краєзнавця, фундатора Сосницького музею Ю. С. Виноградського. У перших зборах товариства взяли участь 21 чоловік, а згодом кількість його членів зросла до 50 осіб, переважно учителів. Серед них були й мешканці Києва, Чернігова, Сновська, а також населених пунктів повіту — Корюківки, Макошина, Авдіївки, Погорільців. У вересні 1921 р. відділення товариства у складі 15 осіб оформилося у Мені[9].

У липні 1924 р. було створене Остерське наукове товариство краєзнавства, членом якого за статутом мала право бути "всяка особа, яка що-небудь зробила для вивчення Остерщини". Впродовж другої половини 20-х років кількість членів товариства, до складу якого входили вчителі, студенти Остерського педтехнікуму, лікарі, агрономи, зросла з 35 до 71 особи. Головою правління з 5 чоловік було обрано відомого краєзнавця, завідуючого Остерським музеєм А. Г. Розанова. Він же очолював археологічну секцію товариства. Керівництво етнографічною секцією здійснював

М. Г. Шуранов, а природничою — Г. Є. Буш. Крім того, товариство мало допоміжні інституції — станції: метеорологічну, гідробіологічну, ліків і лікарських рослин[10].

У січні 1925 р. відбулися установчі збори Ніжинського наукового товариства краєзнавства, а у березні того ж таки року Всеукраїнська Академія наук затвердила його статут. Переважну більшість членів товариства становили викладачі Ніжинського інституту народної освіти та співробітники створеної при ньому Науково-дослідної кафедри історії культури й мови.

На чолі товариства у 1925–1926 рр. перебував проф. Ф. Булаєвський, у 1926–1927 рр. — проф. В. І. Рєзанов, у 1927–1929 рр. — ректор Ніжинського інституту народної освіти М. Г. Куїс. Обов'язки секретаря виконували, відповідно, В. А. Фесенко, А. Г. Єршов та П. В. Одарченко. Роботою історичної секції керував М. Н. Петровський (згодом член-кореспондент АН України), а етнографічну секцію очолював проф. Є. А. Рихлик. Крім того, діяли статистично-економічна та природнича секції товариства[11].

У березні 1926 р. було проголошено заснування Конотопського краєзнавчого товариства, а через місяць затверджено його статут, який передбачав "вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людність, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт"[12]. На загальних зборах членів товариства було обрано правління у складі 5 осіб. Товариство складалося з 4 секцій: економічної, історичної, природничої та етнографічної. Спочатку товариство об'єднувало 23 дослідники, згодом їх кількість зросла до 84 осіб[13].

Чимало зусиль до організації краєзнавчого осередку доклали прилуцькі аматори старовини. Вже у 1919–1920 рр. виникло Товариство по дослідженню Прилук та повіту, а влітку 1926 р. утворився гурток краєзнавців, що поставив собі за мету вивчення історії та природи Прилуччини[14].

Краєзнавчі гуртки, комітети та бюро певний час діяли також у Борзні, Городні, Лосинівці, Мрині, с. Софіївці (нині — Щорського району) та інших населених пунктах[15].

За таких умов цілком природно постало питання про утворення координаційного центру краєзнавчого руху в регіоні у вигляді наукової асоціації — Чернігівського інституту краєзнавства (далі — ЧІК). Уперше його було порушено в лютому–березні 1923 р. на сторінках місцевої преси[16].

На початку наступного 1924 р. було створено ініціативну групу по організації ЧІК, до якої увійшли представники Чернігівського інституту народної освіти, губернського музею, губернського архіву, губернського істпарту, Чернігівського наукового товариства і Всеукраїнської Академії наук[17].

Вони зазначили, зокрема, що краєзнавчі студії часто-густо "проводяться у вузьких рамках свого маленького замкнутого світочка..., без координації, без інформації..., не рідко помацки, осліп", між тим "зараз уже нічого або дуже мало можуть дати нам окремі випадкові... спроби вивчень індивідуальних дослідників місцевого краю..., необхідна колективізація зусиль, необхідне утворення масових наукових асоціацій"[18]. Неабияку роль у подальшому просуванні справи відіграла підтримка з боку Комісії краєзнавства при ВУАН, а також академіка М. С. Грушевського, який відвідав Чернігів влітку 1924 року[19]. Невдовзі Чернігівський губвиконком затвердив статут ЧІК. Цей документ засвідчував якісно новий етап у розвитку краєзнавства на Чернігівщині, закладав підвалини для справді всебічного вивчення краю.

Першою акцією асоціації була Чернігівська губернська краєзнавча конференція, проведена у жовтні 1924 року. На ній у присутності близько 80 осіб було виголошено 23 доповіді, які охоплювали досить широке коло питань, як-от "Проблеми історичного вивчення Чернігівщини", "Етнографічна праця на Чернігівщині", "Школа і краєзнавство" та ін.[20].

На жаль, ЧІК не судилося розгорнути подальшу діяльність: він став жертвою адміністративно-територіальної реформи 1925 року. Ліквідація губвиконкому позбавила ЧІК джерел фінансування, а новостворені структури не поспішали надати належну допомогу. Відтак, реалізувати закладені у статуті ЧІК можливості краєзнавцям 20-х років не поталанило і унікальний досвід організації єдиного в Україні у масштабах губернії координаційного центру краєзнавчого руху не набув поширення. Проте досвід організації краєзнавчого руху, сконцентрований у статуті ЧІК, заслуговує на увагу і використання в сучасних умовах.

Діяльність краєзнавців 20-х років мала неабияке значення для розвитку науки, сприяла піднесенню рівня інтелектуального життя

провінції, освіті широких верств населення і одночасно залучала стару інтелігенцію до будівництва нового суспільства. Краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісні зв'язки з Центральним бюро краєзнавства при АН СРСР, Комісією краєзнавства при ВУАН, Українським комітетом краєзнавства. Статті й замітки краєзнавців Чернігівщини регулярно з'являлися на сторінках численних видань Всеукраїнської Академії наук. Результати досліджень з історії Чернігівщини знайшли відображення у збірнику статей "Чернігів і Північне Лівобережжя" та "Записках" Чернігівського наукового товариства[21].

У роботі другої Всеросійської краєзнавчої конференції (грудень 1924 р.), Першого Всеукраїнського з'їзду в справі дослідження продуктивних сил народного господарства (грудень 1924 — січень 1925 рр.), Першої Всеукраїнської конференції краєзнавства (травень 1925 р.) брали участь дослідники з Чернігова, Ніжина, Остра[22].

Досить повне уявлення про контакти академічних вчених і краєзнавців дає аналіз діяльності Комісій порайонного дослідження України, створених при ВУАН. Своє завдання ці установи вбачали не тільки у вивченні конкретних проблем історичного минулого відповідних регіонів, але й у пробудженні інтересу найширших верств населення до історії свого краю. Для забезпечення ефективності цієї справи порайонні комісії мобілізували місцеві наукові сили, сприяли створенню на місцях краєзнавчих осередків[23].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить діяльність комісії Лівобережної України (з кінця 20-х років вона вивчала і територію Слобожанщини). Тематика наукових студій співробітників комісії охоплювала проблеми колонізації, зародження і розвитку різних галузей господарства, археологічні об'єкти, пам'ятки старовини тощо.

Крім керівника комісії Й. Ю. Гермайзе і штатного співробітника Л. П. Шевченка, членами комісії були науковці та педагоги з Чернігова (В. С. Євфимовський, П. К. Федоренко), Ніжина (К. В. Харлампович, Д. Н. Абрамович, А. Г. Єршов, М. Н. Петровський) та інших міст. У проведенні заходів ВУАН важлива роль відводилася місцевим краєзнавцям. Чернігівськими ентузіастами було укомплектовано бригаду матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по дослідженню Полісся, якою керував К. А. Жуковський, створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток Чернігова.

Комісія організовувала експедиції для дослідження неолітичних стоянок в межах Чернігівської округи. Завдяки цьому їх було виявлено понад п'ятдесят. До розкопок однієї із найбільших серед них — Мізенської, 1932 р. було залучено місцевих краєзнавців, серед яких був і викладач інституту народної освіти С. Г. Баран-Бутович[24].

Значення порайонних комісій у розгортанні краєзнавчого руху може стати темою окремого дослідження, але навіть побіжне ознайомлення з їхньою діяльністю засвідчує велику мобілізуючу роль цих установ у розвитку краєзнавства.

Наукові товариства Чернігівщини у короткий час зуміли визначити основні напрями історичних досліджень досить широкого діапазону і розгорнути діяльність по реалізації цілої низки наукових програм.

Значне місце в історико-краєзнавчій роботі належало дослідженню археологічних і архітектурних старожитностей. Зокрема, члени Чернігівського наукового товариства влітку 1923 р. брали участь в архітектурно-археологічних дослідженнях видатної пам'ятки XI ст. — Спасо-Преображенського собору в Чернігові, які проводила група науковців на чолі з М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським, а дещо пізніше в охоронних археологічних роботах, якими керував у межах міста С. Г. Баран-Бутович[25]. Завдяки зусиллям членів Сосницького науково-дослідного товариства і, насамперед, Ю. С. Виноградського було здійснене майже суцільне обстеження старожитностей Середнього Подесення і відкрито понад 50 стоянок первісної людини доби неоліту — бронзи, а також близько 10 давньослов'янських городищ і селищ[26]. Членами археологічної секції Остерського краєзнавчого товариства під керівництвом А. Г. Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури біля с. Євминка, досліджено стоянки доби неоліту в урочищі Бугаївка та давньоруське городище у с. Старогородці. З метою складання археологічної карти Остерщини було зібрано чималий матеріал у київських музеях та під час археологічних розвідок на терені Нижнього Подесення[27].

Тривало збирання фольклорно-етнографічного матеріалу. Члени етнографічної секції Чернігівського наукового товариства на чолі з Б. Л. Луговським збирали місцевий фольклор,

досліджували пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва й народної архітектури. Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, водяних млинів і сукновалень. Все це дозволило невдовзі створити у Чернігові етнографічний музей[28].

Етнографічна секція Остерського краєзнавчого товариства на чолі з співробітницею місцевого краєзнавчого музею М. Г. Покащевською досліджувала побут і звичаї місцевого населення[29]. Один з керівників Сосницького науково-дослідного товариства Ю. С. Виноградський збирав відомості про місцевих кобзарів та лірників і записував тексти фольклорних творів. Етнографічна секція Ніжинського наукового товариства на чолі з проф. Є. А. Рихликом надавала перевагу питанням ономастики та дослідженням місцевих народних обрядів[30].

Помітне місце у діяльності товариств посідали історичні студії. Так, члени історико-краєзнавчої секції Чернігівського наукового товариства вивчали соціально-економічний розвиток і культурне життя краю від найдавніших часів до початку XX ст.[31]. Члени історичної секції Ніжинського краєзнавчого товариства досліджували насамперед минуле Чернігівщини XVII–XVIII ст.[32]. Історичні секції Конотопського і Сосницького краєзнавчих товариств головну увагу приділяли проблемам місцевої історії, а економічні секції цих наукових осередків і статистично-економічна секція Ніжинського товариства вивчали економіку своїх регіонів[33].

Наприкінці 1920-х років у складі Чернігівського наукового товариства було створено бібліографічну секцію, члени якої складали покажчики літератури про Чернігівщину, а також каталоги місцевих видань (газет, журналів, альманахів, книг) радянського періоду[34].

Велику увагу краєзнавці Чернігівщини приділяли питанням охорони пам'яток історії та культури. Так, членами Сосницького науково-дослідного товариства та музейної секції при Прилуцькому кабінеті політосвіти, яка фактично відігравала роль краєзнавчого товариства, були складені й упорядковані реєстри пам'яток історії, культури і природи своїх округ[35]. Аналогічну роботу проводили також Лосинівське бюро краєзнавства і Борзнянське бюро охорони пам'яток старовини та культури[36].

Досить різноманітними були і форми діяльності наукових товариств Чернігівщини. Крім засідань окремих секцій, влаштовувалися загальні збори, на яких з доповідями, повідомленнями й лекціями виступали місцеві дослідники та вчені з інших міст. Крім того, краєзнавці влаштовували прилюдні урочисті засідання, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, пов'язаних з Чернігівщиною, — Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа, А. Свидницького, О. Лазаревського, М. Максимовича, Г. Сковороду, Л. Глібова та ін., брали участь у складанні Біографічного словника громадських діячів України, створили наукові бібліотеки в Чернігові, Сосниці, які налічували по кілька тисяч видань, серед яких було чимало стародруків і цінних рукописів[37].

Констатуючи успішне розгортання історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині, варто підкреслити, що втілення в життя накреслених планів часто-густо стримувалося відсутністю надійних джерел фінансування і недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Так, через брак "матеріальних засобів" поволі занепадає Сосницьке товариство, яке дещо змінило свій профіль і з 1924 р. йменувалося науково-освітнім[38]. За цих обставин краєзнавчий актив згуртувався навколо Сосницького музею, який виявився достатньо життєздатним і виборов собі право на існування. "Відсутність матеріальної бази була найголовнішою перешкодою" і в роботі Конотопського округового товариства краєзнавства, яке влітку 1927 р. створило 18 краєзнавчих гуртків у селах округи, але вони виявилися непрацездатними, хоча на папері в цих осередках налічувалося 600 осіб[39].

За даними Українського комітету краєзнавства у цей час були "цілковито матеріально незабезпечені" майже всі товариства республіки[40]. Втім, історико-краєзнавчі дослідження тривали. Але на початку 1930-х років вони згортаються, що у першу чергу було зумовлено дедалі ширшим застосуванням вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ. Це призвело до заперечення правомірності існування краєзнавства як окремої галузі з притаманними їй предметом та методом дослідження. За таких умов краєзнавчі товариства дедалі частіше починають відігравати роль "первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації", а науковці зосереджують увагу на вивченні питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка

села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин і т. ін.)[41]. Питання господарського значення наприкінці 20-х років виходять на перший план у діяльності наукових товариств Чернігівщини. Особливо активну роботу у напрямі виробничого краєзнавства у цей час вели Конотопське та Остерське товариства[42].

У 1930 р. було ухвалено рішення про скасування краєзнавчих товариств і створення натомість секцій краєзнавства при заводах, колгоспах, вузах, школах, що значно знизило ефективність краєзнавчої роботи. Ці зміни означали, по суті, відмову від досвіду, нагромадженого історико-краєзнавчими організаціями протягом 20-х років, спричинило появу численних "білих плям" в історії України та її брутальну фальсифікацію на догоду тоталітарній системі.

Важливою причиною занепаду краєзнавчих товариств на Чернігівщині у 30-ті роки були масові репресії. Розгром краєзнавства став свого роду відлунням відомої "академічної справи" 1929–1931 рр., в результаті якої було безпідставно заарештовано і покарано більшість провідних російських істориків. Історичне краєзнавство як "гробокопацько-архівне" закликали ліквідувати, заявляючи, що "з історією ми Історію не зробимо". Крім того, в Україні репресії проти краєзнавців мали свою "специфіку" і проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М. С. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя на Україні, ця "акція боротьби проти буржуазного націоналізму" набула небаченого масштабу і зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав'язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців Чернігівщини були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою частиною політики сталінського уряду[43].

Репресії були спрямовані насамперед проти тих товариств, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства і прагнули й надалі проводити широкі історико-культурні дослідження. Тому не випадково, що найбільших втрат зазнало Чернігівське наукове товариство.

Перший удар був нанесений під час фабрикації справи "Спілки визволення України". Якщо головним осередком "СВУ" було проголошено ВУАН на чолі з її віце-президентом академіком С. О. Єфремовим, то центром Чернігівської філії "СВУ" було проголошено місцеве наукове товариство, яке "підтримувало тісні зв'язки з історичною секцією ВУАН і в мініатюрі ставило ті ж наукові цілі, що і Всеукраїнська Академія наук з краєзнавчим ухилом"[44]. Тому наприкінці 1929 р. 10 провідних краєзнавців були звинувачені у приналежності до Чернігівської філії СВУ і виключені зі складу Чернігівського наукового товариства[45].

У 1931 р. з великими труднощами і в урізаному вигляді вдалося таки видати перший і єдиний том "Записок Чернігівського наукового товариства". Саме ж товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах. Правоохоронним органам не треба було докладати багато зусиль, щоб довершити його розгром. Невдовзі у надрах ДПУ з'явився документ настільки бездоказовий і брутальний, що не потребує жодних коментарів: "Мета та ідеологія Чернігівського наукового товариства цілком і повністю відповідає меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів... Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Кошарнівський. Членами товариства були такі особи, як Федоренко, Ницай і т. д. (націоналісти), Дубровський (фашист) і т. д... Товариство відкрито визнає, що програма Грушевських є їхньою програмою, що воно продовжує справу Єфремових, Слабченко... і працює на справу Соборної України... під прапором якої всі націоналісти, білогвардійці, фашисти, шпигуни проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади"[46].

Після таких звинувачень майже всі краєзнавці, які ще залишалися на волі, опинилися за ґратами, значна частина їхніх наукових праць потрапила до індексу заборонених книжок, а товариство перестало існувати.

Таким чином, наукові товариства відіграли видатну роль у відродженні традицій історико-краєзнавчих досліджень, які були започатковані ще за дореволюційних часів. Вони об'єднали широке коло істориків, археологів, етнографів і тим самим створили відповідне наукове середовище, яке сприяло підвищенню рівня історичних досліджень. Крім того, завдяки наполегливій роботі провідних крає-

знавців чимало населених пунктів краю, якот Чернігів, Ніжин, Прилуки, Остер, Сосниця, підтвердили свій статус "культурних гнізд" України. Історико-краєзнавчі дослідження наукових товариств були досить різноманітними і багатогранними. У цей період простежуються також спроби краєзнавців включати локальні студії у ширший контекст історико-культурного розвитку. На жаль, ці позитивні тенденції у діяльності наукових товариств були перервані нав'язуванням вульгарно-соціологічних схем з боку офіційних органів влади.

Вже на початку 1930-х років історичне краєзнавство, яке перебувало на гребені свого розвитку, почало занепадати внаслідок посилення ідеологічного тиску на сферу духовного життя.

Саме у цей час перестали існувати історико-краєзнавчі науково-методичні центри, краєзнавчі товариства та їхні друковані органи, було репресовано чимало кадрів краєзнавців. Все це негативно позначилося на рівні й масштабах історико-краєзнавчих досліджень та краєзнавчому русі в цілому[47].

Довгі десятиліття імена провідних чернігівських краєзнавців 1920–30-х років були невідомі не тільки широкому колу читачів, але навіть фахівцям, а їхні твори заборонені. Зараз вони повертаються із забуття, а кращі зразки історико-краєзнавчої літератури, які витримали випробування часом, використовуються сучасними українськими істориками.

Тривалий час історична наука, переобтяжена ідеологічними штампами, цілком залежала від політичної кон'юнктури. Лише сьогодні вона підходить до розв'язання складних і суперечливих проблем історії України, висвітлення її маловідомих сторінок, чому значною мірою сприяє активізація діяльності історико-краєзнавчих осередків у структурі Національної спілки краєзнавців.

Джерела та література

1 *Ткаченко В. В.* Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20–30-х роках // Рідна школа. — 1991. — № 12. — С. 51.

2 *Горбик В. О.* Концепція історичного розвитку України та її відображення в історико-культурній спадщині // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 8, 12, 54.

3 *Репина Л. П.* Локальные исследования и национальная история: проблема синтеза // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — М., 1989. — Вып. 1. — С. 149.

4 *Петров Ф. Н.* Краеведческие съезды // Краеведение. — 1925. — № 1–2. — С. 101.

5 *Бабенко Л. Л.* Із досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х рр. — на початку 30-х рр. // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. — К., 1991. — С. 21.

6 *Інститут* рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. Х. — Спр. 18724. — Арк. 1.

7 *Відділ* рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі— ВР ІМФЕ). — Ф. 43–9. — Спр. 377. — Арк. 3.

8 *Державний* архів Чернігівської області (далі—ДАЧО). — Ф. Р — 593. — Оп. 1. — Спр. 1722. — Арк. 159 зв.; *Записки* Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1.: Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 3; *Заремба С. З., Коваленко О. Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 109; ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18724. — Арк. 1–6; *Верзилов А. В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 180–181; Кн. 4. — С. 181–183.

9 *Коваленко О. Б., Дятлов В. О.* Сосницьке науково-дослідне товариство // Минуле Сосниці та її околиць. — Чернігів, 1990. — С. 87.

10 *Остерське* наукове товариство краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31; *Остерський* краєзнавчий музей. — Інв. № КП 12764/С-5712; *Центральний* державний архів вищих органів влади та управління України (далі—ЦДАВО). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 406. — Арк. 18 зв.; Оп.6. — Спр. 8590. — Арк. 3–6.

11 ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18691. — Арк. 1–4; Ніжинський філіал державного архіву Чернігівської області (далі—НФ ДАЧО). —

Ф. Р — 6121. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 69–70 зв.
12 *Батуринець П*. Конотопське окружне товариство краєзнавства // Червоний шлях. — 1926. — № 7–8. — С. 283–284; ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8989. — Арк. 3.
13 *Фесенко М*. Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70.
14 *Прилуцький* філіал державного архіву Чернігівської області (далі—ПФ ДАЧО). — Ф. Р — 99. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 38.
15 *Краеведные* учреждения СССР: Список обществ и кружков по изучению местного края, музеев и других краеведных организаций. — Л., 1927. — С. 131–136.
16 *Соколов П*. Институт краеведения // Красное знамя (Чернигов). — 1923. — 8 февраля, 3 марта.
17 *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Статут Чернігівського інституту краєзнавства (1924 р.). Підготовка до друку і передмова // Питання вітчизняної і зарубіжної історії. — Чернігів. — 1991. — С. 68.
18 *Там само*. — С. 68–72.
19 *Ткаченко В.В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя: Навч. посібн. — К.: Знання, 2007.— С. 179–180.
20 *Конференція* краєзнавства Чернігівщини // Красное знамя (Чернигов). — 1924. — 26 сентября, 7 октября; В. К. Краєзнавство в Чернігові // Червоний шлях. — 1925. — № 3 (24). — С. 254.
21 *Ткаченко В.В.* Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-рр. XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— К., 1995. — С. 20–21; Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928.
22 *Заремба С.З., Коваленко О.Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 111.
23 *А.В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 22–26.
24 *Ткаченко В.В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя: Навч. посібн.—К.: Знання, 2007.— С. 181–182.
25 ДАЧО. — Ф. Р — 593. — Оп. 1. — Спр. 1850. — Арк. 15; *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* “Тимчасова комісія” для проведення археологічного та архітектурного обстеження історичних пам’яток Чернігова // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 148–149; *Макаренко М*. Біля Чернігівського Спаса (археологічні досліди року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 184–196.
26 Сосницький краєзнавчий музей. — Особистий фонд Ю. С. Виноградського. — Інв. №№ 2717, 2728, 2749 та ін.
27 Остерське наукове товариство краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 31.
28 *Заремба С.З., Коваленко О.Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. — 1983. — № 4. — С. 109.
29 ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8590. — Арк. 3–6.
30 ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18691. — Арк. 2–3.
31 Красное знамя (Чернигов). — 1924. — 8 июля, 13 июля; Юрмас Я. В Чернігівському науковому товаристві // Красное знамя (Чернигов). — 1922. — 28 мая.
32 *Коваленко О.Б.* Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. — Чернігів–Ніжин, 1988. — Вип. II.
33 ДАЧО. — Ф. Р — 5059. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–61; ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 18691. — Арк. 2; Фесенко М. Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70.
34 ДАЧО. — Ф. Р — 65. — Оп. 1. — Спр. 1110. — Арк. 61; Козаченко А. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 11–16.
35 ПФ ДАЧО. — Ф. Р — 278. — Оп. 1. — Спр. 1567. — Арк. 4–19, 123, 135–155; спр. 1597. — Арк. 4, 15–19, 32, 69–70.
36 ВР ІМФЕ. — Ф. 43–9. — Спр. 382. — Арк. 1–2; Спр.383. — Арк. 1–2.
37 *А.В.* Наукове життя в Чернігові 1914–1925 рр. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 182; *Ткаченко В.В.* Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20–30-х рр. XX ст. // Україна і Росія в панорамі століть. Зб. наук. праць

на пошану проф. К. М. Ячминіхіна. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998.— С. 313.
38 ДАЧО. — Ф. Р — 5059. — Оп. 1. — Спр.1. — Арк. 1–61.
39 *Фесенко М.* Конотопська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 70–71.
40 ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8595. — Арк. 77.
41 Там само. — Арк. 70–72.
42 Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 р. // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.93.
43 *Ткаченко В. В.* Показові політичні процеси 20-х—30-х років XX ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції // Гілея. Наук. вісн. Зб. наук. праць. — Вип. 18. — К., 2009. — С. 48.
44 Архів Управління Служби безпеки України по Чернігівській області. — Спр. № 2901–ФП. — Арк. 41–43.
45 *Ткаченко В., Ігнатенко М.* Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 54–57.
46 Там само.
47 Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 4.

Volodymyr Tkachenko

The contribution of public organisations of Chernihiv region into development of historic area studies in 1920–1930s

The role of public local historic associations of Chernihiv region in research of history of Territory in 1920–1930s is analyzed. Mainstreams, forms and methods of work of scientific organizations of region and their communications with leading scientific institutions of Ukraine are studied.

Key words: *scientific organizations, historic area studies, All Ukrainian Academy of Science, local history coterie (coterie of regional studies), Central Office of Regional Ethnography, Ukrainian Committee of Regional Ethnography, Commissions of Regional Research of Ukraine.*

УДК 91(477.83)

Микола Кострица (м. Житомир)

НАУКОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті розглядаються наукові засади українського географічного краєзнавства, його суть, зміст, об'єктно-предметне поле.

Ключові слова: *географічне краєзнавство, наукові засади, інституціалізація.*

В статье рассматриваются научные основы украинского географического краеведения, его смысл, содержание, объективно-предметное поле.

Ключевые слова: *географическое краеведение научные основы, институциализация.*

Дослідження історії географічного краєзнавства і становлення його як самостійної галузі знань — надзвичайно актуальне завдання сьогодення. Необхідність побудови нової парадигми цієї галузі знань вимагають переоцінки її виникнення з позицій сучасного рівня розвитку географічної науки. Саме тому це питання перебуває в полі зору сучасних українських і зарубіжних вчених. При цьому, на нашу думку, слід обов'язково враховувати зауваги проф. О. І. Шаблія, який слушно зазначає, що потрібно розрізняти історію географічної науки в Україні в цілому та історію власне української географії. Хоч вони взаємопов'язані, проте існує певна різниця. Адже історію географії в Україні творили не тільки українці, а й вчені всіх народів, що жили в Україні, а також зарубіжні дослідники та українські вчені, що з різних обставин вимушені були мешкати і творити за межами батьківщини[1].

Одним із принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст, сутність, місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства, об'єктно-предметне поле. Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші — "дидактичним принципом", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання" тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з другого — про недостатню зрілість наукової теорії. Ця полеміка не набула логічного завершення й по сьогодні. Складність вирішення цієї проблеми полягає в тому, що важливою ознакою краєзнавства є поліхронізм, у зв'язку з чим воно водночас постає і галуззю наукового пізнання, і масовим рухом, і формою громадської діяльності, є (за Д. С. Ліхачовим) "найбільш масовим різновидом науки".

Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дали змогу виокремити три основні функції краєзнавства: наукову, пропедевтичну і педагогічну.

Перша і найголовніша функція краєзнавства — наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядається як важливий інструментарій до пізнання і перетворення певної території, що фактично поріднює його із завданнями і цілями конструктивної географії. Географічне краєзнавство виступає як прояв географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи і суспільства у конкретних локальних умовах. Образно говорячи, краєзнавство у цій функції є живою тканиною географічної науки, без якої остання не може існувати, як вона не може існувати без теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з теорією географічної науки. Найбільш спільні ознаки на теоретичному рівні краєзнавство має з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини — окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць на рівні району, області, країв тощо.

Видатний російський географ В. П. Семенов-Тян-Шанський порівнював географію з

величезним декоративним полотном, а краєзнавство — з тонкою мозаїкою. За його образним визначенням "географія дивиться у телескоп, краєзнавство — в мікроскоп"[2]. На відміну від географії, яка фіксує свої досягнення на картах дрібних масштабів, що охоплюють великий простір, краєзнавство подає свої спостереження на картах великого масштабу, які охоплюють невеликі райони. Зв'язок між країнознавством і краєзнавством слід розглядати як діалектичне відношення цілого і частини, як Батьківщини до батьківщини.

Необхідність дослідження "малої батьківщини" (села, селища, міста, району, області, краю, регіону), як певної цілісності, зумовлена потребами деталізації географічного процесу, виявлення відмінностей, особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового. Осмислення таких особливостей дискутується також практичними цілями, оскільки без розуміння особливостей природничо-історико-соціокультурного підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси і потреби даного регіону[3].

Краєзнавство, на нашу думку, є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дає змогу відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами — природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо[4,5].

Безумовно, що більшість методів, які використовується у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальногеографічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Друга функція визначає краєзнавство як проподевтичний курс елементарної географії. Ці функції у загальноосвітній школі з 1992/93 навчального року виконував курс "Географія рідного краю". Ним започатковувалося вивчення систематичного курсу шкільної географії.

Третя функція — педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, завдячуючи яким можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу і життя людини, допомогти формувати практичні уміння і навички, є важливим чинником культури. Пізнання рідного краю становить стрижень національної самосвідомості і самоідентифікації, воно є необхідною умовою інтелектуального мужіння дитини, яка навчається, перетворення її на громадянина. Краєзнавство є тлом, яке дає можливість осягнути фундаментальні закономірності розвитку рідного краю — малої батьківщини, а через нього і великої батьківщини — України. Серед дисциплін гуманітарного профілю краєзнавство посідає чільне місце і є їх основою.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь географів, істориків, педагогів, але найґрунтовніше відображення вони знайшли в працях видатних вчених періоду українського відродження початку XX ст. Історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний — Ф. К. Вовк, географічний — С. Л. Рудницький.

Творчо розвиваючи спадщину фундаторів українського краєзнавства та його сучасних методологів, *національне краєзнавство ми визначаємо як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство)*[6].

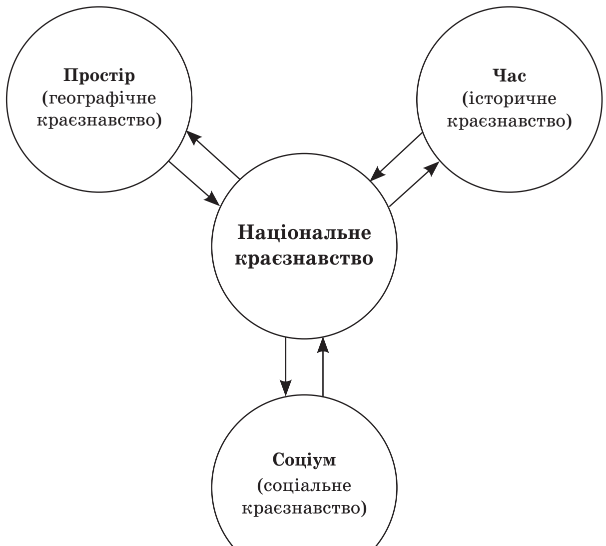

Рис. 1. **Структура національного краєзнавства**

Об'єднуючим елементом у структурі національного краєзнавства виступає початковий елемент — територія, на якій здійснюється диференціація та інтеграція всіх напрямів дослідження. Територія (за Я. В. Верменич) є своєрідним "знаменником унікальності" у краєзнавстві. Окреслення контурів дослідження є передумовою будь-якої краєзнавчої праці. Просторове окреслення об'єкта вивчення — ознака хорологічного підходу до його характеристики, демонстрація того, що хронологічні підходи у краєзнавстві мають підпорядковане значення. Оскільки краєзнавство вивчає територіальну (просторову) організацію певного соціуму, хорологічний аспект є для нього визначальним[7].

В. П. Круль, розвиваючи цю думку, зазначає, що географічне краєзнавство виступає першою складовою в системі загального краєзнавства з кількох причин. По-перше, воно фіксує просторові утворення на даний час, простежує їх можливу динаміку, дає уявлення про природну, географічну навантаженість регіону. По-друге, витоки краєзнавства глибоко закорінені саме в географії. Висновок автора про те, що "географія має право бути генератором ідеї українського краєзнавства", вбачається нам основоположним в теоретичних дискусіях щодо місця і ролі географічного краєзнавства в структурі загального краєзнавства, воно виступає своєрідним стрижнем національного краєзнавства.

Важливим для пізнання сутності предмета нашого дослідження є питання про об'єкт і предмет ГКУ. В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки, а саме це і є предметом географії як науки[8]. М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук цілком слушно зазначають, що СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. І. Жупанським і В. П. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія–час–людина"[9].

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Поділля, Слобожанщина, Гуцульшина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурних елементів суспільно-територіального комплексу держави[10, 11].

За визначенням професора П. Г. Шищенка, "об'єктно-предметна сутність, наукові і практичні виміри географічного краєзнавства пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство — країнознавство — регіональна географія — географія. Географічне краєзнавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етно-ландшафтно-господарської цілісності і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями"[12]. Вчений цілком слушно зазначає, що краєзнавство і країнознавство повинні входити до системи безперервної географічної освіти (початкова, базова, профільна, загальноосвітня школа, ВНЗ) та в наукову сферу. І далі уточнює, що "тільки географія рідного краю є необхідним і науково виправданим містком для переходу до засвоєння країнознавчих курсів у 7–10 класах. Краєзнавчі мотиви повинні звучати в пропонованих курсах у профільних класах старшої 12-річної школи"[13].

Як слушно зазначає П. І. Штойко, "будь-яка частина суходолу як земного простору унікальна, нетипова, своєрідна і водночас одинична, немислима у множинній повторюваності, а тому має свою особливу тотожність у різних частинах простору. У неї особливий вимір і особливе місце в системі географічних координат. З нею (цією особливістю) пов'язані ті чи інші утворення, наприклад, етносу і держави, які на певному просторі формують свою нетипову і відмінну єдність"[14].

Засновник соціоекології в Україні, доктор географічних наук Г. О. Бачинський головне призначення краєзнавства вбачає у вихованні духовної осідлості людини: "Представникам корінного етносу притаманна глибока, закладена у підсвідомість і тому незбагненна для зайд синівська любов до рідної землі та рідної природи"[15]. Відомий фізико-географ, ланд-

шафтознавець Ф. М. Мільков географічне краєзнавство розглядав як багатопредметний і різнофункціональний складник культури, як вид громадської діяльності, як локально-регіональну географію, розрізняючи в ньому локальний і регіональний рівні дослідження[16].

Незважаючи на певні відмінності у підходах відомих вчених щодо визначення об'єктно-предметного поля географічного краєзнавства, визначальним є головний чинник — територія.

Об'єктом географічного краєзнавства є таксономічна територіальна одиниця від елементарного до обласного суспільно-територіального комплексу (СТК); *предметом* — історико-географічний аналіз ГКУ.

Однією з ключових проблем у процесі дослідження історичних явищ є проблема періодизації. З цього приводу Арнольд Дж. Тойнбі у праці "Осягнення історії" зазначав, що "навряд чи ми зрозуміємо природу життя, поки не навчимося виділяти межі відносної дискретності вічно рухливого потоку... поняття безперервності має значення тільки як символічний світоглядний образ, на якому ми окреслюємо сприйняття безперервності в усьому реальному розмаїтті і складності"[17].

Щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції географічного краєзнавства України, потрібно насамперед скласти його періодизацію, визначити його хронологічні межі, виокремити особливості та специфіку кожного з його етапів, визначити рівень інституціалізації. Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ у їх взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу детермінанти, спільні ознаки, відмінності, тенденції розвитку, їх зв'язок і взаємообумовленість з попереднім і наступним часом. Як засвідчує практика, вирішення цього завдання залишається надзвичайно актуальним[18]. Останнім часом українські географи Г. І. Денисик, Я. І. Жупанський, Я. О. Мариняк, М. Д. Пістун, О. І. Шаблій у ряді праць оприлюднили своє бачення періодизації історії географічної науки в Україні. Діапазон цих поглядів є надзвичайно строкатим як за принципами підходів, так і за часовими рамками. Не вдаючись до дискусій з шанованими авторами, висловимо з цього приводу власні міркування і підходи.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство, на нашу думку, у своєму розвитку пройшло всі основні еволюційні етапи: *витоки — початки* (зародження) — *становлення — утвердження.* Ми вважаємо їх відправними у визначенні періодизації географічного краєзнавства і виокремлюємо п'ять етапів в історії його розвитку:

1-й етап. V–IV ст. до н. е. — XVII ст. — *витоки* або *стихійно-описовий (емпіричний)* етап, який є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й етап. XVIII — середина XIX ст. — *початки (зародження)* або *цілеспрямовано-описовий* етап українського географічного краєзнавства.

3-й етап. Друга половина XIX — початок XX ст. — *становлення* організаційних форм, наукових шкіл, центрів та напрямів українського географічного краєзнавства.

4-й етап. 40–80-ті роки XX ст. — *перехідний* етап — *час складних трансформацій* українського географічного краєзнавства в умовах тоталітарної системи.

5-й етап. 90-ті роки XX ст. — початок XXI ст. — *утвердження* українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності[19,20,21,22].

Кожний із запропонованих етапів включає окремі періоди, які мають свою специфіку і особливості, які нами будуть докладно охарактеризовані у наступних розділах.

Широкі можливості відкриваються перед дослідниками історії науки в процесі пізнання рівня її інституціалізації. А. Титмонас дає таке визначення цього терміну: "Інституціалізація — певний історичний ступінь у розвитку науки і водночас певний ступінь її організованості"[23]. Доктор філософських наук В. І. Онопрієнко вважає, що "процес інституціалізації науки включає в себе генезис сучасної системи знання, виникнення наукових закладів, організацій, наукових товариств, формування мережі внутрішньонаукових соціальних відносин та пов'язаних з ними норм наукової діяльності"[24].

Специфічною ознакою інституціалізації виступає її "подвійний" характер, на що наголошує Р. Уїтлі: "В науці є два типи інституціалізації, два аспекти наукової діяльності — когнітивний та соціальний, — які можуть бути структуровані більшою чи меншою мірою"[25]. Перша з них, когнітивна інституціалізація, являє собою систему організації процесів одержання нового знання, його обґрунтування, систематизації та використан-

ня отриманих результатів. Соціальна — передбачає виникнення та збереження формальних структур, які об'єднують членів когнітивної структури[26]. При цьому зазначимо, що поділ наукового простору на когнітивний та соціально-інституційний є досить умовним.

Перетворення у другій половині XIX ст. науки на соціальний інститут забезпечило швидкий розквіт наукової діяльності, а разом з тим й прискорило процеси інституціалізації, що, в свою чергу, сприяло подальшому підвищенню її ефективності[27]. Процес когнітивної (первинної) інституціалізації ГКУ розпочався наприкінці XIX ст. і тривав до 30-х років XX ст., коли його було жорстоко ліквідовано тоталітарною системою. Відродження процесу інституціалізації УГК стало можливим лише після отримання Україною державної незалежності.

На сучасному етапі науковий простір найдоцільніше розглядати з позицій синергетичного підходу як соціокультурної матриці, що репрезентує когнітивний процес певного наукового товариства. Науковий простір виникає на ґрунті "детермінованого хаосу", накопичення і осмислення інформації, здобутої окремими вченими, коли науковий процес стає корпоративним. Швидкість прирощення наукових знань (за Я. Верменич) пропорційна не кількості носіїв інформації, а якості продуктивної взаємодії між ними. Інформаційний вибух виникає внаслідок самоорганізації наукового простору, найчастіше у вигляді наукових шкіл. Отже, щоб збагнути процеси становлення наукового простору, необхідно простежити становлення інститутів науки або її інституціалізацію.

Про кількісну сторону наукового життя дає уявлення насамперед інституціоналізований простір науки — наукові центри і відповідна інфраструктура, про якісну — наукові співтовариства, наукові школи й напрями[28]. Наукову школу (за Д. Зербіно) характеризують чотири головні ознаки: розробка нового оригінального напряму в науці; спільність основного кола завдань; спільність принципів і методологічних прийомів; безпосередній і тривалий науковий контакт керівника школи та його учнів і виникаюча на цій основі система навчання наукової молоді[29].

На відміну від поняття "наукова школа", термін "науковий напрям" більш варіативний. Як вважає О. Ясь, категорія "напрям" ґрунтується на спадкоємності наукових традицій; нею визначається спрямованість процесу розвитку певного етапу історичного пізнання у певних територіальних рамках[30].

Ступінь інституціалізованості певної наукової дисципліни (за С. П. Рудою) відповідає стану її "зрілості" і у своєму розвитку проходить такі рівні: *доінституціальний, первинної інституціалізації (когнітивний) та вторинної інституціалізації (соціальний).* В цілому ці рівні кореспондуються із запропонованою нами періодизацією ГКУ.

Як підсистема географічної науки, краєзнавство акумулює всі її здобутки та вади. Неподоланною лишається слабкість методологічних узагальнень і гносеологічних підходів. Брак належно розробленого методологізму і концептуалізму в українському історичному дискурсі, на думку І. І. Колесник, пов'язаний із слабкістю логіко-раціоналістичного типу

Історичні етапи ГКУ та рівні його інституціалізації

Історичні етапи ГКУ	Історичні періоди	Рівні інституціалізації
ВИТОКИ (від появи найдавнішої людини до XVII ст. включно)	найдавніший античний середньовічний	ДОІНСТИТУЦІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ
ПОЧАТКИ (зародження) (XVIII — перша половина XIX ст.)	анкетно-описовий експедиційний статистичний	
СТАНОВЛЕННЯ (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.)	створення перших краєзнавчих інституцій, наукових шкіл, центрів	РІВЕНЬ КОГНІТИВНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
ПЕРЕХІДНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ГКУ (40–80-ті роки XX ст.)	період складних трансформаційних процесів в умовах соціалістичного експерименту	СТАГНАЦІЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
УТВЕРДЖЕННЯ (90-ті роки XX — початок XXI ст.)	ренесанс ГКУ	РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ІНСТИТУЦЦІАЛІЗАЦІЇ

мислення у вітчизняній культурній традиції. Переважання у ній емоційних підходів спрямовує духовну енергію на пошук не стільки істини, скільки “правди”, осмислення драми життя. “Через це в культурній традиції українського народу сцієнтизм, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не пустили глибокого коріння”[31]. Не унормовано належним чином розмежування сфер географічного, історичного, соціокультурного краєзнавства. Немає ясності у співвідношенні понять “краєзнавство”, “регіоналістика”, “рідний край”. Ці поняття у багатьох випадках використовуються довільно і часто вживаються паралельно, а окремими дослідниками як і синоніми.

У зв’язку з цим слушною вбачається заувага професора В. М. Пащенка, який вважає, що аксіоматичне узагальнення теоретичних засад географічної науки в цілому ще попереду[32]. Цей постулат у повній мірі стосується й географічного краєзнавства.

Джерела та література

1 *Шаблій О. І.* Історичні виміри української географії // Історія української географії і картографії: Матеріали наук. конф. — Тернопіль, 1995. — С. 75–76.

2 *Семенов Тян-Шанский В. П.* Район и страна. — М. — Л.: Гос. Изд-во “Печат. двор в Ленинграде”, 1928; илл. + черт., граф. и картогр., схемы карт. и план. (Пособие для высшей школы). — С. 253.

3 *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні // Укр. істор. журнал. — 2001. — № 6. — С. 14.

4 *Кострица М. Ю.* Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об’єкт вивчення // Український географічний журнал. — 1998. — № 4. — С. 37–39.

5 *Кострица М. Ю.* Українське географічне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Наук. зап. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2005. — Вип. 8. — С. 151–155.

6 *Жупанський Я. І., Круль В. П.* Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 3–4.

7 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 357.

8 *Паламарчук М. М., Паламарчук О. М.* Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези допов. міжнарод. наук.-метод. семінару. — Харків, 1994. — С. 3–4.

9 *Жупанський Я. І., Круль В. П.* Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 4.

10 *Кострица М. Ю.* Актуальні питання теорії національного краєзнавства // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 68–70.

11 *Кострица М. Ю.* Суспільно-територіальний комплекс як об’єкт краєзнавчих досліджень: До постанови питання про формування нових теоретико-методологічних засад національного краєзнавства // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіон. наук. краєзнав. конф. — Хмельницький — Шепетівка, 1995. — С. 238–241.

12 *Шищенко П. Г.* Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті // Історія української географії. — 2001. — № 4. — С. 7.

13 Там само. — С. 7–8

14 *Штойко П. І.* Географічна єдність і просторова цілісність України: еволюція концепції // Історія української географії. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — Вип. 11. — С. 8.

15 *Бачинський Г. О.* Український шлях у майбутнє // Універсум. — 1996. — № 3–4. — С. 18.

16 *Мильков Ф. Н.* Географическое краеведение как элемент культуры // Известия Русского географического общества. — 1995. — Т. 127. — Вып. 3. — С. 43–49.

17 *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.; — Т. 2. — 410 с.

18 *Кострица М. Ю.* Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
19 *Кострица М. Ю.* Актуальні питання теорії національного краєзнавства // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 68–70.
20 *Кострица М. Ю.* Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення // Український географічний журнал. — 1998. — № 4. — С. 37–39.
21 *Кострица М. Ю.* Українське географічне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Наук. зап. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2005. — Вип. 8. — С. 151–155.
22 *Кострица М. Ю.* Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
23 *Титмонас А.* К вопросу о предпосылках институциализации науки // Социологические проблемы науки / Под ред. В. Ж. Келле, С. Р. Микулинского. — М.: Наука, 1974. — С. 158–172.
24 *Онопрієнко В. І.* Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. — К., 1998. — 98 с.
25 *Уитли Р.* Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей в области исследования // Научная деятельность: структура и институты. — М.: Прогресс, 1980. — С. 218–256.
26 Там само. — С. 227.
27 *Руда С. П.* Становлення мікробіологічної науки в Україні: гносеологічні та інституціональні аспекти // Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2001. — 36 с. — С. 353.
28 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 206–207.
29 *Зербіно Д.* Наукова школа: лідер і учні (нова концепція). — Львів, 2000. — 126 с.
30 *Ясь О. В.* Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 7. — К., 1999. — С. 286–313.
31 *Колесник І. І.* Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. — Ч. ІІ. ХХ століття. — Одеса — К. — Львів, 1999. — С. 28–29.
32 *Пащенко В. М.* Аксіоматичне узагальнення теорії природничої географії // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповід. — К., 1995. — С. 24.

Mykola Kostritsya

The Scientific Fundamentals of Local Geographical Studies

The article treats the scientific fundamentals of the Ukrainian local geographical studies, its substance, contents and subject–object field.

Key words: *local geographical studies, scientific fundamentals, institutalization.*

УДК 94(477.74):908

Світлана Жекова (м. Одеса)

"ОДЕСИКА" У ПОШУКАХ ЗАГУБЛЕНОЇ ОДЕСИ

У повідомленні йдеться про діяльність краєзнавців секції — клуба "Одесика" при Одеському Будинку вчених.
Ключові слова: *"Одесика", історичне краєзнавство.*

В информации раскрыта деятельность краеведческой секции — клуба "Одесика" при Одесском Доме ученых.
Ключевые слова: *"Одесика", историческое краеведение.*

Минуло 45 років з дня заснування краєзнавчої секції — клубу "Одесика" при Одеському Будинку вчених. Слід зазначити, що "Одесика" з'явилася не на порожньому місці, а стала продовженням славної історії одеського краєзнавства. Ця історія починалася з дружнього гуртка генерал-губернатора Новоросії герцога де Ришельє, з пошуків античних артефактів на одеських берегах полковником Іваном Стемпковським (один з перших археологів України, член-кореспондент Паризької Академії надписів) та Іваном де Бларанбергом (засновник археологічного музею в Одесі в 1825 р.). Наприкінці 30-х років XIX ст. у місті була заснована потужна громадська наукова організація "Одесское общество истории и древностей", що об'єднала видатних істориків — професіоналів, археологів та аматорів-краєзнавців. Це товариство існувало близько 90 років (до 1923 р.). Треба зазначити, що у XIX — на поч. XX ст. історики-краєзнавці Одеси намагалися охопити своїми дослідженнями весь південний захід України, Таврію (Новоросійську, а пізніше Херсонську і Таврійську губернії).

Одеський Будинок вчених у 1920-х роках став одним із центрів культурного та наукового життя міста. Саме тут у 20-х працювали колективи краєзнавців "Комісії краєзнавства ВУАН" та "Пушкінської комісії". Тоді ж одеський бібліофіл та краєзнавець Олександр Де-Рибас (директор Одеської публічної бібліотеки) увів у науковий обіг поняття "Одесика", створив краєзнавчий відділ бібліотеки та унікальну картотеку бібліотечних фондів з історії і культури Одеси з такою назвою.

До січня 1964 р. слово "Одесика" знало й використовувало тільки невелике число дослідників-краєзнавців і бібліотечних працівників. Але з появою краєзнавчої наукової секції "Одесика" Одеського Будинку вчених воно ввійшло у свідомість одеситів. Ідея назвати краєзнавче співтовариство "Одесикою" належало Б. Сосюрі і О. Владимирському. Б. Сосюра, двоюрідний брат класика української літератури, видатний лікар-психотерапевт, вчений, педагог ОМІ, мав авторитет в одеських партійних і державних структурах і зумів пробити численні бюрократичні перепони. Допомогло і те, що під час "відлиги" влада почала дозволяти створення відносно незалежних краєзнавчих структур. 20 січня 1964 р. Б. Сосюра відкрив перше засідання секції "Одесика" у Зеленому залі Одеського Будинку вчених. Як згадував про нього професор Ю. Курако: "Здається просто неймовірним, як при всій своїй зайнятості ця людина вміла викроювати час для історико-краєзнавчої роботи, керівництва "Одесикою", координації дій співробітників секції".

Перша доповідь, що була проголошена на "Одесиці", "Історія Одеси в назвах вулиць. Нарис топоніміки міста" П. Александрова викликала жвавий інтерес у 80 присутніх, частина з яких стала членами секції. Газета "Знамя коммунизма" в 1966 р. писала: "...у кожному місті є патріоти, які із захопленням вивчають його минуле, збирають історичні реліквії, уважно простежують зв'язок із видатними людьми міста".

У перші роки роботи "Одесика" формувала свій особливий стиль роботи, поєднуючи елементи суспільної організації із структурами формальної секції, що мала своє місце в ієрархії. Кількість активних членів "Одесики" коливалася від 25 до 60. "Одесика" об'єднала ентузіастів-пошуковців, закоханих у рідне місто людей, серед яких вирізнялися організатори: медики Б. Сосюра та І. Сендерович, історик Е. Гороховська, літературознавець О. Влади-

мирський, філософ В. Жукова. "Одесика" 1960–1970-х років була не просто суспільством аматорів-краєзнавців. Була створена певна система роботи. Для керівництва діяльністю секцією обиралося Бюро, існувало довгострокове планування, був створений герб секції і виготовлений значок, випускалися запрошення. Б. Сосюрі вдалося сконцентрувати діяльність "Одесики" на історико-літературному краєзнавстві.

Секцією керувало Бюро, у перший склад якого увійшли: Б. Сосюра — голова, О. Владимирський — заступник голови, Е. Гороховська — заступник голови, П. Александров — вчений секретар, М. Гусак, І. Дайлис, Б. Дмитрієв, О. Закин, О. Зарницький, Г. Калугін, Г. Каширін, І. Сендерович, В. Чарнецький, О. Бардах. Бюро засідало щомісяця і затверджувало доповіді чергового пленарного засідання, аналізуючи тези доповідей. Доповідач був зобов'язаний указати джерела, яким користувався. Прийом нових членів секції був заформалізований і вимагав заяви прохача, рекомендації члена секції, схвалення кандидатури прохача на Бюро шляхом голосування членів Бюро.

До початку 1980-х років "Одесика" була достатньо ідеологізована. Доповіді ретельно відбиралися, забезпечується ідеологічна цнота, проводяться агітаційно-пропагандистські заходи на зразок конференцій, присвячених дням народження Леніна, "червоним" датам радянської влади, готувалися спеціальні доповіді типу: "Ленін і одеська партійна організація", "Жовтень в Одесі", "Мандат Ілліча", "Одеса від з'їзду до з'їзду". Однак ці "спеціальні заходи" розроблялися для самозбереження секції в умовах тоталітаризму, тематично-ідеологічні заходи, що були присвячені ідеологічній, партійній тематиці, становили 10–15 % від числа всіх засідань.

У вересні 1964 р. "Одесика" провела першу наукову конференцію, присвячену 170-річчю від дня заснування Одеси. На ній були заслухані доповіді С. Ковбасюка, П. Александрова, В. Жукової, Г. Топуза з історії Одеси, топоніміки старої Одеси, розвитку науки і культури Одеси радянського часу. Ця подія відразу заявила про "Одесику" як про значне культурне і наукове явище міста. У жовтні 1964 р. з'явилася нова форма засідань і виступів у вигляді тематичних серій доповідей, серед яких найпопулярнішою виявилася тема "Наші славні земляки". В 1967 р. відкрився новий цикл повідомлень "Їхніми іменами названі вулиці Одеси".

Секція проводила спільні засідання з іншими секціями Одеського Будинку вчених (Секція аматорів книги, Товариство історії медицини), з іншими суспільними організаціями міста (Товариство СРСР — Франція, Союз письменників УРСР, Союз художників УРСР, Науково-технічне товариство) зі структурами Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова (філологічний та історичний факультети).

21 грудня 1974 р. відбулося ювілейне засідання, присвячене десятирічній діяльності секції. З доповіддю "Одесиці — 10 років" виступив Б. Сосюра. Було оголошене поздоровлення Валентина Катаєва. У ньому він писав: "Гаряче вітаю з днем 10-річчя заснування наукової секції Будинку вчених "Одесика". Ви робите велику шляхетну справу, тому що Одеса — це видатне місто, яке відіграло в історії нашого народу дуже велику роль, що, можливо, ще не повністю висвітлена. Бажаю всього найкращого".

У 1979 р. "Одесика" святкувала свій 15-річний ювілей. На урочистому засіданні були заслухані доповіді С. Борового "Історія й традиція краєзнавства в Одесі" і О. Владимирського "Одесиці" — п'ятнадцять років". До засідання був виданий буклет "Одесиці" — 15 років", що, з огляду на складності видання друкованої продукції в радянські часи, було визнанням авторитету секції. В той час стабілізувався склад секції, визначилися форми й методи роботи. Серед майже 60 членів "Одесики" переважали вчені, журналісти, вчителі, моряки, співробітники музеїв. Але переважали люди старші 50 років, що становили майже половину членів "Одесики", молоді було небагато.

У травні 1984 р. помер Б. Сосюра і головою секції став О. Владимирський. За часів керівництва О. Владимирського "Одесика" ускладнила форму засідань, проводячи "круглі столи", на які запрошувалися керівники різних служб міста, після чого проходив живий обмін думками, вносилися пропозиції. Першими темами таких засідань стали: "Про перебування І. Буніна в Одесі", "До 50-річчя виходу роману "Дванадцять стільців" І. Ільфа й Е. Петрова", "Транспорт міста Одеси", "Інтернаціональні господарські зв'язки країн соціалістичної співдружності й роль Одеси в їхньому розвитку", "Програма розвитку міста" і так далі.

З початком "перебудови" "Одесика" почала шукати своє місце у бурхливому соціумі, що прагнув докорінних змін. "Одесика" відстоювала свою принципову позицію з приводу збереження і реконструкції архітектурних і історичних пам'яток міста, соціального розвитку регіону, висвітлення "білих плям" історії, розвитку місцевої демократії. "Одесика" стала колективним членом Українського товариства охорони пам'ятників історії й культури, за активну роботу в цьому напрямі неодноразово нагороджувалася грамотами й дипломами. Секція створила об'єднання "Мала Одесика", у яке входили старшокласники Жовтневого району міста. У цей час найбільшу активність проявляли історики В. Головань і В. Щетніков, бібліофіли В. Фельдман і О. Ноткіна, літературознавець і пушкініст Л. Щербина.

З кінця 1980-х років і до 2003 р. секцію очолював професор ОДУ, доктор історичних наук М. Раковський. У цей складний час секція проводила клубне, камерне спілкування. Порівняно невелике коло захоплених краєзнавством людей дав можливість "Одесиці" вижити. На першому місці був інтерес, на другому — форма. Особливістю цього періоду було те, що наголос робився на історичне краєзнавство. Засідання відбувалися раз на місяць. Як правило, розглядалися три питання: одеська подія, одеська людина й нова одеська книга. За 1964–2004 рр. було проведено більш ніж 400 засідань, у середньому по десять засідань на рік.

У 2003–2008 рр. "Одесику" очолював професор ОДУ, доктор історичних наук О. Дьомін. В цей час були проведені "круглі столи", присвячені актуальним та креативним темам з історії міста і країни, зустрічі з письменниками, що розробляли краєзнавчі теми. До секції були долучені професійні історики з вищих навчальних закладів міста та студентська молодь. Майже на кожному засіданні науковий працівник Одеської державної наукової бібліотеки Т. Іванова робила огляд нових надходжень у бібліотечні фонди у царині краєзнавства.

З січня 2009 р. "Одесику" очолює кандидат історичних наук, доцент та письменник Віктор Савченко. Останні засідання секції, що збирали 60–70 слухачів, стали подіями у культурному житті міста, були широко відображені у місцевих ЗМІ. Слухачі познайомилися з доповідями "Неофіційна Одеса часів НЕПу", "Забутий засновник Одеси — митрополит Г. Бунулеску-Бодоні", "Святі та цілющі джерела Одеської області", "Спірні питання у історіографії оборони та визволення Одеси (1941–1944)".

Незважаючи на те, що "Одесика" пережила, як і багато громадських організацій нашого міста, зльоти й падіння, в умовах руйнації старих суспільних структур вона змогла не тільки вижити, а й модернізуватися. У XXI ст. "Одесика" значно помолоділа та поставила собі за мету популяризацію наукових досліджень одеських істориків та краєзнавців, встановлення сталих зв'язків "виробників" історичних досліджень із потенційними "споживачами" історичних знань.

Svitlana Zhekova

"Odesyka" in search of the lost Odesa

The article about of the development of historical study of local lore in Odessa region.
***Key words**: historical study of local lore.*

II
КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 011/016:908(477.75):930.2

Геннадій Каушлієв (м. Сімферополь)

"ШЛЯХ НА КОРИСТЬ": КРИМСЬКА ПОДОРОЖ ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ II В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ КРАЮ

Розглянуто роль подорожі імператриці Катерини II до Криму для подальшого розвитку краю. Розкрито значення поїздки для дипломатичних інтересів Російської імперії. Зроблено висновок про те, що ця поїздка відкрила собою початок наукового вивчення півострова.

Ключові слова: *Крим, Катерина II, краєзнавство.*

Рассмотрена роль путешествия императрицы Екатерины II в Крым для дальнейшего развития края. Раскрыто значение поездки для дипломатических интересов Российской империи. Сформулирован вывод о том, что эта поездка стала началом научного изучения полуострова.

Ключевые слова: *Крым, Екатерина II, крымоведение.*

В історичній літературі неодноразово розглядалася подорож імператриці Катерини II на південь Росії, здійснена 1787 року, напередодні війни з Туреччиною. Ця подія посідає помітне місце і в історії Східного питання. Вона була знаковою в адміністративній діяльності князя Г. О. Потьомкіна, саме під час цієї поїздки удостоєного титулу "Таврійський".

Спочатку вся подорож замислювалася не лише як грандіозна демонстрація сили Російській імперії, що на той час досягла значних успіхів у справі розширення своєї території та міжнародного впливу, але і як внутрішньополітична акція, яка мала привернути увагу до освоєння нових територій. Офіційна мета подорожі полягала в ознайомленні з результатами освоєння великих територій, приєднаних до Росії за умовами Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року та з включенням Криму до складу імперії 1783 року. Ця генеральна мета доповнювалася не менш важливими завданнями, насамперед зовнішньополітичного плану — поїздка мала демонстративний характер і повинна була переконати Оттоманську Порту, що утвердження Росії в Північному Причорномор'ї та Криму має характер не тимчасової акції, "а заходу, розрахованого на вічні часи"[1].

Настільки масштабну поїздку підштовхнуло й бажання зацікавленого в подорожі Катерини князя Г. О. Потьомкіна. Його противники при дворі повідомляли імператриці про нераціональне використання колосальних коштів в освоєнні краю. Проти фаворита імператриці створювали інтриги такі відомі люди, як президент Академії наук К. Р. Дашкова через свого сина, П. О. Румянцев та ін.[2].

Сама ж Катерина II в розмові з графом Луї Філіппом Сегюром зазначала, що подорож здійснюється не лише для того, щоб оглянути міста, добре знайомі їй вже за планами й описами, але щоби бачити людей і надати їм можливість бачити імператрицю, наблизитися до неї, подати їй скарги й цим поправити багато "упущень і несправедливості"[3].

Ідея офіційної поїздки до Криму імператриці та її найважливіших чиновників стала визрівати ще 1780 року, коли Катерина II з подачі Вольтера захопилася так званим Грецьким проектом, що передбачав відновлення грецької монархії, звільнення Греції з-під турецького владарювання[4]. Ідею особисто переконатися в успіхах освоєння краю подав Катерині австрійський імператор Йосиф II під час зустрічі монархів у Могильові 1780 року. Імператриця мала намір скористатися порадою імператора 1784 року, проте чума, занесена до Херсона, перешкодила тоді здійсненню цього плану[5].

Г. О. Потьомкін, якому доручалися всі питання організації подорожі, розпочав із розроблення маршруту, будівництва або розширення й благоустрою доріг, підготовки транспорту. Разом із гофмейстером О. А. Безбородком вони продумали весь шлях, аж до днів і годин у місцях зупинок, а також церемоніалу зустрічей, склали й затвердили укази імператриці щодо подорожі. Ці розпорядженн-

ня розсилалися на місця у вигляді ордерів із детальним розкладом шляху, місць зупинок, обідів, ночівель і станцій. Наказувалося будувати в новому краю й дорожні палаци[6]. Інженер-полковникові М. І. Корсакову доручалося будівництво дороги до Криму через Кізі-Керман і Перекоп. При цьому Г. О. Потьомкін вимагав дорогу "зробити багатою рукою, аби не поступалася римським. Я назву її Катерининський шлях"[7].

Детальний план поїздки було складено 1784 року, а через півроку, 2 березня 1786 року, в листі М. П. Архарову детальний маршрут подорожі повідомляла сама імператриця. Зрештою маршрут був таким: Луга — Великі Луки — Смоленськ — Новгород-Сіверський — Чернігів — Київ — Катеринослав — Херсон — Перекоп — Бахчисарай — Севастополь — Ак-Мечеть — Карасубазар — Судак — Старий Крим — Феодосія — Генічеськ — Маріуполь — Таганрог — Бахмут — Білгород — Обоянь — Курськ — Орел — Мценськ — Тула — Серпухов — Москва — Клин — Торжок — Вишній Волочок — Новгород — Санкт-Петербург. Усього мандрівники мали проїхати 5657 верст, у тому числі — 446 по воді[8]. Мандрівники мали намір також відвідати фортецю Кінбурн, зведену навпроти Очакова, але турецький флот, що підійшов туди, перешкодив цьому[9]. Згідно з первинним планом передбачалося відвідати й землі Війська Донського, але Г. О. Потьомкін відмовився згодом від цього наміру через необхідність швидшого облаштування маршруту до Криму.

Загалом кількість станцій перевищила п'ятдесят тисяч[10]. Від Петербурга до Києва було влаштовано 76 станцій, на кожній з них приготували по 550 коней. На кожній станції споруджувалися приміщення для зберігання запасів: три рогатих худоби, три теляти, 15 курок і 15 гусей, два пуди питльованого борошна, один пуд коров'ячого масла, 500 яєць, 6 окостів, фунт чаю, півпуда кави, барильце оселедців, два пуди цукру, вина білого й червоного по три відра, 50 лимонів, а також пиво. На станціях, де не передбачалося ні обідати, ні ночувати, про запас заготовлювалися холодні закуски[11]. Французький посол Л. Ф. Сегюр записав у щоденнику: "Скрізь знаходимо ми теплі покої, відмінні вина, рідкісні плоди й вишукані страви". Усіх прибулих селили та годували за рахунок Її величності. "Вона заборонила нам за що-небудь платити", — не без задоволення відзначав посланник[12].

У напрямку руху з обох боків дороги повинні горіти вогнища. У кожному місті для мандрівників влаштовувалися ілюмінації, а інколи й феєрверки[13]. Частина подорожі проходила по Дніпру. Для полегшення просування на південь було підірвано пороги й зрівняно піщані обмілини. Галери оздоблювалися в римському стилі й вирізнялися величезними розмірами та багатством убрання. На найбільшій галері "Десна", оздобленій золотом, їхала імператриця з наближеними. Тут була велика їдальня, в якій давалися урочисті обіди. Флотилію з усіх боків оточували шлюпки та човники. На них мандрівники відвідували один одного. Загальна кількість прислуги, без врахування веслярів, становила три тисячі осіб[14]. Каюти обладнувалися вмивальниками із запасом води, зручними ліжками, оббитими китайською тафтою диванами, письмовими столами з червоного дерева, кріслами. На кожному з найбагатше улаштованих суден був зал для музичення, загальний салон із бібліотекою та влаштований на палубі навіс. Дванадцять музикантів супроводжували веселою мелодією кожен прихід і відхід гостей. Супутники з найближчого оточення сходилися за столом на галері Катерини. При цьому спеціальна галера з обідньою залою на сімдесят місць для важливих прийомів завжди пливла поруч[15].

Особлива увага приділялася будівництву так званих дорожніх палаців. Їх передбачалося зводити за заздалегідь надісланим зі столиці планом. За розпорядженням Г. О. Потьомкіна всі палаци забезпечувалися меблями, посудом і столовою білизною з Курська та Москви. Їхні стіни оздоблювалися різнобарвними шовковими матеріями під колір меблів, розписувалися художниками, роззолочувалися й прикрашалися. При палацах влаштовувалися сади в англійському стилі[16].

Для подорожі навіть будувалися цілі міста, наприклад — на лівому березі Дніпра, навпроти Херсона — Олешин. Бригадирові І. І. Синельникову, що будував Катеринослав, наказувалося, щоб місто відповідало імені Великої Імператриці, а Кременчуку, який катерининський фаворит вибрав своєю резиденцією, передбачалося надати вигляду столичного міста. Розвивалися й улаштовувалися Херсон, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь[17]. Відвідавши Херсон, 13 травня 1787 року Катерина II написала листа московському головнокомандувачу Петру Дмитровичу Єропкіну:

"Дитя се не існувало ще вісім років тому. Спочатку проїхали кам'яні казарми шести полків, потім повернули праворуч, в'їхали у фортецю, яка за себе стоїть і в оздобленні цілком устигне нинішнім літом і незрівнянно краща Києво-Печерської. Усередині фортеці багато військових будівель закінчено, деякі опоряджаються. Церква кам'яна прекрасна. Виїхавши з фортеці, повернули ми до Адміралітету, в якому всі магазини та будівлі кам'яні, покриті залізом. Народу тут, крім військових, велика кількість і різномовні з більшої частини Європи. Я можу сказати, що мої наміри в сьому краю приведені до такої міри, що не можна їх залишити без належної похвали. Старанне піклування скрізь видно, і люди до того вибрані здібні"[18].

1786 року було видано унікальний путівник — подорожній щоденник для учасників мандрівки. Книга на 149 сторінок, що мала назву "Всіх міст, річок, містечок і гідних зауваження урочищ, через подорож сю прослідувати має, пропонується тут географічний та історичний короткий опис, а наприкінці сього й маршрут, із даними скільки від кожного стане до іншого верст". У вигляді додатка до путівника вміщувалася карта подорожі[19]. Це був практично перший такий довідник про південь країни.

До очікуваної грандіозної події готувалася й преса. Вже під час подорожі в газеті "Столичные ведомости" публікувався "Журнал подорожі...", який вів секретар імператриці Олександр Васильович Храповицький. Пізніше його видали окремою книгою. "Журнал подорожі..." мав офіційний характер і містив звіт про час приїзду до того або іншого міста, відомості про аудієнції, нагородження, урочисті обіди. Необхідність такого видання була викликана тим, що в Європі спостерігали за ходом офіційного вояжу, тому журнал був необхідний для "відрази в столицях марних розмов"[20].

Супроводжувати імператрицю в подорожі мала велика свита придворних та іноземних посланників, серед яких були австрійський посол Кобенцель, французький — Л. Ф. Сегюр, англійський — Фітц-Герберт і два "грандеспань" принца Карл Йосиф де Лінь і від Києва — Карл-Генріх Нассау-Зіген. При цьому відзначимо, що граф Л. Ф. Сегюр, що перебував у Росії з березня 1785-го до 11 жовтня 1789 року як посол, пізніше член Французької Академії наук, є автором восьми перекладених російською мовою книг. Він також залишив цікаві свідчення подорожі. Карл-Генріх Нассау-Зіген (принц Нассауський), перебуваючи на військовій службі у Франції, Іспанії, Австрії, а з 1788 до 1794 року й Росії, писав щоденні листи своїй дружині, що залишилася у Варшаві[21]. Загалом до кортежу входило 32 вищих чиновники. А якщо порахувати кількість лакеїв, кучерів, форейторів, перукарів, камердинерів, кухарів із кухарчуками, кондитерів, музикантів, скороходів і двох арапів, то кількість становитиме майже 200 осіб[22].

На кордоні повітів мандрівницю зустрічали предводителі дворянства та верхоконні дворяни в парадних мундирах і на кращих конях. Передбачалися всі деталі екіпіровки — від рукавичок і штиблет до збруї з обов'язковою бахромою. Регламентувалася також поведінка населення під час зустрічі кортежу. Заборонялося, наприклад, перебігати вулиці, покривати їх ялинником, знаходитися хворим і покаліченим серед натовпу зустрічаючих. Дозволялося покривати вулиці травою та польовими квітами. Жінкам і дівчатам дозволялося підносити квіти імператриці[23].

Окремими розпорядженнями Г. О. Потьомкіна передбачалася й розважальна програма для подорожуючих. Італійському композиторові й капельмейстерові Джузеппе Сарті замовили урочисту ораторію до приїзду імператриці до Криму, "щоб її створено було найпишнішим і величнішим чином". Таврійський архієпископ Амвросій отримав розпорядження виголосити в Кременчуці вітальну промову, причому замовник не обмежився загальними настановами відносно її змісту, а зажадав, аби її було вивчено напам'ять і виголошено з чіткою дикцією. Лейтмотив вітальної промови — про перетворення "безлюдної землі на сад плодоносний". Щодо приєднання Криму проповідник мав заявити, що імператриця "народ раніше шкідливий зробила нам побратимом". Закінчувати панегірик треба було словами: "Сей край славі її належить, а тому народу цього була суто мати"[24].

З січня 1787 року санний поїзд імператриці Катерини II, що складався з 14 карет, 124 саней з кибитками при 40 запасних санях, під залпи гарматного салюту відправився в дорогу зі столиці. За спогадами сучасника: "Її імператорська величність, міністри, вищі сановники та дипломати розмістилися в чотирнадцяти санях. Насправді це не просто сани, а

зручні будиночки на полозах із кріслами, подушками, килимами, диванами та столами. Світло до них потрапляє через три вікна, влаштовані з кожного боку. Сани такі високі, що в них можна стояти. Упряжки на вісім або десять коней тягнуть по снігу ці царські салони. Свита та прислуга тісняться в 164 скромніших санях. Шістсот коней чекають поїзда на кожній станції. Для того щоб кучери не збилися в оманливій білизні засніжених полів, Потьомкін звелів уздовж усього шляху розвести величезні вогнища, вогонь у них мав підтримуватися день і ніч, поки не проїде весь поїзд. Подорожні зупиняються або в казенних будинках, найретельнішим чином обставлених для такого випадку, або ж у приватних власників, яким заздалегідь заплачено за впорядкування житла в належний вигляд. Безліч слуг прибувають на місце до приїзду государині та її гостей. Коли ті ступають на землю, на багатому столі їх уже чекають гарячі страви. Кожного разу користуються новим посудом, новими скатертинами та серветками, які потім залишаються в дарунок або власникові, якщо всі зупинялися в приватному будинку, або кому-небудь зі свити, коли йшлося про казенний будинок"[25].

Імператриця і в дорозі істотно не змінила розпорядку дня: вставала о 6 ранку, займалася справами з міністрами, потім снідала та приймала гостей. О 2 годині дня кортеж зупинявся на обід, а о 7 — вечерю. Єдине відхилення від звичайного розпорядку дня полягало в тому, що імператриця вирушала спати не о 10–11 вечора, а о 9 годині. 29 січня (8 лютого) Катерина II прибула до Києва, де вимушена була затриматися на три місяці із-за пізнього звільнення річки від льоду. Київ справив на імператрицю похмуре враження. Сина вона сповіщала, що, прибувши до Києва, вона шукала, де місто, "але й досі нічого не знайшла, крім двох фортець і передмість; усі ці розрізнені частини звуться Києвом і змушують думати про минулу велич цієї стародавньої столиці"[26].

Кількість свити, що супроводжувала Катерину II під час подорожі, в Києві збільшилася. Тут до неї приєдналися: Г. О. Потьомкін, О. В. Суворов, архієпископ Амвросій (Каменський), Ф. Міранда, граф О. М. Штакельберг та інші[27].

Усі супутники вважали своїм обов'язком вихваляти діяння імператриці, всіляко лестити їй, розважати її по-різному. Прихильники Катерини II захоплювалися пишнотою й розкішшю поїздки, в захоплених виразах хвалили все побачене, а головне — силу та значення війська і флоту. Мисль про користь, яку імператриця приносила Росії через свою подорож, була не лише головним предметом пишномовних і багатослівних вихвалянь, сказаних у присутності Катерини, але також була улюбленою темою бесід, що відбувалися між імператрицею та її супутниками[28]. Придворний етикет по можливості спрощувався, а строгі форми церемоніалу використовувалися лише при офіційних зустрічах.

Кожен з іноземних співбесідників виражав відомі державні інтереси та мав певну політичну програму. Питання про Оттоманську Порту, бажання прусського короля Фрідріха-Вільгельма II втрутитися у справи інших держав, складне становище Франції, що наближалася до революції, цікавили всіх, хто супроводжував імператрицю.

Із тактом і справжньою дипломатичною майстерністю Катерина керувала бесідами, даючи розмовам потрібний їй напрям і стримуючи того або іншого співбесідника. Часто такі діалоги мали важливе політичне значення. Імператриця ретельно стежила за напрямом думок іноземних дипломатів, але конкретних розмов про політику не вела[29].

Із перших днів цієї подорожі граф Л. Ф. Сегюр прагнув знайти кращий спосіб для виконання свого завдання, що полягало в укладенні торговельної угоди, тоді як Фітц-Герберт прагнув переконати імператрицю в перевагах, які вона отримає від зближення з Англією, а Кобенцель наполягав на необхідності абсолютного збігу поглядів між Росією й Австрією. На боці Л. Ф. Сегюра в цій справі був Г. О. Потьомкін. Катерина II підписала російсько-французьку торговельну угоду. Франція була зацікавлена в можливостях, що відкрилися, в торгівлі з Росією і поступово займала все доброзичливішу позицію щодо південної політики російської імператриці. Однією з перших торгівельних компаній у Херсоні стала французька. Британські політики, додержуючись доктрини підтримки європейської рівноваги, почали збирати коаліцію, спрямовану проти російсько-австрійського альянсу[30].

Після скресання Дніпра подорож продовжилася по воді, розпочавшись 22 квітня, і проходила із затримками: замість 9 днів вона тривала 14, оскільки корабель імператриці неодноразово сідав на мілину[31].

У Каневі відбулася зустріч Катерини II з фаворитом її молодості Станіславом-Августом (Понятовським), зведеним нею в королі Речі Посполитої. На зустрічі, що мала суто офіційний характер, був присутній також князь Г. О. Потьомкін. Л. Ф. Сегюр відмітив: "Після взаємного поклону, поважного, гордого й холодного, Катерина подала руку королю, і вони ввійшли до кабінету, в якому пробули з півгодини". Увечері король дав бал, але імператриця відмовилася на ньому бути. Де Лінь записав у щоденнику: "Король чекав нас біля Канева, він прожив тут три місяці й три мільйони для побачення з імператрицею"[32]. Приїхати до Києва під час перебування там Катерини II Станіслав Понятовський не міг, оскільки польське право не дозволяло королю відлучатися з країни на довгий час без відповідного дозволу сейму. Проїзд імператриці повз польський кордон при тодішньому становищі Польщі був важливою політичною акцією. Король і його партія прагнули до союзу з Росією, чекаючи від цього вигод, зокрема в разі розриву стосунків Росії з Туреччиною.

30 квітня флотилія пришвартувалася в Кременчуці — першому місті Новоросії, де керував Г. О. Потьомкін. Він супроводжував карету імператриці на чолі офіційних осіб. Під час обіду 186 музикантів і співців розважали мандрівницю. Катерина II оцінила старання правителя краю. Вона писала І. П. Салтикову: "У Кременчуці нам усім дуже сподобалося, особливо після Києва, <...> і якби знала, що Кременчук такий, як я його побачила, я б давно переїхала". Далі йшли компліменти на адресу Г. О. Потьомкіна: війська утримуються в справності й заслужили похвали іноземних міністрів, недоїмок немає, тоді як у трьох губерніях вони досягають мільйона рублів[33].

У Херсоні відбулася зустріч імператриці ще з однією коронованою особою — австрійським імператором Йосифом II, що подорожував під ім'ям графа Фанкельштейна (Йосиф супроводжував її до Кізі-Кермана за Феодосією)[34]. Місто вразило імператрицю двома тисячами фундаментальних будівель, арсеналом, верф'ю. Але на Йосифа II місто не справило враження, через його недоброзичливе ставлення до Г. О. Потьомкіна. Князь і тут організував пишну й марнотратну зустріч. Так, дорогу протяжністю в півверсти від палацу, де зупинялася Катерина II, до верфі було покрито зеленим сукном. Імператриця не вдовольнялася роллю глядачки, що байдуже оглядала Херсон. Вона поспішила поділитися захопленням із бароном Ф. М. Гріммом, за звичаєм дещо прикрасивши побачене: "Херсону немає ще й восьми років від заснування, а його вже можна вважати одним із кращих військових і торговельних міст імперії: всі будинки збудовані з тесаних каменів; місто має шість верст у довжину, його місцезнаходження, ґрунт, клімат незрівнянні, в ньому, щонайменше, від десяти до дванадцяти тисяч мешканців усяких націй; у ньому можна дістати все, що завгодно, не гірше за Петербург"[35].

Катерина виїхала з Херсона 17 травня і через два дні прибула на кримську землю. "Монархиня, — оповідає Л. Ф. Сегюр, — побажала, аби під час її перебування в Криму її охороняли татари, що зневажали жіночу стать. Цей несподіваний досвід довірливості вдався, як великий відважний подвиг"[36].

Уранці переїхали Перекоп і обідали біля П'яти Колодязів. Тут імператриці показали 13 зразків місцевої солі[37]. На Перекопських воротах за розпорядженням Г. О. Потьомкіна з'явився девіз: "Предпослала страх і принесла мир"[38]. Звідси в подорожі по Криму її супроводжував конвой родовитих татарських мурз, кількістю до двох тисяч осіб вершників. Першу зупинку в Криму було призначено в Бахчисараї 21 травня в палаці кримських ханів, який спеціально для цього відремонтували. "Там ми, — хвалилася вона своєму другу баронові Ф. М. Грімму, — вийшли прямо в будинок ханів, там ми розміщені між мінаретами та мечетями, де кричать і моляться, співають і крутяться на одній нозі п'ять разів кожні 24 години"[39].

Л. Ф. Сегюр підкреслював, що імператриця, провівши в Бахчисараї п'ять днів, залишилася задоволеною побаченим: "В її очах світилася радість із приводу того, що вона зайняла трон ханів, які колись були володарями Росії"[40]. Принц Карл-Генріх Нассау-Зіген, що перебував на російській службі, захоплювався ілюмінацією Бахчисарая: "З настанням ночі всі гори, що оточували місто, і всі будинки, розташовані амфітеатром, ілюміновувалися численними вогнями. Видовище було прекрасне"[41].

Катерина з Йосифом II відвідали Успенський монастир і Чуфут-Кале, оглянули їхні пам'ятки, синагогу, відвідали будинок караїмського старости. Обід пройшов незвично пишно. На ньому, крім свити, були присутні 14 осіб, у тому числі генерал-аншеф М. В. Ка-

ховський, правитель області статський радник В. В. Коховський, посол Росії в Порті Я. І. Булгаков, муфтій Мусалов-ефенді, кадіескер Сеїт-Мехмет-ефенді та інші[42].

22 травня мандрівники відправилися до Інкермана та Севастополя. Відвідання Севастополя стало кульмінацією всієї поїздки. Головною подією стала демонстрація Чорноморського флоту. В розпал урочистого обіду в дорожньому палаці імператриці на Інкерманських висотах за наказом Г. О. Потьомкіна відслонили завісу, що закривала вигляд з балкона, і несподівано перед усіма з'явилися гавань і флот, що стояв на рейді: 3 кораблі, 12 фрегатів, 20 дрібних суден, 3 бомбардирські човни та 2 брандери: всього 40 військових суден. На флагманському кораблі "Слава Катерини" було піднято кайзерпрапор (це право після Києва імператриця надала Г. О. Потьомкіну як головнокомандувачу Чорноморського флоту). Зі всіх гармат кораблі відкрили вогонь[43].

Один із почесних гостей принц Карл-Генріх Нассау-Зіген так описав цей момент у щоденнику: "Прибули опівдні до Інкермана: тут ми знайшли хороший будиночок, із вікон якого було видно Севастопольський рейд, і на ньому військовий флот, вишикуваний у бойовому порядку. Імператор був уражений, побачивши полк татар у бойовому порядку, а позаду його прекрасні військові судна, створені ніби чаклунством. Ми пообідали. На ескадрі було піднято штандарт, подарований князеві Потьомкіну. <...> В ту хвилину, коли ескадра салютувала, государиня встала й пила за здоров'я імператора, сказавши: "Потрібно випити за здоров'я мого кращого друга". Вона була дуже задоволена бачити свої морські військові сили в цих водах"[44].

Після обіду імператриця сіла в шлюпку, замовлену Потьомкіним у Константинополі й у всьому схожу з султанською, "так само прибрану та забезпечену всіма речами", і відправилася до Севастополя. "Проїхали перед ескадрою, що складається з трьох 66-гарматних кораблів, трьох 50-гарматних фрегатів і десяти 40-гарматних фрегатів. Вони вітали імператрицю трьома залпами. <...> Всі були вражені красою гавані, прекрасними сходами з тесаного каменя й розкішною терасою, що вела до будинку імператриці, яка постійно повторювала, що зобов'язана всім цим князеві Потьомкіну. <...> "Сподіваюся, тепер не скажуть, що він ледачий", — говорила вона". — згадував К.-Г. Нассау-Зіген[45].

Побачене вразило й суворого імператора Йосифа II: "Всіх матросів вишикували на реях. Дивлячись на кількість їхню, можна зробити висновок, що їх достатньо для виконання служби на суднах. Потрібно зізнатися, що це було таке видовище, красивіше за яке важко побажати", — писав він своєму другу фельдмаршалові Л. П. Лассі[46]. Наступний день пройшов в огляді Севастополя й зустрічах із офіцерами флоту, яких імператриця приймала в збудованому для неї палаці. Після святкувань у Севастополі імператриця зі своєю свитою наступного дня виїхала до Балаклави. Тут її зустрів кінний загін озброєних "амазонок", що складався зі ста балаклавських гречанок, одягнених у барвистий екзотичний одяг[47]. Також імператриця з гостями оглянула Байдарську долину.

Повернувшись назад, мандрівники через Бахчисарай прибули до Сімферополя, де імператриця зупинилася в ще одному дорожньому палаці[48]. Того ж дня кортеж виїхав до Карасубазара, де імператриця оглянула розквартировані в Криму війська, нагородила місцевих чиновників та мурз і вирушила далі — до Судака і Старого Криму. Останнім пунктом перебування імператриці в Криму була Феодосія, де на місцевому монетному дворі на честь імператора Йосифа II викарбували дві золоті монети. Після цього весь кортеж вирушив у зворотну дорогу.

7 червня імператриця прибула до Полтави. Тут, наступного дня, після огляду місця знаменитої Полтавської битви, влаштували парад кінних полків на чолі з Ю. В. Долгоруким і реконструкцію самої битви. Полтавські маневри стали фіналом подорожі, символом спадкоємності політики Петра I[49].

Подорож до Криму залишила в імператриці найзахопленіше враження. Повністю її задовольнила й діяльність Г. О. Потьомкіна. 13 липня 1787 року, завершивши подорож, вона надіслала князеві листа з Царського Села: "Третього дня закінчили ми свою шеститисячоверстну подорож, приїхавши на сю станцію в повному здоров'ї, а з того часу вправляємося розповідями про чарівне місцезнаходження вам довірених губерній та областей, про роботу, успіхи, радість, старанність, піклування і порядок вами влаштований усюди". В іншому листі імператриця ще раз підкреслила заслуги Г. О. Потьомкіна: "Ти мені служиш, а я вдячна. От і все тут. Ворогам своїм ти вдарив по пальцях старанністю до мене й ревністю до

справ Імперії". Імператриця зобов'язалася оберігати князя від наскоків ворогів: "І будь упевнений, що я тебе захищатиму й оберігатиму"[50].

На пам'ять про подорож викарбували медаль із профілем Катерини на одному боці й картою подорожі на іншому. Навколо карти вився напис: "Шлях на користь". До пари цій медалі викарбували й іншу — з профілем Потьомкіна та картою керованих ним російських губерній[51].

Велична подорож мала декілька важливих наслідків. Головним із них стало посилення уваги до Криму в Європі, що згодом зумовило початок паломництва сюди численних європейських вояжерів, підготовку ними багатотомних прекрасно ілюстрованих фоліантів із описом невідомих земель. Факт поїздки імператриці на півострів, висвітлення цих подій у найвищих колах, видання маршруту поїздки та щоденника О. В. Храповицького окремими книгами, масове роздавання вельможам кримських земель не могли не позначитися і на увазі до півострова російських освічених кіл. Не змусили себе чекати й розпочаті поїздки сюди зацікавлених багатих росіян з обов'язковим для того часу виданням щоденників і спогадів із враженнями про екскурсію[52]. Другий наслідок подорожі виявився серйознішим — у Стамбулі поїздку до Криму розцінили як зухвалий виклик Османській імперії, як намір Росії навіки закріпити за собою півострів. Не залишився без уваги турок і напис на одній із тріумфальних арок у Херсоні, що теж мав провокаційний характер: "Шлях до Константинополя". Порта вирішила оголосити Росії війну. Катерина II не чекала такої розв'язки. Росія, втім, як і Туреччина, не була готова до війни[53]. Противникам Г. О. Потьомкіна так і не вдалося вселити імператриці ворожих почуттів до правителя Новоросії — вона переконалася в успішній діяльності свого соратника. Престиж фаворита не впав, а, навпаки, зміцнився. Катерина II, звісно ж, ніяк не коментувала натяки на руйнівні для країни результати свого вояжу — він обійшовся казні за різними підрахунками на суму від семи до десяти мільйонів рублів.

Джерела та література

1 *Молева Н. М.* "Потемкинские деревни" // Вопросы истории. — 1967. — № 4. — С. 212.
2 *Павленко Н. И.* Екатерина Великая. — М., 2000. — С. 192.
3 *Лосев Д. А.* Луи-Филипп де Сегюр: "Путь на пользу" // Крымский альбом. — 1997. — Вып. 2. — С. 14.
4 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 283.
5 *Бушков А. А.* Екатерина II. — М., 2007. — С. 331.
6 *Широков В. А.* Самое дорогое путешествие // Крымские известия. — 1997. — 21 мая. — С. 4.
7 *Гуркович В.* Екатерининские мили // Русский мир. — 1997. — № 1. — С. 5.
8 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 285.
9 *Лопатин В. С.* Светлейший князь Потемкин. — М., 2004. — С. 105.
10 *Маркевич А.* Материалы архива канцелярии Таврического губернатора относящиеся к путешествию императрицы Екатерины II в Крым в 1787 г. // ИТУАК. — 1891. — № 11. — С. 82.
11 *Павленко Н. И.* Вказ. праця. — С. 196.
12 *Труайя А. С.* Вказ. праця. — С. 188.
13 *Лосев Д. А.* Вказ праця. — С. 13.
14 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 288.
15 *Кимайкина Н.* Самый роскошный тур в истории Тавриды // Новый Крым. — 1997. — № 1. — С. 33.
16 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 285.
17 *Дружинина Е. Н.* Северное Причерноморье. 1775–1800. — М., 1959. — С. 41.
18 *Лопатин В.* "Потемкинские деревни" – гордость России // Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. — 2004. — № 6. — С. 49.
19 *Колесникова Н. Н.* И точный слог, и легкая словесность: Описание путешествий в Крым конца XVIII — середины XIX вв. // Пилигримы Крыма-98: Путешествия по

Крыму, путешественники о Крыме: Международная научная конференция: Материалы. — Симферополь, 1998. — С. 42.
20 *Лосев Д. А.* Вказ. праця. — С. 15.
21 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 286.
22 *Бушков А. А.* Екатерина II. — М., 2007. — С. 332.
23 *Брикнер А. Г.* История Екатерины Второй. — М., 1998. — С. 315.
24 *Бологина Н. Ю.* Князь Потемкин. Герой эпохи Екатерины Великой. — М., 2006. — С. 150.
25 *Труайя А. С.* Вказ. праця. — С. 189.
26 *Павленко Н. И.* Вказ. праця. — С. 201.
27 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 287.
28 *Брикнер А. Г.* Путешествие императрицы Екатерины II в Крым. — М., 2004. — С. 56.
29 Там само. — С. 57.
30 *Валишевский К.* Вокруг трона. — М., 1990. — С. 174.
31 *Лопатин В. С.* Суворов и Потемкин. — М., 1992. — С. 100.
32 *Костомаров Н. И.* Последние годы Речи Посполитой. — СПб., 1870. — С. 146–162.
33 *Лопатин В. С.* Светлейший князь Потемкин. — М., 2004. — С. 84.
34 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 289.
35 *Брикнер А. Г.* Вказ. праця. — С. 58.
36 *Данилевский Н. Я.* Екатерина Великая // Берега Тавриды. — 1992. — № 3. — С. 179.
37 *Зарубин В.* В Крыму императрицу встречали тринадцатью сортами соли: к 215-й годовщине путешествия в Крым Екатерины II // Крымское время. — 2002. — 30 мая. — С. 3.
38 *Маркевич А. И.* Вказ. праця. — С. 130.
39 *Мальгин А. В.* Русская Ривьера. — Симферополь, 2004. — С. 14.
40 *Сегюр Л. Ф.* Екатерина II в Крыму // Берега Тавриды. — 1997. — № 4/6. — С. 185–186.
41 *Лопатин В.* “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина. — 2004. — № 6. — С. 47.
42 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 290.
43 *Стельмах И.* “Посещал сей город царь...”: Романовы в Севастополе // Крымская Ривьера. — 2004. — № 8. — С. 13.
44 *Широков В. А.* Путешествие Екатерины Великой в Крым // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 291.
45 *Стельмах И.* Вказ. праця. — С. 13.
46 *Лопатин В.* “Потемкинские деревни” – гордость России // Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. — 2004. — № 6. — С. 48.
47 *Строгонов А. А.* Хранители крымских границ от Екатерины Великой до наших дней, 1776–2006. — Севастополь, 2006. — С. 17.
48 *Широков В. А.* Первые строения Симферополя: Путевой дворец Екатерины здания присутственных мест и др. // Крымские известия. — 2004. — 20 ноября. — С. 6.
49 *Лопатин В.* “Потемкинские деревни” — гордость России // Родина. — 2004. — № 6. — С. 49.
50 *Павленко Н. И.* Вказ. праця. — С. 206.
51 *Лосев Д. А.* Вказ. праця. — С. 17.
52 *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII — начало XX века). — Киев, 1999. — 212 с.
53 *Голубев Н. Н.* Екатерининская империя. — М., 2002. — С. 199.

Gennady Kaushliev

“The Way to benefit”: Crimean journey of Empress Catherine II in the context of studying of the province

The role is considered of the Crimean journey of Empress Catherine II for the further development of the province. It’s revealed the importance of travel to the diplomatic interests of the Russian Empire. It is concluded that the trip opened the beginning of the scientific study of the peninsula.

Key words: *Crimea, Catherine II, travel, local history.*

УДК [001: 930] (477.75)–057.4

Андрій Непомнящий (м. Сімферополь)

РОДИНА ХАРУЗІНИХ І РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КРИМУ

Розглянуто внесок у кримознавчу скарбницю родини відомих російських етнографів Харузіних. Розкрито біографічну канву дослідників. На підставі введення до наукового обігу архівних матеріалів та біобібліографічних джерел висвітлено експедиційну діяльність російських учених із вивчення кримських татар на початку ХХ століття.

Ключові слова: *Харузіни, Крим, етнографія, кримські татари.*

Рассмотрен вклад в крымоведение известных русских этнографов Харузиных. Раскрыта биографическая канва исследователей. На основании введенных в научный оборот архивных материалов и библиографических источников освещена экспедиционная деятельность русских ученых в изучении крымских татар в начале ХХ века.

Ключевые слова: *Харузины, Крым, этнография, крымские татары.*

Вихідці з багатого купецького сибірського роду брати Михайло, Микола, Олексій та їхня сестра Віра одностайно пов'язали своє життя з етнографією. Вони зробили неоцінимий внесок до скарбниці вітчизняної орієнталістики. Наукова спадщина Харузіних нараховує більше трьохсот публікацій[1]. Вони залишили нащадкам і унікальне особисте книжкове зібрання[2], що зберігається зараз у Відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Не меншу цінність мають архівні документи членів цієї неординарної родини, що відклалися у двох московських сховищах[3]. Досить дружні в житті та роботі, брати і сестра завжди допомагали один одному, разом не раз брали участь у наукових експедиціях. Їхні багатогранні дослідницькі інтереси перехрещувалися — однакові або близькі наукові проблеми, одні й ті ж регіони[4].

Микола Миколайович Харузін (1865–1900) походив із багатої сибірської купецької родини. Після закінчення Четвертої Московської гімназії 1885 року він продовжив здобувати освіту на юридичному факультеті Московського університету, звідки перевівся до Юр'ївського (Дерптського) університету. Вже в ті роки він твердо вирішив стати етнографом. Разом зі своїм братом — Михайлом Миколайовичем[5] — вони склали програму для збирання відомостей про юридичні звичаї народів Росії[6]. Після повернення до Москви Микола Миколайович відмовився від пропозиції залишитися при Московському університеті для підготовки до професорського звання з міжнародного права й повністю віддався роботі в Етнографічному відділі Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, де був редактором "Сборника сведений для изучения быта крестьянского населения России" і найдіяльнішим співробітником авторитетного журналу "Этнографическое обозрение".

Лише 1893 року М. М. Харузін склав іспити на філологічному факультеті Юр'ївського університету на ступінь кандидата з етнографічно-географічних наук. У Росії до початку ХХ ст. кафедри етнографії взагалі були відсутніми, а сама ця наука "не була предметом спеціального навчання" в жодному з російських університетів[7].

Улаштувавшись на службу в архів Міністерства юстиції, М. М. Харузін невдовзі перейшов до Історичного музею на посаду понадштатного хранителя колекцій. За сприяння професора Московського університету, голови Етнографічного відділу Товариства Всеволода Федоровича Міллера[8] він добився утвердження на посаді приват-доцента з етнографії в Московському університеті. Тоді цей предмет ще не викладався в жодному університеті країни. Водночас із 1898 року М. М. Харузін викладав цей курс в Лазаревському інституті східних мов[9]. Характеризуючи наукову спадщину М. М. Харузіна, етнограф Дмитро Костянтинович Зеленін (1878–1954) писав 1936 року: "Курс загальної етнографії Харузіна, насичений фактичними матеріалами, залишається до сьогодні неперевершеним"[10]. Смерть цього невтомного й плідного вченого в

34-річному віці стала важкою втратою для етнографічної науки[11].

М. М. Харузін активно займався збором етнографічних даних і археологічними розкопками в Криму[12]. Його перше наукове відрядження на півострів датується 1886 роком, коли він закінчив перший курс Московського університету. Експедиція проводилася під керівництвом В. Ф. Міллера. Студент-юрист із захопленням займався розкопками і збором етнографічного матеріалу в Алушті, реєстрував знахідки, збирав у татарських селах відомості по звичаєвому праву, записував перекази і казки. За свідченнями В. Ф. Міллера, свої матеріали про цю експедицію М. М. Харузін опублікував у "Симферопольских ведомостях"[13]. Вочевидь, йдеться про "Таврические губернские ведомости". Ця публікація, разом з тим, не увійшла до підготовленого В. Ф. Міллером "Бібліографічного переліку праць М. М. Харузіна"[14]. В "Севастопольском листке" нами виявлено статтю "Археологічні розвідки в Алушті та її околицях", підписану "М. Х.". Очевидно, брати брали участь у дослідженнях В. Ф. Міллера разом, і Михайло Миколайович узяв на себе опис ходу розкопок[15]. Експедиції Миколи Миколайовича Харузіна до Криму повторювалися 1888, 1889 і 1894 років[16].

Списки основних праць М. М. Харузіна наведено в публікаціях В. Ф. Міллера[17], С. Слуцького[18] та в Пам'ятній книзі Лазаревського інституту східних мов[19]. До них не ввійшли численні публікації вченого в періодиці й написані ним рецензії, зокрема виявлений нами його досить критичний відгук на покажчик "TAURICA" Арсенія Івановича Маркевича[20]. Рецензент відмітив у вступі, що "крім полегшення при заняттях відомою галуззю, можливості орієнтуватися в численних творах, статтях і замітках, бібліографічні покажчики дають можливість з'ясувати, що зроблено для вивчення цієї галузі та що ще залишається зробити". Основну увагу було приділено розбору другого відділу "TAURICA" — "Географія, етнографія, статистика, подорожі". М. М. Харузін констатував: "Не можна не звернути увагу на порівняльну його бідність; залишивши осторонь відомості, що дійшли до нас про мешканців Криму від минулих століть, ми знайдемо лише незначну кількість праць, присвячених опису сучасних звичаїв і обрядів різнохарактерного населення півострова"[21]. Дуже коректно вказуючи на конкретні етнографічні помилки А. І. Маркевича (до кримських татар включено качинських татар (праця Н. Кострова)[22]), рецензент зазначив: "Складання покажчиків становить завжди настільки значну роботу, що деякі проблеми та недоліки не мають ставитися в провину автору"[23]. М. М. Харузін підсумував, що, не зважаючи на значну кількість друкарських помилок у прізвищах авторів і видавців, праця А. І. Маркевича "має серйозне значення, оскільки є єдиним за своєю широтою і повнотою бібліографічним покажчиком із різних галузей кримознавства"[24].

Для кримознавства становить інтерес і ґрунтовне дослідження М. М. Харузіна "Історія розвитку житла в кочових і напівкочових тюркських та монгольських народностей Росії"[25].

Науковою обробкою і публікацією зібраних М. М. Харузіним матеріалів займався його брат — Олексій Миколайович (1864–1932). Після закінчення Ревельської губернської гімназії й Природничого відділення Фізико-математичного факультету Московського університету та здобуття ступеня магістра зоології Дерптського університету він улаштувався на державну службу. З 90-х років XIX ст. він змінив ряд відповідальних постів — чиновник для особливих доручень при губернаторові Естляндії, з 1902 року — керуючий канцелярією Віленського генерал-губернатора, губернатор Бессарабії (з 1905 р.), директор Департаменту духовних справ іноземних віросповідань (із 1909 р.), товариш міністра внутрішніх справ Росії О. О. Макарова (з 1911 р.), сенатор (із 1913 р.). За декілька років до революційних подій 1917 року Олексій Миколайович подав у відставку у зв'язку з незгодою з діями міністра Олександра Олександровича Макарова[26].

До того як О. М. Харузін присвятив себе адміністративній діяльності, він знаходив час для глибоко наукових етнографічних розробок. Восени 1889 року 25-річного Олексія Миколайовича обрали секретарем Антропологічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, що перебувало при Московському університеті. У 1890–1891 роках він редагував "Дневник Антропологического отдела" Товариства[27]. Тут він розмістив серію своїх досліджень, написаних на основі експедиційного матеріалу протягом 1885–1890 років.

Основний масив кримознавчих публікацій О. М. Харузіна присвячувався вивченню крим-

ських татар. У статті "Замітка про татар Південного берега Криму" він навів їхній зовнішній опис, таблиці фізичних і антропологічних даних: зріст, форма голови та інші відомості[28]. В окремому повідомленні етнограф зупинився на обґрунтуванні закономірностей зросту татар прибережної смуги[29]. Зібрані за декілька років морфологічні дані було опубліковано О. М. Харузіним у статті "Татари Гурзуфа", де він услід за Густавом Івановичем Радде (1831–1903) застосував тричленну класифікацію татар: степові, гірські й південнобережні — та спробував простежити процеси асиміляція, пов'язані з міграціями населення в Криму[30]. Підсумкам археологічних розвідок О. М. і М. М. Харузіних у Криму влітку 1889 року присвячена стаття "Стародавні могили Гурзуфа та Гугуша"[31]. Розкопки відбувалися в Гурзуфі. Антропологи досліджували стародавні поховання в маєтках П. І. Губоніна та І. І. Фундуклея. За виявленими останками було зроблено спробу відтворити етнічну історію цих місць. Робота викликала інтерес учених різних галузей знань[32]. Значення досліджень, проведених Олексієм Миколайовичем на терені антропології, було очевидним вже його сучасникам. У 1890 р. він отримав золоту медаль Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії за "енергійну і корисну діяльність як секретар Антропологічного відділу, що виявилася в турботах про видання і наукові збірки Відділу, і за численні наукові праці в галузі антропології"[33].

Після встановлення радянської влади О. М. Харузін працював у Тульській губернії на Шатиловській дослідній сільськогосподарській станції, ним же й організованій. Через хворобу дружини Наталії Василівни 1924 року він вимушений був повернутися до суєтного московського життя. Відомий у дорадянський час етнограф і громадський діяч зміг улаштуватися на роботу в Сільськогосподарський політехнікум викладачем садово-городнього відділення. Уже 1927 року Олексія Миколайовича було заарештовано як пов'язаного в минулому з царською адміністрацією, але невдовзі відпущено. Повторний арешт стався 21 лютого 1932 року, коли його забрали разом із сином Всеволодом за звинуваченням в антирадянській агітації. 3 квітня 1932 року постановою Особливої наради при колегії ОГПУ його було засуджено за статтею 58–10 КК до висилки на три роки, але 8 травня того ж року помер від серцевої недостатності в лікарні Бутирського ізолятора[34].

Перша жінка-професор етнографії в дорадянській Росії Віра Миколаївна Харузіна (1886–1931)[35] в 1907–1923 рр. викладала курс етнографії[36] в Московському археологічному інституті та Вищих жіночих курсах, пізніше — в Московському університеті. Разом із М. М. Харузіним вона брала участь у польових роботах у Криму, збирала матеріал щодо вірувань, релігійних обрядів і фольклору кримських татар. Опубліковані спогади вченої, на жаль, не торкаються цього періоду[37]. Віра Миколаївна видала лекції з етнографії свого брата Миколи Миколайовича. У додатку до четвертого випуску "Етнографії" М. М. Харузіна вона розмістила "Матеріали для бібліографії етнографічної літератури"[38]. Кримські бібліографічні документи зібрані в розділах "Подорожі" та "Твори основного характеру, що відносяться до декількох областей Росії". При цьому Крим окремим регіоном не виділено. Записи про кримських татар уміщено до розділу "Новоросійська область". Подана бібліографія вибіркова й містить лише загальновідомі праці про кримських татар і циганів. Серед заслуг В. М. Харузіної перед кримознавством зазначимо й те, що вона була науковим наставником видатного дослідника кримськотатарської та караїмської етнографії Поліни Яківни Чепуріної (1880–1947)[39].

Маловідома діяльність російських учених — представників родини Харузіних — яскравий приклад подвижництва дорадянської інтелігенції у справі вивчення околиць Російської імперії.

Джерела та література

1 *Непомнящий А.А.* Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. — Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — С. 227–229.

2 Див. докладніше: *Шуманский Е.А.* Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. — Одесса, 1905. — С. 124–125.

3 Державний історичний музей Російської Федерації, відділ писемних джерел, ф. 81. Наукова бібліотека Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, відділ рідкісних книг, ф. 39. Див. також: *Керимова М.М., Наумова О.Б.* Архив А. Н. Харузина в библиотеке МГУ // Этнографическое обозрение. — Москва, 1995. — № 5. — С. 159–160; То же // Вестник архивиста. — Москва, 2000. — № 5/6 (59/60). — С. 42–60; 2001. — № 2 (62). — С. 195–214. Як у зв'язку з цим зрозуміти заяву про те, що архіву О. М. Харузіна не знайдено? Див.: *Сабурова Л.М.* Харузин Алексей Николаевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. — Москва: Наука, 1979. — С. 352–354.

4 *Керимова М.М.* Семья этнографов Харузиных и их эпистолярное наследие // Этнографическое обозрение. — Москва, 2003. — № 4. — С. 90.

5 Михайло Миколайович Харузін (1860–1888) — етнограф, юрист. Після закінчення Московського університету продовжив навчання в Берліні та Гейдельберзі. Повернувшись до Росії, був секретарем Відділу етнографії Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при імп. Московському університеті. Потім М. М. Харузін перейшов на службу в Естляндське губернське правління, зайнявся редакцією Неофіційної частини "Эстляндских губернских ведомостей", був призначений чиновником для особливих доручень при Естляндському губернаторові. Помер від черевного тифу. 1886 р. разом із В. Ф. Міллером брав участь в етно-археологічних розкопках на Південному березі Криму. За вказівкою останнього склав звіт про ці дослідження. Див.: [*Харузин М.Н.*] Археологические разведки в Алуште и ее окрестностях // Севастопольский листок. — Севастополь, 1886. — № 72. — 20 июня; № 73. — 22 июня; № 74. — 25 июня; № 76. — 29 июня; № 77. — 2 июня. — Вид. під псевд.: *М.Х.* Див. відгук про цю публікацію: [*Косцюшко-Валюжинич К.К.*] К заметке "Археологические раскопки в Алуште и ее окрестностях", помещенной в № 72-м "Севастопольского листка" // Севастопольский листок. — Севастополь, 1886. — № 74. — 25 июля. — Підп.: *Косцюшко К.* Див. про М. М. Харузіна: М. Н. Харузин. — Ревель, 1888. — 80 с.; [М. Н. Харузин: Некролог] // Исторический вестник. — Санкт-Петербург, 1888. — № 12. — С. 796; *Миллер В.* [*Ф.*] Памяти М. Н. Харузина // Труды Этнографического отделения Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при имп. Московском университете. — Москва, 1899. — Кн. 9, вып. 1. — С. 1–3.

6 *Сперанский М.Н.* Н. Н. Харузин // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. — Нежин, 1900. — Т. 3. — С. 122.

7 *Керимова М.М.* Семья этнографов Харузиных и их эпистолярное наследие... — С. 92.

8 Всеволод Федорович Міллер (1848–1913) — мовознавець, санскритолог, етнограф-фольклорист, археолог, професор Московського університету, член-кореспондент Академії наук по Відділенню російської мови та словесності з 5 грудня 1898 року, ординарний академік із 5 лютого 1911 року, директор Лазаревського інституту східних мов (1897–1911). Був головою Етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (з 1881 р.). Один із засновників журналу "Этнографическое обозрение". У 1884–1897 роках — директор Дашковського етнографічного музею в Москві. Див. про нього: *Богданов В.* Вс. Ф. Миллер как председатель Этнографического отдела // Этнографическое обозрение. — Москва, 1913. — № 3/4. — С. 21–34; *Гордлевский В.А.* Памяти В. Ф. Миллера // Там же. — С. 47–49; То же // Академик В. А. Гордлевский: Избранные сочинения: В 4-х кн. — Москва: Наука, 1968. — Т. 4. — С. 396–397.

9 *Анучин Д.* Николай Николаевич Харузин: Некролог // Землеведение. — Москва, 1900. — Кн. 1. — С. 108.

10 Санкт-Петербурзька філія Архіву РАН, ф. 849, оп. 1, д. 763, арк. 1.

11 *Довнар-Запольский М. В.* Н. Н. Харузин: Некролог // Древности: Труды Археографической комиссии имп. Московского археологического общества / Под ред. *М. В. Довнар-Запольского.* — Москва, 1900. — Т. 2, вып. 1. — Стб. 189; Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков, 1872–1902: Памятная книжка, изданная на средства почетного попечителя Лазаревского института С. С. Абамемелек-Лазарева. — Москва, 1903. — С. 116.

12 *Анучин Д.* Указ. соч. — С. 109.

13 *Миллер В.* [*Ф.*] Николай Николаевич Харузин // Этнографическое обозрение. — Москва, 1900. — № 2. — С. 3.

14 *Миллер В.* [*Ф.*] Библиографический перечень печатных трудов Н. Н. Харузина // Этнографическое обозрение. — Москва, 1900. — № 2. — С. 12–14.

15 [*Харузин М. Н.*] Археологические разведки в Алуште и ее окрестностях // Севастопольский листок. — Севастополь, 1886. — № 72. — 20 июня; № 73. — 22 июня; № 74. — 25 июня; № 76. — 29 июня; № 77. — 2 июля.

16 *Миллер В.* [*Ф.*] Николай Николаевич Харузин… — С. 4.

17 *Миллер В.* [*Ф.*] Библиографический перечень… — С. 12–14.

18 *Слуцкий С.* Памяти Н. Н. Харузина // Древности: Труды имп. Московского археологического общества. — Москва, 1901. — Т. 19. — С. 41–43.

19 Тридцатилетие специальных классов… — С. 117–118.

20 [*Харузин Н. Н.*] [Рецензия] // Этнографическое обозрение. — Москва, 1895. — № 4. — С. 155–156. — Рец. на кн.: *Маркевич А. И.* “TAURICA”: Опыт описания книг и статей, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. — Симферополь, 1894. — 395 с. — Вид. під псевд.: *Н. Х.*

21 Там само. — С. 155.

22 Див.: *Костров Н.* Качинские татары / Предисл. *И. Н. Березина.* — Казань, 1852. — 66 с. У книзі розповідається про мешканців Єнісейського краю, поселеннях під Мінусінськом.

23 [*Харузин Н. Н.*] [Рецензия]… — С. 155.

24 Там само. — С. 156.

25 *Харузин Н.* История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // Этнографическое обозрение. — Москва, 1896. — Кн. 28, № 1. — С. 1–53; 1897. — Кн. 29/30, № 2/3. — С. 1–71; То же. — Москва, 1896. — IV, 124 с.

26 *Керимова М. М., Наумова О. Б.* Алексей Николаевич Харузин — этнограф и антрополог // Репрессированные этнографы. Вып. 1 / Сост. и отв. ред. *Д. Д. Тумаркин.* — 2-е изд. — Москва: Восточная литература, 2002. — С. 165–166.

27 [*Богданов А.*] Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии и соприкасающимся с нею отраслям знания, преимущественно за последнее тридцатипятилетие (1850–1888), собранные Анатолием Богдановым, председателем Зоологического отделения Общества. Т. 3 // Известия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при имп. Московском университете. — Москва, 1891. — Т. 70. — Л. 32, табл. 35; Императорское Московское археологическое общество в первое десятилетие его существования (1864–1914) / Под ред. *П. С. Уваровой, И. Н. Бороздина*: В 2-х т. — Москва, 1915. — Т. 2. — С. 387.

28 *Харузин А. Н.* Заметки о татарах Южного берега Крыма // Известия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при имп. Московском университете. — Москва, 1890. — Т. 68: Дневник Антропологического отдела, вып. 2. — Стб. 59–62.

29 *Харузин А. Н.* О росте татар Южного берега Крыма // Известия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящем при имп. Московском университете. — Москва, 1890. — Т. 68: Дневник Антропологического отдела, вып. 3. — Стб. 80–87.

30 *Харузин А. Н.* Татары Гурзуфа // Известия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящем при имп. Московском университете. — Москва, 1890. — Т. 68: Дневник Антропологического отдела, вып. 7. — Стб. 249–270; Вып. 8. — Стб. 303–322.

31 *Харузин А. Н.* Древние могилы Гурзуфа и Гугуша: На Южном берегу Крыма // Из-

вестия имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящем при имп. Московском университете. — Москва, 1890. — Т. 64: Труды Антропологического отдела, т. 11, вып. 1. — Стб. 1–102; То же. — Москва, 1891. — 103 с.

32 [Рецензия] // Русский вестник. — Москва, 1891. — № 6. — С. 304–306. — Рец. на кн.: *Харузин А. Н.* Древние могилы Гурзуфа и Гугуша. — Москва, 1891.— 103 с.

33 Цит. за: *Керимова М. М., Наумова О. Б.* Алексей Николаевич Харузин… — С. 169–170.

34 *Керимова М. М., Наумова О. Б.* Алексей Николаевич Харузин… — С. 166.

35 Зауважимо, що Віра Миколаївна не мала вищої освіти. "Університетами" для неї були брати. Див. про неї: *Елеонская Е. Н.* В. Н. Харузина (1866–1931) // Советская этнография. — Ленинград, 1931. — № 1/2. — С. 153–155; *Зеленин Д. К.* Вера Николаевна Харузина (1866–1931) // Lud Słowiański. — 1936. — Т. 2. — S. 276.

36 Див.: *Харузина В. Н.* Этнография: Курс лекций / Московский Археологический ин-т. — В 2-х вып. — Москва, 1909. — Вып. 1: Введение. Верования малокультурных народов.— 592 с.; 1914. — Вып. 2: Приемы изучения явлений материальной культуры. (Жилище, одежда, украшения, пища). — VII, 469 с.

37 *Харузина В. Н.* Прошлое: Воспоминания детских и отроческих лет / Вступ. ст., подг. текста и комм. *М. М. Керимовой* и *О. Б. Наумовой*. — Москва: Новое литературное обозрение, 1999. — 558 с. — (Россия в мемуарах).

38 *Харузина В.* [*Н.*] Материалы для библиографии этнографической литературы // *Харузин Н.* [*Н.*] Этнография: Лекции, читанные в имп. Московском университете: Посмертное изд. / Под ред. *В.* [*Н.*] *Харузиной*: В 4-х вып. — Санкт-Петербург, 1905. — Вып. 4, прил. — С. 1–295.

39 Див. докладніше про наукову діяльність П. Я. Чепуріної: Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. — Симферополь, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — С. 363–386.

Andrei Nepomnyashchy

Kharuzins family and the development of the ethnological studies in the Crimea

The role of the learned Russian family in the research of the Crimean Tatars' history at the beginning of the 20th century was investigated by the author on the basis of some new files found in Moscow and Saint-Petersburg. The biographies of the ethnographers were retrieved, also the considerable contributions to the deal of the region's investigations made by this family were estimated and the analysis of some research works was made. Some supplementary reference material on the history of science was brought into requisition.

Key words: *Kharuzin's, Crimea, ethnography, Crimean Tatars, expeditions.*

УДК 008(031)

Тетяна Назарчук (м. Сімферополь)

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО, НАУКОВОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ КРИМСЬКОЇ АСРР

Відновлено історичну канву створення Кримської АСРР. Проаналізовано, як політика коренізації (для Криму — татаризації), що проводилася в СРСР, вплинула на культурний розвиток кримських етносів. Розглянуто вирішення національного питання, проаналізовано вплив найважливіших політичних подій в Кримській АСРР, зокрема — політичних репресій, на суспільне життя автономії.

Ключові слова: *Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка, культура, татаризація, кримські татари, політичні репресії.*

Восстановлена историческая канва создания Крымской АССР. Проанализировано, как политика (для Крыма — татаризации), которая осуществлялась в СССР, повлияла на культурное развитие крымских этносов. Рассмотрено решение национального вопроса, проанализировано влияние наиболее важных политических событий в Крымской АССР, в частности — политических репрессий, на общественную жизнь автономии.

Ключевые слова: *Крымская Автономная Социалистическая Советская Республика, культура, татаризация, крымские татары, политические репрессии.*

Із 1917 р. Кримський півострів був ареною кривавої боротьби за владу, яка завершилася перемогою більшовиків у 1920 році. Навіть після встановлення більшовицького режиму становище в регіоні залишалося надзвичайно важким. Опинившись у досить скрутному становищі, керівництво ЦК РКП(б) ухвалило рішення створити на території Криму автономну республіку, що входила б до складу Російської Федерації. Оскільки сформувати нове адміністративне утворення за національно-територіальною ознакою було неможливо (значну частину складали українці), було прийнято рішення об'єднати білорусів, росіян і українців, що мешкали на території півострова, в одну етнічну групу з назвою "росіяни". Результати перепису населення, проведені 1921 року, показали, що ця "національна група" становить 51,5 % від загальної кількості населення. Досягши такого результату, більшовики приступили до створення автономної республіки[1].

Питання "Про державну форму Криму" спочатку було обговорено на пленумі Кримського обкому РКП(б) 7 травня 1921 року Кримські татари наполягали на наданні півострову повної автономії, що передбачала комплекс заходів із татаризації місцевого населення[2]. Із загальної кількості населення півострова — 720 тисяч осіб за даними перепису 1921 року — татари становили близько 26 %. Незначний відсоток татарського населення пояснювався великим кількісним значенням у Криму міського населення, серед якого татар було досить мало (близько 4 %). Татарське сільське населення становило також близько 4 %, відсоток цей нижчий у північних і східних частинах Криму, а в Ялтинському повіті доходив до 80 %. Одночасно з кримськими татарами активізували громадську діяльність інші національні меншини Криму: вірмени, євреї, німці та ін.[3]

10 листопада 1921 року І Всекримським установчим з'їздом рад ухвалено Конституцію Кримської АСРР. Головою КримЦВК став Ю. П. Гавен (1887–1936), головою РНК Криму було обрано С. Г. Саїд-Галієва (1889–1938). Після цього керівництво республіки приступило до формування апарату управління республіки — 13 наркоматів і 3 управління. Першорядним завданням для керівництва стало відродження господарства й реанімація промисловості, які фактично було знищено за роки громадянської війни[4].

Виконавчим і розпорядчим органом державної влади на території Кримської АСРР був Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів (ЦВК КримАСРР), який обирався Всекримськими з'їздами Рад. Вперше вибори до складу цієї організації відбулися на І Установчому з'їзді

Рад Кримської АСРР 11 листопада 1921 року. У перервах між з'їздами Рад ЦВК отримував усю повноту влади на території автономної республіки. Зі складу ЦВК було виділено Президію, крім того, при ЦВК періодично створювалися комісії з різних галузей радянського будівництва. Всекримським з'їздом Рад висунуто ряд першочергових завдань, що стояли перед чиновниками та партійними працівниками: піднесення політико-культурного рівня татарського народу і національних меншин регіону, пробудження і виховання відчуття солідарності з трудящими всіх національностей, розвиток розуміння завдань пролетарської революції[5].

Одним із заходів, здійснених новою владою, стала адміністративна реформа, проведена 1921 року. Кримську АСРР було поділено на 7 округів і 20 районів. Проте вже 1923 р. округи було скасовано, а райони укрупнено, внаслідок чого їх стало 15.

Повоєнна розруха й перегини при здійсненні воєнного комунізму призвели до катастрофи загальнонаціонального масштабу — голоду 1921–1922 років, що стало причиною загибелі десятків тисяч мешканців півострова. У надзвичайно важких соціально-економічних умовах із 1921 року Радянська влада в Криму приступила до здійснення комплексу політико-культурних заходів, що отримав у вітчизняній історіографії назву "коренізація", здійснювану на півострові в руслі "татаризації". В основі цієї діяльності лежала концепція В. І. Леніна, відображена в Програмному положенні, прийнятому ІІ з'їздом РСДРП, що проголошувала "широке місцеве самоврядування; обласне самоврядування тих місцевостей, які вирізняються особливими побутовими умовами та складом населення"[6]. 1913 року В. І. Ленін писав: "Цілком очевидно, що не можна собі уявити сучасної дійсно демократичної держави без надання автономії всякій області зі скільки-небудь істотними господарськими й побутовими особливостями, з особливим національним складом населення"[7]. Відповідно, коренізація в Кримській АСРР здійснювалася в контексті загальнодержавних процесів, що відбувалися в СРСР у 20-х роках XX століття, з урахуванням місцевої специфіки.

Кримська АСРР була поліетнічним утворенням. Так, до 1921 року на території півострова мешкало 76 національностей, багато з яких активізували громадську діяльність після подій Лютневого й Жовтневого державних переворотів. Значною громадською активністю вирізнялися кримські татари. Вони, активно беручи участь у партійному й державному будівництві, виступали за організацію національного автономного утворення на території Криму.

Так зване татарське питання — надання краю національно-територіальної автономії — активно обговорювалося вже на першому з'їзді Рад. Після проведення з'їзду в республіці було ліквідовано раніше існуючі національні та релігійні привілеї й обмеження, державними мовами було затверджено російську й татарську. Цими діями покладено початок політиці татаризації, що проводилася Кримревкомом із початку 20-х років XX ст. Тією чи іншою мірою заходи, спрямовані на татаризацію, розглядалися на кожному наступному з'їзді[8].

1. Ставилася ця проблема на III Всекримському з'їзді Рад, що проходив 10–14 грудня 1923 року. Саме на ньому питання про татаризацію набуло центрального значення. На основі доповіді, з якою виступив голова КримЦВК Ю. П. Гавен, було сформульовано завдання коренізації, а також розроблено комплекс заходів, необхідних для її успішного проведення[9].

Представники кримськотатарського народу розгорнули активну суспільно-політичну й культурну діяльність із 1921 року. Так, у липні того ж року Кримоблтатбюро організувало 1-шу Кримську татарську безпартійну конференцію. Вона мала надзвичайне значення у світлі підготовки до коренізації півострова. Присутні на ній 230 делегатів обговорювали наступні питання: про вибори в ради, залучення татар до профспілок, боротьбу з бандитизмом та залучення татар до Червоної армії. Саме після проведення конференції було сформовано чітку ідеологічну й політичну платформу, з якою виступали кримські татари після 1921 року. В її основі лежали такі принципи: визнання кримських татар корінним населенням Криму, їхньої мови — державною, проведення масштабної татаризації як вирішальної передумови будівництва Кримської АСРР[10].

Цим було покладено початок цілеспрямованій політиці татаризації, яка надалі стає головним напрямом вирішення національного питання в Криму. 10 лютого 1922 року ЦВК і РНК Криму ухвалили перспективний план проведення татаризації радянського апарату.

На ці цілі передбачалося витратити 4600000 рублів. Татаризація партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, державних і громадських органів та установ означала створення умов для забезпечення прав і можливостей осіб кримськотатарської національності брати участь у роботі відповідних органів влади та управління. В умовах мовного бар'єру, низького рівня письменності кримських татар такі заходи, на думку Кримського обкому РКП(б), повинні були мати особливе політичне й практичне значення для найбідніших верств населення, сприяти залученню його на бік радянської влади.

У складі нацменпідвідділу Кримського обкому партії в різний час функціонували декілька секцій: татарська, німецька, єврейська, вірменська, естонська, грецька. Основне завдання національних секцій полягало в проведенні політичної роботи серед представників корінної національності та національних меншин. Із цією метою використовувалися різні засоби масової політичної пропаганди. Найширше застосовувалися масові мітинги та безпартійні конференції трудящих і населення. У звітах працівників нацменпідвідділу неодноразово зустрічаються згадки про організовані ними мітинги. Багато мітингів виникало стихійно, але часто їх організовували й партійні працівники, що виїжджали на місця. На мітингах у містах та віддалених селах поширювалася політична інформація, корінне населення й національні меншини залучалися до політичного життя. Мітинги проводилися з найактуальніших питань, присвячувалися як революційним подіям у світі, так і проблемам соціалістичного будівництва на місцях. Як правило, мітинги закінчувалися ухваленням резолюцій на підтримку революційних перетворень[11].

У міру накопичення досвіду робота секцій нацменпідвідділу набувала планомірнішого характеру. Регулярно проходили засідання бюро національних секцій, на яких обговорювалися питання організації політичної роботи серед нацменшин. Інтенсивно йшов процес створення й розвитку мережі культурно-освітніх установ, викликаний потребами різних етнічних груп. Контроль за станом справ у національних школах, клубних, дошкільних та інших установах було покладено на Раду у справах освіти національних меншин (Раднацмен). Вона відповідала за освіту та культурний розвиток 10 різномовних національних груп, що становили близько 25 % населення Криму. 9–11 березня 1921 року в Сімферополі проходила Кримська обласна конференція жінок Сходу, в якій взяли участь вірменки, болгарки, караїмки та кримські татарки. При повіткомах РКСМ було сформовано секції по роботі з вірменською, єврейською, грецькою молоддю[12].

Найважливішою віхою в культурному розвитку татарського народу стало відкриття 15 жовтня 1923 р. в Сімферополі Кримського державного татарського драматичного театру. В різний час у театрі працювали талановиті актори й режисери: У. Баккал, У. Іпчі, Д. Меїнов, Е. Париков, А. Тагайська, Е. Челебієва, Х. Емір-заде. Менш ніж за десять років плеядою обдарованих татарських драматургів створено ряд визначних творів: "Фаїше" ("Розпусниця") й "Азад Халк" ("Вільний народ") В. Іпчі, "Учь йол" ("Три дороги") В. Аблієва, "Байрам геджесінде" ("У святкову ніч") І. Грабова, "Мухаджир козьянши" ("Сльози імміграції") У. Кязіма та ін. Ці драматичні твори за своїми художніми якостями та сценічними постановками не поступалися творам відомих драматургів інших народів. До 1930 року в Кримському державному татарському драматичному театрі було поставлено 29 спектаклів, із якими ознайомилося 14 тисяч глядачів. Театр постійно гастролював по Криму, часто відвідуючи сільську місцевість. Розвиток театрального мистецтва викликав появу художніх колективів у невеликих кримських містах і селах. До 1929 року кількість національних труп Криму досягла 17, в яких працювало 664 актори[13].

Масовий голод 1921–1922 років, важке фінансове становище республіки негативно позначилися на діяльності культпросвітустанов. Майже всіх їх було переведено на самооплатність, що спричинило комерціалізацію їхньої роботи. У цих умовах владні структури Криму припиняли діяльність культурно-просвітницьких установ, які не відповідали інтересам Радянської влади. Тому загальну мережу цих організацій до 1925 року було зменшено в чотири рази. До цього часу залишилося лише дев'ять національних клубів і дві національні бібліотеки — єврейська та вірменська[14].

Центральною проблемою національної політики загалом для кримських властей залишалася татаризація управлінського апарату, тепер уже не лише на місцях, але й в центрі. XII з'їзд РКП(б), що відбувся 1923 року, в

резолюції з національного питання визнав необхідність проведення в національних республіках політики коренізації, тобто забезпечення в них пріоритету національних мов, широкого використання їх у діловодстві всіх радянських установ, засобах масової інформації, культурно-освітніх установах, першочергового висунення на керівні пости осіб корінної національності, що вільно володіли своєю рідною мовою. Цей захід розглядався як один із головних політичних засобів залучення мас національних околиць країни на бік радянської влади, зміцнення союзу між робітниками та селянами. Робітники здебільшого користувалися тоді російською мовою, селяни — національною. Так було в Україні, Азербайджані та інших республіках СРСР. Політика коренізації була покликана усунути мовний бар'єр між селянством, що становило тут більшість населення республік, і робітничим класом, усіма органами Радянської влади, наблизити останніх до селян, зробити їх доступнішими народові.

Політика коренізації і в Україні, і в Криму запроваджувалася в життя з великими труднощами, сприймалася багатьма хворобливо, супроводжувалася частими помилками й перегинами. Прямим наслідком політики татаризації стало створене нею в частини кримськотатарського населення уявлення про те, що Кримська АСРР була національним державним утворенням. Практика татаризації прибічникам такого погляду є головним аргументом на користь національної автономії в Криму. Асигнування на культурні роботи для татарського населення завжди були пропорційно більшими. Як правило, на пост голови КримЦВК і голови РНК Криму висувалися працівники з кримських татар. 1921 року у складі сільрад із 1485 депутатів росіян і українців було 519, татар — 535.

Партійні функціонери та громадські діячі Криму мали різні, інколи суперечливі один одному, погляди щодо політики коренізації. Так, наприклад, у жовтні 1923 року І. К. Фірдевс опублікував статтю "До питання про татаризацію радапарату", в якій вказував на те, що татари в Криму не становлять абсолютної більшості, відповідно татаризація не може здійснюватися схожими з українізацією методами, де здійснювався повний перехід на українську мову в усіх сферах суспільного життя. На його думку, в кримському державному апараті мали поєднуватися елементи російського й татарського в політичному, культурному та суспільному житті[15]. До 1925 року завершився перший етап коренізації в Криму. Незважаючи на цілий ряд протиріч, які її супроводжували, в суспільному й культурному житті татарського народу було досягнуто значних успіхів. Комісія ЦК РКП(б), що побувала навесні 1925 р. в Криму, за підсумками обстеження діяльності обласної партійної організації Криму щодо політики коренізації висловила таку думку: "1) Констатувати значні досягнення у сфері залучення татарського населення до управління Республікою. 2) Що ж до роботи із залучення інших національних меншин, як-от німців, болгар, греків і т. д. й роботи серед них взагалі, то вона абсолютно відсутня"[16]. Унаслідок незадовільних результатів коренізації управлінські структури республіки піддалися чистці.

Завдання нового етапу коренізації розглядалися на XI Обласній партійній конференції, проведеній 20–27 листопада 1925 року. Проаналізувавши національну політику, конференція відзначила, що КримЦВК татаризований на 40 %, у складі РВК — 20 % татар, у сільських радах їхня кількість досягла 40 %. У резолюції конференції пропонувалося: збільшити темпи татаризації в керівних органах республіки, нарощувати забезпечення татарських мас літературою рідною мовою, створювати кваліфіковані кадри з кримських татар та інших національних меншин. Із кінця 1925 року процес татаризації охопив усі сторони партійного й суспільного будівництва в автономії[17].

Лише після закінчення діяльності в Криму комісії ЦК РКП(б) і завершення роботи обласної конференції Комісаріатом народної освіти було розроблено комплекс заходів у сфері культурно-просвітницької роботи щодо інших національних меншин. Із кінця 1925 року Кримська обласна партійна організація поступово активізує свою етносоціальну роботу. В ОК ВКП(б) остаточно оформляється підвідділ національних меншин, на який покладалося ведення роботи як із національними секціями, так і з безпартійним населенням. Із січня до квітня 1926 року працівники підвідділу організували проведення вірменської, болгарської, грецької, єврейської, німецької безпартійних конференцій. На кожній із них обговорювалася необхідність залучення національних меншин до державного та суспільного будівництва в Криму.

Проте гостра нехватка представників вірменського, грецького, єврейського та німецького народів в органах державної влади й управлінського апарату, обумовлена цілим комплексом причин, не дала змогу повною мірою реалізувати намір радянських функціонерів залучити всі нацменшості півострова до активної взаємодії. Татаризація, як і раніше, залишалася пріоритетним напрямом суспільно-політичного розвитку в Кримській АСРР. Проте, окрім практично повного ігнорування інтересів інших національних меншин півострова, їй були властиві негативні явища, що стосувалися безпосередньо татарського народу.

Кримська АСРР була одним із регіонів, де краєзнавство набуло найбільшого розвитку. Так, у виданому 1927 року довіднику "Краєзнавчі установи СРСР" називаються тридцять шість краєзнавчих організацій Кримської АСРР. Найвідомішими серед них були: Кримський науково-дослідний інститут (Сімферополь), Таврійське товариство історії, археології та етнографії (Сімферополь), Кримське товариство дослідників і любителів природи (Сімферополь), а також Товариство з вивчення Криму (Сімферополь), що мало у своєму розпорядженні відділення в Джанкої, Євпаторії, Керчі, Севастополі, Судаку, Феодосії та Ялті. Також на території автономії функціонувала мережа краєзнавчих музеїв: Центральний музей Тавриди (Сімферополь), Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський державний археологічно-етнографічний музей, Керченський археологічний музей, Ялтинський, Севастопольський, Феодосійський музеї краєзнавства та ін.[18]

Ключову роль у розвитку краєзнавства в Криму відігравали Таврійське товариство історії, археології та етнографії (ТТІАЕ) й Російське товариство з вивчення Криму (РТВК). У дорадянському Криму та в роки встановлення влади більшовиків провідною кримознавчою організацією була Таврійська вчена архівна комісія, створена 1887 року. 22 травня 1919 року члени ТВАК виступили організаторами Кримського центрального архіву. У зв'язку з тим, що в перші роки Радянської влади ряд функцій (архівна та музейна справа, охорона пам'яток культури) перейшли від ТВАК до державних установ, на засіданні архівної комісії, що відбулося 25 березня 1923 року, було ухвалено рішення про перетворення її в Таврійське товариство історії, археології та етнографії. Організацію очолив голова ТВАК, видатний діяч кримознавства Арсеній Іванович Маркевич[19].

До 1927 року до складу ТТІАЕ входило більше 150 членів. У роботі краєзнавчої організації найактивнішу участь брали видатні діячі науки та культури того часу: О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданінський, Г. А. Бонч-Осмоловський, К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті, В. Й. Филоненко, П. Я. Чепуріна, Я. М. Якуб-Кемаль[20]. Завдяки старанням діячів "нової хвилі" кримського краєзнавства з 1918 до 1931 року було проведено 151 засідання, на яких обговорювалися сотні доповідей і повідомлень з історії та етнографії Криму, про стан пам'яток і охоронні заходи культурного надбання півострова. Публікація "Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии" розпочалася з 1927 року. Випуск присвячувався Арсенію Івановичу Маркевичу[21]. Із 1927 до 1931 року видано чотири томи "Известий" ТТІАЕ, які за оцінкою академіка Г. Ю. Крачковського були "своєрідною енциклопедією з історії та культури Криму, яка довго служитиме дороговказною ниткою для всіх дослідників краю"[22]. На жаль, кримознавча організація вимушена була припинити своє існування у зв'язку з розгромом краєзнавчого руху, що стався в 1929–1931 роках. На початок тридцятих років історично-краєзнавчі дослідження в усій країні звелися нанівець. Кримська АСРР не стала виключенням — ТТІАЕ було перетворено в секцію Кримського бюро краєзнавства, фактично припинивши своє існування[23].

Важливим напрямом національного будівництва в Криму стало вивчення матеріальної культури національних меншин (вірмен, греків, караїмів). За клопотанням РНК 1924 року на півострів прибули члени Російської асоціації сходознавців професори О. С. Башкіров та І. М. Бороздін, які вивчали на півострові археологічні пам'ятки, могильники, городища Ескі-Юрт і Азіз біля Бахчисараю. В результаті досліджень було детально вивчено три монументальні мавзолеї (дюрбе), а також значну кількість надгробних пам'ятників другої половини XV — XVI століття[24].

У грудні 1924 року делегація Криму на чолі з членом ЦВК Б. В. Чобан-заде взяла участь у роботі Першого Тюркологічного з'їзду, що проходив у Баку. Там розглядалися такі питання: реформа азбуки (заміна арабського ал-

фавіту на латинський), яку висунув Азербайджан, реформа літературної мови з метою наближення її до народу та звільнення її від перського впливу, розвиток видавничої справи. У своїй доповіді Б. В. Чобан-заде виступив із пропозицією створити єдину тюркську мову, проте його ініціативу не підтримали учасники з'їзду. В ході дискусій було ухвалено рішення про перехід на латинську мову в азбуці за бажанням кожної республіки, кожного народу, крім того, було вирішено перетворити Баку на центр видання тюркською мовою[25].

На жаль, хвилі репресій, що захлеснули СРСР із початку тридцятих років, звели нанівець досягнення вітчизняних краєзнавців минулого десятиліття. Більшість кримознавчих організацій фактично було ліквідовано, багато краєзнавців піддано арештам, засланням, ув'язненням. Спроби наукової еліти Криму реанімувати краєзнавчий рух в 1930-х роках так і залишилися нереалізованими[26].

Уже з кінця 1920-х років було активізовано кампанію з перекладу діловодства рідною мовою в національних районах. 25 липня 1929 року КримЦВК і РНК ухвалив постанову "Про переклад діловодства установ і організацій у районах і селищах з більшістю татарського населення татарською мовою". До постанови додавалася Інструкція про переклад діловодства й Положення про комісію з коренізації (татаризації) державного апарату та громадських організацій, створених при КримЦВК, а також Програма з кримськотатарської мови для шестимісячних курсів державних працівників[27].

Одночасно було розгорнуто кампанію в пресі, покликану стимулювати татаризацію на місцях. У статті, опублікованій в газеті "Красный Крым" "План коренізації не виконаний (про деякі підсумки коренізації в районах Криму)", вказувалося, що в районах, де коренізація мала охопити 90 % населення, на 1 серпня 1931 року в Алуштинському районі до татаризації залучено 68 % населення, Судацькому районі — 52,4 %, в Ялті замість 80 % коренізовано лише 22,5 %. Комплекс ужитих заходів дав позитивний результат: до 1 серпня 1933 року фактична коренізація співробітників наркоматів досягла 25 %, апарати районних установ загалом по Криму коренізували на 43 %. Незважаючи на значні успіхи в татаризації держапарату, в багатьох сферах суспільного життя вони були незначними. Особливо складною виявилася ситуація з народною освітою. Головною проблемою була нехватка кваліфікованих кадрів, насамперед — професорів із числа татар. Недостатня науково-дослідна робота кафедр, нехватка навчально-лабораторного рівня зумовили низьку якість підготовки кваліфікованих національних кадрів[28].

Подальший розвиток суспільно-політичних відносин на півострові проходив в умовах масового терору. Арешти, заслання та розстріли стали масовим явищем. У такій напруженій обстановці, 4 липня 1937 року XI Надзвичайним з'їздом Рад Кримської АСРР було ухвалено другу Конституцію автономії, 90-та стаття якої закріплювала рівноправ'я громадян незалежно від їхньої національності й раси в усіх сферах художнього, культурного та суспільно-політичного життя. Проте в новій Конституції не згадувалося про державну мову, а також інші атрибути коренізації. Таким чином, після ухвалення Конституції 1937 року було поставлено крапки у вирішенні найскладніших етнонаціональних проблем регіону: Ленінську національну політику було остаточно згорнуто, ради втрачали юридичну владу, перетворюючись на формальний придаток партійної бюрократичної машини, більшовики остаточно набували всієї повноти влади в регіоні. З 1937 року зі звітів усіх офіційних структур усувався аналіз вирішення етнонаціональних проблем[29].

20 червня 1938 року бюро Кримського ОК ВКП(б) ухвалило рішення про використання кирилиці в татарській мові. Не встигнувши перейти на латиницю, перед кримськими татарами знову з'явився величезний комплекс проблем: підготовка кадрів, підручників, літератури, культурних програм. Так, ще до початку Другої світової війни процес коренізації було остаточно згорнуто. Саме невирішеність національного питання стала однією з вирішальних причин розвитку колабораціоністського руху в Криму в роки Великої Вітчизняної війни.

Таким чином, суспільно-політичне й культурне життя на півострові в 20–30-х роках XX ст. знаходилося в річищі здійснюваної керівництвом СРСР загальнодержавної політики коренізації. Татаризація в Кримській АСРР здійснювалася без врахування інтересів інших національних меншин регіону. Ця політика татаризації мала на меті піднесення культурного й політичного рівня найбільшо-

го, але в той же час найвідсталішого представника корінних народів півострова — кримських татар, залучення їх до суспільного життя. У цьому плані було досягнуто істотних успіхів. Проте загалом політика татаризації була суперечливою й не відповідала інтересам представників інших народів, що мешкали в Криму, які за таким же правом належали до корінних — кримських греків, караїмів, кримчаків та інших. Політика коренізації на півострові здійснювалася адміністративно-бюрократичними методами і, в кінцевому рахунку, до кінця 1920-х років виявилася в тупиковій ситуації, породивши цілий ряд проблем у сфері міжнаціональних стосунків у Криму, які знайшли своє відображення в політичних процесах і репресіях.

В умовах наростаючої війни терором татаризацію було практично згорнуто на початку 1930-х років. Її натхненників і керівників ліквідовано. Незважаючи на досить значні успіхи, яких удалося досягти в ході коренізації представниками татарського етносу, основного завдання, котре стояло перед більшовиками, так і не було досягнуто. Зрештою кримські татари так і не стали надійною опорою радянської влади в Криму. Колосальні сили й величезні фінансові витрати радянської влади виявилися марними. Кримських татар, що прагнули побудувати в межах Кримського півострова національну автономію, було жорстоко покарано. Назавжди втративши довіру до керівництва СРСР, представники цього етносу перетворилися на “ненадійний елемент”.

Джерела та література

1 *Этническая* история Крыма в таблицах, картосхемах и диаграммах по данным переписей населения: информационное пособие / Авт.-сост. А. С. Петроградская; Под ред. Ю. Н. Лаптева. — Симферополь: Антиква, 2007. — С. 5–6.

2 *Быкова Т. Б.* Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: Итоги и перспективы: Мат-лы науч.-практич. конфер. / Ин-т истории Украины НАН Украины; Крымский гос. индустриально-пед. ин-т. — Симферополь, 1996. — С. 20.

3 *Шевчук А. Г.* Административно-территориальное деление Крыма в документах и картографических образах XVIII — XX вв. / А. Г. Шевчук, И. Г. Беднарский, А. Б. Швец; Региональный филиал Нац. ин-та стратегических исследований в г. Симферополе. — Симферополь, 2006. — С. 26.

4 *Брошеван В. М, Формачук А. А.* Крымская республика: Год 1921-й: Краткий исторический очерк. — Симферополь: Таврия, 1992. — С. 48.

5 *Там само.* — С. 49.

6 *Хованцев Д. В.* О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 5. — С. 314.

7 *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. — М.: Политиздат, 1951. — Т. 24. — С. 44–49.

8 *Пащеня В. Н.* Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — С. 58–59.

9 *Там само.* — С. 59–60.

10 *Гаманаев Б.* После конференции: Татаризация Советского аппарата // Красный Крым. — 1921. — 4 авг.

11 *Господаренко Н. М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // КНП. — 1999. — № 10. — С. 59.

12 *Брошеван В. М., Формачук А. А.* Крымская республика: Год 1921-й: Краткий исторический очерк. — Симферополь: Таврия, 1992. — С.55.

13 *Заатов И. А.* Как развивалась крымскотатарская музыкальная культура в республике? // Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю. И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — (Вопросы и ответы; Вып. 3). — С. 158–159.

14 *Господаренко Н. М.* Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // КНП. — 1999. — № 10. — С. 59.

15 *Фирдевс И.* К вопросу о татаризации совраппарата // Красный Крым. — 1924. — 7 мая.

16 *Пащеня В. Н.* Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — С. 64.

17 *Там само.* — С.64–65.
18 *Охрана* и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР / Авт.-сост. А. В. Хливнюк; Под ред. А. А. Непомнящего. — Симферополь: СГТ, 2008. — 240 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 11). — С. 41–58.
19 *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — 432 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 184.
20 *Там само.* — С. 186–187.
21 *Там само.* — С. 186.
22 *Крачковский И.Ю.* Отзыв о научной деятельности А. И. Маркевича // Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. — Симферополь: СГТ, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — С. 575–577. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12). — С. 577.
23 *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — 432 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 232.
24 *Пащеня В.Н.* Строительство Крымской АССР в 1920-х — 1930-х годах / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь: ДиАйПи, 2008. — С. 94.
25 *Горбунов Ю. И.* Как советские востоковеды изучали историю и культуру тюркских народов Крыма? // Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю. И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — (Вопросы и ответы; Вып. 3). — С. 136.
26 *Непомнящий А.А.* Подвижники крымоведения. — Симферополь: СГТ, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — 600 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12). — С. 429.
27 *Пащеня В.Н.* Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — С. 49.
28 *Пащеня В.Н.* Этнонациональное развитие в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 годы) / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008. — С. 48.
29 *Там само.* — С. 51.

Tatiana Nazarchuk

Features of social and political, scientific and cultural development of Crimean autonomous socialistic soviet republic

The historical canvas of creation of Crimean autonomous socialistic soviet republic is recovered. It is analyzed, as policy of corenisations (for Crimea — tatarisations) carried out in Soviet Union, influenced on cultural development of Crimean nationalities. The decision of national question is considered, influence of major political events in Crimean autonomous socialistic soviet republic, including political repressions, on public life of autonomy is analyzed.

Key words: *Crimean autonomous socialistic soviet republic, culture, tatarisations, Crimean Tatars, political repressions.*

УДК 069 (091)

Ірина Стельмах (м. Сімферополь)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ МУЗЕЇВ КРИМУ

Подано характеристику роботи музеїв, що діють при підприємствах, установах, організаціях та навчальних закладах, — низові осередки краєзнавчої роботи.
Ключові слова: *краєзнавство, громадські музеї, конкурс.*

Представлено характеристику работы музеев, которые функционируют при предприятиях, учреждениях, организациях и учебных заведениях, — первичные ячейки краеведческой работы.
Ключевые слова: *краеведение, общественные музеи, конкурс.*

У національно-культурному відродженні та розбудові незалежної України, вихованні патріотизму і поваги до власної історії та культурної спадщини значну роль відіграє краєзнавство. Суспільство та влада, всілякими способами підтримуючи краєзнавство, з великою увагою ставляться до його розвитку[1]. Згідно з вимогою Указу Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 10 червня 2002 року "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року"[2]. Програма визначає шляхи поліпшення краєзнавства, координації діяльності всіх організацій, установ та закладів, залучених до цієї роботи. Особливе місце у заходах щодо виконання програми розвитку краєзнавства відводиться програмі розвитку та діяльності музеїв, що створюються і діють при підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах. Саме завдяки цим музеям відкриваються нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства.

Закон України "Про музеї та музейну справу" від 29 червня 1995 року № 249/95 визначає музеї як культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини[3]. Музеями виконується важлива частина роботи, спрямованої на виховання гармонічної, всебічно розвинутої особистості. Одним з важливіших завдань музеїв є збереження та експонування національно-культурної спадщини, що являє собою елемент культурної самобутності народу певного регіону. В діяльності музеїв тісно поєднуються науково-дослідні й культурно-освітні функції. Серед головних завдань наукової роботи музеїв — вивчення історії рідного краю та дослідження музейних колекцій, пов'язаних з цією історією, тобто краєзнавство.

Діяльність, спрямована на створення музейних осередків на місцях, набула широкого значення ще на початку XX ст. в умовах масового краєзнавчого руху. Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція 1925 р. в Харкові націлювала саме місцеві музеї на вивчення історії рідного краю[4]. Музейна мережа, створена за радянських часів, передбачала обов'язкову наявність у кожному обласному центрі краєзнавчого музею та численні музеї на громадських засадах. Обласні краєзнавчі музеї України стали прикладом наочної загальної характеристики області взагалі[5]. Створені за радянських часів та сучасні музеї, що діють при підприємствах, установах, організаціях та навчальних закладах, залишились низовими осередками краєзнавчої роботи, які всебічно досліджують історію окремих районів, населених пунктів, шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів та виробництв. Регіональна тематика досліджень цими музеями може проводитись в різних напрямах, тому профіль кожного музею визначається змістом його фондів. За своїм профілем музеї поділяються на історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо[6].

З усіх музеїв, діючих в Автономній Республіці Крим при підприємствах, установах, організаціях та навчальних закладах, понад 100 мають краєзнавчу, історичну та історико-краєзнавчу спрямованість. Засновниками біль-

шості таких музеїв стають краєзнавці — люди віддані своєму краю, його історії та людям, які ведуть літопис "малої історії", вивчають місцеву географію, історію та природу. У фондах цих музеїв зберігаються археологічні та етнографічні матеріали, колекції з нумізматики, боністики та геральдики, наукові й побутові прилади та інструменти, предмети побуту, одягу, добутку образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва, різноманітні види живої й неживої природи, збори натуралістів, що мають наукове або меморіальне значення, книги тощо[7]. Найважливіше те, що фонди та експозиції таких музеїв повністю ґрунтуються на дослідженнях місцевих матеріалів. Практика показує, що при кожному такому музеї формується коло активістів, ентузіастів — краєзнавців, колекціонерів, юних слідопитів, що займаються пошуком, збором, збереженням і популяризацією пам'яток історії й культури, речових свідчень минулого і яскравих прикмет сьогодення. Їхня робота знаходить живий відгук у колег, земляків, які поповнюють музейні колекції своїми дарунками, пожертвами, знахідками.

Різновид культурно-освітньої діяльності музеїв складається з екскурсій, лекцій, тематичних вечорів та конференцій, зустрічей з видатними людьми тощо. Співробітники музеїв при підприємствах, установах, організаціях та навчальних закладах використовують в культурно-освітній діяльності можливості місцевого матеріалу, розкривають історичні явища й процеси на відомих, живих прикладах, особливо зрозумілих жителям певного міста або селища, учням школи, співробітникам одного підприємства[8].

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 року "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" Міністерство культури та мистецтв АРК ухвалило постанову від 23 квітня 2007 року щодо проведення "Республіканського конкурсу громадських музеїв на кращу організацію роботи із краєзнавства". Метою конкурсу стало визначення музейних установ, які здобули найбільших досягнень у розвитку краєзнавства, пошук шляхів, спрямованих на поліпшення діяльності музеїв у цій сфері.

У конкурсі брали участь 37 музеїв міст Армянськ, Джанкой, Євпаторія, Сімферополь, Судак, Бахчисарайського, Білогірського, Красногвардійського, Ленінського, Сакського, Сімферопольського, Совєтського та Чорноморського районів. Конкурс показав усе різноманіття напрямів краєзнавчої діяльності музеїв, висвітлив значні зусилля, зосереджені на комплектуванні фондів та проведенні масових заходів і висвітленні роботи музею в засобах масової інформації[9].

На підставі перегляду надісланих матеріалів кращими були визнані "Історико-краєзнавчий музей м. Армянська" — керівник Варшавська Л. А., за зразкову організацію та використання різноманітних форм музейної роботи, популяризацію знань про рідний край та широке висвітлення діяльності музею у пресі й на телебаченні; "Історико-краєзнавчий музей Совєтського району" — керівник Стороженко Л. А., за активну просвітницьку діяльність та створення численних виставок з краєзнавчої тематики, "Музей бойової слави Прибережненського аграрного коледжу" — керівник Прокушенкова У. С., за кращу організацію роботи музею при навчальному закладі та створення відеофільму "Слава тобі, переможець-солдат" за матеріалами музею; "Історико-краєзнавчий музей Міжводненської школи Чорноморського району" — керівник Дружникова Л. А., за активну пошукову роботу та краще використання матеріалів музею в науково-дослідницькій роботі учнів; "Музей історії трамваю та тролейбусу КРПП "Кримтролейбус" — керівник Славний Г. М., за високу якість наукового й естетичного оформлення музею, його активну популяризацію в засобах масової інформації та включення в міський тролейбусний екскурсійний маршрут.

Переможцем конкурсу на кращу організацію роботи із краєзнавства було визнано "Історико-краєзнавчий музей м. Армянська". Співробітниками цього музею розробляється велика кількість краєзнавчих тем: топоніміка Перекопського краю, люди нашого міста, "ЗАТ Кримський Титан — хімічний гігант степового Криму", мінерали Криму, культурна спадщина м. Армянська, моя земля — земля моїх батьків, історія будівництва Північно-Кримського каналу, Армянськ у період Великої Вітчизняної війни, православні храми Перекопу, історія Орської мечеті тощо. Експозиція музею, виставки висвітлюють більш ніж 200-літню історію міста. Крім того, на виставках експонуються сучасні роботи місцевих художників, місцевих майстрів різьблення по дереву, шовкографії, фотографії, карбування.

На базі експонованих виставок розробляються комплексні навчальні та культурнодозвільні програми, оглядові й тематичні екскурсії: скіфи у Північному Криму, історія Армянського Базару, Перекопський вал розповідає, Афганістан — як це було, ЗАТ Кримський Титан, наш край у творчості народного художника України І. С. Петрова, Велика Вітчизняна у Криму й на Перекопі, історія Перекопського краю з найдавніших часів і до кінця XVIII ст., історія Перекопської солі, Чумацький шлях, рослини й тварини Перекопського краю. Колекція музею використовується для проведення уроків з історії, географії та біології, підкріплюючи шкільну програму.

Музеєм проводяться щорічні науково-практичні краєзнавчі конференції за участю працівників музею, краєзнавців, працівників архіву, учителів, школярів старших класів, студентів, місцевих письменників, поетів, музикантів. Співробітники музею активно співпрацюють з Малою академією наук, надаючи необхідну методичну та практичну допомогу юним краєзнавцям. На базі музею проходять краєзнавчу практику студенти.

Працівники музею з метою поширення та поглиблення знань про природу й історію краю читають лекції, проводять тематичні вечори. Прилучають глядача до краєзнавчої тематики, співпрацюючи з каналом місцевого телебачення “Північний Крим”, приймаючи участь у циклі передач “Знай свій край”. Широкого визнання глядачів набули розроблені музейними співробітниками телевізійні екскурсії з історії Армянська та гра-вікторина “Знай свій край”.

Протягом останніх п’яти років музей бере активну участь у проведенні фестивалю міжнаціональної дружби — Армянський базар, у виставках народно-прикладної творчості у рамках фестивалю “Чумацький шлях”. Значне місце у роботі музею відводиться діяльності, спрямованій на відродження культури малих народів півострова, співробітництво з національними громадами й національно-просвітніми центрами міста[10].

Активна діяльність музею спрямована на комплектування фондів історичними та природничими пам’ятками, велика увага приділяється пошуковій роботі з виявлення імен учасників війни, жертв Голодомору та політичних репресій.

“Історико-краєзнавчий музей м. Армянська” — один з найяскравіших краєзнавчих осередків на місцях, який став також центром сучасного життя. У День Соборності України саме у музеї вручають паспорти молодим громадянам України та посвячують у козацтво.

Незважаючи на те, що було розглянуто лише один музей, інтерес викликає краєзнавча діяльність усіх громадських музеїв. “Музей історії трамваю та тролейбусу КРПП “Кримтролейбус” висвітлює історію одного з транспортних підприємств Криму. Надзвичайно цікаві колекції зібрано у музеях сільськогосподарських або промислових виробництв, які дають значний матеріал для вивчення економічного розвитку краю у зазначений період. Музеї при навчальних закладах відтворюють історію навчального закладу в органічному зв’язку з історією певного міста або району. У цих музеях широко застосовуються такі цікаві форми музейної роботи, як виготовлення стінгазет “Вісті музейної експозиції”, конкурси по збору експонатів для музею, проведення пошукових і етнографічних експедицій, працює школа екскурсоводів. Зростає використання музейних фондів для наукової праці учнів, написання конкурсних робіт, які посідають призові місця не тільки в Криму, але й за межами України. У деяких музеях є своя рекламна продукція. Музей бойової слави аграрного коледжу смт Прибережне, створив фільм про музей і пам’ятки Сакського району, Красногвардійський історико-краєзнавчий музей має свій Інтернет-сайт. Більшість музеїв має великий потенціал в туристичній сфері, і деякі з них розробляють маршрути туристичних екскурсій, складовою частиною яких є певний музей.

Розглянуті матеріали ще раз підтверджують, що діяльність громадських музеїв сприяє підвищенню ролі краєзнавства в розбудові національної освіти і культури України засобами регіоналістики. Громадські організації й товариства, які гуртуються навколо музеїв при підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах відіграють значну роль у побудові вітчизняного краєзнавства, проводячи доцільний зв’язок місцевої історії із загальнодержавною. Тому треба сприяти справі розвитку краєзнавства у цих музеях, консолідації навколо них краєзнавчих сил, підтримувати активістів, діяльність яких має велике виховне й просвітнє значення. Літопис “малої історії”, неосяжне знання місцевої історії, природи, географії становлять енциклопедію з історії України.

Джерела та література

1 *Тронько П. Т.* Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. — 2003. — № 1/4. — С. 7–11.

2 *Програма* розвитку краєзнавства до 2010 року // Краєзнавство. — 2003. — № 1/4. — С. 13–16.

3 *Про музеї* та музейну справу: ЗУ від 29 червня 1995 р. // Відомості ВР України. — 1995. — № 25. — С.191.

4 *Рутинський М. Й., Стецюк О. В.* Музеєзнавство: Навч. посіб. — Київ: Знання, 2008. — С. 25.

5 *Новикова В. І.* Музейна справа в Україні: стан, тенденції, проблеми та шляхи вирішення // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми / Голов. редактор М. Ю. Костриця. — Житомир: Косенко. — 2005. — С. 127–131.

6 *Про музеї* та музейну справу: ЗУ від 29 червня 1995 р. // Відомості ВР України. — 1995. — № 25. — Ст. 6.

7 *Инструкция* по учету и хранению музейных фондов в музеях, работающих на общественных началах. Приложение к приказу Министерства культуры СССР от 25.03.88 № 134.– М: Тип. Министерства культуры СССР. — 1988. — С. 5–6.

8 *Буланый И. Т., Явтушенко И. Г.* Музей на общественных началах. — М.: Профиздат. — 1985. — С. 8.

9 *Архів* відділу музеєзнавства КРУ "Центральний музей Тавриди".

10 *Варшавская В.* В нем столетия и эпохи живут (25 лет историко-краеведческому музею г. Армянска): работа на Республиканскую историко-краеведческую конференцию учебных заведений МОН АРК "Летопись — 2009" / В. Варшавская действительный член МАН школьников Крыма "Искатель". — Армянск. — 2009. — 14 с., илл.

Irina Stelmakh

The ethnographers of social museums of local lore of the Crimea

The achievement of the ethnographers of social museums of local lore makes a great contribution to the cause of developing study of local lore, history and economy of modern Ukraine. The competition between the Crimean museums of local lore was held according to the state programmer of developing study of local lore within the period by 2010. The results of the competitions proved are high level of activity of local lore and a great significance of this activity.

***Key words**: Ukraine, social museums of local lore, ethnography, competition.*

III
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 94(477):929 Андрусяк

Марина Чебан (м. Львів)

МИКОЛА АНДРУСЯК (1902–1985): ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

У статті проаналізовано краєзнавчі дослідження історика Миколи Андрусяка (1902–1985), видані в Україні і за її межами. Залучено до наукового обігу раніше не публіковану розвідку "Справи Покуття до 1516 року", виявлену у приватній колекції.

Ключові слова: *Микола Андрусяк, краєзнавчі дослідження, Покуття, Знесіння, Золочівщина, Зборівщина.*

В статье проанализированы краеведческие исследования историка Николая Андрусяка (1902–1985), изданные в Украине и за ее пределами. Введена в научный оборот ранее не опубликованная разведка "Ситуация Покуття до 1516 года", обнаруженная в частной коллекции.

Ключевые слова: *Николай Андрусяк, краеведческие исследования, Покуття, Золочивщина, Зборовщина.*

Поразка Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. активізувала на західних землях України історико-краєзнавчу роботу, яка часто мала не стільки науково-пізнавальний, як патріотично-виховний характер. Особливо фаворизувалася доблесть княжого і козацького війська, популяризувалася серед молоді діяльність гуртків "Січі", "Сокола", "Пласту". Проблеми історичної минувшини своєї малої Батьківщини, зокрема Золочівщини, Яворівщини, а також Львова, популяризував відомий український історик, член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Микола Андрусяк (1902–1985), обставини життєвого та творчого шляху, різнопланова наукова спадщина якого й до сьогодні залишаються маловідомими.

Народився Микола Григорович Андрусяк 20 лютого 1902 року в селі Переволочній Золочівського повіту в Галичині (тепер Буський район Львівської області)[1]. В рідному селі навчався у народній школі. Згодом батько, Григорій Андрійович Андрусяк, сподіваючись, що син стане священиком, віддав хлопця до Бродівської гімназії, де той провчився до 1914 р. Початок Першої світової війни завадив Миколі продовжити навчання. Перші три воєнні роки він пробув у селі, втративши надію на закінчення гімназії, оскільки його батька у 1916 р. мобілізували до цісарської армії. Однак поновити гімназійні студії йому все ж таки вдалося, навчаючись спершу у Яворові, а згодом у Золочеві. У час національно-визвольних змагань Микола Андрусяк одягнув однострій юнацької школи Армії УНР, про що довідуємося з його спогадів[2]. Після закінчення Львівської академічної гімназії (1923) вступив до університету ім. Яна Казимира, де здобував освіту протягом п'яти років (1923–1928) спочатку на філософському відділі, а згодом (після його поділу на гуманістичний і математично-природничий) на гуманістичному[3]. М. Андрусяк студіював історію на семінарі професора Станіслава Закшевського (1873–1936), який значну увагу приділяв польсько-українським відносинам. Саме тоді молодий дослідник зацікавився постаттю львівського єпископа Греко-католицької церкви Йосифа Шумлянського (1667–1708) та розпочав збір архівних матеріалів[4]. На життя в цей час молодий історик заробляв лекціями.

Микола Андрусяк був досить активний і в студентському житті, ставши одним з ініціаторів створення історичної секції, яка входила до складу "Студентської громади", належав до кола фундаторів молодіжного наукового товариства "Історичний кружок"[5]. Як науковець М. Андрусяк формувався під впливом відомих українських учених Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Івана Кревецького, Мирона Кордуби та інших. "Моя знайомість з професором Возняком і доктором Крип'якевичем рішила про мою пізнішу долю. Доктор Крип'якевич поручив мене професору М. Кордубі, зауважив у автобіографії М. Андрусяк, — а цей, як референт Бібліотеки НТШ, постарався, щоби мене було прийнято за бібліотечного помічника. На цім становищі, спершу як стипендіат, опісля як урядо-

вець, пробув я від листопада 1927 до кінця червня 1932 року"[6].

Спираючись на підтримку професора С. Закшевського, Андрусяк 18 березня 1931 р. захистив у Львівському університеті докторську дисертацію, присвячену Й. Шумлянському, й отримав звання доктора філософії[7].

У галицьких часописах "Діло", "Життя і знання", "Нова Зоря", "Літопис Червоної Калини", "Яворівщина", "Мета", "Новий час" та інших з'являються численні історичні студії молодого доктора[8]. За порадою старшого колеги І. Кревецького він нагромаджував різні матеріали про діяльність "Галицько-Руської Ради" в 1848–1851 рр., писав огляди української історіографії за 1921–1930 рр. до видання "Kwartalnik Hitoryczny". Велику допомогу надавав М. Возняк, який "вивів" його на краківські та варшавські книгозбірні, архіви й приватні колекції, допоміг матеріально, "навіть в останні часи рятував перед голодівкою"[9].

Цей період життя історика відзначився і зацікавленням краєзнавчою тематикою. Вже у 1931 р. він написав статтю "З історії українського культурного та національного руху Яворівщини (XVII–XIX ст.)", яку опублікували у збірнику "Яворівщина: з її минулого і сучасного"[10]. Наступного року у друкарні видавничої спілки "Діло", власним коштом автора, побачив світ краєзнавчий нарис "З минулого Знесіння" про підльвівське село, яке рік перед тим увійшло до складу міста. Ця праця була написана на замовлення членів читальні "Просвіти" на Знесінні, а інформацію про культурно-національний рух до неї подав знесінчанин, магістр права Василь Жовнір[11].

У статті реконструйовано літопис Знесіння від першої згадки в актах 1469 р. аж до початку XX ст. Зазначено, що назва цієї підльвівської околиці походить від назви церкви Вознесіння[12], наведено перелік крилошанських церков у Львові та околицях. Окремий розділ присвячено "Господарським відносинам на Знесінні в XV–XVIII ст.", інформацію про які автор почерпнув із королівських люстрацій. Насамперед охарактеризовано соціальний склад населення, перераховано повинності та грошові податки, сільськогосподарські роботи[13]. Значну увагу приділено культурно-національному життю Знесіння XVI–XVIII ст., показано участь селян у змаганнях львівського міщанства в обороні своєї народності і церкви на початку XVII ст., стан освіти, заснування читалень "Т-ва ім. Качковського" та "Просвіти"[14]. У 1992 р. культурно-просвітницьке товариство "Старе Знесіння" вдруге опублікувало цю раритетну працю[15].

У 30-х роках XX ст. історик почав цікавитися питаннями громадсько-політичного та культурного життя українців на Далекому Сході[16]. Формування тут українських поселень почалося з часу приєднання цих територій до Російської імперії в середині XIX ст.[17]. Спочатку такі поселення мали поодинокий характер, і лише з кінця XIX ст. стали масовими. Однією з причин колонізації Микола Андрусяк назвав "земельний голод" на Великій Україні. Місцями компактних поселень вихідців з українських губерній стали сучасні Приморський, більша частина Хабаровського країв та Амурська область — територія більш відома під назвою Зелений Клин[18]. Історик окреслив географічні межі цього регіону, визначив основні галузі господарства, якими займалося місцеве населення, коротко охарактеризував культурно-освітнє життя краю. Автор завершив свої публікації запитаннями про майбутнє цих регіонів.

У 1936–1939 рр. М. Андрусяк викладав на семінарі історичної секції НТШ, який очолював І. Крип'якевич[19], одночасно був членом Комісії старої історії України цього товариства[20], Комісії нової історії України[21], регулярно відвідував засідання його історичної секції[22], передвиборчі наради дійсних членів НТШ[23]. В цей час вийшло багато праць історика, серед яких "Зв'язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII"[24], "Й. Шумлянський: перший уніатський Львівський єпископ (1667–1708)"[25], "Мазепа і Правобережжя"[26], "Нариси з історії галицького москвофільства"[27], історіографічні огляди та ін., які принесли йому відомість і визнання.

Водночас він продовжував збирати матеріали про минувшину Золочівщини. З документів відомо, що 15 жовтня 1936 року Микола Андрусяк отримав лист від Золочівського товариства "Молода громада" з проханням підготувати монографію, присвячену історії цієї території[28]. Серед архівних матеріалів збереглася газетна вирізка з закликом до населення Західного Поділля надсилати на адресу доктора матеріали про свій край[29]. Збереглися також спогади вчительки Володимири Жуковецької та о. Юрія Малого[30].

Цікавився також історичною географією Покуття. Однак ця робота дослідника так і не

була опублікована, а її рукопис виявлено у приватній колекції. Вона має назву "Справи Покуття до 1516 року" і складається з вступу, трьох розділів і висновків. Написана стаття польською мовою на звороті іншого рукопису М. Андрусяка, присвяченого постаті Й. Шумлянського, завдяки чому і вдалося встановити її авторство. В рукописі відсутня одна сторінка першого розділу. Використання рукопису монографії про Шумлянського як чернетки для написання нової публікації може бути вказівкою на час написання тексту — дефіцит паперу у роки Другої світової війни був звичним для науковців та літераторів.

У вступі Микола Андрусяк охарактеризував літературу та джерела до історії Покуття, зазначив, що хоча минувшиною цієї території займалися польські, румунські та українські автори, але до середини 30-х років XX ст. так і не було написано всестороннього дослідження про цей закуток Прикарпаття. Праці польських істориків А. Яблоновського, А. Чоловського, А. Прохаски, К. Пуласького стосувалися Покуття лише дотично, як однієї з проблем польсько-молдавських відносин. З українських дослідників цією проблемою займався Мирон Кордуба[31], який доводив, що від початків існування Молдавської держави до 1393–1394 р. воно належало до неї. Монографія румунського історика Йона Ністора про молдавські права на Покуття опиралася на джерельний матеріал, але втрачала вартість через тенденційність автора. Він цілковито відкидав історичні аргументи про існування українського населення на схід від Карпат перед приходом румунів, вважаючи, що "українські біженці і бранці з Покуття цілковито асимілювалися в румунській масі, тому сучасні українці не є безпосередніми нащадками українців, яких спровадив Стефан Великий і Богдан Одноокий"[32]. Автор також коротко охарактеризував джерела, що висвітлюють польсько-молдавські відносини (Хроніка Яна Длугоша, Акти гродські і земські, Акти Томіцького, Коронна і литовська метрика та ін.).

Метою дослідження "Справи Покуття до 1516 року" Микола Андрусяк визначив висвітлення політичних відносин між Польщею та Молдавською державою. Він зазначив, що ця праця покликана відкоригувати, на підставі опрацьованих ним джерел та досліджень М. Кордуби, А. Яблоновського, А. Чоловського, працю Ністора про покутський чинник у польсько-молдавському протистоянні.

Перші краєзнавчі нариси молодого дослідника, разом з роботами І. Крип'якевича, М. Голубця, М. Дольницького, В. Січинського, М. Кордуби, С. Рудницького, увійшли до першої краєзнавчої бібліографії західноукраїнських земель першої третини XX ст., виданої 1936 р. у Львові[33].

У другій половині 30-х років активізується співробітництво Миколи Андрусяка з науковими осередками та товариствами. У 1936 р. його обрали дійсним членом Історично-правничої секції Богословського наукового товариства у Львові, у 1939 р. членом Виділу товариства "Просвіта" у Львові, згодом (1941) — Українського історико-філологічного товариства у Празі[34].

Напередодні вибуху Другої світової війни представники польської влади знову звернули увагу на українофільські погляди його родини. З листування Миколи Андрусяка з польською прокуратурою в м. Золочеві стало відомо про обшуки, проведені в будинку його батька. Так 31 травня 1939 р. працівники слідчої служби м. Золочева провели обшук "в невідомих ані мені, ані моїм родичам цілях", — писав М. Андрусяк. При обшуку було конфісковано кореспонденцію та декілька книжок, які він просив повернути[35].

Після приєднання Західної України до СРСР–УРСР за пропозицією нового ректора Львівського університету наддніпрянця Михайла Марченка він, несподівано для себе, на короткий час (26 жовтня — 15 грудня 1939 р.) став проректором по навчальній частині[36]. Більше того, його кандидатуру запропонували на посаду директора Інституту історії України при Львівській філії АН УРСР. Однак невдовзі виникла реальна небезпека арешту вченого. Представники радянсько-партійних органів згадали історику публікації в донцовському "Віснику", зокрема про Українську Галицьку Армію, і кваліфікували політичні та ідеологічні симпатії автора як відверто націоналістичні[37].

Подальша доля Миколи Андрусяка не дуже відрізнялася від біографій більшості галицьких інтелектуалів. Короткочасне перебування за часів німецької окупації у Києві, де він упродовж листопада 1941 — лютого 1942 р. працював у відділі культури і освіти Міської управи. Згодом нетривале призначення 20 жовтня 1941 р. директором Інституту історії України УАН[38], на яке, очевидно, його міг рекомендувати Олександр Оглоблин. Після

повернення до Львова він викладав у Першій українській державній гімназії, Вчительській семінарії, Греко-католицькій богословській академії[39]. У березні 1944 року Микола Андрусяк був учасником наради митрополита А. Шептицького в справі збереження історичних документів, на якій були присутні кардинал Йосип Сліпий, архімандрит Климентій Шептицький, директор Національного музею Іларіон Свєнціцький, історики Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Наталя Полонська-Василенко та ін[40]. У липні 1944 р. учений переїхав до Праги, де з вересня 1944 р. до середини квітня 1945 р. працював у Секції Слов'янського відділу університетської бібліотеки[41]. Після війни М. Андрусяк перебував у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині.

Він брав активну участь у культурно-освітньому та науковому житті української еміграції другої половини 40-х років XX ст. Викладав курс "Історії козаччини" в Українському Вільному Університеті (Мюнхен). Його лекції у 4-х книгах на правах рукопису поширювалися серед студентів[42]. У Мюнхені він також обраний членом Церковно-Археографічної Комісії Апостольського візитатора для українців у Західній Європі. 28 серпня 1946 р. до складу цієї Комісії, окрім М. Андрусяка, запросили Д. Дорошенка, В. Ленцика, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Й. Скрутеня та інших дослідників історії Церкви в Україні[43].

Пізніше вчений перебрався до Сполучених Штатів Америки, де з вересня 1955 р. викладав історію в Українському Технічному Інституті в Нью-Йорку, Північному Огайському університеті в м. Рейді, коледжі св. Вікентія у м. Лейтробі (Пенсільванія), Волш Коледж (Огайо), Публік Гай Скул у м. Данкір (Нью-Йорк), Есампшен Коледж у Вустері (Масачусетс), Вінсенському університеті (Індіана)[44].

У США він продовжив писати історичні та краєзнавчі розвідки: "Початки Львова і коронація Данила", "Перемишль в історії України до 1918 р.", "Минуле Бучаччини", "Проблеми так званої "Приозівської Руси" та початки Київської держави (Русь)", "Історія Збаражчини", "Нарис історії Бойківщини" та ін.[45]. Радо також співпрацював з редакцією журналу "Український історик"[46], став членом Історично-Філологічної Секції НТШ на еміграції.

Варто відзначити, що, починаючи з 60-х років XX ст., на теренах поселення української еміграції Другої світової війни з'явилися краєзнавчі публікації у формі регіональних альманахів і збірників. Хоч зміст їх різноманітний, залежний від особливостей даного регіону, та мета появи одна і та сама: зібрати, по можливості, всю інформацію про історію, економіку, культуру, традиції та звичаї рідних теренів. Успішному дослідженню цих земель, великою мірою, сприяла готовність емігрантів розповісти про свої рідні краї та, навіть у несприятливих для такої праці умовах, написати ґрунтовні дослідження, розшукуючи в закордонних архівах та бібліотеках потрібні джерельні матеріали. Займався такими пошуками й Микола Андрусяк. Майже у кожному з виданих краєзнавчих збірників вміщено його статті, в деяких він навіть входив до членів редакційної колегії ("Ярославщина і Засяння 1031–1947. Історико-мемуарний збірник"[47]) та комісії для збирання матеріалів (Збаражчина: Збірник споминів, статей і матеріалів"[48]).

Одним з перших вийшов збірник "Перемишль. Західний бастіон України" (1961), де опубліковано статтю М. Андрусяка "Перемишль в історії України до 1918 року"[49]. Автор розпочав його із першої згадки про Перемишль в літописах, навів аргументи істориків щодо походження назви міста та його власності. Зокрема, навів концепцію Яна Длугоша, що Перемишль заснував Премислав, яка опирається на аналогію переказів, що Київ заснував — Кий, Краків — Крак і т. д. М. Андрусяк вважав, що ця концепція була вигідна полякам, тому її не підтримав. Далі цитував джерела, що заперечували належність Перемишля, Червеня та інших руських міст до Польщі у 981 році (оповідання саксонського хроніста Відукінда з Корвеї та арабського купця Ібрагіма Ібн-Якуба)[50]. У наступному розділі йдеться про польську окупацію міста в 1349–1772 рр.[51].

Третій розділ присвячено австрійському періоду історії міста, часу його економічного занепаду. Як відомо, нова влада продала місто 1778 р. Ігнацові Цетнерові. Далі М. Андрусяк описав культурно-освітній стан Перемишля та діяльність місцевих єпископів з метою його покращення і розвитку, розповів про створення та діяльність в період "весни народів" 1848 р. "Головної Руської Ради", політичної організації "Народна Рада", охарактеризував періодичні видання, що виходили в Перемишлі.

Початок XX ст., на думку історика, активізував українське громадсько-політичне життя Перемишля, що виявилося в творенні філії "Просвіти", а згодом товариств "Віра", "Народний Дім", "Руська Щадниця", які відігравали важливу роль в розбудові економічного життя Надсяння. Провідними діячами того часу були Г. Цеглинський, Т. Кормош, В. Загайкевич та інші. Останньому М. Андрусяк у кінці статті подякував за допомогу у пошуках і переписуванні матеріалів[52].

Ця і наступні краєзнавчі розвідки автора написані за хронологічно-тематичним принципом: перші розділи присвячені найдавнішим часам, польсько-литовському періоду, наступні — часам австрійської влади до вибуху Першої світової війни, польській займанщині міжвоєнної доби[53]. Дещо за іншим принципом написано історико-мемуарні розвідки про Бойківщину, Зборівщину, Ярославщину, а саме, на основі власних спогадів, або зібраних ним свідчень інших вихідців з цих теренів, і присвячені здебільшого подіям кінця XIX — початку XX ст.

Так, у публікації, присвяченій Бойківщині, історик окреслив її територію, куди, на його думку, 1957 р. входили такі райони Львівської області: Сколівський, Старосамбірський, Турківський, південні частини Самбірського, Дрогобицького й Стрийського районів. Автор коротко висвітлив історію міста Сколе, Славська, Турки, Бориня, Старого Самбора та інших населених пунктів, охарактеризував економічне становище, демографічну ситуацію, культурно-освітнє і громадське життя цього регіону[54]. Далі описав бої загонів УПА на території Бойківщини, зазначив назву і склад Військової Округи УПА. В останній частині праці М. Андрусяк подав короткі відомості про всі села цього регіону, кількість населення і створені тоталітарною владою радгоспи.

У "Нарисі історії Бойківщини" подано ряд карт регіону: "Ріки Бойківщини", "Гідросітка радянських східних Карпат", "Закарпатська Бойківщина" та інші. Закінчуючи статтю, автор зазначив, що з огляду на брак матеріалів цей огляд є не повним, і закликав емігрантів писати статті про рідні терени.

У 1985 році вийшов збірник "Зборівщина", в якому вміщено статтю М. Андрусяка "Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки". Її перший розділ присвячено вибуху Великої світової війни, реконструйовано битву в околицях Зборова, в якій перемогли російські війська. Австрійська влада тоді евакуйовувала жителів прикордонних сіл, і щоб уникнути відповідальності за невдачі на фронті, нерідко звинувачувала українців у зраді монархії Габсбургів. На думку М. Андрусяка, це слугувало причиною австрійських репресій щодо місцевого населення[55]. Під враженнями фальшивих доносів про "русофільство" галичан військова влада усувала з прифронтових теренів українців, яким не довіряла. Це здебільшого були жінки, діти та старші люди, які вже не могли служити у війську. Найбільший з концентраційних таборів, через який пройшло близько 160 тис. українців, знаходився біля містечка Гмінд у Австрії, на північний захід від Відня. Микола Андрусяк опублікував спогади Антона Стефанова з Нетерпинців Зборівського повіту, який був евакуйований влітку 1916 року й перебував у Гмінді. Скиталець описав важкі умови перебування в концентраційному таборі, жахливий побут, голод, брак одягу[56]. Він зауважив, що культурно-освітнє життя в Гмінді "було дозволене і ніхто нікого не переслідував, щоб тільки наші виселенці добре це були використали. Були кружкові читальні "Просвіти". Свідома інтелігенція працювала що сил, організовувала, але наші люди, на жаль, не користали з цього"[57].

М. Андрусяк відзначив й піднесений настрій українців-скитальців, які наприкінці війни поверталися додому. Але там, не рідко, знову стикалися із знущаннями військової австрійської адміністрації. Особливо непокоїла необроблена земля, "поросла терням та будяками, порита воєнними окопами, вибоїнами гранат і густо засіяна стрілецько-жовнірськими могилами". Історик відзначив голод та численні епідемії в галицьких селах. Для оцінки шкоди, завданої Зборівщині воєнними діями в 1917 р., у прифронтовий район прибув австрійський міністр рільництва Трика, наказавши виділити 1 млн крон на купівлю продуктів та надати господарське знаряддя для зубожілих селян[58].

Друга частина статті має назву "Зборівщина в часі Західно-Української Народної Республіки 1918–1919 рр.". З утворенням ЗУНР, підкреслив дослідник, перед новоствореною українською владою постали невідкладні завдання, серед яких, в першу чергу, забезпечення населення продовольством та медичною допомогою. Далі він опублікував "Спогади"

сенатора Миколи Кузьмина, який згадував, що з цією метою було скликано повітові збори і ухвалено вислати делегацію до Державного Секретаріату внутрішніх Справ ЗУНР. Делегація привезла до Станіславова звернення, в якому йшлося про жалюгідний стан прифронтового Зборівського повіту. У ньому повідомлялося, що "під оглядом відбудови не зроблено до цього часу дослівно нічого. В жодній з місцевостей не побудовано навіть найменшого будинку. Не краще представляється стан засівів: поля лежать облогом. Сталося це через брак насіння, а також через брак інвентарю. А провізаційний стан околиці є прямо жахливий: тут панує лише нужда і голод"[59]. Депутатів вислухали і з розумінням поставилися до потреб Зборівщини, але у зв'язку з обмеженими можливостями допомогу надали не продовольством, а нафтою. Підсумовуючи історію Зборівщини за час Першої світової війни, автор статті зазначив, що українське населення пережило одне з найстрашніших лихоліть. Із створенням ЗУНР не багато можна було очікувати щодо покращення долі в найближчому майбутньому[60].

У третьому розділі праці М. Андрусяк згадав свої зустрічі із зборівчанами в УГА, повідомляв про бойові дії галицьких корпусів, відомі йому втрати зборівчан внаслідок епідемічних захворювань під час боїв на протипольському, протибільшовицькому та протиденікінському фронтах, у полоні та таборах інтернування в Чехословаччині[61].

Збірник "Зборівщина" містить ще дві його статті: "На руїнах — нове життя, не зважаючи на польський терор"[62] і "Митрополит Константин Богачевський"[63]. Першу написано на основі спогадів, надісланих Галею Тимкевич у листах до Зборівського Комітету в США. У статті подано життєпис цієї громадської діячки Зборівщини. Друга публікація присвячена митрополиту Константину Богачевському, який народився на Зборівщині, а згодом емігрував до США. Автор описав його життєвий шлях, сповнений "посвятною працею-службою для рідного народу і рідної церкви"[64]. Публікації М. Андрусяка у цьому збірнику можна назвати науково-популярними, оскільки створені вони на основі власних спогадів та спогадів інших вихідців із Зборівщини.

Серед важливих розвідок історично-краєзнавчого характеру, написаних автором на еміграції, можна виділити його "Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній"[65]. Цю статтю опубліковано в збірнику "Нариси до історії села Переволочна", упорядником якого виступив Василь Лаба. Він зазначив, що Петро Лагола передав йому два рукописи досліджень з історії рідного села Переволочна для дальшого редагування і підготовки до друку. Їхніми авторами були Микола Андрусяк та Григорій Сірський, вихідці з цього села. Розвідку М. Андрусяка упорядник подав з незначними стилістичними правками[66].

Вказану статтю М. Андрусяк розпочав з першої історичної згадки про село 1494 р. у списку маєтностей дідича. "За весь час існування шляхетської Польщі", згадки про Переволочну знаходимо в списках дідичних маєтностей та церковному літописі. Згідно з цим літописом в 1754 р. церкву з села Ярославці перенесено до Переволочної і присвячено Введенню Богородиці в храм. Однак невдовзі вона виявилася замалою для мешканців села, тому довкола неї почали будувати більшу, а малу розібрали в середині"[67]. Микола Андрусяк зауважив, що першим священиком у Переволочній був о. Іван Москалевський (помер у 1782 р.) та перелічив всіх парохів, аж до о. Івана Березинського, який помер у 1956 році[68].

Далі він детально описав територію села, яке поділялося на три частини: "Потік", "Пасівники" і "Лісові". Відтворив автор і власний родовід: перерахував членів родини, навів факти з їхнього життя. Не забув згадати і односельців та їхні життєві будні, описав про культурно-освітнє та господарське життя села. Так, зокрема, за війтівства його батька (1926–1927) збудовано приміщення для читальні "Просвіта" й товариства "Сокіл", відремонтовано будинок священика. Після Першої світової війни освітню діяльність у селі започаткувала вчителька Анна Папроцька, яка влаштувала в 1921 р. шкільний Шевченківський вечір. У 1922–1924 рр. переволочанська молодь влаштовувала вистави, в яких брав участь і сам М. Андрусяк[69]. Ця публікація краєзнавця є досить вдалим історико-мемуарним дослідженням про його рідне село.

До минувшини Золочівщини в цілому та рідного села зокрема, Микола Андрусяк повернувся ще раз. У 1982 р. побачив світ збірник наукових статей "Золочівщина: її минуле і сучасне"[70], де серед публікацій інших авторів надруковано і його статті. Розвідка історика "З минулого Золочівщини" повідомляє про іс-

торію цих теренів від найдавніших часів до початку XX ст. При її написанні автор використав роботи своїх колег — краєзнавця Луції Харевічової "Джерела міста Золочева" (1929), археолога Ярослава Пастернака "Україна на зарані історії. Велика історія України" (1948), громадського діяча І. Зозанського "З минувщини м. Бродів" (1911), деякі відомості почерпнув з польськомовного "Словника географічного". Змістовними є розділи статті, присвячені українсько-польській 1918–1919 рр. та польсько-радянській 1920 р. війнам, безпосереднім учасником яких був Микола Андрусяк. Тут автор згадав про Золочівський вишкільний курінь Галицької армії, до якого зголосився разом з іншими гімназистами 23 травня 1919 р. Особливо запам'яталася патріотична відозва до стрілецтва під час відступу Галицької армії на Наддніпрянщину генерала Мирона Тарнавського, який закликав, "щоб ніхто не важився чим-небудь образити наших братів на Великій Україні, бо вони не стерплять і проженуть, як досі всіх прогнали". Завданням відділу було зближення з місцевим населенням, чим і зайнявся четар Федір Заяць. Він підійшов до місцевого священика з проханням відправити коротке Богослужіння для стрільців. По його завершенні промовив до своїх парафіян, що "ось прийшли наші брати галичани, прогнані зі своєї батьківщини поляками, які є навіть нашими духовними ворогами, бо вони видерли галичанам православну віру і накинули їм унію. А місцеві люди винні в тому, що вони не допомагали галичанам в їх боротьбі проти поляків… В кінці серпня започаткували ми рекрутування до війська. Виявилося, що наші брати нічим не різняться від галичан, і можна було раніше провести добровільну мобілізацію"[71]. Цим і закінчив свою історико-мемуарну публікацію М. Андрусяк.

У іншій статті "Золочівщина у Совєтській "Історії міст і сіл України" об'єднано і згруповано нариси про минуле сіл і містечок Золочівщини[72]. Не забув згадати історик і рідне село Переволочну, якому присвятив коротку статтю-спогад про його культурно-освітнє, соціально-економічне, релігійне життя[73]. Писав про нього й інший колишній мешканець — Юрій Логин[74]. Раритетність збірника "Золочівщина: її минуле і сучасне", актуальність публікацій, вміщених у ньому, зумовила його перевидання вже в Україні у 2006 р. з доданим розділом про сучасні події в регіоні[75].

Останні роки свого життя Микола Андрусяк замешкав з родиною у м. Акроні (штат Огайо). Виховував трьох дітей: Олександру, Зиновію та Ярослава[76]. Помер 25 січня 1985 року у м. Бостоні (штат Масачусетс, США)[77].

Як бачимо, Микола Андрусяк був дослідником, що вирізнявся широтою краєзнавчих зацікавлень. Він відтворював минувшину української Церкви, козаччини, Визвольні змагання першої чверті XX ст., досліджував національну історіографію, писав біографічні нариси, краєзнавчі розвідки. Студії вченого базувалися на архівних матеріалах, відомих йому джерелах та літературі, власних спогадах, спогадах знайомих. Наукова спадщина історика становить понад 500 праць, чимало з яких написано польською, англійською, німецькою та французькою мовами (наявна бібліографія потребує доопрацювання)[78]. Протягом останніх років ряд його праць перевидано в Україні, що свідчить про їх наукову і суспільну актуальність.

Джерела та література

1 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 1. — С. 1; Андрусяк М. Автобіографія (вересень 1932) / Публ. Л. Тиміш // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання Дрогобицького державного університету ім. І. Франка. — Дрогобич, 2000. — Вип. 4. — С. 468; Герасимова Г. Андрусяк Микола Григорович // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — В. 2. — Ч. 2. — С. 10.

2 *Андрусяк М.* В юнацькій школі: 1) після трагедії УГА; 2) останній відступ // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — № 10. — С. 18–20; № 12. — С. 7–8; його ж. Серед останків УГА: (Спомини) // Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1932 рік. — Львів, 1931. — С. 113–115; його ж. Стрілецька мандрівка 1 січня 1920 року // Літопис Червоної Калини. —

Львів, 1931. — № 1. — С. 17; його ж. Із стрілецьких спогадів // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — № 5. — С. 9–10.
3 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 1. — С. 14–24; 44–53.
4 *Ясь О.* Микола Андрусяк — історик та публіцист: матеріали до біографії // Молода нація. — Київ: Смолоскип, 2003. — № 3 (28). — С. 252–253.
5 *Качкан В.* Противник антрактів у дослідженнях історії України (Наукові візії М. Андрусяка) // Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX — п. п. XX ст.). — Львів, 1998. — С. 242.
6 *Андрусяк М.* Автобіографія… — С. 470; ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 1. — С. 77.
7 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 1. — С. 91.
8 Там само. — С. 475–476
9 *Качкан В.* Противник антрактів … — С. 243.
10 *Андрусяк М.* З історії українського культурного та національного руху Яворівщини (XVII–XIX ст.) // Яворівщина з її минулого і сучасного (Зі світлинами): З нагоди 50-ти ліття зложення першої української читальні в Яворові. — Яворів: Накладом філії т-ва "Просвіта" в Яворові; з друк. І. Шпильки, 1931. — С. 8–11.
11 *Якимович Б.* Микола Андрусяк — дослідник історії України // З минулого Знесіння. — Вид. 2-ге. — Львів, 1992. — С. 4.
12 *Андрусяк М.* З минулого Знесіння. — Вид. 2-ге. — Львів, 1992. — С. 6–8.
13 Там само. — С. 9–14.
14 Там само. — С. 15–17.
15 *Якимович Б.* Микола Андрусяк — дослідник… — С. 5.
16 *Андрусяк М.* Державні змагання Українців на Далекому Сході в 1917–1920 рр. // Літопис Червоної Калини. — 1932. — № 4. — С. 5–9; Його ж. Зелений Клин // Життя і Знання (Львів). — 1932. — № 8. — С. 236–238.
17 *Попок А.* Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в XX ст. // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 54.
18 *Андрусяк М.* Зелений Клин // Життя і Знання (Львів). — 1932. — № 8. — С. 236.
19 *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. Збірник праць НТШ. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — Ч. 9. — С. 316.
20 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 44. — С. 61, 63, 69, 73, 85, 87, 88, 89, 101, 102.
21 Там само. — С. 75, 79.
22 Там само. — С. 64, 72, 76, 77, 81, 92, 94–98, 100, 103–108.
23 Там само. — С. 91.
24 *Андрусяк М.* Зв'язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 35–61.
25 *Ibidem.* Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny. — Lwów, 1934. — 212 s.
26 Його ж. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1938. — 106 с.
27 Його ж. Нариси з історії галицького москвофільства. З портретами москвофільських діячів. — Львів, 1935. — 78 с.
28 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 18 (Матеріали до історії сіл: Вільшаниця, Залісся, Ясенівці Золочівського округу, підібрані від тамтешніх інтелігентів М. Андрусяком. (Виписки, мемуари, звернення) 1936–1937). — С. 1.
29 Там само. — С. 18.
30 Там само. — С. 2–17.
31 *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покуттю до смерти Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906. — С. 158–184.
32 Буковина. Її минуле і сучасне. / Ред. Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський. — Париж; Філадельфія; Детройт: Зелена Буковина, 1956. — С. 184.
33 *Пеленський Є. Ю.* Матеріали до краєзнавчої бібліографії Галичини, Волині та Закарпаття (Українські книжки за 1900–1935 рр.) — Львів, 1936. — 18 с.
34 *Тиміш Л.* Микола Андрусяк: матеріали до біографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання Дрогобицького державного університету ім. І. Франка. — Дрогобич, 2000. — Вип. 4. — С. 465.
35 ЦДІА України у Львові. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 3 (Листування з польською прокуратурою в м. Золочів в справі повернень йому кореспонденції, книжок, кар-

тин, забраних окупаційними органами під час обшуку квартири його батьків в селі Переволочна). — С. 1.
36 *Ковалюк Р*. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — С. 292.
37 *Ясь О*. Микола Андрусяк… — С. 256.
38 Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. Документи і матеріали / НАН України, Національна бібліотека ім. В. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — Київ, 2007. — С. 664.
39 *Тиміш Л*. Микола Андрусяк… — С. 466.
40 *Ясь О*. Микола Андрусяк… — С. 257.
41 *Тиміш Л*. Микола Андрусяк… — С. 466.
42 *Якимович Б*. Микола Андрусяк — дослідник… — С. 5.
43 *Ленцик В*. Церковно-Археографічна Комісія (Львів–Мюнхен) // Український історик. — 1997. — Т. 34. — № 1/4. — С. 125.
44 *Тиміш Л*. Микола Андрусяк… — С. 466.
45 *Ясь О*. Матеріали до бібліографії праць М. Андрусяка // Молода нація. — Київ: Смолоскип, 2003. — № 3 (28). — С. 272–274.
46 *Тиміш Л*. Микола Андрусяк… — С. 466.
47 Ярославина і Засяння 1031–1947. Історико-мемуарний збірник / Ред. і упор. М. Семчишин. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. — С. 21–26.
48 Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів. / Ред. В. Жила. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1980. — Т. 1.
49 *Андрусяк М*. Перемишль в історії України до 1918 року // Перемишль. Західний бастіон України / За ред. Б. Загайкевича. — Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Видавничий Комітет, 1961. — С. 25–66.
50 Там само. — С. 25–37.
51 Там само. — С. 37–41.
52 Там само. — С. 54–64.
53 *Андрусяк М*. Перемишль… — С. 25–66; його ж. Минуле Бучаччини // Бучач і Бучаччина. Історично-краєзнавчий збірник. — Нью-Йорк; Лондон; Сідней; Торонто, 1972. — С. 22–61; його ж. Праісторія Збаражчини // Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / Ред. В. Жила. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1980. — Т. 1. — С. 33–36; його ж. Історія Збаражчини // Там само. — С. 37–92; та ін.
54 *Андрусяк М*. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. — Філадельфія; Нью-Йорк, 1980. — С. 119–146.
55 *Андрусяк М*. Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Ред. Б. Гошовський. — Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985. — С. 134–136.
56 Там само. — С. 138–140.
57 Там само. — С. 141–142.
58 Там само. — С. 144–145.
59 Там само. — С. 146–147.
60 Там само. — С. 149–150.
61 Там само. — С. 150–154.
62 *Андрусяк М*. На руїнах — нове життя, не зважаючи на польський терор // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Ред. Б. Гошовський. — Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985. — С. 579–583.
63 Його ж. Митрополит Константин Богачевський // Там само. — С. 831–834.
64 Там само. — С. 834.
65 *Андрусяк М*. Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній // Нарис до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. — Львів, 2003. — С. 6–36.
66 *Лаба В*. Від упорядника // Нариси до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. — Львів, 2003. — С. 3.
67 *Андрусяк М*. Вибрані питання… — С. 6–7.
68 Там само. — С. 8–10.
69 Там само. — С. 16, 19–20, 25–26.
70 Золочівщина: її минуле і сучасне / Канадійське наукове товариство ім. Шевченка. Український архів. — Т. 25. — Нью-Йорк; Торонто; Кандбера, 1982.
71 *Андрусяк М*. З минулого Золочівщини // Золочівщина: її минуле і сучасне / Канадійське наукове товариство ім. Шевченка. Український архів. — Т. 25. — Нью-Йорк; Торонто; Кандбера, 1982. — С. 83–84.

72 Його ж. Золочівщина у Совєтській “Історії міст і сіл України” // Там само. — С. 85–143.
73 Його ж. Переволочна в оповідання і свідченнях її мешканців // Там само. — С. 346–348.
74 *Логин Ю*. Село Переволочна у моїй пам’яті // Там само. — С. 348–350.
75 Золочівщина: її минуле і сучасне / Упор. М. В. Дубас. — Львів: Видавництво “Мс”, 2006. — 784 с.
76 *Тиміш Л*. Микола Андрусяк… — С. 466.
77 Микола Андрусяк (In memorium) // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. — № 1/2 (89– 90). — С. 139.
78 *Ясь О*. Матеріали до бібліографії праць М. Андрусяка // Молода нація. — К.: Смолоскип, 2003. — № 3 (28). — С. 260–275.

Maryna Cheban

Mykola Andrusiak (1902–1985): Historical and Regional Studies

The article analyzes regional studies of the historian Mykola Andrusiak (1902–1985), which were published both in Ukraine and abroad. His unpublished research “Events in Pokuttya up to 1516” found in the private collection has been introduced into academic use.

Key words: *Mykola Andrusiak, regional studies, Pokuttya, Znesinnya, Zolochivshchyna, Zborivshchuna.*

УДК 929–051 Курас: 94(477.51)

Тамара Демченко (м. Чернігів)

ВНЕСОК Г. КУРАСА У ВІТЧИЗНЯНЕ КРАЄЗНАВСТВО ТА БІОГРАФІСТИКУ

У статті проаналізований науковий доробок Г. Кураса у галузі краєзнавства та біографістики, з'ясовані фактори, котрі зумовили вибір напряму досліджень, визначені деякі особливості його підходів до висвітлення персоналій, тісно пов'язаних з історією України та Чернігівщини.

Ключові слова: *краєзнавство, персоналії, Чернігівська архівна комісія, наукові біографії.*

В статье проанализированы научные исследования Г. Кураса в сфере краеведения и биографистики, определены факторы, определившие выбор направления исследований, очерчены некоторые особенности его подходов к освещению персоналий, тесно связанных с историей Украины и Черниговщины.

Ключевые слова: *краеведение, персоналии, Черниговская архивная комиссия, научные биографии.*

Минулого року у досить молодому віці помер український історик Григорій Михайлович Курас (1957–2008). Сталося це у Нью-Йорку, куди він виїхав із батьками й сестрою у 1998 р. Звістка про цю втрату обізвалася болем у серцях усіх, хто його добре знав [1].

Він народився 22 грудня 1957 р. у Харкові, але все його життя було пов'язане з містами Щорсом та Черніговом: у першому він зростав, навчався, вчителював, в обласному центрі одержав вищу освіту, скінчивши з відзнакою історичний факультет Чернігівського педінституту імені Т. Г. Шевченка, наполегливо працював у фондах чернігівських музеїв, архіві, обласній бібліотеці ім. В. Короленка. Співробітники цих установ добре пам'ятають скромного, добре вихованого і допитливого юнака, який ніколи не приховував своєї глибокої зацікавленості, певною мірою, одержимості історією.

У 1992 р. Г. Курас успішно захистив дисертацію на тему "Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України", здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук. Тема визначила коло його наукових зацікавлень на все подальше, на жаль, таке коротке, життя: це — дослідження, присвячені аналізу біографій та наукового спадку призабутих діячів кінця XIX — першої половини XX століть, тісно пов'язаних з нашим краєм, — писали про нього у некролозі [2]. Цей же момент відзначено й у стислому некролозі друкованого органу УВАН у США: "Відійшов у розквіті творчих сил після тяжкої хвороби невтомний працівник української культури, історик-джерелознавець з широким дослідницьким діяпазоном, глибоко шанований на Сіверщині краєзнавець, дослідник архівів. Особливий внесок Г. Кураса у вивчення життя й творчости Д. Дорошенка. Йому присвятив він низку публікацій і уклав його бібліографію за роки 1942 — 2006" [3]. Хранитель фондів Архіву ВУАН Т. Скрипка влучно зазначила, що "Г. Курас помітно тяжів до біографічного методу в історії — до висвітлення особистості як творця подій, відтворення її психологічного образу в контексті епохи" [4]. А ще він здобув заслужену повагу як "один з найкращих знавців і дослідників українських архівів на еміграції" [5].

Метою даної розвідки є з'ясування кількісних параметрів і аналіз якісних особливостей наукових та науково-популярних публікацій покійного історика про видатних людей Чернігово-Сіверщини кінця XIX — першої половини XX ст. і таким чином визначення його місця у розвитку історико-краєзнавчої біографістики краю.

Ще за життя дослідника, наприкінці 2007 р., у серії "Історики та краєзнавці Чернігівщини" був виданий його біобібліографічний покажчик [6]. Біографічні матеріали до нього, надіслані Г. Курасом, становлять значний інтерес для розуміння його як історика, формування його наукових зацікавлень доробку. Так, він писав про вибір життєвого шляху: "Можу лише стверджувати, що з дитинства мріяв бути лише істориком, цікавив-

ся в основному питаннями історії і читав все, що стосується історії, хоч і розкидувався. Чомусь врізалося в пам'ять, як тато напівжартома сказав комусь (вже не пригадаю кому), хто прийшов до нас, що мені нема чого з ним говорити, бо "він не є історик". Зараз часто з сумом зізнаюся собі, що міг би більше їздити по архівах, скажімо, в останній час. Було ясно, що не так вже багато зароблю для Америки. Треба було брати за свій рахунок відпустки, а зрештою, і раніше кинути школу і поїхати ще до Москви чи Києва. Але то вже пройшло і нічого не змінити" [7].

Таким чином, загальний напрям зацікавленості й тяжіння до гуманітарних наукових досліджень виявився у Г. Кураса дуже рано. А тему, яка б стала стержневою, доленосною, він шукав досить довго. Цілком можливо, що не стільки навчання у Чернігівському педагогічному інституті вплинуло на конкретизацію його інтересів, скільки самоосвіта, читання, штовхнуло його до тематики, пов'язаної з народництвом, причому, у ранніх крайніх його проявах. Досить давно між Г. Курасом, тоді вчителем історії середньої школи у м. Щорсі, й автором цих рядків відбулася довірлива розмова, де він висловив своє бажання досліджувати постать Сергія Нечаєва. Додамо, що цей інтерес ніколи не зникав. Через багато років у відповідь на інформацію про останню велику роботу покійного вже, на жаль, В. Волковинського, Г. Курас надіслав електронного листа: "Зворушили Ви мене знов темою про народників. Ясно, що зараз тероризм став явищем страшним, і ніхто не буде якось його виправдовувати. Але, як на мене, навіть перші народники відрізнялись від есерів, або просто експропріаторів, як Камо та ін. Дійсно, Ви мали рацію, що ніхто не дав би писати про народників. Хоча, трохи пізніше такий історик Катренко (колись розмовляв з ним) писав про них роботу" [8].

Тоді ж, у середині 1980-х років, я відговорювала його від даного наміру, як могла, і познайомила зі своїм науковим керівником О. І. Луговою. Олені Іллівні Григорій Михайлович дуже сподобався, і вона, у свою чергу, рекомендувала недавнього випускника педінституту, молодого вчителя В. Г. Сарбею. Саме він і запропонував Курасу тему, роботу над якою було завершено успішним захистом дисертації. Відразу відзначимо, що Віталій Григорович справив потужний вплив на юнака. Г. Курас завжди відгукувався про нього з виключною повагою. Взагалі, почуття вдячності було домінуючим у характері цієї людини. У одному з електронних листів він писав: "В останньому листі Ви випередили мене в тому плані, що якраз хотів Вас запитати, чи є серед Ваших вихованців здібні молоді люди, які мають не тільки ерудицію, а й велике бажання займатися наукою. Ви написали про одну свою студентку. Це, звичайно, приємно, коли хоч кілька таких людей є. Важливо також, щоб вони мали ще таку рису, як вдячність, розуміння, хто їм допоміг стати на певний ґрунт і пам'ятати про це. Я оце думав і згадував пок[ійного] Віталія Григоровича. Здається, в нього були вдячні учні й ті, кому він допомагав. Хоча б пок[ійний] вже також С. Заремба. Був ще один науковець (забув ім'я), який написав про полтавську комісію. На конференції в Харкові В[італій] Г[ригорович] мене з ним познайомив. Дуже мила людина (здається, армянин). Видно було, як він, хоч і не був його формальним учнем, дуже тепло ставився до В[італія] Г[ригоровича], який йому колись допоміг і наставив на шлях науки" [9]. Щоб повною мірою усвідомити, що зробив для вчителя із провінції відомий вчений, який очолював відділ в Інституті історії АН УРСР, треба дати бодай побіжний аналіз стану історичної науки в радянській Україні.

Ситуація, в якій опинилася вітчизняна історіографія у 70–80-х роках XX ст., була, м'яко кажучи, не простою. Теми обиралися не у відповідності із зацікавленнями пошукувачів, і ступенем опрацювання, чи наявністю джерельного забезпечення. Якраз це були другорядні мотиви. На перше місце незмінно висувалася або, як відверто висловився сучасний дослідник, "нав'язувалась", "наукова розробка "класової боротьби трудящих України...", написання кандидатських і докторських дисертацій на кшталт "Роль партійних організацій..." тощо" [10]. Як наслідок, усі періоди історії України потерпали від цього тиску. Винятком не стала й історія так званої доби капіталізму, що охоплювала XIX — початок XX ст. (до Української революції 1917–1921 рр.) "В радянські часи, — на думку О. Реєнта, — вона підганялася під жорсткі шаблони "базису — надбудови", ідеологічно консервувалася у дихотомії "реакційне — прогресивне" і "мертвою хваткою" увічнювала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні яви-

ща і відверто замовчувалися інші. Такі провали, своєрідна дискретність у висвітленні нашого минулого згубно позначилися на історичній науці, наслідки чого ми відчуваємо нині. Не шануючи належною увагою даний часовий відтинок, ми втрачаємо "нитку Аріадни", яка веде нас до розуміння єдності історичного потоку, його закономірностей, випадковостей, альтернатив" [11]. Само собою зрозуміло, що при переході на нижчий, краєзнавчий рівень досліджень, ці обмеження суттєво зростали, рамки дозволеного звужувалися у геометричній прогресії. Відтак, краєзнавчий сегмент історичних студій особливо потерпав від добре відомих представникам старшого покоління "настанов". Власне, й сам В. Сарбей зазнав цькувань і брутальних втручань у творчий процес. Він, як і всі гуманітарії його покоління, добре відчував безжальну природу сталінізму. В одній із останніх своїх публікацій, у розділі з красномовним заголовком "Кладезь сталінської премудрості в історичній науці", вчений писав: "За життя Сталіна всі ці його висловлювання (іноді цілком тривіальні) догматизувалися як незаперечні, безальтернативні марксистські істини, як безцінний внесок у методологію радянської історичної науки" і далі на прикладах показав, як "ламали" навіть дуже відомих вчених на догоду тим банальним істинам і закостенілим догмам [12].

Як усе це позначилося на долі скромного вчителя історії та суспільствознавства зі Щорса? Від спілкування з покійним істориком у автора цих рядків склалося враження, що партійна тематика його ніколи не приваблювала, тим паче він не був кар'єристом, який прагнув будь-якою ціною захиститися: справедливо буде визнати, що найбільшим захопленням Г. Кураса — і це спостереження підтверджується усім його життям — був пошук істини, виявлення напівзабутих чи то й зовсім невідомих даних про людей, пов'язаних із нашим краєм. Отже, тема, запропонована В. Сарбеєм "Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України" не мала нічого спільного із офіціозом, зате відкривала можливості для пошуку, приваблювала знайомством із персоналіями, котрі, можливо, і не захоплювали екстремальністю своїх біографій, зате мали безліч інших чеснот. З іншого боку, з огляду на вищесказане, вона не була легкою у виконанні, бо вимагала завзяття піонера — людини, покликаної відкривати нові шляхи. Поволі перед молодим дослідником відкривався цілий світ діячів громадсько-просвітницького і національно-визвольного рухів на зламі XIX–XX ст., життя і справи котрих навіть не фальсифікувалися, а просто замовчувалися. Зараз важко собі уявити, яким неймовірно безлюдним виглядало XIX ст. у трактуванні радянської історіографії: жменька "революційних демократів" і одиниці "буржуазних націоналістів" — решти активної у громадському відношенні інтелігенції мовби ніколи й не існувало.

Коли Г. Курас з великим ентузізмом, до речі, раз і назавжди повіривши своєму науковому керівникові, приступив до наукового освоєння забутої сторінки діяльності чернігівських дослідників старовини, термін "просопографія" ще не набув права громадянства в українських істориків, а відтак і сенс пошукової роботи у цьому напрямку був їм недоступний. Це тепер ми знаємо, що більш-менш повний і достовірний опис персоналії повинен відповідати певним науковим критеріям, включаючи: "1) відтворення шляхів її формування в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування особи; 2) особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточеннями; 3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини; 4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей або приятелів; 7) шляхи самореалізації особистості; 8) її зовнішній вигляд" [13]. Можна собі уявити, як важко доводилося працювати першим історикам пострадянської доби, коли навіть дати життя та смерті у багатьох випадках були невідомі. Буде перебільшенням, звичайно, заява, що Курас ще у молоді роки цілеспрямовано працював, застосовуючи сформульовані вище принципи. Але ознаки того, що він розумів, як важливо зібрати максимальну кількість біографічних даних найрізноманітнішого ґа-

тунку, безумовно, простежуються уже в його перших наукових працях.

Ще один вартий уваги аспект потрібно виокремити, коли ми говоримо про наукову манеру Г. Кураса. Він інтуїтивно вмів ухоплювати не лише найсуттєвіше з того, що пропонувала тоді мало розроблена історія Чернігово-Сіверщини, але й зникоме. Здається, краще, ніж про цей дослідницький талант висловився І. Дзюба, сказати важко. Академік, визначаючи спонуки до написання власних спогадів, мудро підкреслив: "Двадцяте століття поглинуло в свої крижановоді безодні вже не одну Атлантиду. З ближчих до нас — Атлантида середньо- і східно-європейського містечкового єврейства з його особливим побутом…, галицького села…, зникає Атлантида старої української діаспори, політичної еміграції — цілий світ людських доль, зусиль, високих і низьких пристрастей, різноякісних цінностей, боротьби і праці, творення "альтернативної" України і надії на прийдешню велику Україну, — але це окрема драматична тема" [14]. Поза всяким сумнівом, Г. Курас цих сповнених глибокого змісту і неприхованого смутку рядків не читав. Проте він так визначив основні напрямки своєї дослідницької роботи:

– Чернігівська губернська архівна комісія та її спадщина.

– Історичні постаті Чернігівщини.

– Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

– Представники репресованого краєзнавства.

– Церковна історія Чернігівщини. Церковне краєзнавство.

– Єврейсько-українські діячі.

– Українська діаспора [15].

Вищезазначена проблематика практично повністю покривається біографічними розвідками, створеними даним автором.

Якщо перебрати усі персоналії, котрі ставали об'єктом дослідницького інтересу Кураса упродовж нетривалого творчого життя (1984–2007): П. Добровольський, І. Шраг, А. Верзилов, М. Могилянський, Я. Жданович, Є. Корноухов, Г. Коваленко, Д. Дорошенко, М. Аркас, П. Дорошенко, В. Шугаєвський, М. Шраг, Ф. Вовк, С. Білокінь, В. Дубровський, О. Оглоблин, Н. Дорошенко, А. Шептицький, Є. Онацький, А. Марголін, В. Модзалевський, Г. Лазаревський, М. Гофман, О. Лазаревський, В. Міяковський, Л. Могилянська, Н. Полонська-Василенко, Г. Келлер-Чикаленко, А. Казка, І. Борщак, І. Токаржевський-Карашевич, О. Могилянська, Є. Архипенко, І. Калинович, В. Клодницький, то всупереч розмаїттю ідеологій і доль впадає в око одна риса, яка їх, безсумнівно, єднала — кожний посвоєму любив Україну і прагнув своєю творчістю, громадською діяльністю, чи в інший спосіб підтверджувати свій патріотизм.

Починав Г. Курас із систематизації біографічних даних активістів Чернігівської архівної комісії і взагалі помітних постатей Чернігівщини, причетних до товариства. У додатку до дисертації було "вміщено біографічні дані про активних членів комісії, що сприяли в тій чи іншій мірі становленню історичної науки, краєзнавства, музейної і архівної справи в Україні. […]

Дисертантом вперше складені біографічні нариси про таких істориків і краєзнавців, як А. В. Верзілов, М. П. Добровольський, М. А. Доброгаєв, Є. О. Корнухов, І. Л. Шраг. Після тривалих пошуків встановлено дати смерті А. В. Верзілова, М. А. Доброгаєва, Є. О. Корнухова. Співставлено всі згадки про дати життя і обставини загибелі П. Я. Дорошенка, які є в літературі, й складено нарис його життя. Внесені раніше невідомі деталі в біографію М. М. Могилянського, значну кількість документів про нього введено до наукового обігу вперше" [16]. За цими протокольно сухими, у відповідності із жанром, рядками — тривала, копітка праця. І ще один цікавий аспект: автор дисертаційної роботи не спокусився укладанням біографічних нарисів про відомих вчених, котрі теж, безсумнівно, зробили помітний внесок у становлення та діяльність архівної комісії. Він зосередився виключно на малопомітних і невідомих кадрах, висловивши тверде переконання, що "згадки про них та їх роль в комісії врятують їх імена від забуття і розширять коло місцевих істориків і краєзнавців, що вивчали і зберігали історію рідного краю" [17].

Це був добрий почин. За 17 років, що минули відтоді, з'явилася маса публікацій про персоналії, чиї контури на історичній мапі Чернігово-Сіверського краю і всієї України першим окреслив Г. Курас [18]. Практично в окремий напрямок історичного краєзнавства на Чернігівщині виділилося вивчення життя та громадсько-політичної діяльності І. Шрага [19]. Деякі інші постаті з когорти членів Чернігівської архівної комісії до самої смерті теж продовжували цікавити Григорія Михайловича.

Ще під час його роботи над дисертацією В. Сарбей, очевидно, помітив особливий інтерес дослідника до висвітлення персоналій, і, як писав сам Г. Курас, "наполягав на скорішому завершенні дисертації, щоб потім повністю присвятити себе вивченню біографій окремих діячів. В. Г. Сарбей рекомендував деякі біографічні довідки про істориків, підготовлені Григорієм Курасом, опублікувати в "Енциклопедії історії України" [20]. Таке оригінальне видання мало побачити світ на початку 90-х років. На жаль, цього не сталося. Все ж, завдяки підтримці наукового керівника, Григорію Михайловичу вдалося здійснити кілька публікацій про чільних діячів архівної комісії. Однією з найпривабливіших постатей в біографічних дослідах історика став письменник, перекладач і громадський діяч Михайло Могилянський, народженням, життям і діяльністю тісно пов'язаний з Черніговом. У співавторстві з В. Сарбеєм була підготовлена і вийшла у престижному науковому часопису перша наукова біографія цієї непересічної людини [21]. З часом родина Могилянських стала для Г. Кураса не просто об'єктом найретельнішого дослідження, а чимось значно більшим. Це захоплення було подібним до любові до втрачених і віднайдених родичів. Вчитель зі Щорса листувався, а у 1991 р. зустрівся у Санкт-Петербурзі з визначним російським літературознавцем, племінником М. Могилянського Олександром Петровичем Могилянським. У 1993 р. він відвідав у її московській квартирі доньку М. Могилянського — Олену Михайлівну [22]. В останні роки він багато зробив для наукової реконструкції трагічно короткого життя старшої доньки Могилянського — Ладі (Лідії) [23]. Ним також підготовлений нарис про талановиту письменницю для чернігівського тому "Реабілітовані історією", який має вийти друком найближчим часом. Автор цих рядків знає, як переживав Г. Курас, що через хворобу не міг опрацювати біографію єдиного сина Могилянського, нині майже повністю забутого українського поета Дмитра Тася, теж безвинної жертви сталінського тоталітаризму. Не буду приховувати і такого моменту: Григорій Михайлович сприйняв болісно, як особисту образу, неякісну, на його думку, тобто без необхідних приміток і коментарів, публікацію в альманасі "Хроніка 2000" щоденників М. Могилянського [24]. Для нього це був тяжкий удар, оскільки він вважав, що великий твір улюбленого автора заслуговує та те, щоб бути видрукованим у академічному форматі [25].

Мешкаючи у Нью-Йорку, Г. Курас багато зусиль витратив для подальшого складання бібліографії Д. Дорошенка [26]. В одному з останніх листів до автора цих рядків він наголосив: "Як я Вам неодноразово писав — це найголовніша і найскладніша моя робота після дисертації" [27]. Оскільки Д. Дорошенко — зірка першої величини у сузір'ї української історіографії, то сподіваємося, що своє слово про цю роботу скажуть фахівці.

Насамкінець хотілося б показати на прикладах, як зростала майстерність Г. Кураса у реконструкції життєвого шляху героя його досліджень, що знайшло конкретний вияв у повноті відтворенні деталей, зміні фокусу дослідницького інтересу, вдосконаленні стилю викладу, поглибленні висновків автора. Це легко помітити при зіставленні двох праць, присвячених постаті А. Верзилова. Так, розвідка 1991 р. [28] побудована дійсно як довідка для словника: викладені головні біографічні дані, без будь-яких оцінок, практично поза контекстом історії. Тільки один скромний натяк на здібності діяча: "блискучий лектор" [29]. Звичайно, треба враховувати, тоді "усі так писали", та й місця для оприлюднення тез повідомлень відводилося надто мало, проте, на нашу думку, головна причина якісної статті пізнішої доби [30] полягає у застосуванні нового, антропологічного, підходу до з'ясування головних подій у житті героя, аналізу його творчого доробку й громадських справ на тлі доби. Як тут не згадати хрестоматійні спогади М. Грінченко та А. Верзилова з легендарного збірника "Чернигів і Північне Лівобережжя". Описуючи ситуацію, що склалася у місті по смерті у 1919 р. І. Шрага, вони з сумом, можливо, навіть розпачем, відзначали: "Якось дивно подіялося, що з смертю І. Л. Шрага остаточно вмерла, зникла мовби тінь тої старої Чернигівської Громади, та й зникли всі нові трансформовані й диференційовані партійні українські групи. І самих людей у Чернигові не стало: деякі померли, деякі повиїздили, а хто тут живе, ті стали в буквальному й точному розумінні сього слова безпартійними, бо Жовтнева революція так радикально змінила ґрунт і обставини соціяльно-політичного й культурного життя, що тим старим Громадам не було вже місця..." [31]. Початок статті Г. Кураса не просто перегукується з цими рядками, а й задає тон усій публікації: "14 липня

1931 р. в затишному будинку на вулиці Зеленій в Чернігові змучений раком шлунку відійшов у кращий світ Аркадій Васильович Верзилов. Колись це ім'я було добре відоме не тільки в Чернігові, але й поза його межами. Проте смерть А. Верзилова пройшла непоміченою для земляків. Наукова громадськість не відгукнулася на неї бодай невеликим некрологом. Звичайно, час був вкрай несприятливий для цього. Тривав наступ на українську інтелігенцію, продовжувалась ліквідація академічних установ. Газети рясніли зовсім іншими повідомленнями і не згадували, як раніше, про заслужених українських діячів"[32]. Поєднання двох тем: розкриття безсумнівних заслуг у царині історичного краєзнавства (ЧАК і доба після її закриття) та роздумів про марність зусиль діяча, про байдужість людей, нещадність влади, підступність долі (один особистий архів краєзнавця було знищено "таращанцями", інший пропав) наводить на сумні висновки, драматизм яких пом'якшується вірою автора в кінцеву перемогу історичної справедливості стосовно визнання зусиль і А. Верзилова, і багатьох інших героїв його розвідок і нарисів.

Пройшло надто мало часу від дня передчасної смерті, щоб скласти повне уявлення про значення доробку дослідника для розвитку історичної біографістики. Але вже тепер, відзначаючи вагомий внесок небіжчика у спільну справу, можна сказати, що ми маємо вивчати спадок добросовісного історика для повнішого залюднення історичного простору Чернігово-Сіверщини. А найкращим пам'ятником йому та багатьом іншим подвижникам на ниві краєзнавства, безумовно, став би підготовлений зусиллями місцевих дослідників біографічний довідник видатних постатей Чернігівщини.

Джерела та література

1 *Скрипка Т*. Привабливість його особистості — незгасна: Пам'яті Григорія Кураса // Промінь (м. Щорс). — 2008. — 21 липня. — С. 8.
2 *Григорій* Михайлович Курас: Некролог // Сіверянський літопис. — 2008. — № 2. — С. 182.
3 *Новини* з Академії. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 2008. — Ч. 32. — С. 33.
4 *Скрипка Т*. Назв. праця.
5 *Новини* з Академії. — Нью-Йорк, 2005. — Ч. 29. — С. 4.
6 *Григорій* Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик) / Упоряд. Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова; Наук. ред. О. Б. Коваленко; Відп. за вип. П. В. Грищенко. — Чернігів, 2007. — 75 с. — (Історики та краєзнавці Чернігівщини; Вип. 12).
7 З особистого архіву автора: Лист від 3 травня 2007 р.
8 Там само. Лист не датований.
9 З особистого архіву автора. Лист від 7 червня 2007 р.
10 *Бажан О*. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках // Краєзнавство: Науковий журнал. — 2008. — № 1 — 4. — С. 50.
11 *Реєнт О. П*. Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журнал. — 2000. — № 2. — С. 5.
12 *Сарбей В. Г*. Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна // Історія України. — 1999. — № 2. — С. 6–7.
13 *Старовойтенко І*. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць: — К., 2006. — Ч. 13: У двох част. — Ч. 1. — С. 8.
14 *Дзюба І*. Не окремо взяте життя: Спогади і роздуми на фінішній прямій: Документальна повість // Київ. — 2006. — № 1. — С. 16.
15 *Григорій* Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик)… — С. 9.
16 *Курас Г. М*. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дис.… наук. ступеня канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 16–17.
17 *Там само*. — С. 17.
18 Див.: Юренко О. П. Григорій (Грицько) Олексійович Коваленко // Зневажена Кліо: Зб. наук. ст. / Гол. ред. Ю. З. Данилюк. — К., 2005. — С. 257–274; Коваленко О. Друга спроба: Григорій Милорадович на чолі Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1903–1904 рр. // Сіверянський архів: Наук. щорічник. — Ні-

жин, 2007. — Вип. 1. — С. 64–68; Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Там само. — С. 78–80 та інші.

19 Див.: Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг — “славний український діяч” // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 91–103; І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. — Чернігів, 1997. — 165 с.; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація: Альманах. — К., 2003. — № 1. — С. 8–33. Демченко Т. Батько Шраг: Монографія. — Чернігів, 2008 — 264 с. та ін.

20 *Григорій* Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик)… — С. 7.

21 Див.: Курас Г. М., Сарбей В. Г. Михайло Могилянський: “Ніколи в житті я не був націоналістом” // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 4. — С. 56–61.

22 *Григорій* Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик)… — С. 7.

23 Див.: Курас Г. Доля Ладі Могилянської: Думки історика // Наше життя (Нью-Йорк). — 2004. — № 10 (жовтень). — С. 7–12.

24 Див.: Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад — 1937, жовтень / Публікація О. Сергєєва // Хроніка 2000. — К., 2007. — Вип. 59. — С. 276–491.

25 З особистого архіву автора. Лист від 30 серпня 2007 р.

26 *Курас Г.* До продовження бібліографії Дмитра Дорошенка (1942–2006 рр.) // Вісті УВАН. — Нью Йорк, 2007. — Т. 4. — С. 225–279.

27 З особистого архіву автора. Лист без дати.

28 *Курас Г. М.* Український історик та краєзнавець А. В. Верзілов // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.): Тези доп. та повідомлень. — Київ; Кам’янець-Подільський, 1991. — С. 66–67.

29 Там само. — С. 67.

30 *Курас Г.* А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії // Сіверянський архів: Наук. щорічник. — Ніжин, 2007. — Вип. 1. — С. 72–77.

31 *Грінченкова М.* і *Верзилів А.* Чернигівська українська “Громада”: Спогади // Чернигів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли / Під. ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 469.

32 *Курас Г.* А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії… — С. 72.

Tamara Demchenko

Contribution of G. Kuras to native area study and biographistics

The scientific contribution of G. Kuras to the area study and biographistics has been analyzed as well as the factors which stipulated the choice of the research’s direction have been found out. Some features of his approaches to highlighting personalities which are tightly connected with the history of Ukraine and Chernigiv region have been determined.

Key words: *Area study; Personality; Chernigiv archival committee; Scientific biographies.*

До 200-ліття з дня народження Миколи Гоголя

УДК 016:8

Тарас Чухліб (м. Київ)

КОЗАЦЬКИЙ ПРАЩУР МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ГЕТЬМАН ВІД ІМЕНІ КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЄВСТАФІЙ ГОГОЛЬ

У статті змальовано портрет козацького пращура славетного письменника М. Гоголя полковника й наказного гетьмана Євстафія Гоголя.

Ключові слова: *Євстафій Гоголь, козацтво, Національно-визвольна війна українського народу XVII століття.*

В статье изображен портрет казацкого предка писателя Н. Гоголя, полковника и наказного гетмана Евстафия Гоголя.

Ключевые слова: *Евстафий Гоголь, казачество, Национально-освободительная война украинского народа XVII столетия.*

Не лише видатний український/малоросійський культурний діяч першої половини XIX ст., "батько" російської прози Микола Васильович Гоголь репрезентував в історії старовинний шляхетсько-козацький рід, що з давніх часів проживав в Україні[1]. До нього слід віднести й Євстафія (Остапа) Гоголя, який входив до козацької старшини Війська Запорозького за гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, а також сам перебував на посаді наказного гетьмана Правобережної України з квітня 1675 до грудня 1678 рр.

Відразу ж після відмови від гетьманської булави М. Ханенка у березні 1674 р. польський уряд розпочав наполегливі пошуки нової кандидатури на гетьманство. І вже через рік, у квітні 1675 р., на посаді "наказного гетьмана Його Королівської Милості Військ Запорозьких" бачимо полковника з оточення Б. Хмельницького Євстафія Гоголя. Його довголітня державна, політична та військова діяльність (тут треба відзначити величезну працю щодо дослідження біографії пращура великого письменника львівського історика М. Крикуна)[2] розпочалася з вибухом Української революції середини XVII ст. і була насичена подіями різного характеру[3]. Прослідкуємо генезу ставлення Гоголя до тих чи інших зверхників Українського гетьманату в той час, коли він був на полковому уряді та розглянемо його відносини з іноземними монархами вже як гетьмана Правобережної України.

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. Можливо, що його місцем народження було невеличке подільське село під назвою Гоголі, яке перед тим заснував православний шляхтич з Волині Микита Гоголь[4]. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише, що напередодні 1648 р. він був ротмістром "панцерних" козаків у польському війську під керівництвом С. Калиновського, яке дислокувалося в Умані[5]. Однак із початком бойових дій між козацькою та польською арміями ротмістр Є. Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. "Руські (українські. — *Т. Ч.*) козаки, — доносили поляки канцлерові Є. Осолінському про хід Корсунської битви, — які були в таборі, по першім пориві табору, зараз же звернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8 000 війська, але їм не довіряє, бо [є] русь"[6].

Євстафій Гоголь належав до "найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти"[7]. Зважаючи на це, він займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько двох тисяч козаків, стояв полковник Остап. Існує думка про те, що цим полковником був саме Є. Гоголь[8]. Окремі дослідники також вважають Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, та Є. Гоголя однією особою[9]. Хоча, на нашу думку, Гоголь на той час не міг очолювати Кальницький полк.

Можемо стверджувати, що полковник Гоголь робив усе можливе для створення національ-

нальних адміністративно-військових інституцій на українських землях Правобережжя. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї[10], оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір, укладений 8 серпня 1649 р. між Чигирином і Варшавою передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль адміністрації Речі Посполитої. Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Польщі, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом гетьмана, відійшли за визначений кордон.

Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт Зборівського договору, де зазначалося, що король пробачав шляхті участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі "достоїнства й уряди"[11], продовжував вірно служити своєму народові й очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. Перемога ж гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22 — 23 травня 1652 р. викликала масове повстання українців на Поділлі. Згідно з дослідженнями істориків В. Смолія та В. Степанкова Гоголь отримав наказ звільнити цей регіон від польської шляхти[12], який він успішно виконав. У серпні тут знову почали створюватися українські владні структури.

Десь на початку 1654 р. Євстафій став керувати Подільським (Могилівським, Подністрянським) полком. Очевидно, що на цю посаду його призначив сам Б. Хмельницький[13]. Висловлюється також припущення, що після страти уманського полковника Й. Глуха Гоголь став його наступником на цій посаді[14]. Близько двохсот представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у козацькій раді в Переяславі, яка ухвалила рішення укласти договір з московським царем[15]. Імовірно, що на ній був присутній і Є. Гоголь. Однак, незважаючи на переяславсько-московські домовленості війна за Правобережну Україну тривала. "Восени (1654 р. — *Т. Ч.*) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким". Це були, головним чином, правобережні полки. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак "полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський і інші з козаками відійшли до Умані"[16].

29 червня 1657 р. Є. Гоголь (у чині подільського полковника) в листі до Б. Хмельницького скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загоном та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. "Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. — *Т. Ч.*), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?"[17] — запитував полковник гетьмана. Вже після смерті Хмельницького, у жовтні 1657 р. Є. Гоголь, разом з іншою старшиною підписав Корсунський договір України зі Швецією, в якому визнавалася протекція короля Карла Х Густава.

Очевидно, що він визнав Гадяцьку угоду з Польщею, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьманування І. Виговського, полк Гоголя восени 1658 р. брав участь у битвах з російським воєводою В. Шереметьєвим під Києвом. Однак через деякий час воєвода вже повідомляв цареві про те, що "гетьман Виговський приїхав у Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти"[18]. Урочистий акт присяги, в якому йшла мова про те, щоб бути під царською "високою рукою в вічнім підданстві", був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Софіївському соборі[19].

Але невдовзі подільський полковник у складі війська І. Виговського знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Українського гетьманату П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цицюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко — звертаються до самопроголошеного "гетьмана" І. Безпалого з критикою його промосковських поглядів[20]. Це звернення було укладено у таборі під Конотопом, а отже Гоголь брав участь у Конотопській битві, де українці разом з татарами перемогли багатотисячну московську армію.

Коли на Генеральній раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Є. Гоголь не приїхав у Переяс-

лав. Разом з іншими правобережними полковниками він був “залишений на кордоні проти ляхів і татар”, а підпис за нього під текстом присяги був поставлений сином Б. Хмельницького[21]. Та через деякий час полковник все ж таки визнає “Переяславські статті — 2”, а отже, і російську протекцію. Як свідчать документи, на цей час Подільський полк складався з шести сотень з центрами в Могилеві (полкова сотня), Ярузі, Ярошеві, Курилівцях, Березівці, Вільхівцях й нараховував 1 223 козаки[22].

На початку січня 1660 р. Подільський полк спільно з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським та одним лівобережним полками взяв участь в облозі і взятті Бару. А в лютому об’єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким оточило подільське місто Могилів, яке перебувало під владою Гоголя. Досвідчений Гоголь успішно керував діями могилівської залоги (всього у місті перебувало близько 8 000 козаків), а також “на вилазках польських людей і татар побив багато”[23]. Могилів залишився українським, але польський наступ на Правобережну Україну продовжувався.

У травні того ж року відбулася козацька рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відступати з усім військом на Запорожжя, а весною виходити з новими силами на волость і “воювати поляків”[24]. У червні 1660 р. Гоголь приймав у Могилеві скинутого з волоського господарства Костянтина Щербана, про що повідомляв російського воєводу Г. Козловського[25]. Восени того ж року подільський полковник знову відмовляється від протекції царя й визнає зверхність польського короля. Гоголь не лише підписав Слободищенський трактат з Річчю Посполитою, але й входив до складу козацької делегації, що проводила переговори з представниками польського короля[26].

Наступного, 1661 р., згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії щодо виконання однойменного договору, на вальному сеймі полковникові Є. Гоголю та ще тридцять одному представнику козацької верхівки були надані права шляхти[27]. Однак нобілітований шляхтич не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець С. Бенєвський наказав подільському полковнику спорядити частину козаків проти турків, той виступив з гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду “тяглих”[28]. Протягом 1661 — 1662 рр. Гоголь неодноразово скаржився гетьману Ю. Хмельницькому на польські війська, “які черкаські міста розоряють”[29].

У січні 1663 р. полковник Гоголь був серед тих, хто обрав на Чигиринській раді гетьманом П. Тетерю. Але невдовзі новообраний гетьман неодноразово скаржився на свого підлеглого в листах до короля: “Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити”[30]. Є. Гоголь заслужив таку оцінку тим, що підтримав прихід військ царського ставленика І. Брюховецького на Правобережжя, а також мав зв’язок з провідниками антигетьманського повстання. Після наступу польських військ влітку 1664 р. він назвав себе підданим московського царя та разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Але С. Потоцький захопив у Львові двох синів подільського (на той час він ще очолював і Брацлавський полк) полковника, і Гоголь у вересні знову був змушений визнати протекцію польського монарха[31]. П. Тетеря одразу ж вирішив перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичні погляди. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник “отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість”[32].

З приходом у 1665 р. до влади П. Дорошенка, Є. Гоголь, який знав його ще з часів Хмельниччини, відразу ж перейшов під булаву нового гетьмана. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків на варшавський сейм. Інструкцію, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, торговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники[33]. У 1667 р. Гоголь на чолі свого полку всіляко підтримував політику гетьмана Дорошенка щодо протидії рішенням Андрусівського перемир’я між Москвою та Варшавою.

1668 рік був одним з визначальних для гетьманування П. Дорошенка та урядування його полкової старшини. Саме цього року Ук-

раїнський гетьманат завдяки великим зусиллям був нарешті об'єднаний в єдиний державний організм. Є. Гоголь у цей час неодноразово виконував доручення гетьмана. Зокрема взимку він займає Канів, а потім приєднується до основних сил Дорошенка, які вели боротьбу з військами І. Брюховецького на Лівобережжі[34].

У березні 1669 р. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воював в околицях Очакова, де в полон було захоплено значну кількість татар. Саме тому Гоголь був відсутній на раді біля р. Роси неподалік від Корсуня (представників козацтва від правобережних полків було 500 осіб, лівобережних — 20, Запорозької Січі — 11), на якій більшість її учасників схвалили намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана[35]. Але той факт, що подільський полковник продовжував виконувати накази П. Дорошенка, свідчить про його згоду на протекторат Османської імперії.

У серпні коронний гетьман Ян Собеський повідомляв до Варшави про те, що "з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади прямує паша, якого супроводжує Дорошенків брат (Григорій — *Т. Ч.*) зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми"[36]. Очевидно, що під "Гоголевими людьми" розумілися козаки Подільського полку. Окрім того, згідно з листом Собеського, паша взяв у заручники синів Є. Гоголя і відправив їх до молдавської столиці Ясси.

Восени гетьман Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирина загони козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали "визволяти" лівобережні міста з-під влади гетьмана "його царської милості" Д. Многогрішного. Після того, як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також три тисячі білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка, "а Гоголь з іншими утік за Дніпро" [37].

У березні 1671 р. польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній домовився з Білгородською та Очаківською ордами про спільний похід[38]. Разом із козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Гоголя вони мали відвоювати в поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара й Меджибожа. З помсти за вбивство перед тим своїх послів козаки також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому. Однак вже у вересні коронний гетьман Я. Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції Є. Гоголя — поляки ввійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника[39] (відповідно до інших даних був поранений його пасинок Баляцко)[40], а сам він з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра — у Молдавію, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалевський та М. Кияшко відправили листа до Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Від коронного гетьмана їм було видано "асекурацію", але полковник з товаришами не скористувався нею, оскільки разом з молдавським господарем пішов до Волоського князівства[41]. Через деякий час Гоголь знову повернувся до України, де був ув'язнений М. Ханенком[42], але невдовзі знову бачимо його в таборі П. Дорошенка.

За Бучацьким договором 1672 р. між Польщею й Османською імперією територія Поділля відходила до Порти. Представники гетьмана Дорошенка (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача й хотіли взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотином її війська на чолі з Я. Собеським перемогли багатотисячну армію Гусейн-паші. Останній чекав на допомогу кількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь[43]. Однак достеменно невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацький договір "розв'язав руки" московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. розпочали наступ на Правобережну Україну. Полковник Гоголь був серед тих дорошенківців, яким доручалося захищати Корсунь. Однак, відчуваючи наближення

військ Самойловича та Ромодановського та зважаючи на їхню перемогу над основними силами Дорошенка, Є. Гоголь з іншою старшиною переходить до лівобережних козаків і на початку березня у Лисянці складає присягу цареві[44]. 17 березня на Генеральній раді в Переяславі він у присутності семи правобережних полковників повторює присягу вірності сюзеренові й відправляє листа до царя з повідомленням про свою покору й проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу[45]. У квітні полковник Гоголь отримав грамоту від Олексія Михайловича "з милостивим словом"[46].

Після цього Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та, власне, Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який "найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву-ріку"[47]. Таким чином, свою вірність монархові (у даному випадку московському) Гоголь вже вкотре засвідчував тільки на папері. У травні 1674 р. він знову приймає зверхність Дорошенка, а отже — і турецького султана[48]. Наприкінці червня Гоголь був вигнаний з Могилева представником лівобережного гетьмана М. Зеленським. Щоб поновити свою владу на території Подільського полку, Є. Гоголь звертається по допомогу до бейлербея Кам'янецького еялету Халіла-паші, а також до сина кримського хана Селамет-Гірея[49]. Для того щоб залучити на свій бік більше військової сили, подільський полковник склав присягу алепському паші Капланові Мустафі у вірності султанові Мегмеду IV. Можливо, що влітку Гоголь за наказом Дорошенка очолює українське посольство до Стамбула[50]. Очевидно, це сприяло тому, що татари все ж таки допомогли полковникові влітку того ж року утвердитися в Могилеві. У серпні подільські козаки на чолі з своїм полковником допомагали туркам здобути Ладижин[51].

Восени 1674 р. Ян Собеський, вже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Я. Тушинський залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який "перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів..."[52]. Коли ж значно численніші війська Речі Посполитої підійшли під мури цього міста, український полковник полонив і видав польському полковнику М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали стації з міського населення. "Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити"[53], — засвідчував щоденниковий запис. 28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство йому подільського й брацлавського полковника Є. Гоголя[54].

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчує універсал Яна III Собеського від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності й привілеї. Зокрема, зазначалося, що полковнику Гоголю "під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Черніївці, Кам'янку, Криницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать..."[55]. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від "усілякої зверхності панів дідичних... усіляких уставів, данин, чиншу, робіт...". Король заради того, щоб козаки й сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаним промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Є. Гоголя Баляцкові, якого теж було звільнено від усіх податків і стацій[56]. 6 грудня згідно ще одного привілея Яна III Собеського, Гоголь отримав у володіння с. Вільховець[57].

Очевидно, що 22 листопада Гоголем була складена присяга на вірність польському монархові. Її чорновий текст віднайшов у польських архівосховищах М. Крикун. Зміст присяги є дуже цікавим з огляду на його антитурецьку спрямованість: "*Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та вирікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки, скільки матиму сил і розуму,*

спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості…"[58]. Король як справжній сюзерен письмово затверджував зобов'язання захищати свого підданого. "…На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем — *Т. Ч.*)…, і ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших"[59] — такими монаршими словами закінчувався листопадовий універсал.

4 квітня 1675 р. датовано королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, де зазначалося: "для кращого… урядування гетьманом наказним уродзоного Гоголя призначаємо…"[60]. У зобов'язання новопризначеного гетьмана-васала перед королем-сюзереном входило "управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним."[61]. Згідно з "стародавніми правами і звичаями", правобережним козакам дозволялося скликати Генеральну раду, "щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось потребував…". Окрім вказаних чотирьох полків, під гетьманське управління надавалися також охотницькі полки С. Артиша, Барабаша та Кваші.

Влітку Гоголь разом з полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна III Собеського ("в малій ціні вірне підданство моє королеві") [62]. У грудні він зустрічався з королем та коронним гетьманом Д. Вишневецьким у Львові, де, очевидно, планувалися спільні військові операції проти турок.

У лютому наступного року наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілітував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Короні. Разом з наказним гетьманом до "клейноду шляхетства польського" було приведено козацьких полковників С. Корсука (Корсунця — ?), М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського — ?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Кал куля, обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського[63]. Однак проблема функціонування Українського гетьманату на Правобережжі практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що "поляки недобре з нами товаришують…, а як бачу лядську неправду проти нас і там раджу, що потрібно нам пану гетьману задніпровському поклонитися"[64]. Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, що Ян III Собеський все ж таки якимось чином зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Від того часу Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від "наклепів і знаджувань" Гоголя.

Згідно з положеннями Журавненського договору 1676 р., до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана[65]. Тому наказний гетьман разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 осіб) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі[66]. Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалює постанову "Консервація війська Запорозького", де зазначалося: "нагороджуючи вірних козаків Запорожських до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить…"[67]. Також з коронного скарбу козакам Є. Гоголя було видано 60 000 злотих[68]. Димерське староство лежало неподалік від Києва, що сприяло активнішій політиці у справі запрошення на Правобережжя лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на "правий берег" Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати "малоросійський народ від переходу до Гоголя"[69]. Через погрози останнього захопити Київ лівобережний воло-

дар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність цієї проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського[70]. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України "князя сарматського Малої Русі-України" Ю. Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв'язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що "тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися"[71]. Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руського воєводства, який запитував у найвищого урядовця Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним наказним гетьманом[72].

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з "лядським" гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. 8 квітня 1678 р. І справді незабаром Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти "невірних". Наприкінці листа Гоголь дав згоду визнати владу лівобережного гетьмана: "... зараз самого себе твоїй милості віддаю"[73]. Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського [74]. Однак наказний гетьман польського короля так і не перейшов на бік Російської корони — відчуваючи наближення смерті, він наприкінці 1678 р. подався до Спасько-Преображенського Межигірського монастиря, де й помер на початку наступного року.

Соратника Б. Хмельницького, який протягом двадцяти семи років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва[75]. Багато десятиліть по тому тут зберігалося Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Є. Гоголем ченцям незадовго до смерті[1]. Окрім того, певний час тут знаходилися і його гетьманські клейноди. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Спасо-Преображенського Межигірського монастиря портрет козацького провідника "в чорних з червоними травами рамах" знаходився поруч із зображенням Б. Хмельницького[76].

Довгий час тут також зберігався поминальний синодик родини Гоголів, складений, очевидно, вже після смерті гетьмана. До нього було внесено такі імена: Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук'ян, Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, Даміан, Марія, Іван, Павло, Остап, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Остап, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, Василь[77]. Тут подаються всі родичі гетьмана і його дружини до часу та, можливо, після його смерті. Згідно з основними принципами складання таких синодиків, він починав запис з основоположників роду — тут Тимофій і Ганна. А далі поминалися їхні діти, діти їхніх дітей і т. д. Тут згадувалися сам Євстафій Гоголь, його дружина Ірина, сини Прокіп та Ілля, а також донька Настасія.

Ознайомившись з короткою біографією соратника Б. Хмельницького, бачимо, що можна провести багато аналогій між життєдіяльністю історичного Євстафія (Остапа) Гоголя й літературного Тараса Бульби. І той, і другий були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного віку. Сини полковника Є. Гоголя навчалися у ви-

---

[1] На обкладинці львівського Євангелія зроблено напис, що 3 квітня 1661 року полковник подільський Остап Гоголь купив цю книгу разом з дружиною Іриною, синами Прокопом і Іллею та дочкою Настасією і "придав [її] на вічні часи до храму". Вже після смерті Є. Гоголя на Євангелії з'явився ще один напис: **"Літа 1679 місяця Генваря дня 3 погребен е[сть] в монастиры общежителном Межигорском Киевском, в церкві Гня Преображенія, в склепі благочестивій православний раб Божий Еустафій Гоголь, Гетман войска его Корол. М. Запорож"**. (*Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 825*). Сьогодні це дорогоцінне українське Євангеліє зберігається в Краснодарській крайовій науковій бібліотеці Російської Федерації.

щому навчальному закладі Львова. Так само й літературні Остап з Андрієм отримували освіту, хоча й у Києві. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса гине від рук поляків, а молодший переходить на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: один з них (теж старший) гине у 1671 р. від рук жовнірів під час оборони Могилева, а інший невдовзі, в 1674 р., переходить на бік поляків, які перед тим вбили його брата. Саме втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер, старий подільський полковник Євстафій ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет з втечею від "ляхів" гоголівського Тараса Бульби, хоча вже й доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через іншу річку — Дніпро?! Таким чином, можливо, що прототипом відомого літературного героя всесвітньовідомої повісті "Тарас Бульба" був ніхто інший, як заслужений козацький старшина, гетьман Правобережжя останньої чверті XVII ст. Євстафій (Остап) Гоголь.

Відносно того, чи був письменник Микола Васильович Гоголь нащадком правобережного гетьмана, можемо навести такий факт. У грудні 1674 р. король Ян III Собеський надав Є. Гоголю привілей на володіння селом Вільховець (воно існує й донині в Новоушицькому районі Хмельницької області). Ця королівська грамота цікава тим, що її копія була використана у 1784 р. дідом видатного письменника, писарем військової канцелярії Опанасом Дем'яновичем Гоголем-Яновським, для підтвердження свого шляхетського (дворянського) походження. Очевидно, саме дід Опанас розповів своєму синові Василю, батькові майбутнього письменника, про їхнього знаменитого пращура. А той вже переповів це маленькому Миколі, який таким чином з раннього дитинства знав про своє славетне козацьке коріння, а, навчаючись у Ніжинському ліцеї, почав збирати додаткові дані про довголітнього полковника війська Запорозького та наказного гетьмана. А вже під час перебування у Петербурзі Микола Гоголь підбирає різноманітні матеріали, пов'язані з українською минувшиною для того, щоб написати "в шести малих або чотирьох великих томах" історію своєї батьківщини[78]. І хоча цей рукопис не дійшов до наших днів, знаємо, що талановитий письменник написав ряд історичних розвідок[79].

Підводячи підсумки, можемо сказати, що з кінцем гетьманування Гоголя закінчився певний період у відносинах між Українським гетьманатом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату. 1660-ті — кінець 1670 років можна охарактеризувати не інакше, як періодом процвітання своєрідного "козацького колабораціонізму", або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української революції. Ще воюючи з Б. Хмельницьким, польська влада зрозуміла, що найліпшою політикою щодо України повинні стати проведення військових походів і таємної дипломатії, підкуп старшини та інших заходів, які були направлені на розкол серед козацької верхівки. Варшава також різними засобами впливала на вибір гетьманів, які б потім виконували її волю. Тим самим королі Польсько-Литовської держави намагалися повернути Український гетьманат під свою сюзеренну владу. З огляду на непоступливість в українсько-польських відносинах та полівасалітетну зовнішню політику П. Дорошенка варшавські урядові кола у 1669 р. ініціюють появу в Україні гетьманського уряду М. Ханенка, а після його переходу на бік московського царя і гетьманування Є. Гоголя.

Оцінюючи тогочасну політику Речі Посполитої, сучасні польські історики зробили висновок, що ранньомодерна Польща, так само, як і тогочасна Росія, "не була тією державою, в межах якої козаччина мала б якийсь розвиток, обидві держави утискали маси українські і хотіли маніпулювати маріонетковими гетьманами"[80]. Саме тому широко пропонована в той час ідея "трьохнародової" Речі Посполитої так і залишилася лише теоретичним надбанням частини українських та польських інтелектуалів другої половини XVII ст.[81].

Отже, по-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву факт, що він за допомогою прийняття різноманітних іноземних протекцій робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькому устроєві на Правобережжі. Очевидно, що розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням спричинило до переходу далекого пращура всесвітньовідомого письменника під владу гетьмана лівобережної частини Українського гетьманату.

1 Про історію роду Гоголів див.: *Николай М. (Куліш П.)* Записки о жизни Н. В. Гоголя. — Санкт-Петербург,1856; *Сенютович-Бережний В.* Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині. — Нью-Йорк, Вінніпег, Буенос-Айрес,1953. — Ч.1. — С. 50–51; *Оглоблин О.* Проблеми предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк, Мюнхен,1967. — № 3/4. — С. 85–87; *Stilman l.* Nikolaj Gogol and Ostap Hogol // Orbis scriptus Dimitrij Tschizewskij zum 70 Geburstag. — Munchen,1966. — S.813–814; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII. (Волинь і Центральна Україна). — К.,1993. — С. 112, 147; Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. — К., 2009.

2 *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів. — Львів, Люблін, 1996. — С. 116–144; *Він же.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 398–443; *Він же.* Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2–3. — С. 37–58; *Він же.* Гоголь Остап // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К., Запоріжжя, 2002. — С. 106–108.

3 *Чухліб Т.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 142–160; *Його ж.* Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 1. — С. 93–104; *Його ж.* Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. — К.,1998. — С.64–80; Його ж. Євстафій Гоголь // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С.129–139.

4 *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 399.

5 *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 209.

6 Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К.,1898. — Т. I. — Ч. III. — С. 25.

7 *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 21.

8 Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 109.

9 *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 83

10 *Степанков В.С.* Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — С. 77 — 78.

11 Бібліотека музею Чарторийських в Кракові. — Од. зб.144, арк. 439; Акты Юго-Западной России. — Т. III. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 415.

12 *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 151.

13 *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 405.

14 *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 152.

15 *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 357.

16 *Софонович Ф.* Хроніка з літописців давніх. — К., 1992. — С. 232.

17 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 739.

18 Там же. — Т. XV. — С. 282; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 36.

19 Там же. — Т. XV. — С. 282–288.

20 Там же. — С. 405–406.

21 *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории. — Т. 1. — М., 1859. — С. 106.

22 Російський державний архів давніх актів. — Ф. 124, оп. 1, 1659, № 19, арк. 1–51; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С.410.

23 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 138.

24 Там же. — С. 320.

25 Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в 3-х т. — Т. 2. — М., 1968. — С. 440; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 411.

26 Wojna polsko-moskowska pod Cudnowem / Tlum. A. Hnilko. — Warszawa,1922. — S. 22.

27 Volumina legum. — T. IV. — Petersburg,1859. — S. 359–360.

28 Polski Słownik Biograficzny. — T. IX. — Wrocław, 1961. — S. 580.

29 Акты Московского государства. — Т. III. — Санкт-Петербург, 1901. — С. 318–319.

30 Памятники, изданные временною комиссиею. — Т. VI. — Отд. 3. — С. 317.
31 Там же. — С. 461.
32 Там же. — С. 459.
33 БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 615–633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Т. 4. — Прага, 1942. — С. 134.
34 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 30.
35 *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 420.
36 Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 421.
37 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 81.
38 Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. — Vol. II. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 645.
39 Ibid. — Vol. II. — Pars. I. — S. 641. *Grabowski A.* Ojczyste spominki.- T. I — Kraków, 1845. — S. 178;
40 *Grabowski A.* Ojczyste spominki. — T. 1. — S. 178.
41 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк,1985. — С. 396.
42 *Крикун М.* Подільський козацький полк... — С. 136–137
43 Acta historica. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1313.
44 *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків,1930. — С.407 — 408
45 Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 408–411.
46 Там же. — С. 421.
47 Там же. — С. 470.
48 Там же. — С.468
49 *Крикун М.* З історії української козацької старшини… — С.429.
50 Там же. — С.431
51 *Wolinski J.* Materialy do dziejow wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW. — T. XII. — Cz.2. — Warszawa,1968. — S.297.
52 Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego. — Wrocław, 1954. — S. 58
53 Ibid.
54 БМЧ Краків. — Од. зб. 431, арк. 3.
55 Бібліотека Народова у Варшаві, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
56 Там же. — Арк. 49.
57 *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — № 3–4. — С. 86–87.
58 Цит. за: *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 434.
59 БН Варшава, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
60 Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. “Архів Замойських”, № 3053, арк. 104.
61 Там же; *Крикун М.* З історії української козацької старшини... — С. 439.
62 АГАД. — Ф. “Архів публічний Потоцьких”, № 47, т. III, арк. 16.
63 Volumina legum... — T. V. — Petersburg,1860. — S. 202.
64 Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 533.
65 *Чухліб Т. В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 83.
66 АГАД. — Ф. “Архів публічний Потоцьких”, №. 48, арк. 1–2.
67 Volumina legum. — T. V. — S. 224.
68 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 17.
69 Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 90.
70 Там же. — С. 142.
71 Чарт. — Од. зб. 175, арк. 363.
72 Там же. — Арк. 511.
73 Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 436, 580–581.
74 РДАДА. — Ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк. 23–24
75 Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 825.
76 *Максимович М.* Собрание сочинений. — Т. 2. — К., 1878. — С. 276.
77 *Кривошея В.* Українська козацька старшина. Синодики як джерело докозацько-старшинської генеалогії. — Част. 2. — К., 1998. — С. 42; *Він же.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 222.
78 *Дзира Я.* Микола Гоголь. “Роздуми Мазепи” // Укр. істор. журн. — 2002. — № 2. — С. 77.

79 *Гоголь М. В.* Погляд на утворення Малоросії // Твори в трьох томах. — Т. ІІІ. — К., 1952. — С. 377–386; *Він же*. Размышления Мазепы // Полное собрание сочинений. — Т. IX. — Москва,1952. — С. 83–84.

80 *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–1663... — С. 67.

81 Докл. див.: *Чухліб Т.* Гадяч 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських відносинах. — К., 2008.

Taras Chuhlib

Cossack predecessor of Mykola Gogol: Yevstafiy Gogol — the hetman named by the Polish-Lithuanian Commonwealth

The article presents a portrait of the Cossack predecessor of the famous writer M. Gogol — polkovnyk [colonel] and the appointed hetman Yevstafij Gogol.

Key words: *Yevstafij Gogol, Cossackship, National Liberation War of Ukrainian people in the XVIII century.*

УДК 016:8

Олег Бажан (м. Київ)

ПРИСТРАСТІ ПО МИКОЛІ ГОГОЛЮ "ПО-РАДЯНСЬКИ"

У повідомленні розглядаються стереотипи українсько-радянського гоголезнавства.
Ключові слова: *українсько-радянське гоголезнавство.*

В информации рассматриваются стереотипы украинско-советского гоголеведения.
Ключевые слова: *украинско-советское гоголеведение.*

Постать Миколи Гоголя упродовж XIX–XX століть завжди перебувала у зоні особливої уваги літературних критиків, письменників, істориків, філософів. До гоголезнавства як міждисциплінарної сфери знань про творчість, життєвий шлях видатного письменника посилений інтерес спостерігався і в часи функціонування командно-адміністративної системи в СРСР. Нові соціокультурні реалії та світоглядні цінності в умовах радянського тоталітаризму позначились і на культурно-інтелектуальній традиції вивчення літературного доробку, біографії, оточення великого майстра слова. "Радянське гоголезнавство" стало нав'язувати широкому читацькому загалу ідеологічні стереотипи та штампи на кшталт: "Гоголь — викривач кріпосницького ладу", "творчість Гоголя була зброєю в руках революційно-демократичних письменників" тощо. Крім того, партійні ідеологи у сфері літератури прагнули будь-що "відвоювати М. Гоголя в українців". Занепокоєність політичних цензорів у гоголезнавчих українських студіях викликав "надмірний акцент" на "українськості" письменника, зосередженість на питаннях походження, родоводу родини М. Гоголя. В українсько-радянській літературі всіляко заохочувалась полеміка з українським гоголезнавством епохи Модерну (П. Куліш, С. Єфремов, М. Грушевський та ін.), яке обстоювало важливу роль письменника у пробудженні національної свідомості українського народу. Доказом того, що українськість М. Гоголя в радянські часи зазнала табу, свідчить наведений нижче документ, виявлений в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. У напрацюваннях українсько-радянських гоголезнавців О. Білецького, В. Бобкової, Є. Кирилюка, що мали побачити світ в 1952 році з нагоди 100-ліття від дня смерті М. Гоголя, пильне око цензури побачило прояви "українського буржуазного націоналізму".

№ 1
Лист начальника Головного управління у справах літератури і видавництв при Раді міністрів УРСР К. Полонника секретарю ЦК КПУ І. Назаренку про заборону друку збірника статей "Гоголь і Україна"

31 січня 1953 р.

СЕКРЕТНО
экз. № 1

СЕКРЕТАРЮ ЦК КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ
товарищу НАЗАРЕНКО И. Д.[1]

В 1952 году Главлит[2] УССР выдал Гослитиздату разрешение на издание сборника статей о Гоголе под общим названием "Гоголь і Україна". Ознакомившись со сборником, я пришел к заключению, что разрешение должно быть отменено, т. к. помещенные в сборнике материалы не свободны от ошибок буржуазно-националистического характера.

Авторы ряда статей (А. Белецкий[3], В. Бобкова, Е. Кирилюк и др.) настолько выпячивают украинское происхождение Н. В. Гоголя, что у читателя сборника складывается впечатление, будто-бы любовь Гоголя к Украине, сыгравшая значительную роль в его творчестве, является следствием только лишь его национального происхождения, что Гоголь потому и стал гениальным русским писателем, что родился и воспитался на Украине. Между тем советским литературоведением давно доказано, что интерес Гоголя к украинской тематике — не единичное и не обособленное явление усилившегося в передовых кругах русского общества первой половины 19 столетия тяготения к изучению фольклора, быта и культуры украинского народа. Вольно иль невольно, авторы помещенных в сборнике ста-

тей отрывают Гоголя от общерусской почвы, от русской культуры.

А. Белецкий в своей статье “Гоголь і українська культура” говорит:

“Автор “Ревізора” і “Мертвих душ” виростав в оточенні українського народного побуту, народної творчості, традиції давньої й сучасної йому української культури” (стр. 3).

“...Відгуки стародавньої української літератури, перші спроби нової української літератури подали йому істотну допомогу при створенні його перших книг...

З цими книжками Гоголь ввійшов у російську літературу” (стр. 5).

Вспоминая в связи с Гоголем одного из теоретиков русского романтизма Ореста Сомова[4], А. Белецкий считает необходимым подчеркнуть, что и Сомов выходец с Украины, как будто это обстоятельство имеет решающее значение.

Говоря о влиянии Гоголя на развитие украинской литературы, А. Белецкий находит не только общее в разработке украинских сюжетов Н. В. Гоголем и Квиткой, но считает необходимым подчеркнуть, что у Г. Квитки “образи народної фантастики, подані в комічній трактовці, чергуються з образами реального побуту, змальованими іноді з більшою старанністю щодо передачі етнографічних деталей, ніж у Гоголя” (стр. 11).

Снова вытаскивается на свет божий “проблема”: кому Гоголь больше обязан своим гением — Украине или России, кем он считал себя — украинцем или русским. Между тем сам Гоголь не считал этот вопрос заслуживающим внимания. В одном из своих писем в 1844 году Гоголь писал:

“Я сам не знаю, какая у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю лишь то, что никак бы не дал предпочтения ни малороссиянину перед русским, и русскому перед малороссиянином”.

Как видим, ответ великого писателя предельно ясен. Поэтому совершенно непонятно, зачем академику А. Белецкому и другим авторам этого сборника понадобилось заострять внимание на вопросе о национальном происхождении и степени влияния этого происхождения на формирование и развитие гения Н. В. Гоголя.

Автор второй статьи из этого сборника — В. Бобкова (“Гоголь і народна поетична творчість”) также изо всех сил старается убедить читателя, что своей писательской известностью Н. В. Гоголь обязан своему украинскому происхождению:

“М. В. Гоголь народився на Україні; ще в юнацтві він дуже цікавився поетичною творчістю свого народу... Батько Гоголя... був майстерним оповідачем, мати... зберігала в своїй пам’яті українські народні перекази, повір’я, народні прикмети. Тітка Гоголя — Катерина Іванівна Ходревська виконувала українські пісні.

Ще юнаком Гоголь увібрав у себе українську народну мовну культуру, українські народні казки і перекази, прислів’я, мелодійні пісні та героїчні думи” (стр. 20).

Мимоходом, на стр. 21, В. Бобкова сообщает, что Н. В. Гоголь записывал и русские народные песни, однако эта сторона творческой деятельности великого писателя не привлекла внимания автора цитируемой статьи.

В подтверждение своих высказываний о Гоголе В. Бобкова приводит оценку писателя академиком Л. Булаховским[5]:

“Гоголь, який з дитинства ввібрав у себе мовну українську стихію, залишивсь українцем великою мірою і як російський письменник. Він писав по-російськи, але навички рідної фразеології, типові стилістичні ходи в його синтаксі — ще навіть у “Мертвих душах”, найпізнішому його великому творі, лишилися в їх підґрунті українськими; рідні джерела ніколи не переставали бути живими в його стилістичній манері” (стр. 23).

В связи с такими утверждениями критиков, у читателя возникает вопрос: а как же русский язык, русская литература, вся культура русского народа? Неужели они не питали творчество великого русского писателя Гоголя и не служили источником его вдохновения?

Автор третьей статьи из этого сборника — “Вплив реалізму Гоголя на творчість Квітки-Основ’яненко” — Д. Чалый занялся изысканием того общего (в манере письма, в обрисовке характера героев, построения диалога), что по его мнению роднит произведения Н. В. Гоголя и Г. Квитки, и пытается доказать, что в творчестве обоих писателей много общих черт. Так ли это? Ведь слишком различное литературное наследие обоих писателей.

Если Д. Чалый ищет то общее, что будто бы роднит великого Гоголя и Квитку-Основяненко, то А. Белецкий идет значительно дальше и утверждает, например, что:

“Гоголівські інтонації ми не раз чуємо в художній прозі Юрія Яновського... У гуморі Ос-

тапа Вишні смішні є риси, близькі до гумору Гоголя" (стр. 17).

Названным писателем может быть и лестно услышать из уст А. Белецкого, что они могут быть поставлены в один ряд с бессмертным Гоголем, но советский читатель, знающий творчество Гоголя и названных наших современников, безусловно усомнится в искренности и правдивости подобного утверждения маститого академика.

Автор четвертой статьи из этого сборника — Е. Кирилюк /"Шевченко і Гоголь"/ также настойчиво подчеркивает украинское происхождение Гоголя, пытаясь убедить читателя, что не будь этого происхождения, Гоголь не был бы Гоголем.

Очень нехорошим душком отдает от такой фразы Е. Кирилюка:

"Обидва вони (т. е. Шевченко і Гоголь, — К. П.) палко любили свою рідну матір Україну і бажали їй всілякого добра... поважали російський народ..." (стр. 85).

По Кирилюку выходит, что Украину и украинский народ Гоголь горячо любил, а русский народ — только уважал... Разве допустимо подобное утверждение по отношению к Гоголю — национальной гордости русского народа, светочу русской культуры?

На стр. 98 Е. Кирилюк говорит о Шевченко и Гоголе:

"Обидва пристрасно любили свою батьківщину і свій народ".

Что Кирилюк подразумевает под "своей родиной" и "своим народом" — читателю неясно. Надо полагать, что автор статьи имеет ввиду только Украину и только украинский народ, ибо снова называет Шевченко и Гоголя гениальными сынами украинского народа, обходя молчанием ту истину, что Гоголь потому и велик, что он обогатил литературу всей России и что ему была дорога и мила вся Россия, а не только Украина, т. е. часть Росии.

Подобными ошибками пестрят и остальные статьи сборника (Н. Крутиковой, И. Куриленко, М. Иосипенко).

Крутикова, например, с излишней детализацией рассматривает националистические высказывания о "национальной раздвоенности" в творчестве Гоголя, о фатальности его "отрыва" от украинской почвы, о вкладе украинцев в русскую литературу и пр.

И Куриленко, рассматривая влияние Н. В. Гоголя на украинскую драматургию, популяризует таких давно забытых авторов, как фальсификатор гоголевских тем А. Ващенко-Захарченко, авторов низкопробных "малороссийских" пьес С. Шерепера, Г. и С. Карпенко, К. Тополя, О. Цыс, М. Кочубей, К. Ванченко-Писанецкий, О. Шабельская, В. Суходольський и пр., не оставившие никакого следа в украинской литературе и театре. К чему же их вспоминать, да еще в издании, посвященном Гоголю?

Политической бестактностью и неуважением к имени великого Гоголя следует считать заявление автора статьи "Гоголь і український театр" М. Иосипенко, что "Ревізор" "Приезжий из столицы или суматоха в уездном городе". Непонятно, зачем М. Иосипенко понадобилось бросать тень на доброе и славное имя автора бессмертной комедии "Ревизор".

З а к л ю ч е н и е:

1. Весь сборник статей "Гоголь і Україна" по своему уровню — ниже того, что было напечатано в центральных изданиях в дни юбилейных торжеств. Сборник политически неприемлем и нуждается в коренной переработке.

2. Ранее выданное Главлитом УССР разрешение на издание этого сборника мной аннулировано.

НАЧАЛЬНИК ГЛАВНОГО УПРАВЛЕНИЯ
ПО ДЕЛАМ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИЗДАТЕЛЬСТВ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР
К. ПОЛОННИК

ЦДАГО України, ф. 1, оп.24, спр. 2712. — Арк. 55–58. Оригінал.

1 Назаренко Іван Дмитрович (1908–1985) — партійний та державний діяч. Народився у с. Бірки Полтавської області. Закінчив Харківський електротехнічний інститут, Академію суспільних наук при ЦК ВКП(б). У другій половині 1920-х років на комсомольській роботі у Полтавській області. У роки Другої світової війни головний редактор Політвидаву ЦК КП(б)У, заввідділом, секретар Харківського обкому КПУ по пропаганді. Упродовж липня 1946 р. — травня 1948 р. — секретар ЦК КП(б)У по пропаганді і агітації, відповідальний редактор журналу “Більшовик України”. З січня 1949 р. по 1956 р. — секретар ЦК Компартії України по ідеології. У 1956–1974 рр. — директор Інституту історії партії при ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

2 Головне управління у справах літератури і видавництв при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР) бере свій початок з серпня 1922 року. Основні завдання установи полягали у забезпеченні ефективного політико-ідеологічного контролю за публікаціями у пресі, а також творами художньої літератури.

3 Білецький Олександр Іванович (1884–1961) — український літературознавець. У 1907 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Від 1912 — приват-доцент Харківського університету. В 1939–1941, від 1944 до кінця життя — директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР. Очолював Комітет українських славістів. У 1946 обраний членом-кореспондентом АН СРСР, 1958 –дійсним її членом. Протягом 1957–1961 років — головний редактор журналу “Радянське літературознавство”.

4 Сомов Орест Михайлович (1793–1833) — журналіст, поет та перекладач. Народився у м. Вовчанську Харківської області. Навчався в Харківському університеті. Перший вірш О. Сомова надруковано в 1816 р. в “Украинском вестнике”. В 1818 р. переїздив до Петербурга. Співпрацював з практично усіма періодичними виданнями, які виходили в Російській імперії. Творчість О. Сомова розвивалась під сильним впливом декабристів, хоча членом таємних гуртків дворян-революціонерів не був. Видавав разом з О. Дельвігом альманах “Північні квіти” та “Літературну газету”. Помер у Петербурзі, похований на Смоленському цвинтарі.

5 Булаховський Леонід Арсентійович (1888–1961) — вчений-мовознавець, спеціаліст по проблемах російського та українського мовознавства, а також в області славістики та слов’янської акцентології. Академік АН України (1939), член-кореспондент АН СРСР (1946).

Oleg Bazhan

Passion around Mykola Gogol in Soviet style

The statement deals with the stereotypes of Ukrainian-Soviet studies of Gogol.
***Key words:** Ukrainian-Soviet studies of Gogol.*

IV
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК908 (043,3):94(477.53) “19”

Наталія Бесєдіна (м. Полтава)

МУЗЕЙНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х — У 1980-Х РОКАХ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджуються основні тенденції науково-дослідницької роботи музеїв Полтавщини впродовж другої половини 1950-х — у 1980-х роках. На підставі вивчення широкого кола джерел аналізуються нові форми і методи науково-дослідної та експозиційної роботи музейних закладів області.

Ключові слова: *краєзнавчий музей, музейна експозиція, громадське музейництво.*

В статтье исследуются основные тенденции научно-иследовательськой работы музеев Полтавщины в течение второй половины 1950-х — в 1980-х годах. На основании широкого круга источников анализируются новые формы и методы научно-исследовательськой и экспозиционной работы музейных заведений области.

Ключевые слова: *краеведческий музей, музейная экспозиция, общественные музеи.*

У розвитку регіональних краєзнавчих досліджень особливе місце належить місцевим музейним закладам. Саме вони, ці “народні кафедри дослідження” рідного краю, покликані стати провідними осередками різноманітних наукових розвідок. Актуальність розглядаємої проблеми обумовлюється необхідністю об’єктивно дослідити цінний і багатогранний досвід, набутий музейними закладами Полтавщини за складних умов другої половини 50-х — у 80-х роках XX ст. Адже практика минулого не може беззаперечно відкидатися. Вона, навпаки, в умовах сьогодення, коли прийнята Кабінетом Міністрів України “Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року” та Полтавська обласна програма розвитку краєзнавства відкрили нові перспективи роботи в галузі історичного краєзнавства, потребує свого всебічного відродження та осмислення.

Проблеми розвитку українського музейництва як України в цілому, так і в окремих регіонах постійно перебували в полі зору науковців, які прагнули проаналізувати процес формування мережі державних і громадських музеїв, висвітлити їх роль у дослідженні й популяризації історії рідного краю, дати характеристику їх набутків і прорахунків. Передусім варто відзначити праці І. Премислера, В. Самойленка, В. Врублевської, С. Чайковського, Г. Мезенцевої, С. Куделка, Л. Морозова, З. Величко, М. Бондар, Л. Славіна, Ю. Омельченка, І. Буланого, І. Явтушенка, А. Василенка, М. Ожицької та ін[1]. Однак вказані праці написані здебільшого на загальноукраїнському матеріалі, тому проблема розвитку полтавського музейництва висвітлена в них побіжно. Спробу осмислити діяльність музейних закладів Полтавщини зробили А. Аббасов, В. Омельченко, Г. Білоус, Є. Литвиненко[2]. На жаль, у жодній з вище означених робіт не подана загальна характеристика основних тенденцій, що мали місце в музейництві Полтавщини наприкінці 50-х — у 80-х роках XX ст., не з’ясована роль музеїв регіону у дослідженні та популяризації історії рідного краю.

У пропонованій статті, на основі опрацювання та узагальнення архівних джерел, порівняльного вивчення наукової літератури і матеріалів місцевої періодики, зроблена спроба проаналізувати основні напрями науково-дослідницької роботи музеїв Полтавщини наприкінці 50-х — у 80-х роках XX ст. та розкрити можливості використання їх набутків у розбудові сучасного музейництва.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років музеї Полтавщини відігравали провідну роль у реалізації ряду регіональних наукових програм. Зокрема, в цей період здійснювалося написання біографічного збірника “Видатні люди Полтавщини”[3]. Біля 30 довідок написали до нього працівники літературно-меморіального музею І. П. Котляревського[4]. Полтавський художній музей подав на розгляд редколегії вказаного видання довідки

про життя і творчість таких художників, як І. К. Зайцев та В. О. Волков, написані на високому фаховому рівні.

Чимало зусиль доклали музейники регіону для підготовки короткого довідника "Полтавщина", робота над яким розтягнулася на десять років[5]. Помітним був їх внесок у підготовку довідника "Музеї України", який готувався на замовлення Міністерства культури України Держполітвидавом республіки[6].

У досліджуваний період у полі зору музеїв області опинилася тематика, пов'язана з висвітленням історії окремих районів, населених пунктів і навіть окремих вулиць. Так, працівники Миргородського краєзнавчого музею активно працювали над впорядкуванням "Літопису краю" за період 1625–1959 років[7]. Їх зусиллями була підготовлена монографія "Миргородщина за 40 років Радянської влади". Незважаючи на певну заідеологізованість, вона містила цікаві і маловідомі свідчення з історії району. У Лубенському краєзнавчому музеї науковий працівник Л. Семенюта працювала над темою "Далеке минуле с. Снітина". Після завершення її розробки планувалося видати брошуру з історії згаданого населеного пункту[8]. Лохвицький краєзнавчий музей у своїх наукових планах передбачав написання історичної довідки про Лохвиччину на основі опублікованої літератури, архівних документів, матеріалів, що знаходилися в його фондах[9]. Окремі фрагменти рукопису публікувалися у вигляді статей в наукових збірниках, були покладені в основу доповідей та повідомлень на республіканських та регіональних конференціях[10].

У Полтавському краєзнавчому музеї наприкінці 50-х — на початку 60-х років Ф. Сквірська досліджувала історію окремих вулиць обласного центру Полтавщини. Її оригінальні розвідки з цього приводу широко публікувалися в місцевій періодичній пресі[11]. Відділами ПКМ, спільно зі своїми колегами з інших музеїв розроблялися також такі теми: "Історія села Хомутець Миргородського району" (Г. О. Сидоренко), "Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни" (Є. Я. Мовчан, Н. П. Малюченко), "Історія міста Полтави 1917–1937" та "Історія міста Пирятина" (В. А. Кузьміна), "Історія міста Миргорода" (Р. Ф. Гузій) та багато інших. Віддруковані на ротаторі праці розсилалися на місця, в школи, історичні та краєзнавчі гуртки, районним організаціям та установам[12].

Така увага до регіональної історії створила певні передумови для підготовки в 60-х роках фундаментальної праці "Історія міст і сіл Української РСР", у якій музейні працівники брали найдієвішу участь, виступали авторами нарисів і довідок, рецензували і редагували підготовлені тексти, займалися добором фотоілюстративних матеріалів, забезпечували публікацію видання на високому науковому рівні. У свою чергу, робота над томом "Полтавська область", тісна співпраця з науковими установами, вищими навчальними закладами, архівами позитивно вплинула на рівень досліджень наукового апарату музеїв Полтавщини.

Наприкінці 50-х — у 80-ті роки у регіоні практично не припинялися археологічні дослідження, які здійснювалися або на основі проведення спільних експедицій музеїв з Інститутом археології АН України, або при наявності "Відкритих листів" безпосередньо музейників. Так, наприкінці 50-х років проводилася спільна експедиція Інституту археології АН України і Лохвицького краєзнавчого музею, яка вивчала залишки городищ IX–XII ст., поховання III–IV ст.[13] На початку 60-х років співробітниками Лохвицького музею проведені розкопки урочища "Лазірки" біля с. Богодарівки. В результаті були виявлені бивні мамонта та слов'янське поселення періоду Київської Русі[14]. Слов'янське поселення цього ж періоду виявлено ними в процесі розкопок поблизу гирла стародавньої річки Глинної біля с. Яхники та Шмиглі. На північний схід від с. Яхники був відкритий могильник Черняхівської культури[15].

Науковці Лубенського музею, спираючись на результати археологічних досліджень, у першій половині 60-х років взяли участь у написанні формулярів для докладної археологічної карти України, яка готувалася Інститутом археології АН України[16]. У 70-х роках їх увага була прикута до скіфського поселення в с. Вищий Булатець на південній околиці Лубен[17].

Починаючи з другої половини 60-х років, музеї Полтавщини залучали до археологічних досліджень старшокласників місцевих шкіл. Подібний крок, як засвідчила практика, певною мірою збуджував у школярів інтерес до історії, прищеплював навички суспільно-корисної праці. У 1968 році, у відповідності з Положенням "Про республіканську експедицію школярів 1969–1970 років", Полтавським

краєзнавчим музеєм була розроблена спеціальна програма археологічних розвідок, яка передбачала участь старшокласників[18].

Учні середніх шкіл та студенти Полтавського педагогічного інституту брали також участь у комплексній експедиції "Дніпро — Донбас-1974", проведеній полтавським загоном під керівництвом наукового працівника відділу історії дожовтневого періоду С. П. Юренко[19].

Наприкінці 70-х — у 80-х роках велику допомогу полтавським музеям у проведенні археологічних досліджень надало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Виняткову зацікавленість в їх проведенні виявили полтавські археологи О. Супруненко, І. Гавриленко та інші.

Плануючи свої наукові дослідження, музеї Полтавщини прагнули якомога ширше охопити всі без виключення періоди в історії регіону. Аналізуючи їх звіти, можна помітити наявність цілого ряду тем, присвячених дорадянському періоду історії Полтавщини. Серед найбільш характерних слід назвати такі: "Полтавщина в роки визвольної війни українського народу 1648–1654 років", "Реформа 1861 року на Полтавщині", "Селянський рух на Полтавщині в березні — жовтні 1917 року", "Повстання Севського та Єлецького полків у Полтаві в травні 1906 року"[20] (Полтавський краєзнавчий музей), "Северин Наливайко в народних легендах і переказах"[21], "Лубенщина в період визвольної боротьби українського народу 1648–1654 років"[22] (Лубенський краєзнавчий музей), "Полтавська битва у світовій історії"[23] (Музей історії Полтавської битви).

Позитивно оцінюючи сам факт розробки дорадянської тематики, не можна, водночас, не визнати, що її питома вага в наукових планах музеїв регіону була значно меншою, ніж радянська. Причому ряд тем, що розроблялися науковцями, мали відверто кон'юнктурний характер. Як, наприклад, розцінювати розвідку наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею В. С. Мирного "Хід виконання рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України на Полтавщині"[24].

Чільне місце в тематиці наукових досліджень займало вивчення подвигу наших співвітчизників у роки Великої Вітчизняної війни. Зокрема, Полтавський краєзнавчий музей вже на межі 50–60-х років розпочав роботу по написанню довідок про Героїв Радянського Союзу — полтавчан, або тих, хто удостоєний цього високого звання в період визволення області від фашистських загарбників[25]. В другій половині 60-х — у 70-х роках науковці ПКМ впорядкували картотеку про всіх визволителів області, удостоєних державних нагород[26]. В середині 80-х років у процесі підготовки полтавського тому "Звід пам'яток історії та культури" науковими співробітниками ПКМ Н. Ф. Шаповал та В. А. Андрієць у центральних державних архівах СРСР на основі оперативних зведень, картографічного матеріалу уточнювалися дати визволення того чи іншого населеного пункту регіону, прізвища безіменних воїнів, похованих у братських могилах на території області[27].

Працівники Лохвицького краєзнавчого музею в 1969 році на основі архівних джерел, свідчень місцевих жителів завершили оригінальну наукову працю про склад і діяльність підпільної організації Вірменського легіону "Патріоти Радянської Батьківщини", яка діяла в м. Лохвиці в 1942–1943 роках[28]. У першій половині 80-х років їх же зусиллями досліджувалися теми "Бій в урочищі Шумейкове групи воїнів Південно-Західного фронту в художній і документальній літературі" (Н. Ю. Медведкова); "Народна боротьба проти німецько-фашистських загарбників у період окупації району" (З. І. Джаман)[29].

У зазначений період музеями Полтавщини постійно опрацьовувалася тематика з історії окремих промислових і сільськогосподарських підприємств. Особливу активність виявляли у цьому Полтавський та Лубенський краєзнавчі музеї[30].

Зважаючи на наявність цілого ряду літературно-меморіальних музеїв, велика увага надавалася музейниками вивченню літературного життя краю, творчості тих видатних майстрів слова, чия творча діяльність нерозривно пов'язана з Полтавщиною. Зокрема, вже в першій половині 60-х років Миргородським краєзнавчим музеєм виявлялися і опрацьовувалися матеріали про перебування на Полтавщині національного генія українського народу Т. Г. Шевченка[31].

Справжньою лабораторією з дослідження і висвітлення життя, громадської діяльності і творчості І. П. Котляревського став літературно-меморіальний музей письменника. Характерно, що його наукова робота була не просто підпорядкована експозиційній і масовій діяльності зазначеного культурно-освітнього

закладу, а й служила помітним внеском у створення літопису української літератури другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Так, високо оцінювалися фахівцями результати досліджень А. О. Ротач на тему: "І. П. Котляревський і полтавський театр", яка розроблялася у другій половині 50-х років. За її матеріалами було опубліковано кілька статей в наукових збірниках і періодичній пресі[32]. Одночасно з цим музеєм велася робота по впорядкуванню "Лексики драматичних творів І. П. Котляревського", яка отримала схвальну оцінку інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Рецензуючи цю працю, кандидат філологічних наук М. Черторижська зазначала, що "... підготовлений до друку словопокажчик лексики драматичних творів І. П. Котляревського разом з уже виданим покажчиком слововживань в "Енеїді" зіграє важливу роль у вивченні мови письменника. Потреба у новому словопокажчику творів І. П. Котляревського назріла вже давно, і тому видати його конче необхідно". Проводилася також робота по впорядкуванню узагальненого "Словника мови творів Котляревського", для якого було заабетковано близько 50 тис. слів із творів письменника[33]. Публікація цих та інших фундаментальних праць була здійснена музеєм за сприяння Академії наук України в першій половині 70-х років[34]. У другій половині 70-х років науковці А. Ротач та Н. Костенко доклали чимало зусиль для підготовки наукової документації по капітальному ремонту садиби письменника, при відтворенні якої в 1969 році було допущено відхід від первісного варіанту[35]. Дослідженню та популяризації творчості класика нової української літератури служили також започатковані в 60-ті роки Котляревські читання, в яких брали участь музейні працівники, викладачі вищих навчальних закладів Полтавщини, представники науково-дослідних установ та творчих спілок. Наприклад, VIII Котляревські читання, організовані в 1973 році, були присвячені 175-річчю першого видання "Енеїди" та 70-річчю відкриття пам'ятника І. П. Котляревському у Полтаві[36]. Нерідко літературно-меморіальний музей І. П. Котляревського служив базою для проведення представницьких наукових форумів. Так, 4–5 вересня 1969 року у Полтаві відбулася Республіканська ювілейна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження І. П. Котляревського, скликана Інститутами літератури, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України, Полтавським державним педагогічним інститутом ім. В. Г. Короленка. На її пленарних та секційних засіданнях виступили 46 доповідачів. Серед них: віце-президент АН України, академік І. К. Білодід, член-кореспонденти АН України Є. С. Шабліовський і Є. П. Кирилюк та ін[37].

Чимало важливих сторінок життя і творчості Панаса Мирного вдалося з'ясувати співробітникам його літературно-меморіального музею. Наприклад, їм вдалося встановити, хто насправді виступив першим видавцем переспіву "Дума про військо Ігореве", опублікованого в 1914 році у Катеринославі[38].

Співробітники літературно-меморіального музею В. Г. Короленка на рубежі 50–60-х років розробляли таку основну тематику: "Оповідання В. Г. Короленка "Сон Макара"; "Робота В. Г. Короленка над матеріалом російської історії"; "В. Г. Короленко в Хатках"; "Вогники" В. Г. Короленка"; "Особливі синтаксичні прийоми, що характеризують публіцистичний стиль творів В. Г. Короленка"; "Публіцистика В. Г. Короленка у роки столипінської реакції". Важливою за своїм змістом і значенням була наукова тематика співробітниці музею І. Конрад, яка в рукописному фонді Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна розробляла рукописи В. Г. Короленка періоду російської революції 1905–1907 років[39]. Високу оцінку фахівців отримала праця Л. К. Гейштор "Особливості історизму В. Г. Короленка в повісті "Сліпий музикант", завершена в 1973 році[40]".

Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя в першій половині 70-х років розпочав опрацювання епістолярної спадщини письменника. Для цього його співробітники тривалий час працювали в рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР, де вивчали листування М. В. Гоголя з О. С. Пушкіним[41].

Ряд наукових завдань доводилося вирішувати працівникам Миргородського літературно-меморіального музею Д. Гурамішвілі, оскільки грузинська тематика в середині 70-х років була мало розробленою в українській історіографії, літературознавстві, мистецтвознавстві. В їх розв'язанні вони спиралися на велику практичну допомогу провідних учених Академії наук Грузії та Тбіліського державно-

го університету, професорів Т. Бадурашвілі, О. Баканідзе та ін.[42].

Мануйлівський літературно-меморіальний музей О. М. Горького впродовж тривалого часу збирав і впорядковував спогади селян про перебування тут О. М. Горького наприкінці XIX — на початку XX ст. У своєму відредагованому варіанті вони поповнили науковий архів Інституту літератури ім. О. М. Горького АН СРСР[43].

Певні віхи мистецького життя Полтавщини відтворювалися на основі наукових праць співробітників Полтавського художнього музею (*далі* — ПХМ). У першій половині 60-х років вони зосередили свою увагу на творчості таких непересічних живописців, як І. К. Зайцев та В. О. Волков, які жили і працювали в Полтаві[44]. У 70-х роках ПХМ підготував і опублікував ряд наукових каталогів наявних у музеї колекцій на зразок "Колекція полтавських рушників у музейній збірці", "Твори полтавських графіків 20-х років у музейній збірці" та ін. Директор художнього музею відомий український музейник і мистецтвознавець К. Скалацький у 1975 році подав на розгляд фахівців свою багаторічну працю "Народна картина Полтавщини"[45]. Актуальні питання мистецького життя регіону обговорювалися також на науково-практичних конференціях. Зокрема, в 1974 році ПХМ виступив організатором наукової конференції "Мистецтво Полтавщини XVIII–XX ст.", присвяченої 800-річчю Полтави. В її роботі взяли участь доктор мистецтвознавства П. Білецький, кандидати мистецтвознавства Б. Піаніда, М. Пекаровський, літературознавці С. Гальченко, А. Ротач та ін.[46] На жаль, незначний науковий апарат Полтавського художнього музею не давав змоги своєчасно охопити необхідне коло проблем. Так, 31 липня 1960 року в газеті "Зоря Полтавщини" була опублікована критична замітка В. Самуйла про залишену напризволяще колекцію (понад 100 картин) спадщини полтавського художника-самоука В. П. Магденка, яка практично не досліджена мистецтвознавцями[47].

Свій помітний внесок у дослідження мистецького життя краю зробив Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя, який в першій половині 80-х років досліджував творчість художниці К. Медведєвої, картини якої були передані йому на експонування[48].

У планах наукової роботи музеїв кінця 50–у 80-х роках все чільніше місце поступово займає дослідження сторінок історії вітчизняної науки і техніки, діяльності відомих учених та конструкторів. Полтавський краєзнавчий музей постійно звертався до тем, пов'язаних із діяльністю на Полтавщині В. Докучаєва, М. Вавілова, Ю. Кондратюка та багатьох ін.[49]. Нерідко віднайдені матеріали докорінно змінювали усталену точку зору на життя і творчість цілого ряду діячів. Так, пошук, проведений ПКМ спільно з краєзнавчим активом області, дав змогу з'ясувати і повністю переосмислити біографію піонера ракетоплавання Ю. В. Кондратюка, життя якого нерозривно пов'язане з Полтавою. Лохвицький краєзнавчий музей вивчав творчу спадщину свого земляка, доктора медичних наук, професора Я. Кайданова[50].

У деяких випадках плани збиральницької і наукової роботи полтавських музеїв формувалися на основі загальнореспубліканських музейних програм. Так, наприкінці 60-х — на початку 70-х років музейні заклади регіону брали участь у виявленні експонатів для Державного музею народної архітектури і побуту України в с. Пирогове під Києвом. Роботу в цьому напрямі очолювала спеціальна комісія, затверджена виконкомом обласної Ради 31 жовтня 1969 року. Під її керівництвом у регіоні виявлено десятки споруд, які пропонувалося перенести до МНАП України. Лише в Зіньківському районі було виявлено 14 таких об'єктів, Диканському — 11[51].

Аналогічним чином проводилася робота по реалізації спільної постанови колегії Міністерства культури України та президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури від 19 квітня 1971 року "Про збір експонатів для музею "Україна у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років". Уже на першому етапі було обстежено 15 з 25 районів, у яких виявлено і взято на облік близько 300 експонатів, у т. ч. у Миргородському — 72, Лубенському — 44, м. Полтаві — 30[52]. У першій половині 80-х років музейники Полтавщини взяли участь в обстеженні діючих і недіючих культових споруд, яке здійснювалося у масштабах СРСР за дорученням першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Г. А. Алієва. У ході цієї роботи в регіоні було взято на облік близько 500 предметів: ікон, церковного начиння тощо, які мали виняткове історико-культурне значення[53].

Надзвичайно важливо, що результати досліджень державних музеїв знаходили своє ві-

дображення в збірниках наукових праць, які видавалися Полтавським краєзнавчим музеєм, Музеєм історії Полтавської битви, літературно-меморіальними музеями І. П. Котляревського, В. Г. Короленка та ін. з кінця 50-х років. На жаль, у другій половині 60-х років хороша традиція таких публікацій поступово переривається. Не останню роль відіграв у цьому низький рівень оприлюднених робіт. Так, у 1960 році справедливій критиці в республіканському сатиричному журналі "Перець" було піддано "Наукові записки" Музею історії Полтавської битви за 1959 рік. Причиною цього стало введення в обіг недостовірних фактів, мовні огріхи, обмеженість тематики[54].

Необхідним елементом наукової роботи державних музеїв стало формування в них бібліотек і наукових архівів, в яких містилися, в першу чергу, краєзнавчі матеріали. Так, на кінець 80-х років бібліотека Полтавського краєзнавчого музею налічувала біля 20 тис. видань, а його архів — близько 1 тис. одиниць зберігання[55]. Бібліотеки і архіви існували практично при всіх музейних закладах Полтавщини і широко використовувалися дослідниками рідного краю. Наприклад, відомий український письменник Г. Гельфенбейн широко використовував матеріали літературно-меморіального музею Мате Залки для написання своєї книги "Мате Залка на Україні"[56].

Характеризуючи наукову роботу музейних закладів області, не можна не зазначити, що певні її елементи спостерігаються і в діяльності громадських музеїв, які здебільшого спиралися на зусилля і досвід краєзнавців-аматорів. Як правило, науковий пошук останніх в основному орієнтувався на висвітлення історії свого населеного пункту, окремих персоналій. Причому ця робота поєднувалася із створенням і поповненням музейних експозицій. Так, ініціатором написання історії свого села в першій половині 60-х років виступила музейна рада с. Бреусівки Козельщинського району. Для цього її представники працювали в центральних державних архівах України, Державному архіві Полтавської області[57]. Подібне починання в цей же період виникло в с. Кишеньки Кобеляцького району. Ця справа була доручена медпрацівникові Ф. Є. Бовтенку, що вів щоденник з історії села, та його синові, які разом планували опублікувати науково-популярну працю про свою малу батьківщину[58]. Подібні приклади можна вважати типовими. Однак були і виключення. Наприклад, план науково-дослідної роботи Кобеляцького народного музею на другу половину 60-х років за своїм змістом і напрямками наближався до державного музею. В ньому передбачалися такі основні теми: "Флора і фауна Кобеляцького району", "Освіта і культура населення Кобеляцького району", "Побут населення Кобеляцького району", "Знатні люди Кобеляцького району"[59].

Глибоко і всебічно досліджуючи історію рідного краю, музейні заклади Полтавщини виконували водночас винятково важливі функції по популяризації краєзнавчих знань. Така робота здійснювалася ними в рамках численних масових заходів, які займали одне з пріоритетних місць в їх повсякденній діяльності. Йдеться насамперед про організацію відвідування музейних експозицій, проведення екскурсій, виставок, читання лекцій, інших заходів. Аналізуючи статистичні матеріали, можна твердити, що кількість масових заходів, проведених полтавськими музеями, рік у рік динамічно зростала. Наприклад, якщо в 1965 році їх експозиції оглянули 310069 відвідувачів, то в 1970 році — вже 540398. Істотне зростання числа відвідувачів пояснюється також відкриттям реконструйованої садиби І. П. Котляревського, яку в 1970 році відвідали 133623 особи. У 1965 році музейними закладами було прочитано 652 лекції, в 1970 році — 1014. Така ж картина спостерігається із організацією екскурсій. У 1965 році їх було проведено 5381 з охопленням 123637осіб, у 1970 році — 8977 з охопленням 208534 осіб[60]. У наступне п'ятиріччя (1971–1975 році) лише Полтавський краєзнавчий музей відвідало 1097772 особи. Його працівниками було проведено 24453 екскурсії, 2742 лекції, 281 масовий захід, 237 виставок[61]. У 1981 р. полтавські музеї відвідало 1259,8 тис. осіб[62].

Позитивне значення для піднесення масової роботи мала постанова вищого політичного керівництва України від 23 грудня 1980 року. "Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів УРСР, ВЦРПС від 31 жовтня 1980 року "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в Україні", яка важливу роль в розв'язанні поставлених питань відводила музейним закладам республіки[63]. Включення музеїв у туристські маршрути сприяло зростанню як кількості екскурсій, так і числа відвідувачів. У 1985 році полтавськими дер-

жавними музеями було проведено 19617 екскурсій, з їх експозиціями ознайомилися 1101,5 тис. осіб[64].

Увагу як полтавчан, так і гостей області привертали також громадські музеї. У 1970 р. з їх експозиціями змогли ознайомитися 662618 відвідувачів, для яких було проведено 10044 екскурсії[65]. У 1974 році ці показники становили відповідно 760308 і 13394, крім того, на рахунку музею значилося проведення 4372 масових заходів, 9074 прочитаних лекції. На другу половину 80-х років інтерес до експозицій громадських музеїв дещо знизився. Зокрема, до позначки 595439 впала кількість їх відвідувачів, хоча в організації та проведенні екскурсій спостерігається повне зростання (13645)[66].

Наводячи статистичні показники, слід зробити деякі застереження. Жорстке планування, регламентація діяльності державних і громадських музеїв, встановлення нерідко завищених вимог у деяких випадках змушували музейних працівників удаватися до приписок, особливо це стосується проведення безоплатних екскурсій, лекцій, масових заходів, тому наведені цифри не завжди відповідають реальній дійсності.

Отже, упродовж кінця 50-х — у 80-х роках XX століття працівники музейних закладів області проводили велику та багатопланову науково-дослідницьку роботу, котра переважно торкалася тематики, пов'язаної з археологічними дослідженнями краю, висвітленням історії окремих населених пунктів, літературного, мистецького і наукового життя Полтавщини. Позитивний вплив на рівень наукових розвідок музейників регіону мало налагодження тісних творчих зв'язків полтавських музеїв із науковими установами Академії Наук СРСР і України, вищими навчальними закладами. Водночас слід відзначити, що діяльність полтавських музеїв, як і решти музейних закладів республіки, повністю залежали від тих ідеологічних вимог, які висувалися на той час вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УРСР. Це призводило до зниження рівня музейних експозицій, їх орієнтації на поточний момент, певної тенденційності у доборі експонатів і тематиці наукових досліджень.

Як бачимо, крапку у дослідженні історії музейництва регіону ставити рано. Потребують подальшого вивчення досить важливі аспекти діяльності музейних закладів Полтавщини як у 50-х — 80-х роках XX ст., так і в наступний період: нові форми і методи пошукової, науково-дослідницької, експозиційної, фондової і масової роботи музеїв; впровадження досвіду музейників Полтавщини в практику діяльності інших музейних закладів; оновлення експозицій на рівні сучасних вимог історичної науки та пріоритетні напрямки у науково-дослідницькій роботі музеїв області на сучасному етапі.

Джерела та література

1 *Премислер І. М., Самойленко В. І.* Музеї та їх роль у створенні історії міст і сіл // Український історичний журнал. — 1964. — № 2. — С. 94–98; *Врублевська В. Б.* Пам'ять минувшини, світ сьогодення // Соціалістична культура. — 1986. — № 4. — С. 2–5; *Чайковський С.* Скарбниці пам'яті народної // Соціалістична культура. — 1975. — № II. — С. 19–20.; *Куделко С, Морозов Л.* В мире исторических вещей: К проблеме преподавания курса "Музееведение" в университете // Советский музей. — 1987. — № 2. — С. 38–39; *Величко З.* Фонди музеїв: Яка їх фондовіддача // Жовтень. — 1986. — № 3. — С. 68–69.; *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М.* Нариси історії музейної справи. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959.— 191 с.; *Омельченко Ю. Л.* Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // Український історичний журнал. — 1972. — № 1. — С. 102–108.; *Явтушенко І.* Скарбниця духовних надбань // Під прапором ленінізму. — 1979. — № 21. — С. 57–59; *Мезенцева Г. Г.* Музеєзнавство. — К.: Вища школа, 1980. — 120 с.; *Ожицкая М. И., Василенко А. С.* Могучий арсенал воспитания молодежи. — К.: Вища школа, 1984. — 123 с.; *Буланый И. Т., Євтушенко И. Г.* Музеи на общественных началах. — М.: Профиздат, 1985. — 206 с.; *Василечко А., Шифман А.* Пам'ять народу: музеї України та інтернаціональне виховання трудящих. — К.: Вища школа, 1983. — 180 с.; *Маньковська Р.* З історії музейної справи України: принципи експозиційного показу музейних збірок 20-х рр. XX ст. //

Краєзнавство. — 1999. — № 1–4, — С. 128–133.; *Крук О. І.* Українські музеї у 1940-х — 1970-х роках // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — К., 2002. — Вип. 20–21. — С. 46–57.

2 *Аббасов А. М.* Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в ході підготовки видання // Український історичний журнал. — 1976. — № 8. — С. 59–65.; *Омельченко В.* Миргородський науковий художньо-промисловий музей // Український музей. — К.: Б. в., 1927. — Вип. І. — С. 255–256.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 5116, оп. 10, спр. 141. — Арк, 16.

4 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 328. — Арк. 34.

5 Там само. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 471. — Арк. 32.

6 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 138.— Арк. 56.

7 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр.328.— Арк. 167.

8 Там само. — Спр. 149. — Арк. 124.

9 Там само. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 128. — Арк. 128.

10 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 156. — Арк. 53.

11 ДАПО.— Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 211. — Арк. 115.

12 *Лобурець В. Є.* Як ми вивчаємо історію рідного краю. — К.: Знання, 1962. — 28 с. — С. 15.

13 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 149. — Арк. 126.

14 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 141. — Арк. 160.

15 Там само. — Спр. 155. — Арк. 49–50.

16 Там само. — Спр. 140. — Арк. 8.

17 Там само. — Оп. 19, спр. 46. — Арк. 95.

18 Там само. — Оп. 10, спр. 358. — Арк. 30.

19 Там само. — Оп. 19, спр. 46. — Арк. 46.

20 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 124. — Арк. 94.

21 Там само. — Спр. 211. — Арк. 131.

22 Там само. — Спр. 124. — Арк. 4.

23 Там само. — Спр. 149. — Арк. 27.

24 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 19, спр. 46. — Арк. 47.

25 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 151. — Арк. 7.

26 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 19, спр. 46. — Арк. 46.

27 Науковий архів Всеукраїнської спілки краєзнавців — Ф. 1, оп. 1, спр. 64. — Арк. 9–11.

28 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 358. — Арк. 83.

29 Так само. — Оп. 19, спр. 2365. — Арк. 33.

30 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 472. — Арк. 70.

31 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 155. — Арк.20.

32 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 149. — Арк. 104.

33 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 138. — Арк. 194.

34 Там само. — Оп. 19, спр. 177. — Арк. 180.

35 Там само. — Спр. 261. — Арк. 76.

36 Там само. — Оп. 10, спр. 416. — Арк. 174.

37 Там само. — Спр, 373. — Арк. 22.

38 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 149. — Арк. 95.

39 ЦДАВО України. — Ф.5116, оп. 10, спр. 138. — Арк. 153,155.

40 Там само. — Спр. 422. — Арк. 75.

41 Там само. — Оп. 19, спр. 261. — Арк. 68.

42 Там само. — Спр. 271. — Арк. 65.

43 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 211. — Арк. 85.

44 ЦДАВО Украïпи. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 157. — Арк. 31.

45 Там само. — Оп. 19, спр. 265. — Арк. 171.

46 Там само. — Спр. 265. — Арк. 171.

47 *Самуйло В.* Забута колекція // Зоря Полтавщини. Орган Полтавського обкому КПУ та облвиконкому Полтавської області. — 1960. — 31 липня.

48 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 19, спр. 2082. — Арк. 15.

49 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 151. — Арк. 12.

50 Там само. — Спр. 211. — Арк. 137.

51 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Спр. 11–209. — Арк. 1,26–27.

52 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 408. — Арк. 52.

53 Там само. — Ф. 4760, оп. 1, спр. 399. — Арк. 23.

54 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 390. — Арк. 63.

55 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 19, спр. 46. — Арк. 84–85.

56 ДАПО. — Ф. Р-7055, оп. 1, спр. 526. — Арк. 31.

57 Там само. — Ф. Р-4440, оп. 1, спр. 208. — Арк. 46–47.
58 Там само. — Спр. 235. — Арк. 40.
59 ЦДАВО України. Ф. 5116, оп. 10, спр. 285. — Арк. 153.
60 Там само. — Спр. 332. — Арк. 8–9, 28, 31, 35–36.
61 Там само. — Оп. 19, спр. 258. — Арк. 88.
62 Там само. — Спр. 1837. — Арк. 76.
63 Російський державний архів новітньої історії — Ф. 17, оп. 149, спр. 2717. —Арк. 3,91.
64 Поточний архів Науково-методичного кабінету музеєзнавства Міністерства культури України. — Фонд статистичної звітності. — Арк. 64.
65 ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 382. — Арк. 38.
66 Поточний архів Науково-методичного кабінету музеєзнавства Міністерства культури України. — Фонд статистичної звітності. — Арк. 66.

Natalia Besedina

Museum institutions in Poltava in the second part of 1950th — 1980th: the main directions of research work

This article represents the main tendencies in the research work in the museums of Poltava during the second part of 1950th — 1980th years. On the strength of study the wide sections of sources the new forms and methods of quest, research and expositional work of museum institutions of this region are analyzed here.

Key words: *museum of regional studies, museum exposition, social museums.*

УДК 069(091) (477) “195/198”

Олександр Крук (м. Чернігів)

СТВОРЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ТА ЕКСПОЗИЦІЙ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА 1960-Х — 1980-Х РОКІВ

У статті досліджується процес створення, функціонування в Україні етнографічних комплексів та експозицій протягом 1960-х — 1980-х років.

Ключові слова: *етнографічний комплекс, етнографічна експозиція, культура, національна свідомість, національна самобутність, краєзнавчий актив, музей, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.*

В статье исследуется процесс создания, функционирования в Украине этнографических комплексов и экспозиций в течение 1960-х — 1980-х годов.

Ключевые слова: *этнографический комплекс, этнографическая экспозиция, культура, национальное сознание, национальная самобытность, краеведческий актив, музей, Украинское общество охраны памятников истории и культуры.*

В складних і суперечливих умовах сучасного розвитку української державності особливого значення набуває досягнення злагоди і консолідації суспільства, об'єднання його на засадах патріотизму, духовності, загальнонаціональних цінностей.

Важливим чинником формування національної свідомості, історичної пам'яті, почуття національної гордості нашого народу було і залишається українське музейництво.

Більш повному і ефективному використанню величезного потенціалу вітчизняного музейництва сприяє збереження і детальне вивчення кращих здобутків попереднього періоду, зокрема 1960-х — 1980-х років, коли в країні формувалась широка мережа музейних закладів, зокрема, активно створювались етнографічні комплекси та експозиції.

Досвід організації і функціонування музеїв просто неба знайшов своє відображення в науковій літературі, зокрема в працях З. Гудченко, А. Данилюка, К. Петренка, В. Войни та ін.[1]

Як професійні архітектори та етнографи зазначені автори в своїх дослідженнях приділили увагу архітектурно-планувальним особливостям музеїв під відкритим небом, характерним рисам українського народного житла, предметам домашнього вжитку, народним промислам тощо. Разом з тим вони практично не торкались тих політичних і ідеологічних факторів, які супроводжували створення етнографічних музеїв, позиції вищого політичного та державного керівництва УРСР.

Особливий інтерес представляють праці патріарха українського краєзнавства, безпосереднього організатора і учасника створення етнографічних комплексів академіка НАН України П. Т. Тронька[2]. Перебуваючи близько двадцяти років на посадах заступника Голови Ради Міністрів України, голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, він не просто опрацював і узагальнив значні документальні масиви, а й висловив власне компетентне бачення досліджуваних проблем. При цьому заслуговує на увагу аргументована ним теза щодо органічної єдності пам'яткоохоронної і музейної роботи, які являють собою єдину ланку усього культурного процесу.

Велика увага П. Т. Троньком приділяється проблемам збереження і вивчення історико-культурної спадщини як могутнього фактора духовного відродження нації.

В той же час проблема створення і функціонування музеїв під відкритим небом не є предметом спеціального дослідження і глибокошановним автором розглядається в контексті розвитку краєзнавчого руху в Україні.

Виходячи з цього, метою даної статті є спроба проаналізувати процес створення в Україні протягом 1960-х — 1980-х років етнографічних комплексів та експозицій, участь у ньому наукових установ, краєзнавців, окре-

мих громадських діячів, аматорів та ентузіастів своєї справи, роль вищого політичного та державного керівництва УРСР.

Характерною рисою музейництва 1960-х — 1980-х років стала організація і функціонування етнографічних комплексів, які збирали, експонували та популяризували унікальні зразки народної архітектури, побуту, унікальні витвори традиційних промислів.

У довоєнний період пам'ятникам народної культури, на жаль, не надавалося належної уваги. Спроби окремих діячів культури звернути увагу на цей вид пам'яток безапеляційно характеризувалися як "милування патріархальщиною, старовиною", "дріб'язковим і нікому непотрібним заняттям".

Звільнення України від фашистських загарбників дало змогу знову повернутися до цього питання. 27 жовтня 1944 р. старший науковий співробітник Львівського етнографічного музею В. М. Паньків подав обґрунтовані пропозиції щодо створення Парку української культури у Львові на ім'я заступника Голови Раднаркому УРСР М. П. Бажана. "Там було б, — писав він, — народне будівництво, як перенесені оригінальні землянки, курні хати, загороди, господарські будинки, млини, вітряки, поможливості, дерев'яна церква і дзвіниця (гуцульська або бойківська), колиби пастухів і дереворубів; народні промисли: гончарство, кузня, ткацтво, столярство, кошикарство — народне мистецтво: різьбярство, вишивкарство, килимоткацтво, слюсарство, шкірництво. Всі ці цехи працювали б під проводом досвідчених народних майстрів, митців.

У парку української культури була б представлена народна музика (бандура, цимбали, сопілка, трембіта, дуда, літа та інші), танці, співи, були б покази народного мистецтва"[3].

На жаль, ні у фонді Ради Міністрів, ні в особистому фонді М. П. Бажана ми не знайшли документів, які б свідчили про реакцію уряду України на лист В. М. Паньківа. Тому, як нам здається, в умовах воєнного часу на нього просто не звернули увагу.

У 1956 р. питання про створення ряду музеїв народної архітектури під відкритим небом підняли М. П. Цапенко та Г. Н. Логвин. Вони пропонували перший з них організувати в Києві. Його експозиція мала представити зразки будівель різного призначення, характерні для основних напрямів народної архітектури (Подніпров'я, Слобожанщини, Поділля, Волині, Карпат) і перенесені з відповідних регіонів республіки. Пропонувалось два варіанти розміщення музею — на території Видубицького монастиря або Голосіївського лісового масиву, площею 80–100 га. "Створення такого музею сприяло б збереженню цінних пам'яток українського дерев'яного зодчества", — відзначали вчені.

Ідею М. П. Цапенка та Г. Н. Логвина повністю підтримали президент Академії архітектури В. Г. Заболотний, секція охорони пам'яток Спілки архітекторів, окремі діячі науки і культури[4].

У 1960 році увагу широкої громадськості привернула письменниця і громадська діячка В. Л. Василевська. З сторінок республіканської преси вона писала: "Стрімко і неперестанно міняється в наш час вигляд села. Нове будівництво приходить на зміну старому, промислове виробництво витісняє ручну працю. Стирається і, чим далі, буде стиратися існуюча різниця між містом і селом. Село, в тому розумінні, яке в нас існує, скоро відійде у сферу історії.

Для майбутніх поколінь воно буде легендою, відомою хіба що по літературі та живопису. Нехай подивиться тракторист і комбайнер, як колись-то орали землю дерев'яним плугом, рили мотикою, жали хліб серпом і косою. Нехай жінка, відкриваючи краник газової плити, знає, як виглядала курна хата без димоходу. Нехай людина, що отримує білосніжну муку, побачить кам'яні жорна, на яких колись-то мололи зерно…"[5]

Звернення В. Л. Василевської викликало широкий відгук серед усіх занепокоєних долею національної культурної спадщини. На адресу газети "Правда України" надходило десятки листів, в яких читачі не лише підтримували ідею створення етнографічних музеїв, а й висловили готовність взяти участь у зборі різноманітних експонатів.

Одним з перших зрушив кригу відомий український музейник М. І. Сікорський. "У 1963 р., — згадував він, — ми звернулись до Петра Тимофійовича (Тронька — примітка авт.), щоб допоміг у виділенні 30 гектарів землі для створення першого в історії України музею під відкритим небом. Він особисто приїхав, щоб вивчити цю проблему… Ідея йому сподобалась.

Забудову музею під відкритим небом розпочали в 1964–1965 рр. Першими були перевезені вітряки…, потім було висаджено 30 тис. дерев і кущів"[6].

Після ретельної пошукової і науково-дослідної роботи вже за перше десятиріччя свого існування етнографічний музей налічував 140 об'єктів. Окрему колекцію становили 14 вітряків, перевезених з Середньої Наддніпрянщини, Полісся, Буковини, Слобожанщини[7].

Починання музейників і краєзнавців Переяслав-Хмельницького знайшло підтримку уряду України, який 20 лютого 1967 року прийняв постанову "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР".

У постанові з тривогою відмічалось: "Чимало старовинних споруд, зокрема творів народного дерев'яного зодчества, які мають значну архітектурно-історичну цінність, ще не взяті під державну охорону. Деякі з цих споруд внаслідок неправильного ставлення до них на місцях, розібрані..."[8] Виходячи з цього, уряд визнав за доцільне утворити музеї під відкритим небом в містах Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові та Ужгороді, причому виконкомам Київської міської, Київської, Львівської та Закарпатської обласних рад депутатів трудящих дозволялось закупати цінні пам'ятки народної архітектури і побуту, що перебували у власності колгоспів або окремих осіб, та передавати їх в зазначені музеї[9].

Необхідно відзначити, що рішення про створення республіканського музею народної архітектури і побуту проходило дуже нелегко. Дехто вважав, що задум непомірно дорогий для державного бюджету. Інші з острахом поглядали на Москву, побоюючись звинувачень у націоналістичних ухилах.

Врешті-решт ідея створення музею знайшла підтримку першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, який був не байдужим до національних традицій. Тому 6 лютого 1969 р. Уряд УРСР ухвалив постанову "Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР", в якій говорилося:

"1. Прийняти пропозиції Міністерства культури УРСР, Академії наук УРСР, Держбуду УРСР, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури про створення Державного музею народної архітектури та побуту... з підпорядкуванням його Міністерству культури УРСР.

4. Академії наук УРСР, Держбуду УРСР, Міністерству культури УРСР та облвиконкомам разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури організувати роботу по виявленню, збереженню і відбору для експонування в музеї народної архітектури та побуту старовинних пам'яток народного будівництва (житлових, громадських, господарських, виробничих та інших споруд), відповідного побутового начиння, творів народного мистецтва, виробів ремесла, знарядь праці та інше, що належать державним організаціям, колгоспам або громадянам.

Облвиконкомам забезпечити збереження виявлених та відібраних експонатів, відправку яких до м. Києва здійснювати за пропозиціями Міністерства культури УРСР"[10].

"Проект Державного музею народної архітектури та побуту в Україні, розроблений на виконання Постанови Уряду Київським науково-дослідним і проектним інститутом містобудування, 18 травня 1970 року було розглянуто та схвалено членами Уряду.

Основна ідея, що була закладена в проекті, — це збереження, відтворення і широка популяризація кращих зразків українського народного зодчества, прикладного мистецтва, промислів, народного побуту основних шести історико-етнографічних регіонів України, а саме:

1. Середня Наддніпрянщина.
2. Полісся.
3. Поділля.
4. Карпати.
5. Слобожанщина.
6. Південь України..."[11].

Як вже говорилося, згідно з прийнятою постановою на перших етапах справу по спорудженню музею очолило Міністерство культури України. Однак відсутність необхідних коштів, відірваність від краєзнавчого активу не дозволила проводити роботу належними темпами.

Серед представників керівництва, широких кіл громадськості все більшої популярності набувала думка про передачу цієї справи Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, яке мало позабюджетні кошти, спиралося на творчий потенціал свого активу як в центрі, так і на місцях.

Досить цікавими для розуміння цього процесу є звернення до Ради Міністрів УРСР заступника голови правління УТОПІК В. Легкодуха та міністра культури УРСР Р. Бабійчука від 08.02.1971 р.

"За рішенням президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, — зазначається у ньому, — на кош-

ти Товариства, крім утримання дирекції, проводяться всі роботи по вивченню, відбору та придбанню експонатів для музею, виготовлення проектно-кошторисної документації на його будівництво та організація будівельно-господарської бази...

Будівництво музею здійснює створене для цього Товариством Республіканське будівельно-реставраційне управління.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і надалі приймає на себе роботи по будівництву музею та їх фінансуванню"[12].

Як зазначається далі, "таке становище, коли музей підпорядковується одному відомству, а фінансування та будівництво здійснюється іншими відомствами, створює значні труднощі для оперативного вирішення цілого ряду фінансово-господарських питань, що в певній мірі гальмує будівництво музею.

З метою покращання порядку фінансування, планування та проведення робіт по створенню Музею, Міністерство культури УРСР, президія правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури вносять пропозицію підпорядкувати вищевказаний музей Республіканському правлінню Товариства"[13].

Виходячи з цього, невдовзі Рада Міністрів УРСР своєю постановою передала музей у підпорядкування УТОПІК, на будівництво та утримання якого щороку Товариство витрачало понад 1млн. крб.[14].

Одним з перших кроків УТОПІК по створенню музею стало залучення до співпраці провідних фахівців з різних галузей знань. "Величезну пошукову і будівничу роботу по створенню унікального комплексу провели в той час Володимир Сікорський — чудовий архітектор, один з авторів проекту, перший директор музею; заступник голови УТОПІК Яків Петрусенко.

Самовіддано працювали над створенням музею такі ентузіасти, як Микола Ходаківський, Станіслав Смолінський, Лідія Орел, Світлана Щербань, Сергій Верговський, Романа Кобальчинська, Ніна Зозуля, Надія Заблюк, Раїса Свирида, Петро Вовченко, Людмила Назаренко.

Високої оцінки заслуговує творча праця науковців, архітекторів, реставраторів, краєзнавців — Костянтина Гуслистого, Степана Таранущенка, Павла Жолтовського, Юрія Хохла, Григорія Логвина, Петра Макушенка, Віктора Самойловича, Олеся Силіна, Віктора Шмельова, В'ячеслава Баранька, Валерія Романова, Зої Гудченко, Володимира Горленка, Володимира Ленченка, Людмили Гури, Ганни Скрипник, Адама Жука, Василя Стамова, Віктора Красенка, Миколи Приходька, Петра Юрченка, Якова Прилипка, які стояли біля витоків музею і багато зробили для його становлення"[15].

Всю цю складну й багатогранну роботу великої кількості людей талановито скеровував заступник голови уряду, голова УТОПІК — Петро Тимофійович Тронько.

Завдяки зусиллям активу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, працівників музею народної архітектури та побуту, його першого директора В. О. Сікорського, вже в перші роки існування музею вдалося зібрати унікальні експонати, які репрезентували народну культуру всіх регіонів України.

Саме в той час, коли спорудження музею входило у свою завершальну стадію, над продовженням роботи нависла серйозна загроза. Обраний при підтримці М. Суслова секретарем ЦК КПУ В. Маланчук, поховавши ідею величного козацького меморіалу на Хортиці, рвучко взявся за музей народної архітектури та побуту, створював навколо нього відповідну громадську думку.

Як пригадував П. Т. Тронько, на одній із зустрічей перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький з неприхованою неприязню спитав у нього: "Що ви за мотлох звозите з усієї України в передмістя Києва?"[16] Пройде зовсім небагато часу, і В. В. Щербицький в книзі відвідувачів запише щирі слова з вдячністю всім, хто працював над створенням одного з найкращих скансенів світу.

За ініціативою В. Маланчука для перевірки роботи музею була створена спеціальна комісія. Наслідком роботи комісії стала доповідна записка секретаря ЦК КПУ В. Маланчука, працівників ЦК КПУ О. Іващенка, С. Безклубенка "Про музей народної архітектури та побуту Української РСР" від 11 грудня 1972 р. В ній, зокрема, говорилося: "... перевірка показала, що в роботі по створенню музею є суттєві організаційні та ідейно-політичні прорахунки і недоліки. Порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу. В організації добору та придбання експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід.

Так, у розробленому проекті експозиції музею помітне замилування патріархальною старовиною.

Серед зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському селі"[17].

Керівництву Українського товариства охорони пам'яток історії та культури дорікалось також за прийняття на роботу активних учасників українського національного руху 1960-х — 1970-х років О. Ф. Сергієнка, Б. Ф. Ковгара, заарештованих органами КДБ за "проведення націоналістичної пропаганди"[18].

Очевидно, що вже здійснений великий обсяг робіт не дозволив припинити спорудження музею.

"У 1976 р. будівництво першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України було завершено. 9 червня 1976 р. музей відвідали керівники Уряду України, які дали високу оцінку цій унікальній споруді"[19].

17 липня 1976 р. відбулось відкриття першої черги Державного музею.

З почуттям радості і виконаного обов'язку, за дорученням Уряду і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Петро Тимофійович Тронько перерізав стрічку і запросив до новоствореного унікального комплексу його перших відвідувачів[20].

Незважаючи на численні перешкоди, що чинились під лозунгами боротьби з буржуазним націоналізмом, музей продовжував розбудовуватися.

У 1978–1979 рр. він перейшов на безперервну роботу протягом року. У його експозиції налічувалось понад 200 архітектурних, а в фондах — понад 25 тис. етнографічних експонатів. Штат музею складали 300 чол., в їх числі 100 науковців[21].

На кінець 1980-х років Державний музей народної архітектури та побуту Української РСР на площі 150 га зосередив близько 300 споруд — пам'ятників української народної архітектури XVI–XX ст. Фондова колекція музею налічувала близько 50 тис. експонатів — зразків українського народного одягу, тканин, предметів побуту, дерев'яних виробів[22]. Лише за 1976–1985 рр. з ними ознайомилися близько 1,5 млн. вітчизняних і зарубіжних туристів[23].

У 1972 р. відкрив свою експозицію Львівський музей народної архітектури та побуту, який представляв на площі 60 га 74 пам'ятники народної архітектури, поділених, відповідно, на зони: Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Буковина з Покуттям, Поділля, Волинь, Полісся.

Як зазначає З. С. Гудченко, характерною рисою експозиції Львівського музею є те, що в ньому переважають дерев'яні споруди. Серед них значно менше копій, ніж у Київському чи Переяслав-Хмельницькому музеях, в котрих необхідність показу великої кількості нерозбірних експонатів, поступається принципу їх оригінальності[24].

З 1970 р. функціонує народний музей архітектури та побуту в м. Ужгороді. Велику допомогу по збору його експонатів надала громадськість області, вчителі та учні шкіл, викладачі Ужгородського університету, працівники культури та мистецтва, краєзнавці-аматори. Для відновлення інтер'єрів у новому місці запрошувалися господарі старовинних будинків, вони уточнювали деталі внутрішнього оздоблення хати, залишали свої спогади про минуле виставлених в експозиції споруд[25].

Своїм живописним розташуванням скансен дуже нагадував старовинне закарпатське село. Замкова гора, де розташувався музей, належала до числа тих місць Ужгорода та його окраїн, які були заповідниками первісного закарпатського сільського пейзажу[26].

В музеї проводились роботи з відновлення мікропейзажу на основі вивчення рослинності різних етнографічних регіонів області, створювались картини типової присадибної ділянки минулого[27].

На момент відкриття в музеї на площі 3,5 га було встановлено 12 хат, гражда, водяний млин, ступа-сукновальня, церква, дзвіниця, корчма тощо[28].

На Закарпатті в другій половині 1960-х років увійшло в практику створення етнографічних експозицій в окремих давніх спорудах. Зокрема, такі хати-музеї були створені в селах Антонівка Ужгородського району, Зубівка Мукачівського району, Осій Іршавського району, Тернове, Нерестиця Тячівського району, Горничеве Хустського району та інших[29].

Заслуговують на увагу ініціативи з організації етнографічних експозицій в містах і селах республіки традиційно відомих своїми народними промислами. Характерно, що такі експозиції нерідко створювались відразу після звільнення українських земель від фашистських загарбників. Наприклад, вже 27 лютого 1945 р. Раднарком України підтвердив статус

музею народного мистецтва Гуцульщини в м. Коломиї, визначив заходи по його матеріально-технічному забезпеченню[30].

На початку 1960-х років свої пропозиції по розгортанню музеїв народних промислів вносила Художня рада при Міністерстві культури УРСР по образотворчому та народно-прикладному мистецтву України. До її складу входили художники В. І. Касіян, О. С. Пащенко, С. О. Григор'єв, Г. С. Меліхов, А. Г. Петрицький, О. О. Шовкуненко, Т. Н. Яблонська, скульптори В. З. Бородай, М. К. Вронський, О. О. Ковальов, М. Г. Лисенко та інші[31]. Зокрема, Рада в першій половині 1960-х років надавала допомогу у збереженні традицій Косівського училища декоративно-прикладного мистецтва. Пізніше керівництво училища зверталось до голови правління Спілки художників УРСР, депутата Верховної Ради УРСР В. І. Касіяна з проханням перевести училище з підпорядкування Львівського раднаргоспу до Міністерства культури[32].

Протягом тривалого часу ряд відомих діячів науки і культури ставили перед вищими органами державної влади та державного управління питання про створення музею гончарства в с. Опішні Зіньківського району Полтавської області. Рішення Міністерства культури УРСР від 8 квітня 1986 р. про створення тут відділу Полтавського обласного краєзнавчого музею явно не вирішувало поставлених завдань. У зв'язку з цим 13 січня 1987 р. до міністра культури УРСР Ю. О. Олоненка звернувся перший секретар правління Спілки письменників України Ю. Мушкетик з листом, у якому писав: "Як Вам відомо, в селищі Опішня на Полтавщині створено музей гончарства. Це радісна подія. Та коли нас по-справжньому турбує подальша доля самобутнього осередку народної художньої культури, необхідно зробити наступний крок — створити тут музей-заповідник народної творчості. Вважаємо, що в Опішні, яка є своєрідною столицею української кераміки, повинен функціонувати музей не районного, а республіканського підпорядкування. Такий заклад міг би стати своєрідним науково-дослідним і культурно-освітнім центром, який на основі плідного використання культурної спадщини вів би різнопланову роботу по збереженню й розвитку кращих традицій народного гончарства республіки, а також по естетичному вихованню трудящих[33].

Спілка письменників пропонувала також уряду України, Міністерству культури утворити оригінальні етнографічні музеї окремих народних майстрів. Так, в жовтні 1987 р. Ю. М. Мушкетик доводив необхідність створення в с. Опішні на правах сектора музею гончарства меморіальної садиби-музею відомої майстрині народної кераміки, заслуженого майстра народної творчості України О. Ф. Селюченко[34]. Міністерство культури УРСР зобов'язало Полтавське обласне управління культури "розглянути питання про створення меморіальної садиби-музею, забезпечити охорону та збереження творчої спадщини майстрині"[35].

Таким чином, наявний фактичний матеріал відкриває можливість для таких висновків:

- в досліджуваний період в Україні була розгорнута мережа етнографічних музеїв, які займалися виявленням, дослідженням та популяризацією унікальних пам'яток матеріальної та духовної культури;
- важливу роль в організації та налагодженні роботи етнографічних музеїв відіграв актив Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, який брав найактивнішу участь у проведенні регіональних пошукових експедицій, здійсненні інших важливих дослідницьких програм;
- необхідною передумовою для функціонування етнографічних музеїв і комплексів стало науково-методичне керівництво їх роботою з боку Національної академії наук України, провідних фахівців у зазначеній галузі знань;
- в умовах панування тоталітарної системи, розширення процесу русифікації, діяльність музеїв залишалася одним з небагатьох чинників, які сприяли збереженню національної самосвідомості, пробуджували у народу інтерес до власної історії та культури.

Джерела та література

1 *Гудченко З. С.* Архитектурный облик музеев под открытым небом. — К.: Будівельник, 1975. — 99 с.; Гудченко З. С. Музей народної архітектури. — К.: Будівельник, 1981. — 120 с.; Данилюк А. Сканси у селі // Пам'ятки України. — 1986. — № 2. — С. 42–43.; Петренко К. Село на нашій Україні // Соціалістична культура. — 1979. — № 9. — С. 16.; Война В. Музей под открытым небом // Наука и религия. — 1977. — № 6. — С. 29–35.

2 З любов'ю до України. — К.: Рідний край, 1995. — 264 с.; Що ми залишимо нащадкам?: зб. матеріалів і док. про держ., громад. діяльн. та наукову роботу акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька /за ред. акад. НАН України В. А. Смолія. — К., 2008. — 552 с.

3 Центральний державний архів — музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 513. — Оп. 1. — Спр. 869. — Арк. 3.

4 *Кот С. І.* Охорона пам'яток історії і культури в 1945 — на початку 60-х років // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — К.: Інститут історії АН УРСР. — 1989. — Ч. ІІІ. — С. 165.

5 Правда Украины. — 1960. — 11 декабря.

6 *Михайло Сікорський*. Шляхами доброти // Що ми залишимо нащадкам?... — С. 85.

7 *Гудченко З. С.* Музей народної архітектури. — К.: Будівельник, 1981. — С. 74.

8 Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — Київ: Вид-во політичної літератури України. — 1967 р. — № 2. — С. 20.

9 Там само. — С. 24.

10 Збірник постанов... — 1969 р. — № 2. — С. 21–22.

11 *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) // Що ми залишимо нащадкам?... — С. 191.

12 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 9.

13 Там само. — Арк. 10.

14 Там само. — Спр. 187. — Арк. 28.

15 З любов'ю до України... — С. 203.

16 Запис особистої розмови автора з академіком НАН України П. Т. Троньком.

17 З любов'ю до України... — С. 104.

18 Там само.

19 *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) // Що ми залишимо нащадкам?... — С. 193.

20 Там само. — С. 194.

21 ЦДАВО України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 9.

22 Киев. Энциклопедический справочник. — К.: УРЕ, 1986. — С. 420.

23 Там само. — С. 421.

24 *Гудченко З. С.* Музей народної ... — С. 52.

25 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 51. — Арк. 117.

26 Там само. — Арк. 119.

27 Там само. — Арк. 120.

28 *Гудченко З. С.* Вказ. праця. — С. 90.

29 Там само. — С. 106.

30 ЦДАМЛМ України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.

31 Там само. — Спр. 870. — Арк. 41–42.

32 Там само. — Спр. 1213. — Арк. 178–180.

33 Там само. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1307. — Арк.6.

34 Там само. — Спр. 1304. — Арк. 74.

35 Там само. — Спр. 1308. — Арк. 50.

Oleksander Kruk

Founding Ethnographic complex and exposition as one of trends in development of Ukrainian art museums for the period of 1960s — 1980s.

The article deals with the investigation concerning a forming process of ethnographic complex and exposition for the period of 1960s — 1980s.

The author's idea is: at that time museum establishments were actively developed involved in discovering, investigating and popularizing unique relics of material and spiritual culture.

The members of Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments played a vital role in establishing and arranging work of ethnographic museum complex. They took an active part in carring out search expeditions and other important research activities.

Due to joint efforts of Ukrainian National Academy of Sciences and outstanding ethnographers existence and functioning of museums became possible.

In the period of totalitarian system and Russian language domination the development of ethnographic museum resulted in preserving national self-consciousness and reborn peoples interest to their history and culture.

Key words: *ethnographic exposition, ethnographic complex, culture, national consciousness, national originality, local lore activity, museum, Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments.*

УДК 069 (1–4)

Ганна Козій (м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕРШОМУ В УКРАЇНІ МУЗЕЮ ПРОСТО НЕБА — 45

У статті висвітлюється історія створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі-Хмельницькому.

Ключові слова: *музей, народна архітектура, Середня Наддніпрянщина, експозиція.*

В статье освещается история создания Музея народной архитектуры и быта Средней Надднипрянщины в Переяслав-Хмельницком.

Ключевые слова: *музей, народная архитектура, Средняя Надднипрянщина, экспозиция.,*

Початок 60-х років XX ст. в музейній справі України ознаменувався створенням музеїв під відкритим небом — найбільш ефективної форми виявлення, фіксації, популяризації і збереження етнографічних пам'яток, найбільш раціональної і дійової форми показу оригінальних пам'яток народної архітектури, предметів побуту і вжитку, знарядь праці, творів народного мистецтва у взаємозв'язку та в природному оточенні.

В цей час серед музейних працівників, партійних функціонерів, серед творчої інтелігенції поширювалися розмови про музеї під відкритим небом. В засобах масової інформації одним з перших підняв це питання житель Переяслава-Хмельницького краєзнавець Єфрем Федотович Іщенко. Не будучи музейним працівником, меліоратор за освітою, вже пенсійного віку, Є. Ф. Іщенко розробив концептуальні засади музею нового типу. Це мала бути натуральна експозиція житлового-господарських комплексів. До того ж споруди і речі повинні бути достовірні (оригінальні) і відтворюватись у властивому для них оточенні[1].

У січні 1961 р. Є. Ф. Іщенко поділився своїми планами з директором Переяслав-Хмельницького історичного музею М. І. Сікорським та завідуючим відділом етнографії М. І. Жамом[2]. У спогадах І. М. Жама знаходимо: "Ідея сподобалася і захопила М. І. Сікорського, як і посіяла сумніви щодо реального втілення їх в життя, оскільки згідно із задумом проектанта Є. Ф. Іщенка для створення експозиції типового Наддніпрянського села потрібно було виділення земельної ділянки до 500 га, де мала бути відтворена і збережена флора і фауна регіону"[3].

Досвід створення подібних музеїв в СРСР був недостатній. Була відсутня солідна науково-теоретична база відбору, демонтажу, реставрації та збереження пам'яток дерев'яної архітектури. Методика будівництва музеїв просто неба була розроблена слабо. Ідея Іщенка, яку почав втілювати в життя М. І. Сікорський, спочатку не знаходила підтримки. Але Сікорський не здавався. Просив, переконував у необхідності створення музею просто неба. Зустрічався з партійними радянськими керівниками, науковцями, представниками творчої інтелігенції, щоб заручитися підтримкою. А також працював у київських бібліотеках, архівах, спілкувався з провідними науковцями в галузі дерев'яної народної архітектури. До того ж ідея створення музею була підкріплена певними історичними реаліями — створення Канівського водосховища. А це значить, під водами штучного моря мали зникнути безмежні запашні луки з травами вище людського росту, десятки озер, археологічні пам'ятки різних історичних епох.

Переяславські музейники розуміли, що зникнуть безслідно і дуже швидко тисячі пам'яток народної архітектури, десятки тисяч речей побуту і вжитку, високохудожніх творів народного мистецтва, знарядь праці тощо. І це підштовхувало діяти. Створення музею просто неба була ніби спокута провини за недалекоглядність дій ініціаторів і проектантів цього грандіозного і, як виявилося пізніше, непотрібного та, навіть, шкідливого проекту.

Одним з перших, хто сприйняв будівництво музею, був П. Т. Тронько, в той час заступник голови Ради Міністрів УРСР. І зробив, мабуть, найголовніше: допоміг у питанні виділення земельної ділянки. Пізніше писав: "... не так просто було вирішити питання щодо виділення великої ділянки землі на горі за

Трубежем і перевезення туди культових споруд, усяких старожитностей"[4].

Ідея Іщенка впала на благодатний ґрунт. На той час у Переяславі-Хмельницькому працював історичний музей, до структури якого входили відділи: археологічний та етнографічний, що знаходився у комплексі Михайлівської церкви XVII–XVIII століть. Тут було представлено близько двадцяти ремесел і промислів: знаряддя праці, різні пристрої, заготовки, готові вироби. На подвір'ї було встановлено вітряк, комору, велику кількість сільськогосподарських машин і реманенту. В трапезній було відтворено типовий інтер'єр сільської хати XIX століття. Це був результат великої пошукової і науково-дослідницької роботи невеликого колективу науковців історичного музею, в штаті якого було 18 чоловік, з яких 6 наукових співробітників разом з директором. Вони володіли методикою науково-пошукової роботи, орієнтувалися в безмежному морі речей побуту, знарядь праці, творів народного ужиткового мистецтва. Могли визначити, відібрати типові, характерні для певного регіону і періоду речі. Могли відібрати дійсно високохудожні витвори народних умільців. І ось цей маленький колектив почав працювати над втіленням в життя ідеї створення музею просто неба.

Перед колективом постала ціла низка завдань:

- пошук території під будівництво музею та відповідні переговори та узгодження про виділення земельної ділянки;
- науково-дослідницька робота;
- організація науково-пошукової роботи;
- розробка структури та тематичної спрямованості музею;
- розробка генерального проекту експозиції.

І все це потрібно було робити одночасно, швидко, на відповідному науковому рівні і згідно з ідеологічними вимогами того часу. Зрозуміло, що успіх справи задуманого музею залежав від терміну виділення і розміру земельної ділянки під будівництво музею.

Після тривалих пошуків, узгоджень з райвиконкомом відносно території під музей зупинилися на урочищі Гора, на околиці Переяслава-Хмельницького. Вибір не був випадковим. Це високе плато над долинами рік Дніпро і Трубіж. Рельєф відповідав ландшафту Наддніпрянського села. Тут здавна селилися люди. Тут знаходяться залишки курганів епохи бронзи, могильник і поселення черняхівської культури, давньоруське селище і поселення XVII–XVIII століть. Через територію гори проходив сухопутний відрізок Дніпровського шляху із "варяг у греки", який зберігся до сьогодні. Відсутність зелених насаджень давала можливість насадити їх за власним задумом, а підвищенність над рівнем Дніпра і Трубежа (16 м) — ідеальні умови для будівництва та збереження пам'яток дерев'яної архітектури.

У 1963 р. було надіслано клопотання до Київського облвиконкому від імені громадськості міста, дирекції історичного музею, місцевих органів влади з проханням про виділення ділянки земельних угідь для створення етнопарку, присвяченого 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. У парку планувалося висадити саджанці тих порід дерев, які опоетизував Великий кобзар. Гарантувалося, що ніяких затрат при закладенні парку не буде[5].

Рішенням облвиконкому земельна ділянка була виділена. 23 березня 1963 р. на засіданні Переяслав-Хмельницького міськвиконкому обговорювалося питання "Про створення лісопарку та першого на Україні етнографічного музею під відкритим небом в межах міста Переяслав-Хмельницького на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка", а також, враховуючи майбутні перспективи розвитку міста, виконком міської Ради депутатів трудящих прийняв рішення виділити із земель радгоспу "Переяславський" ділянку під лісопарк та етнографічний музей у розмірі 5 га[6].

Після визначення території розпочалася робота по розробленню проекту парку музею. З цією метою була створена вчена Рада, в склад якої увійшли: кандидат архітектури Г. Борисович, краєзнавець Є. Ф. Іщенко, етнограф М. І. Жам, історик М. П. Палагута, кандидат історичних наук Р. О. Юра. Головою вченої Ради був обраний директор історичного музею М. І. Сікорський.

Для розв'язання цього питання вивчалися наукові праці, архівні матеріали по сільській архітектурі Наддніпрянських сіл, зокрема, праці Г. Стельмаха, П. Юрченка, В. Самойловича, архівні матеріали про села Війтівці Переяславської полкової сотні, села Недра Яготинської сотні Переяславського полку XVIII століття.

Активізувалася пошукова робота. Були обстежені майже всі села Переяслав-Хмельницького району. Були організовані експедиції в

села Баришівського, Бережанського, Бориспільського, Яготинського, Іванівського, Городянського районів Київської області, села Шрамківського, Золотоніського районів Черкаської області, на Полтавщину і Чернігівщину. Під час експедицій важливе місце було відведене збору етнографічних матеріалів та виявленню типових народних будівель. Фіксувалися житла, внутрішнє їх планування, господарські та громадські споруди, будівельна техніка, конструктивні особливості, адміністративні дані та час будівництва будівель найбільш типових для лісостепу України, а також вивчалися типові риси ландшафту та доцільне планування поселень, дворів тощо. Вивчалися експозиції подібних музеїв в СРСР та зарубіжних країнах.

Узагальнивши результати археологічних досліджень та матеріали етнографічних експедицій, проаналізувавши досвід будівництва музеїв під відкритим небом в СРСР та за кордоном, взявши до уваги наукові дослідження по народній архітектурі, побуту українців, соціально-економічному розвитку українського села пореформеного періоду було визначено тематичну спрямованість, тип музею, а також структурний план та принципи побудови експозиції.

Тип музею був визначений за територіальною ознакою як регіональний. Передбачалося відтворити найпоширеніші форми поселень і садиб, представити народну дерев'яну архітектуру, еволюцію народного житла, розвиток народних ремесел та промислів, відтворити інтер'єри жител та громадських споруд Середньої Наддніпрянщини.

Проаналізувавши структуру і концептуальні засади вже діючих музеїв під відкритим небом, організатори Переяслав-Хмельницького музею дійшли висновку, що потрібно робити щось нове, щоб музей мав своє обличчя, мав свої особливості. Всі наробки колективу музею, вченої Ради втілилися в таку структуру:

- українське село 2-ї пол. XIX — поч. XX ст. Середньої Наддніпрянщини;
- ремесла і промисли українського пореформеного села;
- колекція вітряків;
- матеріальна і духовна культура найдавнішого часу.

Було знайдено оптимальний варіант проекту майбутнього музею. В основу структурної реалізації було покладено історико-етнографічний напрям, що було притаманно в той час не багатьом музеям просто неба. Використовуючи досвід вже створених музеїв та методичні настанови Всесоюзної наради етнографів (1961 р.), історико-етнографічний напрям дав змогу керуватись загальноприйнятими принципами відбору експонатів та побудови етнографічних експозицій: територіально-етнічний, архітектурно-функціональний та соціально-майновий.

Практичне освоєння виділеної території розпочалося у 1963 році. Силами громадськості міста було розпочато закладку парку на честь 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, було перевезено першу будівлю — громадську споруду сільського сходу кінця XIX ст. — гамазей. У 1965 р. було перевезено перше житло — хату середняка — пам'ятку народного будівництва середини XIX ст. До кінця 60-х років було встановлено понад 30 пам'яток народної архітектури та побуту. Було сформовано, або були в процесі встановлення двори гончара, середняка, чинбаря, заможного селянина-промисловця, були перевезенні поліська хата, шинок, 10 вітряків, церковно-парафіяльна школа кінця XIX — початку XX ст., унікальні пам'ятки дерев'яної архітектури — церква Івана Богослова (поч. XVII ст.) та церква Св. Георгія (сер. XVIII ст.).

Вже з перших кроків стало зрозуміло, що, згідно з генеральним проектом розбудови музею, територія замала. Тому за проханням дирекції музею у 1966 р. рішенням виконкому Переяслав-Хмельницької районної Ради було додатково відведено земельну ділянку площею 2 га, де відразу ж почали створювати археологічний розділ. За погодженням з обласним відділом у справах будівництва та архітектури у липні 1970 р. Переяслав-Хмельницькою райрадою було затверджено виділення земельної ділянки площею 13 га, крім того, під музей було задіяно пустир, територію закритого єврейського кладовища площею до 3-х га та сезонні городи жителів міста[7].

Передбачалося, що на виділеній площі буде встановлено близько 60 споруд, розміщені лісний кордон, подвір'я рибалки, садибу поміщика, двір ткача, шевця, садибу заможного селянина-землевласника, базарну площу, корчму і церкву Св. Параскеви кін. XIX ст. Протягом 1978–1982 рр. колектив працював над реконструкцією унікального об'єкта — фортифікаційної споруди козаків — козацької залоги.

Одночасно з експозицією музею-села проводилася велика робота по створенню розділу матеріальна і духовна культура найдавніших часів. Ініціатор організації етнопарку музею просто неба І. Є. Іщенко передбачав створення експозиції, яка розповідала б про давню історію України, бо "специфіка створеного музею вимагає починати з етногенезу українського народу". При цьому вказував: "але оскільки історія в своїй вічності єдина, а в процесі розвитку безперервна, тому повинні відтворити і пам'ятки з початку проживання людей на території України[8].

Створення експозиції археологічного відділу було започатковане у 1964 р. Розмістився він у найвищій частині музейної території, де було виявлено залишки поселення, а поряд, через шлях, могильник черняхівської культури. Понад шляхом, що вів через гору з Переяслава до Дніпра, кілометрів за 3 до міста, з давніх-давен височів курган-хрест, що був розкопаний влітку 1966 р. В кургані було виявлене скорчене поховання періоду середньої бронзи (2 тис. до н. е.). Зробили дерев'яне перекриття, вийшов маленький пантеон, пристосований для огляду[9].

Наступними об'єктами були реконструкція житла з Переяслава XI ст. та фрагмент пізньопалеолітичної стоянки (15–10 тис. років до н. е.) з с. Добраничівка Яготинського району Київської області, перевезений монолітом. З огляду матеріалів Добраничівської стоянки і починається знайомство з історією житла і домашнього вогнища[10].

В 70-ті роки археологічний розділ поповнили нові цікаві об'єкти: гончарна піч X ст. з Білогородки, гончарна піч та виробничо-господарський комплекс трипільської культури середини IV — початку III тис. до н. е. з с. Жванець Хмельницької області, реконструкція житла XI ст. з с. Соснова Переяслав-Хмельниуцького району, зруби XI ст. з району Подолу Києва, стели та поховальні скрині.

Проводилася велика робота по озелененню і ландшафтному благоустрою території музею, яка на початку будівництва являла собою майже чисте поле. Лише насаджений у 1963–1964 рр. невеличкий гай і природне озерце біля підніжжя Гори оживляли степовий пейзаж. Відсутність рослинності уможливила створити її за власним задумом, підпорядковано до завдань експозиції[11].

Озеленення урочища Гора, вироблення концепції народних традицій озеленення українського села належить ініціатору створення музею Є. Ф. Іщенку. Продовжив його справу агрономом Я. Г. Безнос, який багато зробив у створенні паркових ділянок.

Ще у 1969 р. все частіше до нового, ще не баченого музею, починають приїздити екскурсійні групи. З 1971 р. експозицію музею було відкрито для широкого огляду. На кінець 70-х років були випадки, коли за день до музею приїжджало понад 40 груп екскурсантів.

На кінець 70-х років було започатковано цікаву і виправдану в науково-методичному плані форму поглибленого експозиційного розкриття окремих тем і підтем[12]. Цьому сприяла велика науково-дослідницька і науково-пошукова робота. Були сформовані повноцінні колекції народного одягу, рушників, килимів, скатертей, сільськогосподарських знарядь праці, транспортних засобів, а також виробів майстрів декоративно-ужиткового мистецтва. Значну роль у цьому відіграли дослідження наукових співробітників: "Сільськогосподарські знаряддя праці", "Сухопутний транспорт України" (М. І. Жам), "Народні традиції, звичаї та обряди українців" (Н. В. Грукач), "Особливості народного одягу Середньої Наддніпрянщини", "Семантика рушників" (Л. О. Годліна), "Скрині Середньої Наддніпрянщини" (Л. М. Набок), "Домашнє ткацтво Переяславщини" (Г. І. Козій).

Першою багатоплановою тематичною експозицією був Музей декоративно ужиткового мистецтва Київщини 2-ї пол. XIX ст. У 1978 р. була створена експозиція Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема з нагоди відзначення 120-ї річниці талановитого письменника, уродженця Переяслава[13]. У 1979 р. приступили до створення Музею "Світобачення і мирного освоєння космосу". Концепція музею передбачала показ еволюції світогляду людини та досягнення Радянського Союзу в освоєнні космічного простору.

Таким чином, на початок 80-х років музей-село було побудоване. Головним прагненням у створенні музею було, по-можливості, справжнє відтворення дійсності. І це, можна сказати, вдалося. Перш за все цьому сприяє планування музейного села. Садиби являють собою вільно розташовані "займища", до яких ведуть вулиці, вулички, провулки від центральної вулиці-тракту (двори бідняка, середняка, Гончара, заможного селянина-промисловця). Здебільшого вони сусідили один з одним, утворюючи таким чином вулиці. Тобто, в основу

планування покладена безсистемно-вулична форма поселень, що характерно для сільської забудови Наддніпрянщини. Виділено композиційний центр експозиції — сільський майдан.

При створенні експозиції керувалися критеріями естетики українського села як самобутнього композиційно-художнього образу, створеного на засадах синтезу краси природи і народної творчості в архітектурі дерев'яних споруд, в декоративно-ужитковому та інших видах народного мистецтва. Домінантою експозиції є двір — основна виробнича економічна одиниця індивідуального ведення сільського господарства. Двори відкриті, з безсистемним розміщенням будівель, укомплектовані пам'ятками архітектури Середньої Наддніпрянщини. Комплекси житлових, господарських та допоміжних приміщень окремих садиб помітно відрізняють їх одна від одної залежно від майнового статку господаря. Оригінальність пам'яток надає музею переконливості та достовірності.

Своєрідності експозиції музею-села надають два архітектурні комплекси. Це архітектурний ансамбль козацької церкви XVII–XVIII століть та базарний майдан з крамницями, торговими рядами, гойдалками, колодяземжуравлем тощо.

На першому місці в плані забудови селянської садиби — хата. В оточенні садків, квітників білобокі хати під солом'яними стріхами створюють відчуття реальної дійсності.

Велике значення у створенні переконливості відіграють інтер'єри. Ще в перші роки створення музею, під час створення інтер'єру хати заможного селянина Є. Ф. Іщенко застерігав, щоб експозиціонери не схибили і не відтворили обстановки "солоденького міщанства" "...з лубочними не художнього смаку картинами, всякими кицьками, собачками...". "Це не вірно, такі смаки українському селянству як реалісту не притаманні. У нього є свій реалістичний розсудок, яким він користується в своїй щоденній господарській діяльності, і в літку, і взимку; відповідно до цього він і прикрашає і свою хату речами реалістичної естетики"[14].

Девіз "Щоб було красиво" — для М. І. Сікорського був лейтмотивом у створенні інтер'єрів. Але разом з тим Михайло Іванович вимагав відповідності пам'ятки з наповненням її інтер'єру по таких параметрах: період (датування), регіон, соціальний статус, рід занять.

В розділі "Ремесла та промисли" представлені майстерні, устаткування сільських ремісників, майстрів дрібних промислів Середньої Наддніпрянщини періоду розвитку капіталізму. Це гончарство, чинбарство, ткацтво, ковальство, килимарство; гребінницький та олійний промисли; стельмашня та ободопарня; це — столярі, бондарі, ложкарі, шевці, решітники тощо. У кожній майстерні зібрані, відповідно розміщені знаряддя праці, інструменти, пристрої, заготовки, готова продукція. Таке враження, ніби сюди має повернутися майстер і сісти за роботу.

Вимріяний у далеких 60-х роках музей нового типу Є. Ф. Іщенком, створений розумом, енергією, наполегливістю М. І. Сікорського та колективом переяславських музейників посів почесне місце серед музеїв просто неба України.

Велику практичну і науково-методичну допомогу у створенні музею у різні періоди надавали провідні вчені та архітектори України: В. Борисенко, Г. Борисович, З. Гудченко, К. Гуслистий, А. Жук, Л. Прибєга, М. Приходько, В. Самойлович, М. Сиваченко, О. Силин, Г. Скрипник, музейні працівники з МНАПУ Т. Василенко, С. Верговський, Л. Орел, В. Сікорський, М. Ходаківський, з Національного музею історії України І. Дудник, В. Мамуня, С. Чайковський. Значну різнопланову допомогу надавало УТ ОПІК, зокрема, замісник голови УТ ОПІК Я. Петрусенко. Вагомий внесок у створення музею, особливо у питанні виділення земельної ділянки під будівництво музею, зробив наш земляк, президент Академії архітектури України, лауреат державної премії УРСР В. Г. Заболотній. Упродовж багатьох років існували тісні творчі зв'язки М. І. Сікорського, наукових співробітників музею з невтомним збирачем української старовини І. М. Гончарем.

У 80-ті роки активізувалася науково-освітня і масова робота. Внаслідок багатопланової експедиційної роботи наукові співробітники зібрали багатющий матеріал по народних звичаях та обрядах. З 1985 р. започаткували проведення свята Зеленої неділі, яке проводиться до сьогодні. На території музею проводилося етнографічне свято "Переяславська веселка". Науковці музею спільно з артистами художньої самодіяльності відтворювали традиційне народне весілля. На початку XXI ст. започатковано проведення етнографічних свят: "Різдвяні колядки", "Масляна-Масляна, яка ти ма-

ла...", сучасне свято народних майстрів. На території музею з 2007 р. проводиться дитячий обласний етнографічний фестиваль "Дитинства пісня Великодня".

В цей час також продовжувалася робота над створенням нових тематичних музеїв, зокрема, Музею М. М. Бенардоса, Музею історії розвитку бджільництва, Музею історії релігії та атеїзму, Музею історії народних звичаїв і обрядів та унікальний комплекс Музею хліба.

В наступне десятиліття були створені Музей історії сухопутного транспорту і Музей пошти. Після реекспозиції Музей історії релігії та атеїзму дістав назву Музей Української Православної Церкви. На початку XXI століття були створені Музей пам'яті Поліського району Київської області, комплекс Музею лісового господарства, зроблена нова експозиція Музею українських народних обрядів та реекспозиція Музею Шолом-Алейхема.

У 90-х роках було зініційовано створення тимчасових тематичних експозицій в інтер'єрах хат. Дотримання традицій влаштування свят календарного циклу в давньому українському селі виявлялось через обрядодію, організацію системи харчування, через відповідні зміни в одязі, а також в інтер'єрі житла. Такі тимчасові експозиції створюються і по сьогодні на свята Різдва, Великодня, Зеленої неділі, в поліській хаті на Симона-Стовпника.

Останнім часом наукові працівники музею велику увагу приділяють науково-пошуковій та науково-дослідницькій роботі, вивченню та пропаганді музейних колекцій. Беруть активну участь у наукових конференціях різної тематики. Науковці музею стали ініціаторами і організаторами наукових конференцій: "Єфремівські читання" та "Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура". Проводиться значна лекційна, виставкова та видавнича робота. Приділяється велика увага охороні та збереженню пам'яток народної архітектури, речових експонатів. Споруди, збудовані ще у XIX столітті, простоявши у музеї понад 40 років, нині потребують ремонту та реставрації. Стоїть завдання кваліфікованої та якісної реставрації, щоб не втратити автентичності пам'ятки.

У 2009 році музею виповнюється 45 років. На сьогодні це унікальний музейний комплекс, до складу якого входять музей-село, археологічний розділ, 12 тематичних музеїв, який охоплює надзвичайно великі часові рамки і має багатопланові експозиції. На території 24,2 га експонується понад 300 об'єктів, з них 123 пам'ятки народної архітектури, понад 30 тис. знарядь праці, речей побуту, витворів народного мистецтва, 20 дворів з хатами та господарськими будівлями, 25 різноманітних установок і майстерень.

Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" став справжньої скарбницею народного мистецтва, визначним пам'ятником творчого генію українського народу.

Джерела та література

1 *Іщенко Є. Ф.* До проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького музею просто неба. — Переяслав-Хмельницький, 1969. — С. 13–14.

2 *Козій Г. І.* Найбільше в житті він любив Україну і українське село // Г-та "Вісник Переяславщини", 3.02.2009.

3 *Жам М. І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба // Спогади. — особ. архів Жам О. М.

4 *Тронько П. Т.* Великий син і Герой України // Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005. — С. 256–260.

5 *Жам М. І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба // Спогади. — особ. архів Жам О. М.

6 Архівний відділ Переяслав-Хмельницької міської ради. — оп. 1, спр. 201/178, арк. 158–159.

7 *Жам М. І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба. // Спогади. — особ. архів Жам О. М.

8 *Іщенко Є. Ф.* До проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького музею просто неба. — Переяслав-Хмельницький, 1969. — С. 9.

9 *Махінчук М*. Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005. — С. 164.
10 *Махінчук М*. Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005. — С. 166–169.
11 *Гудченко З. С*. Музеї народної архітектури України. — К., 1981. — С. 75.
12 *Скрипник Г. А*. Етнографічні музеї України. — К., 1989. — С. 222.
13 *Сікорський М. І*. Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" // Культура. Історія. Традиції. — № 2. — 2003. — С. 9.
14 *Іщенко Є. Ф*. До проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького музею просто неба. — Переяслав-Хмельницький, 1969. — С. 18.

Hanna Koziy

To the first in Ukraine museum under open-skies — 45

The article to the create Museum folk architecture Middle Highlands of the Dnipro in Pereyaslav-Khmelnitsky.

Key words: *museum, folk architecture, Middle Highlands of the Dnipro, exposition, conception, structure.*

УДК 069 (1–4)

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

МУЗЕЙ ХЛІБА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА "ПЕРЕЯСЛАВ": ДО 25-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлюється історія створення Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Ключові слова: *музей, історія, експонат, експозиція, хліб, зерно, хліборобство.*

В статье освещается история создания Музея хлеба Национального историко-этнографического заповедника "Переяслав".

Ключевые слова: *музей, история, экспонат, хлеб, зерно, хлебопашество.*

Серед чисельних музеїв Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" в місті Переяславі-Хмельницькому Київської області визначне місце посідає Музей хліба. Його створено у 1984 р. за ініціативою директора тоді ще історико-культурного заповідника М. І. Сікорського. Ідея створення музею виникла у М. І. Сікорського після відвідання Всесоюзної наради директорів музеїв, яка проходила у Москві в 1982 році. На ній, крім багатьох інших питань, йшла мова про необхідність створення у країні різнопрофільних тематичних музеїв[1]. Оскільки основним заняттям українців в усі часи було хліборобство, то, зрозуміло, перше, що спало на думку М. І. Сікорському, — створити в Переяславі перший в Україні профільний Музей хліба, в якому б всебічно і комплексно на широкій матеріальній і науковій базі можна буде показати всю історію розвитку вітчизняного хліборобства та хлібопекарства від найдавніших часів до сьогодення.

Задовго до цього науковці історико-культурного заповідника виношували задум про створення в Переяславі Музею сільськогосподарської техніки. Основою для цього мала стати чимала колекція вже зібраних знарядь праці. Ідейним натхненником і активним збирачем хліборобської техніки був Михайло Іванович Жам (1927–2002). Саме під його керівництвом з 1964 по 1984 рік колектив науковців проводив збір експонатів цієї групи і разом з тим удосконалював свої знання про землеробську матеріальну та духовну культуру українців[2]. Завідуюча філіалом Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Г. І. Козій пригадує, що збір матеріалів на тематику, пов'язану з виробництвом хліба, розпочався ще наприкінці 50-х років XX століття, коли науковці історичного музею відшуковували та проводили збір найбільш давнього сільськогосподарського реманенту та найдавніших зразків техніки, що застосовувалися для обробітку ґрунту. Особливо в пам'яті Г. І. Козій відклалися комплексні експедиції у села Лецьки, Віненці Переяслав-Хмельницького району у серпні і жовтні 1970 року у складі молодих науковців Козій Г. І. (Слюсар), Чередніченко Л. С. (Кузьменко), Нікітіної В. В. під керівництвом Жама М. І. Вирушаючи в експедицію, керівник зразу націлював молодих спеціалістів на збір знарядь праці, зокрема, хліборобського спрямування[3].

Таким чином колектив науковців створив базу для майбутнього Музею хліба і, укомплектовуючи фонди заповідника різними знаряддями хліборобського виробництва, створив передумови для ґрунтовного і досконалого показу процесів вирощення збіжжя, а в подальшому його зберігання і переробки з подальшими процесами хлібопекарського виробництва. Згодом колекція сільськогосподарської техніки зайняла свою вагому нішу в експозиції Музею хліба: з 3,5 тисяч експонатів Музею левову частину становлять зразки сільськогосподарської техніки, що характеризують розвиток технічних вдосконалень впродовж віків, показуючи еволюцію їх розвитку від ручних механізмів до машинної техніки[4].

Одночасно із початком створення Музею хліба в Переяславі-Хмельницькому подібну ідею виношував В. Д. Кармазін в Києві. Він навіть звинувачував через пресу науковців

Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника в тому, що вони в нього вкрали ідею і звернувся до Ради міністрів України з клопотанням, аби там підтримали його ініціативу у створенні київського музею хліба. У відповідь на це звернення весною 1984 року до Переяслава приїхала комісія на чолі з заступником голови Ради міністрів України М. Орлик, щоб оцінити можливості переяславського музею і при потребі передати зібрані експонати до Києва. До приїзду урядової комісії переяславські науковці були готові на належному рівні — їм було що продемонструвати поважним гостям. Вже були готові: основний експозиційний павільйон, структурний та тематико-експозиційний плани музею, проектна експозиція, зібрано чимало експонатів. Осінь і зиму 1983–1984 рр. робоча група, до якої входили Мельник О. М., Слюсар В. І., Герасько М. І., Козій І. Б., Мисюра Ю. Б., працювала у неопалювальному приміщенні, готуючи "пробну" експозицію майбутнього Музею. Побаченим в Переяславі поважна комісія була дуже вражена. Особливо переконливо виглядала чимала збірка натурних тематичних експонатів: сільськогосподарські та хлібопекарські знаряддя різних періодів, ємкості для виготовлення і зберігання хліба, твори мистецтва на хліборобську тематику і т. п. Натомість музей хліба в Києві у своєму розпорядженні мав лише 36 експонатів, з яких більшість — фото і фотокопії[5]. Зрозуміло, що в цьому змаганні безперечними лідерами вийшли музейщики Переяслава, і вони, не гаючи часу, приступили до втілення ідеї свого директора на практиці.

На початку червня 1984 року розпочалося створення експозиції. Учасники пригадують, що працювали з великим натхненням, емоційним піднесенням і вже за 5 місяців експозиція музею була повністю готова. Мабуть, жодна з музейних експозицій заповідника не робилися в такому шаленому темпі і з таким емоційним піднесенням, як ця. До роботи були залучені працівники всіх структурних підрозділів заповідника і, зокрема, Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Якщо в процесі створення експозиції і виникали якісь проблемні питання, то вони негайно вирішувалися самими експозиціонерами у найрізноманітніші способи. Колективна праця заохочувала до роботи, підштовхувала до нових несподіваних ідей та задумок. Спрямовував роботу в потрібному руслі і всіляко підганяв, як згадують учасники тих подій, директор заповідника Михайло Іванович Сікорський. Йому було важко особисто контролювати весь цей складний процес, оскільки в цей час він хворів, переніс складну операцію і тривалий час провів у лікарні. Проте науковці, загорівшись ідеєю свого директора, перейнявши його ентузіазм, працювали не для виконання плану роботи, а за покликом душі і серця. Адже створювали вони не простий музей — а Хліба.

На цей час, як зазначалося вище, вже були перевезені та відреставровані основні будівлі для експозицій нового музею: павільйон, типова хата селянина-хлібороба, три зернові комори, вітряний млин.

У зв'язку з відсутністю коштів на будівництво спеціальної споруди для розміщення експозиції Музею хліба було вирішено використати напівзруйноване приміщення церкви з села Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького району. Наразі будівля використовувалась як складське приміщення для колгоспного посівного зерна. Увійшовши в положення створювачів Музею, голова сільради О. М. Пироговська розпорядилася передати будівлю на баланс заповідника. У травні 1982 року згідно з наказом по заповіднику (№ 33 від 5.07.1982 р.) до села Мала Каратуль була командирована бригада у складі Ф. Ф. Дарди, В. П. Отечка, І. В. Ігнатовича, Г. Г. Храброго, А. Є. Кравченка, О. В. Кизуба, О. О. Вовка, В. П. Тарапона, М. П. Потапенка, яка всього за чотири дні з 5 по 9 липня розібрала і перевезла до Музею будівлю колишньої церкви. Всі елементи будови, а це не багато й не мало 600 кв. м. експозиційної площі, були перевезені виключно силами заповідника — науковими працівниками та реставраторами. Лише при перевезенні окремих громіздких частин використовувалися механічні вантажні засоби, зокрема, підйомні крани.

Майже одночасно із перевезенням основного експозиційного павільйону до Музею хліба потрапляє невеличка, всього 6 кв. м., зернова комора з Київського Подолу. Вона і стала першою офіційною будівлею на території музейного комплексу. Її перевезла до Музею за два дні, 11–12 травня 1982 року (наказ № 21), бригада у складі М. І. Приходька, М. А. Теслі, П. О. Бутніка, І. Д. Перепелиці, І. П. Чирки, І. О. Вірьовки, І. П. Лисенка.

Весною 1983 року до "київської" комори додалося ще дві з Полтавської області.

Інтер'єр хати хлібороба (с. Кунцево Новосанжарського р-ну Полтавської області)

Павільйон Музею хліба

Хата хлібороба (с. Кунцево Новосанжарського р-ну Полтавської області)

Під час експедиції 31 липня — 4 серпня 1979 р. в Лохвицький район Полтавської області по виявленню пам'яток народної архітектури та побуту в с. Вишневому була знайдена унікальна "кругла" зернова комора кінця XIX століття поміщика Скоропадського. Будівля висока, двоповерхова, шестигранна, вхід-тамбур схожий на церковний притвор, покрівля пірамідальної форми, на верху скляна вежа для спостереження за робітниками в полі. Належала комора місцевому міжгосподарському підприємству по виробництву яловичини. Згідно з наказом № 17 від 2.05.1980 р. для вирішення питання передачі комори музею був відряджений Є. М. Харін. Після тривалих перемовин з керівництвом підприємства, весною 1983 року бригада у складі Теслі М. А., Скряги В. М., Приходька М. І., Остроноса Г. М., Храброго Г. Г., Козія І. Б., Тарапона В. П. перевезла комору до Музею. Майже жодна споруда в музейній практиці не була перевезена без пригод. Не виняток і вищезгадана комора. В ході її перевезення з'ясувалося, що в будівлі знаходиться чимала кількість (35 т) протравленого для посіву зерна, яке необхідно музейним працівникам перевести в інші складські приміщення. Під час транспортування зерна багато хлопців потруїлося. Особливо дісталося В. Скрязі, який насипав зерно у мішки. Всі конструктивні деталі комори вмістилися на 3 вантажні автомобілі. По дорозі додому за 1,5 км від с. Чорнухи сталася трагедія: за кілька десятків метрів від музейного транспорту під час навчальних польотів впав військовий літак[6]. Реставрували комору протягом 1983–1984 років. Тривалий час будівля використовується в якості фондосховища. На перспективу тут має розміститися експозиція одного з розділів Музею хліба, присвяченого ручній та кінній хліборобській техніці.

В результаті активної пошукової діяльності музейну колекцію споруд для зберігання збіжжя поповнила комора з села Яхнеки Миргородського району Полтавської області. Знайшли її під час експедицій 1–4 лютого 1983 року на Полтавщину. Згідно з наказом № 5 від 15 січня 1983 р. на Полтавщину виїхала експедиція, учасниками якої стали: М. І. Жам, Г. І. Козій, Л. М. Набок, Н. В. Грукач, М. І. Бойко, Н. О. Захарчук, М. І. Приходько. Комору передала музею сільська рада, оскільки власника цієї будівлі вже не було в живих. 6–7 квітня 1983 р. до с. Яхнеки з метою перевезення вищезгаданої комори була командирована бригада у складі Жама М. І., Гераська М. І., Остроноса Г. М., Бойка М. І., Мельника О. М., Кірпікіна Л. І., Козія І. Б., Коваленка Б. Б., Теслі М. А., Приходька М. І., Герасименка І. В., Козій Г. І., Захарчук Н. О. для перевезення комори (наказ № 44 від 5 квітня 1983 р.). Перевезли і встановили комору самі науковці (допомагав пожежник І. А. Шевченко) всього за один день — 8 квітня 1983 р. Поставили поруч із хатою хлібороба. Вкрив будівлю реставратор Б. Калінович. Згодом у коморі розмістили частину експозиції розділу Музею хліба "Зберігання та переробка зерна". Над експозицією працювали Н. О. Захарчук, Л. С. Чередніченко, Г. М. Остронос. Цікаву знахідку для цієї експозиції виявив Г. М. Остронос. У с. Козлів Переяслав-Хмельницького району він знайшов рідкісні засіки для зберігання зерна, плетені із лози.

Того ж 1983 року до Музею була перевезена хата типової конструкції XIX ст. із села Кунцево Новосанжарського району Полтавської області. В ній мала розміститися експозиція музейного розділу "Життя і побут хліборобської родини". Віднайшли цю унікальну будівлю під час експедиції 27–30 жовтня 1982 року на Полтавщину майже випадково. Учасники експедиції (М. І. Жам, Г. І. Козій, Л. С. Кузьменко (Чередніченко), Н. О. Захарчук, Н. В. Грукач) зайшли до кунцевської сільради відмітити відрядження, де місцева працівниця запропонувала музейникам оглянути свої скарби — давні сорочки і рушники. Всі гуртом попрямували на околицю села, де пусткою стояла на підвищенні старенька хата. Жінки з уважністю розглядали домашнє начиння, аж поки їх не перервав вигук Михайла Івановича Жама: "Вам би тільки рушники та сорочки, погляньте — де ви сидите!" І дійсно, будівля виявилася незвичайною: з великим виступом на причілку і чільній стороні, сволоки випущені назовні на 50–60 см, а кінці сволоків прикрашені різьбленими кронштейнами у вигляді конячих голів. Розпочалися тривалі виснажливі торги. З'ясувалося, що у хати є новий власник, який спершу збирався хату розбирати на дрова, але після того, як нею зацікавилися музейні співробітники, передумав і запросив за будівлю 2 000 крб., ще й зобов'язав науковців після перевезення "скарбу" начисто прибрати територію[7]. Хату перевезли до Музею за 4 дні (9–13 червня). Організували перевезення пам'ятки до Музею М. І. Жам, Г. І. Козій, Н. В. Грукач. Безпосередню

участь у виконанні робіт з демонтажу будівлі виконала бригада у складі реставраторів Г. Г. Храброго, М. П. Потапенка, В. П. Тарапона, В. П. Отечка, О. О. Вовка, О. Кайденка, А. Є. Кравченка, І. А. Шевченка, М. І. Петруні, Л. Герасименка. Хату склали за дуже короткий час. Вже в липні 1983 р. толокою обмазали перший раз хату, а за два тижні — начисто. Пізньої осені поклали піч (листопад — початок грудня). Оскільки вже було досить холодно, а завершити роботи мали якнайшвидше, піч сушили калориферами. Паралельно доглядачі О. Синиця та Н. І. Трохименко білили стіни, мазали долівку і взагалі приводили хату в порядок. Так що на весну цей музейний об'єкт був цілком готовий.

Таким чином, на початок літа 1984 р. майбутній музей був повністю укомплектований необхідними для створення експозиції будівлями. Відтепер науковці впритул наблизилися до побудови експозиції. За наказом директора заповідника М. І. Сікорського в максимально короткий термін завідуюча філіалом заповідника Г. І. Козій та майбутній завідуючий відділом Музею хліба М. І. Жам розробили структурний та тематико експозиційний плани майбутнього музею, його наукове обґрунтування. В основу експозиції було покладене розуміння особливості місця хліборобства і хлібопекарства серед інших ділянок матеріальної і духовної культури українців, визначення їх як надзвичайно давньої і самобутньої сфери діяльності нашого народу, як провідної галузі економіки сучасної України. Основні принципи побудови експозиції — тематичний і історико-хронологічний. Застосування цих принципів дало можливість в хронологічному порядку і тематичному взаємозв'язку показати історичний розвиток хліборобства і хлібопекарства, послідовність техніко-технологічних процесів виробництва, наступність подій і явищ політичного, соціально-економічного, культурного життя, які його супроводжують.

Структурним планом музею передбачалося висвітлення восьми основних розділів, які в свою чергу підрозділялися на самостійні теми і підтеми. За кожною великою темою був закріплений окремий науковий співробітник заповідника. Розділи Музею хліба були розділені наступним чином:

- Розділи "Хліб в епоху первісного суспільства" та "Хліб в епоху розкладу первісно-общинних відносин та в ранньофеодальному суспільстві" було доручено розробляти завідуючій відділом археологій Г. М. Бузян.
- Розділ "Розвиток хліборобства та хлібопекарства в Україні в період розвитку феодальних та формування капіталістичних відносин" — завідуючій фондами Л. О. Годліній.
- Розділи "Зернове господарство України в радянський період" та "Хліб Великої Вітчизняної війни" — заступнику директора з наукової роботи В. П. Мельник.
- Розділ "Системи землеробства і хлібопекарська галузь УРСР 50–80 років XX століття" — старшому науковому співробітнику Л. М. Набок.
- Розділ "Селекція зернових культур — як складова частина системи землеробства" — старшому науковому співробітнику М. І. Бойку.
- Розділ "Хліб в народних звичаях та обрядах" — старшому науковому співробітнику Н. В. Грукач.
- Розділ "Життя і побут хліборобської родини" — завідуючій філіалом Г. І. Козій.
- Розділ "Сільськогосподарська техніка 20–80 років XX століття" — старшому науковому співробітнику А. М. Кириченко.

Окрім відповідальних за розділи до роботи над створенням Музею хліба було залучено багато інших працівників Музею під відкритим небом. Розгорнулась активна експозиційна робота: проводився монтаж оглядового матеріалу, виготовлялися карти, схеми, муляжі, оформлявся інтер'єр приміщень, розбивалася територія для відкритих експозиційних майданчиків і господарських хліборобських споруд. Одночасно продовжувалося комплектування фондової колекції тематичними експонатами.

На початковому періоді створення і подальшій діяльності музею формулювалися основоположні напрямки його роботи. Його основним завданням визначено комплексне вивчення та всебічний показ на широкій матеріальній і науковій базі історії розвитку хліборобства та хлібопекарства з найдавніших часів і до сьогодення, тобто впродовж всього їхнього історико-еволюційного розвитку з поетапним висвітленням найважливіших моментів історичного, економічного, культурного розвитку.

В результаті плідної роботи багатьох підрозділів заповідника за короткий час було

створено величезний музейний комплекс тематично пов'язаних між собою самостійних експозицій. Окрім основного павільйону загальною експозиційною площею 600 кв. м (6 залів), до складу музейного комплексу входять: хата селянина-хлібороба (с. Кунцево Новосанжарського району Полтавської області), 3 комори для зберігання зерна, млини, майстерня для виготовлення і насікання жорнових каменів. Габаритні натурні експонати — хліборобська техніка та хлібопекарські механізми кін. XIX–XX ст. — розміщені на відкритих майданчиках. Весь музейний комплекс займає територію близько 3 га, а його експозиційний фонд налічує понад 3 тис. одиниць зберігання, які в тій чи іншій мірі документують і репрезентують усі періоди соціально-економічного, культурного розвитку українського хліборобства і хлібопекарства. Потрібно кілька годин, щоб оглянути всі експозиції, торкнутися серцем кожного розділу, ознайомитися з благородним ремеслом хлібороба. Бо швидко метнутися тут не вийде: експонати один одного цікавіший, і біля кожного кортить зупинитися — хоч краєчком ока заглянути у глибину віків, осмислити і збагнути, як давався хліб трудареві, як ставав святинею у нашому домі. Лише найрізноманітніших знарядь праці в музейній колекції понад тисячу. Гордість Музею — колекція зернових культур, починаючи з доби неоліту і закінчуючи сучасними сортами, виведеними у миронівському НДІ ім. В. М. Ремесла та харківському НДІ ім. Юр'єва. Справжньою окрасою Музею є експозиція народних календарних і сімейно-побутових обрядів, пов'язаних з хлібом. Увагу відвідувачів привертає багатющий асортимент хлібопекарських виробів, оригіналів і муляжів, виготовлених кондитером з Переяслава-Хмельницького М. Г. Литвиненком. Серед експонатів техніка і обладнання, фотодокументи, карти і схеми, зразки хлібопекарських виробів, друковані праці на хліборобську та хлібопекарську тематику. Влучно доповнюють музейну експозицію твори народного та професійного мистецтва на хліборобську тематику. Зокрема, привертають увагу два панно народної майстрині Г. І. Самутіної, виготовлені із соломки зернових культур "Хліб минулого" та "Хліб майбутнього", а також дванадцять мозаїчних стел-панно на хліборобську тематику Мельника Олександра Івановича. Таким чином, значення музею у збереженні та популяризації історичного хліборобського та хлібопекарського досвіду беззаперечна. За час свого існування він став значним осередком, де зібрано відомості, речові і документальні матеріали про хліборобську діяльність українців за тисячолітню історію. Музейна експозиція цікава інформативністю, наочністю, широтою проблематики, художньо-мистецьким вирішенням. Водночас музейний фонд систематично поповнюється новими речовими і документальними матеріалами, які характеризують нинішнє хліборобське та хлібопекарське виробництво. Тому музей є осередком вивчення не лише історії, а й сучасного стану цих галузей економіки, а на перспективу — і їх майбутнього.

На кінець серпня 1984 року експозиція Музею хліба була практично завершена. Відповідальні за розділи музею отримали нове завдання — підготувати тексти екскурсій по своїм темам. В перших числах вересня текст екскурсії був написаний і затверджений Методичною радою заповідника.

Відкриття музею відбулося 14 жовтня 1984 р. (спершу намічалося на 8 вересня) і припало на велике церковне і народне свято — день Покрови Пресвятої Богородиці і в часі збіглося з днем народження директора заповідника Михайла Івановича Сікорського.

Урочистий мітинг, присвячений відкриттю Музею хліба, зібрав сотні зацікавлених відвідувачів — гостей та жителів міста і району. Вперше в практиці Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника відкриття нового музею відбулося з великими урочистостями. Про цю подію писали тоді багато друкованих періодичних видань[8]. Зокрема, у місцевій газеті "Комуністична праця" з нагоди цієї події було опубліковано статті М. І. Жама, А. М. Кириченка, Л. М. Набок, присвячені експозиції нового музею[9]. Відкрила свято голова Переяслав-Хмельницького міськвиконкому О. І. Єфименко. На мітингу виступили перший секретар Переяслав-Хмельницького міському партії Г. Г. Домнич, перший заступник голови облвиконкому І. С. Плющ, депутат Верховної Ради УРСР, робітник держплемзаводу "Колос" І. Л. Марченко, Головний хранитель Державного історико-культурного заповідника Л. О. Годліна, учениця Дем'янецької середньої школи Н. Верьовка. Першу екскурсію по щойно відкритому музею провела Н. Г. Ткаченко. Вітати відкриття нового музею приїхали чисельні колективи і, зокрема, уславлений

хор із села Гаркушинці Миргородського району Полтавської області (худ. кер. О. І. Мука). Було сказано чимало гарних слів. Свято на честь хліба справді стало велелюдним, лунали слова подяки на адресу працівників Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника. Всіх присутніх на святі частували узваром та домашнім свіжовипеченим хлібом. Зауважимо, донедавна у переяславському історико-культурному заповіднику працювало тринадцять музеїв. Музей хліба за рахунком став чотирнадцятим і одним з найулюбленіших для десятків тисяч тих, хто щороку прибуває до старовинного міста, щоб оглянути його скарби.

Експозиційна робота в Музеї не припинилася з його відкриттям. Його працівники продовжують розробляти нові теми і вдосконалювати наявні, працюють над комплектацією фондів новими експонатами. Доповнює основну експозицію і дає змогу більш повно розкрити профіль і напрями роботи музею виставкова діяльність. Зокрема на базі музею проводяться тематичні виставки: “Форми для Великодньої випічки”, “Свято Врожаю: традиції і сучасність”, “Свята Паска”, “Гіркий хліб 33-го”. Також у Музеї проходить постійно діюча виставка “Сучасних хлібопекарських і макаронних виробів Київщини”, яка постійно поповнюється новими зразками.

У 2008 році за ініціативою працівників відділу Музею хліба розпочато випуск щорічного тематичного збірника науково-популярних статей про хліб “Святий. Вічний. Сущий...”. В ньому подається різнопланова інформація про традиційне і сучасне хліборобство і хлібопекарство українців. Тематика статей, написаних авторським колективом Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” охоплює всебічно історію хліборобства та хлібопекарства — економічну, соціальну, духовну, культурну сфери. Укладачі збірника потурбувалися про різноманітність та різноплановість його матеріалів, що дає змогу будь-якому читачу знайти тему, яка б його зацікавила. Метою видання є прагнення створити універсальний довідник інформації про хліб та хліборобську діяльність. Основою видання є використання різноманітних джерел — архівних, польових, фондових матеріалів, аналіз численних музейних колекцій Заповідника. Це дозволяє читачеві значно глибше і повніше уявити різні аспекти історії хліборобства в історичному, етнографічному, мистецтвознавчому контекстах і уявити їх в усій різноманітності. Науково-популярна форма викладу матеріалу робить його доступним і зрозумілим кожному.

Разом з цим на порядку денному лишається невирішеним ряд важливих питань (спорудження павільйонів для техніки на відкритих майданчиках, розширення експозиційних площ, розробка технологій тривалого зберігання зразків хлібопекарських виробів тощо). Колектив працівників музею сподівається, що при наявності фінансової можливості ці та інші проблеми будуть вирішені і музей зможе ефективно функціонувати. Незважаючи на свій відносно молодий вік, музей вже завоював популярність серед відвідувачів: фахівців хліборобської та хлібопекарської галузей, школярів і студентів, мешканців та гостей міста, іноземних туристів. Кожного року музей відвідує десятки тисяч екскурсантів. Тут вони можуть глибоко і досконало ознайомитися і зрозуміти життя і побут наших предків-хліборобів.

Музей хліба — це ода ХЛІБОВІ — найвеличнішому витвору розуму і рук людських, це уклін нелегкій почесній праці хлібороба, його будням і святам, це шана годувальниці — ЗЕМЛІ. Лише побувавши тут, можна скласти справжню ціну народній мудрості: “Хліб — усьому голова”. Музей хліба — це історія відкриття, вирощення, освячення і возвеличення найбільшого набутку людства — ХЛІБА.

Двері Музею хліба у славному древньому Переяславі завжди гостинно відчинені для всіх, хто бажає глибше познайомитися із минулим та сучасним хліборобством та хлібопекарством українців. Хочеться вірити, що ще не одне покоління нащадків долучиться до скарбів цього Музею і в подальшому він не втратить свого актуального значення.

Джерела та література

1 *Жам О.* Музею хліба — двадцять років (з історії створення та діяльності музею) // Матеріали 3-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції "Український технічний музей: історія, досвід, перспективи". — К., 2004.

2 *Шкіра Л. М.* Про історію "Музею хліба" НІЕЗ "Переяслав" (з досвіду створення експозиції та її популяризації) // Матеріали VI-ї всеукраїнської науково-практичної конференції "Український технічний музей: історія, досвід, перспективи". — Коростень, 2007. — С. 17–23.

3 Записано автором 19.03.2009 р. від Г. І. Козій.

4 *Жам О. М.* Хліборобська техніка Музею хліба НІЕЗ "Переяслав" // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії техніки". — К., 2003.

5 Записано автором 19.03.2009 р. від Г. І. Козій.

6 Записано автором 23.03.2009 р. від В. М. Скряги.

7 Записано автором 19.03.2009 р. від Н. О. Захарчук.

8 *Голець Я.* Сійся-родися! // Г-та "Літературна Україна", № 9 (4106) від 28.02.1985, с. 4. Одинец М., Шатуновский И. Золотое зернышко. Воскресный фельетон // Г-та "Правда", 25.11.1984, с. 6; Дьяков И. Музей хлеба // Ж-л "Крестьянка", № 10, 1985, с. 26; Барсук М. Хлібу присвячується // Г-та "Київська правда", № 238 (18120) від 16.10.1984, с.3; Дьяков И. Музей хлеба // Ж-л "Крестьянка", № 10, 1985, с. 26.

9 *Жам М.* Чотирнадцятий відчиняє двері // Г-та "Комуністична праця" № 163 (8351) від 13.10.1984, с.3; Кириченко А. Від коси до комбайна // Г-та "Комуністична праця" № 163 (8351) від 13.10.1984, с.3; Набок Л. Всьому голова // Г-та "Комуністична праця", № 163 (8351) від 13.10.1984, с.3.

Olena Zham

Museum of bread of Natsional historical-ethnographic preserve "Pereyaslav": to 25 anniversary of creation and activaty

The article is devoted to the history create Museum of bread National historic-cultural reserve "Pereyaslav".

Key words: *museum, history, exhibit, exposition, bread, grain, arable farming.*

УДК 821.161.2:929 Шевченко

Наталія Кухарєва, Олена Калінович (м. Переяслав-Хмельницький)

МУЗЕЙ ЗАПОВІТУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕЯСЛАВІ (ДО 195-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

У статті висвітлюється історія створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка та наводиться інформація про проведення III Всеукраїнських Шевченківських читань, приурочених до 195-річчя з дня народження поета.

Ключові слова: *історія, тематика, музей, створення експозиції, експонат, розділ, оформлення залів, твори, конференція.*

В статье освещается история создания Музея Завещания Т. Г. Шевченка, отображена информация о проведении III Всеукраинских Шевченковских чтений, приуроченых 195-летию со дня рождения поэта.

Ключевые слова: *история, тематика, музей, создание экспозиции, экспонат, раздел, оформление залов, конференция.*

Ім'я Тараса Шевченка тісно пов'язане з Переяславщиною. Поет бував тут неодноразово, довго мешкав у самому місті та в навколишніх селах. Тут він написав свої славетні твори. У віршах та прозі Т. Шевченко раз по раз згадує Переяславщину, подає чудові описи міста і його околиць.

У Переяславі проживав його друг, міський лікар Андрій Осипович Козачковський, з яким вони познайомилися ще 1841 року в Петербурзі, коли поет навчався в Академії мистецтв, а А. Козачковський після закінчення Медико-хірургічної академії працював лікарем на кораблях Балтійського флоту. Вони стали щирими приятелями. Т. Шевченко часто відвідував А. Козачковського, читав йому щойно написані твори. А. Козачковському ми завдячуємо цікавими спогадами про Т. Шевченка, які висвітлюють деякі моменти біографії та риси особистості поета [1].

У Переяславі зберігся будинок А. О. Козачковського, в якому в 1845 р. та 1859 р. жив поет. Цей будинок був збудований у 1820 р. його батьком, Осипом Козачковським, високоосвіченою людиною, ректором Переяславської духовної семінарії. За свідченнями старожилів міста та нащадків А. Козачковського, зокрема, О. Г. Козачковської — дружини онука А. Козачковського та Т. А. Козачковської — правнучки А. Козачковського, в будинку було чотири входи і дванадцять кімнат: вітальня, покої для гостей, будуар, їдальня, спальні, кухня, коридори, а також дві веранди і ганок[2].

У 20-ті роки XX ст. будинок був націоналізований, у ньому розміщувалися дитячий будинок, квартири вчителів і адміністративні контори, тому внутрішнє планування дещо змінене (перегородки, двері).

З 1946 року в цьому будинку знаходилася експозиція державного історичного музею спочатку в трьох кімнатах, а з 1954 року — в усіх дванадцяти кімнатах. Два зали історичного музею були присвячені перебуванню Т. Г. Шевченка на Переяславщині.

Влітку 2004 р. Кабінет Міністрів України виділив кошти на реставраційні роботи будинку А. Козачковського. Вже давно музейні співробітники мріяли про те, щоб у цьому будинку відтворити його інтер'єри, ширше подати матеріали про знайомство господаря з Тарасом Шевченком, про перебування поета на Переяславській землі.

Після ремонту така нагода трапилася. Знайшлося рішення: створити неординарну, неповторну, унікальну експозицію Музею Заповіту Т. Г. Шевченка з меморіальними, літературно-художніми та історичними залами. Це було важке, проте й більш цікаве завдання, ніж створення за назвою та змістом традиційного літературно-меморіального музею.

Наукова концепція побудови експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка була розроблена Заслуженим працівником культури України, заступником генерального директора НІЕЗ "Переяслав" з наукової роботи Мельник В. П.

Структурний та тематико-експозиційні плани розділів музею розроблялися групою

наукових співробітників заповідника. Вони отримали позитивну оцінку, рецензію науково-методичного відділу музеєзнавства Національного музею історії України в особі провідного наукового співробітника С. Івахна та наукового керівника відділу "Хата на Пріорці" Національного музею Т. Шевченка в Києві Н. Наумової.

Ідею створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка підтримали творчі спілки України, Комітет з Національної премії України ім. Тараса Шевченка, діячі культури й науки, серед яких — академіки П. Т. Тронько, Б. І. Олійник, М. І. Жулинський.

Одним з ініціаторів створення цього музею був Борис Михайлович Войцехівський, член Національної спілки журналістів України, радник-організатор Комітету з Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка, трудова діяльність якого тісно пов'язана з Переяславським краєм. Він з 2004 р. очолював комітет з організації Музею Заповіту Т. Г. Шевченка в складі НІЕЗ "Переяслав".

"Метою створення Музею Шевченкового "Заповіту", — як зазначено в науковій концепції, — є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також осягнення і відтворення всієї глибини творчості Т. Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій[3].

Отже, йдеться не тільки про конкретний літературний твір "Як умру, то поховайте..." ("Заповіт"), а й передачу музейними засобами Заповіту Т. Г. Шевченка нащадкам: його погляди на українську історію, майбутнє України тощо та тему Заповіту в його широкому філософському, духовному розумінні[4].

Експозиція Музею Заповіту Т. Г. Шевченка має три складові: історичну, меморіальну та літературно-художню[5].

Створюючи експозицію цього музею, нам не хотілося сліпо повторювати те, що показується в існуючих донині шевченківських музеях. Ми показали тільки те із життя Т. Г. Шевченка, що стосується лише Переяславщини.

Меморіальний розділ музею відтворений інтер'єрами кімнат 1-ї половини XIX ст.: "Вітальня А. Козачковського", "Кімната для гостей, в якій жив Т. Шевченко". Ще чотири зали присвячені розділу "Переяслав історичний". Літературно-художні зали, які розповідають про знайомство А. Козачковського з Т. Шевченком та його перебування на Переяславщині, розмістилися в трьох кімнатах. Одна зала музею — виставкова[6].

Чому саме означені вище меморіальні кімнати були вибрані для показу відвідувачам? Бо вони найбільше пов'язані з перебуванням Т. Шевченка на Переяславщині. 19 серпня 1845 року А. Козачковський у вітальні влаштував урочистий вечір на честь приїзду Т. Г. Шевченка. Сюди зібралася переяславська інтелігенція. Т. Шевченко читав свої поезії, під акомпанемент роялю співав пісень. Усі були в захопленні від поета. Переяславський лікар М. Штерн, сусід А. Козачковського, захоплено вигукнув: "Батько! Оце так батько!" З цього вечора Тараса всі почали називати "батьком"[7].

У бібліотеці А. Козачковського Т. Шевченко читав літературні періодичні видання XIX ст. Тут можна побачити цінну медичну, наукову, енциклопедичну та художню літературу XIX ст., підшивки медичної газети "Врачъ", народно-лікарської газети "Друг здравія" — ще часів А. Козачковського і Т. Шевченка.

До лікаря за порадою ішли не тільки жителі Переяслава, а й повіту. А. Козачковський приймав їх у своєму кабінеті, де любив сидіти і Тарас Григорович. Він одночасно писав твори і спілкувався з відвідувачами Козачковського. У кімнаті для гостей жив поет і там же написав безсмертний "Заповіт".

Рідкісні експонати прикрашають усі зали нашого музею. Звідки бралися ці унікальні речі?

У ті важкі часи неможливо було зберегти обстановку Козачковських. Тридцяті голодні роки зірвали їх з місця. Онук, теж Андрій Йосипович Козачковський, що жив тут і був гарним учителем, опинився аж у Середній Азії. Перед тою вимушеною розлукою він дещо продав, а решту роздав близьким і знайомим.

У середині 50-х років пошукова група музейних співробітників у складі Є. С. Нестеровської, І. А. Скотникової, М. І. Чухно пішли по хатах, шукаючи всіх знайомих і близьких родині Козачковських людей. Але довгенько не могли виявити ніяких слідів. А речі мали таку ціну в 30-х роках, коли не картини і не книги цікавили людей, а кусень хліба. За це віддавали все...

Допоміг наш земляк, академік В. Г. Заболотний, який був знайомий з онуком Козач-

Будинок А. Й. Козачковського

Інтер'єр вітальні будинку А. Й. Козачковського

ковського. Через знайомих він знайшов і відкупив музичну скриньку. Це був один із найперших цінних експонатів — свідок перебування в будинку переяславського лікаря Т. Г. Шевченка, який зайняв чільне місце в бібліотеці господаря[8].

Якось випадково натрапили на дві картини — світські ліричні мотиви: дівчина з парубком біля тину та дівчина біля криниці. Як згадує колишній генеральний, а нині почесний директор НІЕЗ "Переяслав" М. І. Сікорський, онук Козачковського про ці картини сказав так: "Та це ж картини Варвари Рєпніної. Пам'ятаєте? Яготинські зустрічі Шевченка в Рєпніних, Варвара закохалася в Тараса, і те надихнуло її на створення кількох картин. Ці дві потрапили до нас із Яготина. Коли і як, не знаю, але в нашому домі їх берегли як пам'ять про Тараса Григоровича"[9]. Ми розмістили їх у передпокої кімнати для гостей, в якій жив Т. Шевченко. А поруч, на столику, стоїть глечик із с. Прохорівки, родового маєтку видатного історика, етнографа М. Максимовича, з якого, за переказами, вмивався Т. Шевченко.

Відомий наш земляк Сениця — агроном віддав погруддя "Мавр" і "Мавританка", які належали родині Козачковських. Ці роботи французьких майстрів 2-ї половини XIX ст. прикрашають вітальню[10].

Окрасою кабінету лікаря А. Козачковського є його особистий стіл. Існує думка, що цей стіл зробив сам господар. На столі подаємо оригінали документів родини Козачковських. Також з меблів привертає увагу секретер, в якому зберігалися цінні папери, документи, гроші. Ця річ належала родині Носачів, які товаришували з онуком Козачковського.

Вишукані інтер'єри кімнат допомагають відвідувачам уявити дух епохи XIX ст. — того часу, в який жили Т. Шевченко і А. Козачковський.

У розділі "Т. Шевченко і Переяславщина" використані для показу у двох залах теми пов'язані виключно з місцевим матеріалом, а саме "Петербурзький Переяслав" та "Тарас Шевченко на Переяславщині", "Три літа" та "Приїзд Т. Шевченка до Переяслава в 1959 р."[11].

Не дублюючи матеріалів петербурзького періоду життя поета, в експозиції показане переяславське земляцтво в Петербурзі 1838–1845 рр., до якого входив і молодий лікар Андрій Козачковський. До цього товариства охоче ввійшов і Тарас Шевченко. Петербурзькі переяславці охоче розповідали йому про багату історію Переяславщини і настільки заінтригували Тараса, що він вигукнув: "А який же він, отой стародавній Переяслав? Ось коли буду в Україні, то відвідаю і його"[12]. Ще в Петербурзі Т. Шевченко пише поему "Тарасова ніч" (1838 р.), в якій описує події 1630 р., а саме — перемогу під Переяславом козаків та селян Тараса Федоровича (Трясила) над військом коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конєцпольського.

Вперше приїхав Т. Шевченко до нашого міста в серпні 1845 р. за завданням Археографічної комісії. Він замальовував архітектурні пам'ятки Переяслава. Збереглися його акварелі "Вознесенський монастир", "Михайлівська церква", "Покровська церква", "Андруші" (два малюнки під цією назвою), "У В'юнищі", "Кам'яний хрест Св. Бориса", копії яких розміщені в експозиції музею. До речі, А. Козачковський зберігав значну частину малюнків Т. Шевченка у своєму будинку. Про місто, пам'ятки Переяслава Т. Шевченко залишив багато спогадів, описів у повістях "Близнецы", "Художник", "Археологічних нотатках", листуванні, поезіях. "Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяслове" — ці теплі слова напише Т. Шевченко у листі до А. Козачковського із заслання[13].

Переяславці також шанували творчість Т. Шевченка, про що свідчить цікавий експонат — рукописний "Кобзар", переписаний нашими земляками ще в 1844 р. Він зберігався в колишнього директора музею Н. В. Рубана, який дістався йому нібито з домашньої бібліотеки нашого земляка, праправнука трахтемирівського сотника В. А. Чубука-Подольського, який у 20-х роках працював ученим секретарем Академії наук УРСР [14].

У свій другий приїзд, наприкінці жовтня 1845 р. Т. Шевченко на Переяславщини написав найкращі твори: поему "Наймичка" (13 листопада), "Кавказ" (18 листопада), присвяту до поеми "Єретик" (22 листопада) — в Переяславі, "І мертвим, і живим…" (14 грудня) "Холодний Яр" (17 грудня), "Давидові псалми" (19 грудня), "Маленькій Мар'яні" (20 грудня), "Минають дні, минають ночі…" (21 грудня), "Три літа" (22 грудня") — у В'юнищах (Переяславщина), і нарешті, "Заповіт" (25 грудня) у Переяславі, автографи яких розміщені в експозиції, також факсимільне видання збірки "Три літа"[15].

Кімната, в якій Т. Г. Шевченко написав "Заповіт"

Учасники III Всеукраїнських Шевченківських читань у Переяславі 25 листопада 2008 року

Учасники конференції на екскурсії в Музеї Заповіту Т. Г. Шевченка

Окрім меморіальних та літературно-художніх залів, особливе місце в музеї посідають перші чотири кімнати розділу "Переяслав історичний".

Історична тематика присутня в багатьох творах Великого Кобзаря — "Іван Підкова", "Гайдамаки", "Гамалія", у творах, написаних під час перебування на Переяславщині — "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Єретик", "Давидові псалми", "Холодний Яр" та ін. У минулому України поета приваблювали насамперед героїка боротьби народу проти татарських, турецьких і польських поневолювачів, а також козацька вольниця — Запорізька Січ. Тому автор наукової концепції ввела до структури Музею Заповіту Т. Шевченка розділ "Переяслав історичний", що дає можливість розкрити героїчну історію древнього Переяслава, побачити її очима Т. Г. Шевченка.

Маючи раритети з експозиції колишнього історичного музею, ми розмістили розділ "Переяслав історичний" в перших чотирьох залах музею. Це єдина можливість експонування цінних історичних колекцій заповідника, які традиційно викликали і викликають найбільший інтерес відвідувачів.

Багато часу витрачено на пошук художньої концепції експозиції. Художники ТОВ "Галерея дизайну "Арата", яку очолює А. В. Гайдамака, працювали над трьома літературно-художніми залами нашого музею. Чотири зали розділу "Переяслав історичний", чотири меморіальні кімнати та виставковий зал були оформлені колективом працівників музею та заповідника.

Неабияке значення має естетичне оформлення будь-якої експозиції. Меблі XIX ст. (дивани, дивани-канапе, ліжко, стільчики, крісла, столик, ломберний столик, шафи, підставки, рояль, дзеркала тощо) та вітрини для історичної частини музею були заздалегідь відремонтовані нашими музейними реставраторами.

Хоча в контексті музейних експозицій текстам належить допоміжна функція, усе ж таки тексти відіграють фундаментальну роль. Численні дослідження неодноразово підтверджували пряму залежність ефекту від якості підписів[16].

Музей відкритий 18 квітня 2008 року на честь першого виходу "Кобзаря" Т. Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі в 1840 році.

25 листопада 2008 року в приміщенні Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди відбулися III Всеукраїнські Шевченківські читання, приурочені до 195-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Голова організаційного комітету — Борис Михайлович Войцехівський, член Спілки журналістів України, радник-організатор Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка. У конференції взяли участь науковці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, лауреати Шевченківської премії, члени Національної спілки письменників України, шевченкознавці, заслужені діячі мистецтв України, наукові співробітники Шевченківського національного заповідника та Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" та ін.

Цікавими були доповіді Гальченка Сергія Анастасовича, кандидата філологічних наук, заступника директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України — *"Другий "Кобзар". Нездійсненна мрія Тараса Шевченка;* Мацько Любов Іванівни, доктора філологічних наук, професора, академіка АВШ України — *"Мова переяславської Шевченкіани";* Смілянської Валерії Леонідівни, доктора філологічних наук, заввідділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України — *"Майбутня шевченківська енциклопедія у 4-х томах (від підготовки до видання)";* Бурлаки Галини Миколаївни, кандидата філологічних наук, завввідділом рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України — *"Шевченкознавча публіцистика М. Грушевського";* Яцюка Володимира Макаровича, шевченкознавця, мистецтвознавця, збирача шевченкіани, заслуженого діяча мистецтв України — *"Тарас Шевченко малює Переяславщину (нотатки для ширшої розвідки)";* Шпиталя Івана Григоровича, члена Національної спілки письменників України, шевченкознавця — "Переяславсько-В'юнищанська Шевченкіана: минуле і сучасність"; Гояна Яреми Петровича, лауреата Шевченківської премії, директора видавництва "Веселка" — *"Шевченкіана В. Касіяна";* Фільц Богдани Михайлівни, доктора мистецтвознавства, композитора, ст. наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України — *"Тарас Шевченко в моєму житті та творчості"* або *"Творчість Тараса Шевченка та її життя в музичній інтерпретації композиторів";* Кузик Валентини Володими-

рівни, мистецтвознавця, доктора філософії (мистецтво), лауреата премії ім. М. В. Лисенка, члена національної спілки композиторів України — *"Поезія Тараса Шевченка у творчості братів Ревуцьких";* Брижицької Світлани Анатоліївни, кандидата історичних наук, зав. сектора Шевченківського національного заповідника (Канів) — *"Значення ідентифіката "батько" в традиції визначення постаті Тараса Шевченка відвідувачами його могили (1927 р.) та ін.*

Неперевершеним за артистичністю та емоційністю був виступ Паламаренка Анатолія Несторовича, професора Національного педагогічного університету ім. Драгоманова, лауреата Шевченківської премії — *"Про слово великого Пророка і Кобзаря, його внутрішній світ".*

Проведення III Всеукраїнських Шевченківських читань — подія неординарна, яка має величезне значення, адже такі заходи популяризують творчість великого Кобзаря, його заповіти, виховують молодь на засадах любові до рідної землі й глибокого пошанування українських митців.

Джерела та література

1 Переяслав у віках. — К., 2007. — С. 206.
2 *Мельник В. П.* Музей Шевченкового Заповіту // Пам'ять століть. — 2008. — № 1–2.– С. 217.
3 Наукова концепція Музею Шевченкового Заповіту // НІЕЗ "Переяслав". — П-Хм. — Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ "Переяслав", протокол № 4 від 1 липня 2005 р. — С. 7.
4 *Мельник В. П.* Музей Шевченкового Заповіту // Пам'ять століть. — 2008. № 1–2. — С. 219.
5 Наукова концепція Музею Шевченкового Заповіту // НІЕЗ "Переяслав". — П-Хм. — Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ "Переяслав", протокол № 4 від 1 липня 2005 р.
6 Структурний, тематико-експозиційний та графічний плани Музею Заповіту Т. Г. Шевченка // НІЕЗ "Переяслав". — Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ "Переяслав", протокол від 1 липня 2005 р.
7 *Сікорський М. І., Швидкий Д. Т.* На землі Переяславській. — К., 1983. — С. 106.
8 *Махінчук М.* Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005. — С. 139.
9 Там само. — С. 141.
10 Там само. — С. 142.
11 Структурний, тематико-експозиційний та графічний плани Музею Заповіту Т. Г. Шевченка // НІЕЗ "Переяслав". — П.-Хм. — Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ "Переяслав", протокол від 1 липня 2005 р.
12 Жур П. Труды и дни Кобзаря. — Люберцы, 1996. — С. 151.
13 Наукова концепція Музею Шевченкового Заповіту // НІЕЗ "Переяслав". — П-Хм. — Затверджено науково-методичною радою НІЕЗ "Переяслав", протокол № 4 від 1 липня 2005 р. — С. 3.
14 *Махінчук М.* Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005. — С. 144.
15 Переяслав у віках. — К., 2007 — С. 208.
16 *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія. — Львів, 2005. — С. 315.

Natalua Kuhareva, Olena Kalinovich

The T. G. Shevchenko museum of testament in Pereayaslav in honor of 195-years birthday of T. G. Shevchenko

The history of creation the museum of the Shevchenko's testament is researched in the article. Also it is given the information about the carrying out the conference dedicated to the 195th anniversary of Shevchenko's birthday.

Key words*: history, subject-matter, museum, poet, layout, exhibit, partition, works, conference.*

V
ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ’ЯТКОЗНАВСТВО:
ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 94(477)351.853

Галина Денисенко (м. Київ)

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті йдеться про охорону культурної спадщини в умовах незалежної Української держави. Автор торкається проблем створення Державного реєстру національного культурного надбання, Зводу пам'яток історії та культури України як важливих заходів по охороні і збереженню вітчизняного культурного надбання в сучасному суспільстві.

Ключові слова: *пам'ятки, культурна спадщина, Державний реєстр, Звід пам'яток історії та культури, заповідник.*

В статье повествуется об охране культурного наследия в условиях независимости Украинского государства. Автор касается проблем создания государственного реестра национального культурного наследия, Свода памятников истории и культуры Украины как важных мероприятий по охране и сохранению отечественного наследия в современном обществе.

Ключевые слова: *памятники, культурное наследие, Государственный реестр, Свод памятников истории и культуры, заповедник.*

90-ті роки XX ст., які ввійшли в історію України як час виникнення і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі охорони і збереження історико-культурної спадщини. Проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. належить до числа найважливіших подій в історії української нації. Спираючись на багатовікову історію українського державотворення, український народ отримав шанс на побудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Про цю подію мріяли десятки поколінь, які вболівали за історичне минуле, збереження національних традицій, національної культурної спадщини. Важливо, що ці питання знайшли своє відображення в прийнятій у 1996 р. новій Конституції України. Положення Конституції України стали правовою основою для розробки пам'яткоохоронного законодавства, всіх нормативно-правових документів, які регулюють відносини у суспільстві, пов'язані з охороною історико-культурної спадщини.

Початок XXI ст. позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. Закони України: "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.), "Про охорону археологічної спадщини" (2004 р.), "Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини" (2005 р.), документи, які доповнюють і конкретизують Закон України "Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки", "Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки", створили ґрунтовну законодавчу нормативно-правову та методологічну базу в пам'яткоохоронній сфері.

Важливою подією стало прийняття Закону України "Про охорону культурної спадщини", який набув юридичного статусу 8 червня 2000 р. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. попередній Закон України "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" значною мірою дублював відповідний союзний закон[1] і повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентував увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини. Згідно із Законом України "Про охорону культурної спадщини", до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну і архівну справу. У новому Законі закладено принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення

джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження культурної спадщини. З прийняттям нового Закону усунено колізії в культурологічній сфері, понятійно-термінологічний апарат узгоджено з міжнародними стандартами.

В той же час незадовільним є відсторонення від активної діяльності в пам'яткоохоронній сфері Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Теперішнє законодавство зводить участь Товариства, як і інших громадських організацій, у пам'яткоохоронному процесі лише до сприяння "залученню... населення до участі в охороні культурної спадщини, а також... роботі органів охорони культурної спадщини"[2]. Потужна в минулому пам'яткоохоронна організація, без погодження з якою не можна було нічого зносити, перебудовувати, ремонтувати, по суті, виконує пасивні функції, не маючи ефективних важелів впливу на державні органи охорони культурної спадщини. Це стосується питань землевідведення в історичних центрах міст, знесення і руйнації пам'яток, які через недбале відношення місцевих органів влади не стоять на державному обліку, проведення реставрації історико-культурних об'єктів, яка перетворюється на будівництво під вивіскою реконструкції історико-культурних об'єктів із зміною не лише внутрішніх інтер'єрів, але зовнішнього вигляду пам'ятки. Ці роботи призводять до катастрофічної втрати автентичності пам'яток. Не діють визначені законодавством правові норми, які забороняють певні дії, що можуть завдати шкоди пам'яткам, силуету міста, історично сформованим старовинним кварталам і призвести до їх руйнування. Не вирішується питання по вдосконаленню законодавства стосовно відповідальності за нанесення збитків пам'яткам, підвищення відповідальності посадових осіб за неправомірні дії під час узгодження проектів забудови, землевідводів на будівництво. Незважаючи на прийняття Закону України "Про охорону археологічної спадщини", немає чіткої стратегії охорони і використання пам'яток археології, потребує розробки і затвердження програма збереження та використання об'єктів археологічної спадщини. Залишається не відпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення. Це призводить до розпаювання земель, руйнації культурних шарів історичних населених місць активною їх забудовою, поширення грабіжницької діяльності "чорних археологів", колекціонування предметів археології.

Прийняття Закону "Про охорону культурної спадщини України", викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти у світове співтовариство, вирішити низку проблем, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну. Він засвідчує зміни, що відбулися в пам'яткоохоронній галузі в умовах самостійного розвитку України як держави. В нових умовах реалією стає вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися. Можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів дав змогу намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробило можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання. В той же час Закон України "Про охорону культурної спадщини" не вирішує низку нагальних проблем, оскільки необхідні низка підзаконних актів, які б регулювали їх виконання.

Питання подальшого розвитку культури, охорона і збереження національного культурного надбання, залучення до культурних процесів широких кіл населення займають чільне місце в широкомасштабних проектах, програмах, які мають на меті популяризацію історичного минулого, національних культурних шедеврів. "Збереження і примноження культурних цінностей належить до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури", — підкреслено в "Загальнодержавній програмі збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки", — "а культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання"[3].

Широка програма діяльності передбачена в "Концепції державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки". Розвиток культури в Україні розглядається в контексті світового

культурного процесу. Актуальним є визначення основних принципів державної політики в галузі культури. Це, передусім, принципи прозорості, публічності, демократичності, деідеологізованості, толерантності, системності та ефективності, які, на нашу думку, повинні стати основою і у формуванні пам'яткоохоронної справи. В документі розглядається широке коло питань, пов'язаних із залученням інвестицій, використання пам'яток історії та культури як туристичного ресурсу. Наголошується на необхідності фінансування пам'яткоохоронної справи, виходячи з кількості об'єктів культурної спадщини[4]. Але таке формулювання призводить до скорочення кількості пам'яток, оскільки органи влади на місцях не зацікавлені брати на облік пам'ятки. Велика кількість пам'яток, різних видів стає "безхозними", повільно руйнується, а потім продається на аукціонах за мізерні кошти. Саме тому питання збереження культурної спадщини України на сьогодні вкрай актуальне.

Закони України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини", Укази Президента України про "Звід пам'яток історії та культури України", малі історичні міста, увічнення пам'яті жертв війни, створення Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, про встановлення Дня пам'яток історії та культури — все це заходи, які мають на меті покращення ситуації у сфері охорони і збереження культурної спадщини.

В той же час, незважаючи на прийняття низки документів, проведення різних заходів національна культурна спадщина переживає непрості часи. Безцінні скарби України, які пережили віки і стали надбанням світової культури, залишаються беззахисними. До цього становища привела відсутність виваженої державної політики у справі охорони культурної спадщини. Частина з них руйнується під впливом природних явищ, жорстоких воєн, але в багатьох випадках пам'ятки зникають внаслідок нігілістичного ставлення до них, мізерного фінансування на їх охорону, в умовах комерціалізації внаслідок тотального наступу на історичні центри міст, коли під сучасною забудовою зникають пам'ятки архітектури і історії.

Загрозлива ситуація склалася з пам'ятками історії та культури внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. Одним із багатьох трагічних соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи, який позначився на історичній долі українського етносу, стало зникнення з карти цілого регіону, багатьох поселень прадавніх територій Полісся, що мали свою, притаманну лише їм культуру і духовність. В зону лиха попали найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис. пам'яток історії, 48 пам'яток архітектури і містобудування, 13 монументального мистецтва[5], 2 тис. пам'яток археології[6].

Безперечно, знаходження пам'яток в уражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо їх виявлення і дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. З цією метою необхідне фронтальне обстеження історичної спадщини цих регіонів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація, облік, включення до "Зводу пам'яток історії та культури України", Державного реєстру нерухомих пам'яток. Візуальному обстеженню пам'яток повинна передувати значна дослідницька робота по вивченню архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити краєзнавців-аматорів, науковців. Переміщення значних мас народу в інші регіони, зміни в адміністративно-територіальному устрої, пов'язані з цим, ставлять перед державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну і духовну спадщину.

В умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профілів. Історико-культурний аспект Чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису "Пам'ятки України", за ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катаст-

рофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях[7].

У травні 1993 р. Верховною Радою України була затверджена "Концепція національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1990–1994 рр. і на період до 2000 року"[8]. В рамках реалізації державної програми в 1994–1998 рр. були проведені польові дослідження Київського Полісся, зокрема 52 населених пункти Іванківського та Поліського районів Київської області. У 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. — 77 сіл 17 сільрад Овруцького району Житомирської області[9]. Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалась з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, є залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. У 1995–2001 рр. були укладені угоди по дослідженню пам'яток історії та культури на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій Інститутами археології, історії України, народознавства НАН України (м. Львів), результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій, спрямованих на охорону історико-культурної спадщини. В наступні роки в зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, і поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України[10].

Облік і контроль пам'яток історії та культури відноситься до важливих проблем в пам'яткоохоронній справі. Однак міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плодотворній діяльності на пам'яткоохоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладалася на Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, пізніше на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики, і нещодавно ці питання перейшли до щойно створеного Міністерства регіональної політики і будівництва. Часті зміни підпорядкування, переорієнтація провідних фахівців архітекторів на іншу діяльність, розпорошеність напрацьованих матеріалів — все це звичайно не на користь пам'яткам архітектури, до стану яких по великому рахунку байдуже ставляться як в центральних державних органах, так і на місцях. Справа обліку пам'яток археології, історії, монументального мистецтва покладена на Міністерство культури та туризму України, цими питаннями займаються академічні інститути — Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інститут українознавства НАН України (м. Львів). На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад. Вдосконалення структури управління в пам'яткоохоронній галузі — одна з важливих проблем збереження пам'яток. У 2002 р. на базі Міністерства культури і мистецтв України створено Державну службу охорони культурної спадщини з відповідними структурами на місцях. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без постійного удосконалення системи державного управління пам'яткоохоронною справою, без організаційних і структурних змін.

Останнім часом в Україні розгорнулася робота по інвентаризації всіх наявних пам'яток і створенню Державного реєстру нерухомих пам'яток національного і місцевого значення. Робота над складанням Реєстру — складний і тривалий процес, який вимагає спільних зусиль наукових, державних інституцій, громадських організацій, відповідних коштів для підготовки пакету необхідних документів на кожну пам'ятку, запропоновану до Реєстру.

Створення Реєстру, розробка методичних засад по його підготовці покладена на Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень при Міністерстві культури й туризму. Основна робота по перевірці стану пам'яток, підготовці пакету документів на всі історико-культурні об'єкти, в тому числі на виявлені в ході пошукової науково-дослідної діяльності, виконується на місцях. Робота над Реєстром дає змогу переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні, на основі нових концептуальних засад переглянути підходи до визначення пам'яток національного значення. За радянських часів споруджувалися пам'ятники на честь партійних і державних

діячів, які увічнювали діячів комуністичної партії і радянської влади. Ці пам'ятки потребують перегляду на предмет їх цінності як мистецьких творів, а також відповідності зазначеним критеріям.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України мають бути внесені пам'ятки історії, які репрезентують основні, найбільш значні події історичного, соціального, культурного розвитку українського народу, становлення України як незалежної держави, життя і діяльність видатних діячів нашої держави. З іншого боку, завдяки процесу виявлення пам'яток у зв'язку з підготовкою "Зводу пам'яток історії та культури України" збільшилася кількість пам'яток історії за рахунок об'єктів, які відображають події стародавньої і середньовічної історії, національно-визвольний рух в Україні в 20–50-ті роки XX ст., голодомор і політичні репресії.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток включаються пам'ятки національного значення і за категорією місцевого значення. Після опрацювання основного масиву пам'яток і укладання першого варіанту Реєстру визначена загальна кількість пам'яток національного значення: 142 пам'ятки історії, 425 — археології, 42 — монументального мистецтва, 64 заповідники, у тому числі 15 мають статус національних[11]. Значна робота проводиться по підготовці списків пам'яток історії за категорією місцевого значення. Крім поділу пам'яток на місцевого і національного значення, найбільш відомі пам'ятки світового значення вносяться до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Як відомо, за загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Але з 130 тисяч пам'яток історії та культури, 64 заповідників до Списку всесвітньої спадщини включені лише три визначні історико-культурні заповідники — Собор Святої Софії з ансамблем монастирських будівель й Києво-Печерську лавру у Києві (1990 р.) та історичний центр м. Львова (1998 р.).

Останнім часом постало питання про внесення додаткових пропозицій від України до Списку всесвітньої культурної спадщини. Відповідно до міжнародних документів до Списку заносяться об'єкти, які мають виняткову загальнолюдську цінність, що виходить за межі національних кордонів, і презентують неоціненний характер для сучасних і прийдешніх генерацій усього людства. У попередньому Списку знаходиться 7 українських об'єктів культурної та природної спадщини: Бахчисарайський ханський палац, заповідники "Асканія-Нова" і "Херсонес Таврійський", культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський, історичний центр м. Чернігів, парк "Софіївка" та Канівський заповідник "Могила Тараса Шевченка"[12]. Україна має великий історико-культурний потенціал, і її пам'ятки мають гідно репрезентувати Україну у світовій і європейській спільноті. Історико-культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. Крім зазначених пам'яток, до Списку можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна могила" (Запорізька обл.), національний заповідник "Хортиця", унікальні печери Тернопільської області (Вертеба і Оптимістична), державний історико-культурний заповідник "Трипільська культура" (Черкаська обл.), національний історико-культурний заповідник "Качанівка" (Чернігівська обл.) та інші об'єкти.

Одним з найбільш визначних комплексів археологічних пам'яток, які репрезентують становлення і розвиток індоєвропейської цивілізації на території України, є державний історико-археологічний музей-заповідник "Кам'яна могила" (Запорізька обл.). Аналогів цій пам'ятці, яка датується XX тис. до н. е., не-має у світовій археологічній спадщині. Вивчення петрогліфів підтверджує, що Кам'яна Могила була центром духовної культури великої території, відомим далеко за межами українського Причорномор'я[13]. Комплекс складається з кількох різночасових поселень, зосереджених навколо пагорба, що утворює скупчення кам'яних брил пісковику з великою кількістю печер та гротів. На кам'яних стінах гротів фіксується понад 1000 петрогліфів з символічними, антропоморфними та зооморфними зображеннями, більшість з яких, на думку вчених, були створені за доби бронзи[14].

Збагатило б знання не тільки про нашу країну, а й про світову цивілізацію внесення до Списку національного заповідника "Хортиця". Розташований на кордоні двох ареалів Дніпра, острів Хортиця є найбільшим річковим островом Європи. З прадавніх часів він

відігравав важливу стратегічну роль на Дніпровському річковому шляху, посідав важливе місце на шляху "із варяг у греки"[15]. Острів є комплексною історико-культурною і природною пам'яткою, на території якого налічується близько 70 пам'яток археології та історії. Хортиця пов'язана з таким феноменом, як українське козацтво, з історичною пам'яттю про його звитягу. Поряд з Хортицею розташований острів Мала Хортиця, де князь Дмитро Вишневецький в 1552–1557 роках заснував фортецю, що стала прообразом Запорозької Січі. Унікальна і дуже яскрава історія Хортиці, закарбована в численних об'єктах культурної спадщини, визначних місцях, поєднаних із надзвичайно мальовничою природою, спонукала національно свідому громадськість домагатися створення заповідника.

Процес створення і розбудови заповідника на острові має складну і навіть драматичну історію. Атмосфера "відлиги" шістдесятих сприяла позитивному вирішенню давньої проблеми. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва", територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником (з 1993 р. — Національний заповідник "Хортиця"). Передбачалося створення Музею історії запорозького козацтва, садово-декоративного парку, спорудження пам'ятних знаків, присвячених козацтву. Згідно з постановою на території республіки передбачалося спорудження 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень визначних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного знака та 14 мармурових меморіальних дощок[16].

Але зі зміною політичного керівництва в республіці відбулися певні зміни і в культурній сфері. Рішенням від 25 жовтня 1973 р. Політбюро ЦК Компартії України було перепрофільовано унікальний меморіальний комплекс на Хортиці на філіал Запорізького краєзнавчого музею. З метою збереження природи острова в 1974 р. Хортицю оголошено Державним геологічним заповідником "Дніпровські пороги", з 1983 р. у складі заповідника діє Музей історії м. Запоріжжя (з 1991 р. — Музей історії Запорозького козацтва)[17].

Для подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. "Про невідкладні заходи щодо розвитку національного заповідника "Хортиця" розроблено концепцію Державної програми розвитку національного заповідника "Хортиця", яка передбачає науково-проектні, реставраційні і реабілітаційні роботи по консервації пам'яток, музеєфікації та відновленню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на острові Хортиця[18]. Спільна діяльність державних структур у поєднанні з громадськими ініціативами дали змогу створити унікальний заповідник, який уможливлює через збереження пам'яток, їх музеєфікацію популяризувати національну культурну спадщину, феномен українського козацтва серед широкого загалу.

Особливе місце і історії України посідає трипільська культура, яка в контексті індоєвропейської цивілізації є однією з найбільш знакових для України. Особливості трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку дослідників, величезною територією поширення, довготривалим періодом поступового розвитку, розташуванням поселень певними концентрованими колами. Ця культура проіснувала на нашій території майже півтори тисячі років і займала територію лісостепу Правобережної України, Молдови та Румунії. Трипільці, залишивши найяскравіший слід в давній історії України, досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту. Про високий рівень матеріальної і духовної культури свідчать знаряддя праці, орнаментальні композиції на керамічних виробах, існування "протоміст", в найбільшому з яких налічувалося від 1600 до 2700 будівель різних типів[19]. Довготривале перебування населення трипільської культури на значній території України привело її до розчинення в інших культурах, які засвоїли основні досягнення трипільців у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання, відтворюючись тисячоліттями в уже трансформованому вигляді, дійшли до слов'янських часів, збереглися у міфології та культах слов'ян, а також інших індоєвропейських народів. Відтворення прадавньої трипільської культури в історико-археологічному культурно-просвітницькому комплексі біля с. Уляники в Кагарлицькому районі (Київська обл.)[20], музей в с. Трипілля на Київщині, де представлені археологічні пам'ятки, державний історико-культурний заповідник "Трипільська культура" (Черкаська обл.), створений у 2002 р. — реально діючі програми, які популяризують трипільську

культуру, яка залишила яскравий слід в давній історії України.

Одним з найбільших, найяскравіших взірців садибної архітектури, суголосний найкращим традиціям світового палацово-паркового мистецтва, є державний історико-культурний заповідник "Качанівка", якому в 2001 р. надано статус національного. Він створений в 1981 р. на основі палацового ансамблю і парку дворянської садиби, заснованої в 1770-х роках, яка і на сьогодні є єдиною комплексною пам'яткою, що збереглася. З Качанівкою пов'язані імена відомих митців того часу, діячів науки і культури. Тут бували М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, художники П. Жемчужников, М. Врубель, відомі історики Г. Житецький, М. Маркевич, О. Лазаревський, Д. Яворницький, композитор М. Глінка, великий Кобзар Т. Г. Шевченко, інші вчені, митці. Громадські і культурні діячі з метою збереження пам'яток історії, архітектури в поєднанні з природним ландшафтом докладають значних зусиль до збереження і охорони комплексу пам'яток. Поряд з державними інституціями діють громадські організації, зокрема Міжнародне товариство "Друзі Качанівки", яке ставить за мету перетворення заповідника на міжнародний культурний центр[21].

Ці пам'ятки могли б поповнити Список всесвітньої спадщини і гідно репрезентувати Україну в світовій спільноті. Україна прагне зберегти свою культурну спадщину, національні традиції, зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі. Усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного минулого шляхом вивчення і популяризації національної культурної спадщини.

З проблемами охорони і збереження тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт — Фонд відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара, створений згідно Указу Президента України від 12 червня 1996 р. Зусиллями Фонду визначено масштабну програму по відтворенню 56 пам'яток X–XIX ст. практично в усіх регіонах України. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим собором і Успенським Києво-Печерської лаври було передбачено відтворення Братського монастиря, будинок Київського магістрату, у Севастополі — собор Св. Володимира на території Херсонеса, у Полтаві і Кременчуці — Успенський собор, у Кам'янці-Подільському провести забудову Ринкової площі Старого міста, у Львові відновленню підлягає синагога "Золота роза", у Феодосії — мечеть Селіма[22].

Реалізовано програму, передбачену Указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. "Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового" відбудовано: Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощої, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври у м. Києві, успішно відреставровано на кінець 2001 р. Володимирський собор у м. Севастополі[23]. Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон'юнктури чи заподіяння шкоди збереженим автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалої людської діяльності можлива за ряду умов. У Ризькій хартії 2000 р. "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація, Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. "Потреба у реконструкції, — підкреслюється у Хартії, — має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними і місцевими уповноваженими органами та громадськістю"[24]. Доцільним є проведення референдумів, широке обговорення в засобах масової інформації питань, що стосуються реконструкції пам'яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

У нерозривному зв'язку з проблемами відтворення, охорони і збереження окремих пам'яток знаходиться проблема охорони історичних міст, переважна більшість з яких була

започаткована в далекому минулому. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. затверджено Список історичних населених місць України у кількості 401[25].

У процесі життєдіяльності людини вибудовувалася просторова структура того чи іншого поселення, під впливом соціальних процесів та культурного розвитку змінювався характер забудови. Неодноразові реконструкції, перебудови і оновлення обумовили численні нашарування в забудові та позначилися на плануванні вулиць і майданів. Все це, як зазначає Л. В. Прибега, знайшло своє відображення в численних об'єктах матеріальної культури, що дійшла до нас[26]. Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток археології, історії, містобудування, архітектури, природних та штучних ландшафтів, які виникали, розвивалися та зазнавали змін впродовж століть. Серед важливих завдань пам'яткоохоронців першочерговим є завдання не тільки зберегти, а й донести до сучасників первинну планувальну структуру кожного міста, завдяки пам'яткам висвітлити політичні, соціальні, культурні процеси, що відбувалися в містах упродовж століть.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятка в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі пропонується встановлення системи охоронних зон: територія осібних пам'яток і пам'яток містобудування, у тому числі і заповідників, зона охорони пам'яток усіх видів, території об'єднаних охоронних зон пам'яток в межах історичних ареалів, археологічні території, що охороняються, зона ландшафту, зона регулювання забудови і заповідної території[27]. Спрямування подальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невпинно зростає. Особливу роль у цьому процесі відігравав Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який упродовж багатьох років займався розробкою методичних рекомендацій по дослідженню міської історико-культурної спадщини[28]. Ліквідація цього інституту уже найближчим часом буде взнаки, оскільки там концентрувалися архітектори-дослідники, охоронці архітектурної спадщини, а не просто архітектори-будівельники, які готові у час будівельного буму повністю змінити обличчя історичних центрів, незважаючи на діючі закони і конвенції.

Останнім часом в суспільстві значно актуалізувалися проблеми, пов'язані з пам'ятками. Різні аспекти — від руйнації і нищення пам'яток, зняття з постаментів пам'ятників діячам тоталітарної доби, будівництва хмарочосів в заповідних зонах до спорудження пам'ятників борцям за незалежну Україну — стали предметом широкого обговорення в суспільстві. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією, яка була нав'язана суспільству, супроводжувався нищенням духовності народу, його культурної спадщини. Він проявив себе руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст. Для увічнення найвизначніших подій історії, видатних партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на честь партійних і державних керівників перейменовували міста і села, площі і вулиці, їм споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу або перенесення пам'яток радянського періоду до музею тоталітаризму, створення якого на часі. При вирішенні цих питань, а також перейменування вулиць, їх необхідно вирішувати за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дасть змогу дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану "війну пам'ятників". З іншого боку, розуміння того, що міська топоніміка, пам'ятники є важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян, необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів.

З 2005 р. серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща

ідея створення архітектурно-історичного комплексу "Алея видатних діячів України" у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. В 1909 р. за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства схвалена концепція створення у Києві комплексу пам'яток "Історичний шлях" у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі. В остаточному варіанті оргкомітет ухвалив рішення про спорудження 8 пам'ятників на площі перед будинком "Присутственних місць" (Софійська пл.). Але цей проект, як і попередній, вимагав значних коштів на облаштування місцевості і створення монументів. Єдиним пам'ятником, який був споруджений на Михайлівській площі, став пам'ятник княгині Ользі (ск. Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе)[29].

У роки Української революції серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій по охороні могил гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які померли далеко від батьківщини. В червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині[30].

У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя "Аскольдова могила"[31]. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості громадян. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху цих людей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили І. Мазепи, П. Орлика, П. Сагайдачного не збереглися [32].

На думку науковців Інституту історії України НАН України, при реалізації проекту можна використати зону міського парку біля Маріїнського палацу з алеєю, що веде до стадіону "Динамо", або ж Замкову гору з прилеглими урочищами Гончарі і Кожум'яки, звідки починався Київ[33]. Не в останню чергу, необхідно вирішити фінансові питання, для чого, крім державних коштів, слід залучити благодійні кошти.

Незважаючи на низку ювілейних дат, президентський указ від 16 травня 2005 р. про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки М. Грушевського, Є. Петрушевича, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Лівицького, К. Левицького, С. Голубовича, утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР[34], пам'ятників більшості видатним українським борцям за незалежну Українську державу немає.

Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то після Помаранчевої революції настали певні зрушення до утвердження символів, які персоніфікують Україну. Для того, щоб ідея створення Алеї героїв чи Національного пантеону стали реальністю на початку XXI століття, необхідно докласти значних зусиль як з боку державних інституцій, так і громадськості. В першу чергу, має бути розроблена концепція створення такого комплексу, вироблені чіткі критерії добору постатей, вирішення питання місця розташування комплексу, проведення міжнародного конкурсу для виконання всіх робіт на високому мистецькому рівні[35].

Важливою проблемою для вирішення створення Алеї героїв чи Національного пантеону, як і в цілому для вирішення пам'яткоохоронних заходів, є фінансування. В цьому контексті доцільним є вивчення досвіду зарубіжних країн з розвиненою економікою. Створення благодійницьких фондів, залучення недержавних інституцій, які опікуються пам'ятками, розвиток інфраструктури туризму, налагодження туристичного сервісу,

включення до туристичної індустрії багатої національної культурної спадщини дасть можливість певною мірою вилучити кошти на охорону пам'яток. Цікавість вітчизняних і зарубіжних туристів викличуть маршрути по давньоруських містах, гетьманських столицях, козацькими й чумацькими шляхами, великий літописний торговий шлях "Із Варяг у Греки", перспективний для майбутнього транскордонного проекту, до якого могли б приєднатися зарубіжні країни[36].

Важливу роль в охороні і збереженні історико-культурної спадщини України відіграє "Звід пам'яток історії та культури України". Він був задуманий як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Звід пам'яток повинен стати найбільш повним ілюстрованим довідником енциклопедичного характеру, до якого мають увійти дані про нерухомі пам'ятки історії та культури, які можна ввести до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів. Відлік часу по підготовці Зводу пам'яток історії та культури СРСР можна вести від 2 жовтня 1967 р., коли була прийнята Постанова Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР[37].

У виданих "Методических рекомендациях для подготовки томов "Свода памятников истории и культуры народов СССР" по Украинской ССР" (Киев, 1981), були розроблені питання методики із врахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій по підготовці Зводу, але вони не могли вирішити питання науково-організаційного характеру.

В Російській Федерації підготовкою Зводу займалися науковці Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР і археології Академії наук СРСР, а також Інститут культури Міністерства РСФРР. Належним чином проводилася робота по підготовці Зводу в Білорусі, де протягом 70–80-х років підготовлено і видано білоруською мовою сім томів Зводу пам'яток історії та культури. Видання готувалося в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору Академії наук БРСР, де працював спеціальний чисельний структурний підрозділ[38].

В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. Вперше на порядок денний було поставлене завдання не лише узагальнити інформацію про історико-культурну спадщину, а провести науково-дослідницьку роботу по виявленню пам'яток, розробити наукову концепцію висвітлення національного історико-культурного надбання. Звід пам'яток історії та культури України запланований як фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, — які мають історичну, наукову або художню цінність. Мета Зводу пам'яток історії та культури України — узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які стояли на державному обліку, а також тих, що були виявлені в процесі пошукової роботи. Створення наукової бази складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини України — важливе завдання Зводу пам'яток історії та культури.

Звід має репрезентувати історико-культурну спадщину не тільки України, але й пам'ятки історії та культури української діаспори. Заплановано підготувати 28 томів — по тому по кожній області, Автономній республіці Крим, містам Києву, Севастополю і українських пам'ятках зарубіжжя[39]. У ході підготовки Зводу здійснюються широкомасштабні обстеження і дослідження пам'яток, які уможливлюють значно розширити наше уявлення про історико-культурну спадщину. Звід включатиме перевірені на основі широкого кола джерел і літератури відомості про кожний об'єкт, що забезпечить науковий рівень і високий ступінь інформативності видання.

Роботу по підготовці багатопрофільної праці за значенням і масштабами можна порівняти хіба що з "Історією міст і сіл Української РСР", аналогів якої немає в світі і яка стала справжньою енциклопедією історії України. Науково-організаційні засади "Історії міст і сіл Української РСР", величезний матеріал, зібраний у процесі її написання, використовується у ході підготовки Зводу. Автори статей до Зводу в каталогах архівів знайдуть ряд необхідних відомостей про пам'ятки історії та культури. Наприклад, у Дніпропетровському обласному державному архіві фонд обласної редколегії налічує 1049 справ, Полтавському — 998 справ, Одеському — 593 справи, Черкаському — 600 справ[40]. Велику за обсягом роботу провели культурно-освітні заклади, зокрема бібліотеки і музеї. Важливим результатом обробки друкованих джерел стало створення в Державній історичній бібліотеці

України, наукових та обласних бібліотеках фундаментального довідково-бібліографічного апарату, що налічує близько 1 млн. карток[41] був започаткований випуск бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії та культури по кожній області, який дозволив розширити коло матеріалів про пам'ятки історії та культури[42].

В Україні робота по створенню Зводу розпочалася із загальної паспортизації пам'яток історії та культури, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації, стан збереження національної культурної спадщини. На першому етапі велась підготовча робота по складанню анотованих списків пам'яток, уточненню авторських колективів, створенню робочих груп. Брак досвіду, недостатня кількість підготовлених фахівців, невирішення низки організаційних питань уповільнили роботу по підготовці Зводу. Після прийняття відповідного рішення уряду в 1982 р. почала працювати Головна редакційна колегія, а дещо згодом — обласні і міські (у Києві і Севастополі) редколегії. Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, до складу яких входили в основному співробітники музеїв, краєзнавці-шанувальники культурної спадщини, представники управлінь культури, які виконують обов'язки відповідальних секретарів. Це насамперед Н. Коваленко (м. Київ), В. Шавшин (м. Севастополь), О. Хлевнюк (АР Крим), П. І. Арсенич (м. Івано-Франківськ) та інші, які роблять справді подвижницьку працю[43]. В робочих групах зосереджувалася основна інформація про пам'ятки, підбирався авторський колектив, готувалися статті до Зводу.

Важливу роль у підготовці Зводу на першому етапі відіграла робота по створенню першого узагальнюючого довідкового видання про пам'ятки історії та культури України "Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник" (К., 1987 р.). Координуючим центром по підготовці видання став колектив науковців, очолюваний академіком НАН України П. Т. Троньком. Брошури про пам'ятки кожної області, видані в ході підготовки Каталогу протягом 1980 р.[44], пройшли апробацію на місцевому рівні, під час обговорення фахівців у наукових підрозділах. Результатом напруженої роботи великого колективу авторів-археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих пам'яткоохоронних органів став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформації суспільства про пам'ятки і отримала високу оцінку в колах наукової і культурної громадськості.

Минуло двадцять років після виходу Каталогу-довідника, його матеріали потребують значного доопрацювання, оскільки змінилися концептуальні підходи до висвітлення історичного процесу, відображення його в пам'ятках, збільшилася кількість виявлених пам'яток. Не перебільшуючи значення Каталогу-довідника, можна стверджувати, що він став першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток у зв'язку з підготовкою "Зводу пам'яток історії та культури України", заклав підґрунтя, на якому почав вибудовуватися "Звід пам'яток історії та культури України".

Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу. Основні організаційні принципи підготовки Зводу визначалися "Положеннями про обов'язки і відповідальність виконавців, які беруть участь у підготовці роботи", де докладно висвітлені завдання й функції основних організацій та установ, задіяних у підготовці Зводу. До "Положення" додавався "Порядок підготовки і проходження матеріалів Зводу пам'яток", яким визначалися методичні та організаційні принципи підготовки Словників, текстів статей, ілюстративного матеріалу, рецензування і редагування[45]. Ще в ході роботи над Каталогом науковці відділу наукового забезпечення Зводу пам'яток історії та культури України приступили до розробки критеріїв відбору пам'яток і складанню на їх основі "Словників пам'яток історії та культури", які в процесі роботи над томами Зводу суттєво доопрацьовані. Науково-методичне забезпечення фундаментальної багатотомної праці про пам'ятки історії та культури було покладено на академічні інститути, де були розроблені "Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР" (М., 1986)[46].

До підготовки Зводу залучені гуманітарні інститути Національної академії наук Украї-

ни — Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут українознавства (м. Львів) НАН України, Міністерства культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство регіональної політики і будівництва, Державний комітет з архівів України. В його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори. Базовою структурою підготовки томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень, а з липня 2006 р. — Центр Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України[47].

Керівництво і організація підготовки видання покладалося на Головну редакційну колегію, для ведення поточної науково-організаційної роботи в структурі відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України створена робоча група. Для забезпечення найбільш дієвої допомоги місцевим редколегіям й авторським колективам були створені спеціальні, неструктурні групи по областях, АР Крим, містах Києву і Севастополю, до складу яких входили співробітники відділу Інституту історії України НАН України, а також фахівці інших профільних інститутів, які рецензували, редагували статті відповідних томів, були авторами вступних розділів, нарисів про районні центри, окремі пам'ятки. До складу авторських і робочих груп при редколегіях томів були включені викладачі вишів, зокрема Чернігівського педагогічного університету, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Таврійського університету ім. В. Вернадського, інших навчальних закладів.

Навіть побіжне ознайомлення з анотованими списками пам'яток, надісланих з областей до Інституту історії України НАН України, показав, що велика кількість пам'яток була відсутня. Це було пов'язано з незадовільним проведенням паспортизації, недоліками по виявленню і дослідженню пам'яток стародавньої, середньовічної і нової історії. Внаслідок чого в перших томах, переданих до Головної редколегії (Чернігівському і Харківському), виявилися відсутніми цілі групи важливих пам'яток. Негативні рецензії, повернення томів на доопрацювання не вирішувало справу прискорення підготовки томів. Для надання практичної допомоги у підготовці Зводу в регіонах практикувалося проведення конференцій, нарад із залученням всіх задіяних установ і організацій, авторів написання статей, наукові відрядження до Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Луцька, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова та інших міст. Проводилися фронтальні перевірки стану пам'яток історії та культури в регіонах, здійснювалася перевірка облікової документації, візуальне обстеження пам'яток. Робота у краєзнавчих бібліотеках, державних архівах, музеях, натурне обстеження на місцях дали змогу уточнити дані про кількість історико-культурних об'єктів у Севастополі, Запорізькій, Київській, Харківській, Чернігівській областях, підготувати ґрунтовні матеріали про пам'ятки, приступити до дослідження пам'яток на Братському кладовищі Комунарів у Севастополі, Байковому, Лук'янівському кладовищах у Києві.

Для організаційного забезпечення роботи робочих груп, авторських колективів і місцевих редколегій важливу роль відігравала науково-методична робота, яку проводили науковці академічних інститутів. У рамках всесоюзного Зводу з урахуванням вимог до прийнятої на той час класифікації і систематизації була підготовлена "Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры" (К.,1988 р.), яка складалася з двох частин — з методики підготовки томів Зводу і зразків статей про основні види і типи пам'яток. В 1989 р. вийшли "Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей)", куди увійшли зразки статей про пам'ятки історії (К.,1989 р.). Підготовлені науковцями Інституту історії України НАН України методичні матеріали включали широкий комплекс проблем, які виникали при написанні томів Зводу як загального характеру, так і безпосередньо підготовки статей, їх структурної побудови, оформлення списку джерел і літератури тощо.

Науковці Інституту історії України НАН України розробили методику підготовки передмови і вступу до томів, нарисів про райони і районні центри, історичні місця, чому були присвячені окремі розділи. Спеціальні випуски "Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України" по м. Києву, Вінницькій,

Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях[48], які готувалися науковцями київських інститутів у співавторстві з місцевими авторами, дали змогу вирішити конкретні питання підготовки статей про пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Був підготовлений рукопис "Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Київській області", але, на жаль, він не був виданий.

До початку 1990-х років підготовлено основу рукопису томів по Чернігівській і Київській областях, які були передані до Головної редакції Зводу[49]. Плідно працювала неструктурна група по м. Севастополю, результатом якої став макет тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Севастополь, 1991 р.). Здобуття Україною незалежності в 1991 р. не могла не позначитися і на підготовці "Зводу пам'яток історії та культури України". Підготовлені рукописи потребували значного доопрацювання у зв'язку із введенням до наукового обігу нових матеріалів, зміною концептуальних засад у висвітленні історичного минулого. З отриманням Україною незалежності докорінно змінилися методологічні підходи до класифікації пам'яток історії, вимоги до системи їх відбору та поцінування.

У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову "Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України", яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском. Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці. Перехід до ринкових відносин не міг не позначитися на підготовці такої фундаментальної праці. Брак фінансів і низьке матеріально-технічне забезпечення, на думку заступника головного редактора Зводу, доктора історичних наук В. Горбика, основна перепона у підготовці Зводу пам'яток історії та культури України[50]. Важливим кроком стало створення в 1993 р. при видавництві "Українська енциклопедія" ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу для редагування текстів томів Зводу[51]. Але слабка матеріально-технічна база редакції, а також нечисельний колектив, в якому не вистачає фахівців з археології, архітектури, мистецтва позначилося на затягуванні підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

У регіонах робота над Зводом здійснювалася з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р.[52]. У ході роботи над Зводом відбулися зміни структури тому. Редакційна колегія тому, яка отримує постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала видати матеріал про пам'ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому "Київ" П. Тронька було прийнято рішення про видання тому "Київ" Зводу пам'яток історії та культури України в двох томах, трьох книгах. Пізніше прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах[53].

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, причому 296 — це братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам'яток становила 634 об'єкти[54]. Це був результат кропіткої роботи міської редколегії, робочої групи у складі наукових співробітників відділу Т. Григор'євої, О. Лугової, Е. Піскової, Л. Шевченко, завідувачки відділом охорони пам'яток історії та культури Н. Коваленко, авторського колективу видання. За даними на 24 вересня 1991 р. матеріали першої книги тому "Київ" були готові до передачі у видавництво (передмова, вступ, 1629 статей про пам'ятки історії та культури: 109 — архітектури, 31 — археології, 195 — монументального мистецтва, 1242 — історії, з них — 1147 могили, 435 ілюстрацій)[55].

Тільки завдяки наполегливій та цілеспрямованій роботі редакційної колегії (П. Тронько — відповідальний редактор, В. Горбик — заступник головного редактора Зводу, Л. Федорова — відповідальний секретар), авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу вийшли в світ перша і друга частини першої книги тому "Зводу пам'яток історії та культури України. Київ" (1999, 2004 рр.)[56]. Перша частина містить близько 700 статей, друга — близько 1000 статей про пам'ятки історії та культури. Вихід книги поклав початок найбільш повного і ґрунтовного видання в галузі культури України[57].

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження пам'яток. Якщо на початковому етапі в 1984 р. на державному облі-

ку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то зараз — вже понад 130 тис. [58]. У зв'язку з цим на співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень було покладено відповідальне завдання розробки нових концептуальних підходів і методичних рекомендацій по підготовці статей до Зводу стосовно різних видів та типів пам'яток.

На основі широкого кола джерел і нагромадженого фактичного матеріалу з використанням досвіду класифікації й систематизації пам'яток було розроблено сучасну концепцію дослідження історико-культурної спадщини, яка базується на принципах об'єктивності та історизму. Важливі теоретичні питання вирішувалися під час розробки сучасної концепції, на якій побудовані нові "Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України" (К., 1993 р.). На основі теоретичних узагальнень підготовлено "Типові статті для "Зводу" пам'яток історії та культури України" (К., 1994). Зміни, що відбувалися в країні, вимагали нових методів дослідження пам'яток історії та культури, розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини, нової концепції підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України". На дослідження теоретичних проблем в галузі пам'яткознавства, понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, практичних питань підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України", "Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини", узагальнення досвіду по вивченню і дослідженню історико-культурної спадщини в цілому, різних видів пам'яток була цілеспрямована робота відділу історико-краєзнавчих досліджень на чолі з В. Горбиком. Низка збірників, колективних і індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим і оригінальним внеском як в пам'яткознавство, так і в історичну науку.

У другій половині 1990-х років через недостатнє фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець. Певні зрушення в охороні культурної спадщини України, роботі над "Зводом пам'яток історії та культури України" відбулися після прийняття Закону України "Про охорону культурної спадщини" і Указів Президента України "Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України" (грудень 2000 р.), "Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України" (2007 р.). Відповідно до Указів на Кабінет Міністрів України покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2018 р. Фінансування по підготовці Зводу покладається на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів. Державному комітету інформаційної політики телебачення і радіомовлення України доручено забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України сприяти Головній редакційній колегії в отриманні необхідної інформації[59] про культурну спадщину українців за кордоном. Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але він підняв "Звід пам'яток історії та культури України" до загальнонаціонального значення.

Звід пам'яток історії та культури України відіграє вирішальне значення для поліпшення системи збереження культурної спадщини, він є науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини, автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини[60]. Робота по підготовці "Зводу пам'яток історії та культури України", розробка теоретичних і методологічних засад стали основою для діяльності по підготовці Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення і за категорією місцевого значення. Всі області, за виключенням Київської і Черкаської, провели ґрунтовну роботу по підготовці відповідних матеріалів до Державного реєстру, які передані до Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму. Частина матеріалів, зокрема по Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Тернопільській областях пройшли відповідне рецензування і апробацію в Інституті історії України НАН України. Слід зазначити, що надмірна заідеологізованість, однобічний, часто кон'юнктурний підхід призвели до того, що до Реєстру включена значна кількість пам'яток, які не відповідають критеріям включення до реєстру. Не включені до Реєстру пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом 20–50-х років XX століття, голодомором і політичними репресіями, на-

ціональними героями, імена яких були забороненими. Для удосконалення роботи над реєстром, розробці нових концептуальних засад у відборі пам'яток підготовлені методичні рекомендації щодо обліку, проведення обстеження стану пам'яток садово-паркового мистецтва, з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки, віднесення культурних ландшафтів до об'єктів культурної спадщини, щодо визначення предмета охорони нерухомих об'єктів археологічної спадщини, щодо визначення предмета охорони пам'яток історії[61].

В цілому культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, готується Державний реєстр нерухомих пам'яток історії та культури країни, Звід пам'яток історії та культури України, йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Масштаби руйнування пам'яток і будівництва останнім часом набули катастрофічних розмірів.

Тільки об'єднання зусиль державних пам'яткоохоронних органів і громадських організацій, широкого загалу дасть змогу вирішувати питання охорони і збереження пам'яток. На порядку денному створення спеціального наглядового комітету з представників УТОПІК, у повноваження якого б входив контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаних з будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст. Мають бути різні асоціації, об'єднання громадян, які приймали рішення щодо забудови в історичних центрах міст. Потрібно вносити зміни до чинного законодавства, порушувати питання про відповідальність посадових осіб за руйнування і зникнення пам'яток[62]. Прагнення України посісти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя.

Джерела та література

1 Звід законів Української РСР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 649.
2 Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 143.
3 Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 202–212.
4 Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 237.
5 Підрахунки автора.
6 *Неживий О*. Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 47.
7 Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 309.
8 *Павлюк С., Глушко М*. Передмова // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1: Київське Полісся. — Львів, 1994. — С. 4–5.
9 Там само. — С. 5.
10 *Барановська Н. П*. Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 133.
11 Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.
12 *Сердюк О. М*. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 58.
13 *Михайлов Б*. Каменная Могила — подземный "эрмитаж" Приазовья. — К., 2005. — С. 158.
14 *Сердюк О. М*. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 60.
15 *Титова О. М*. "Треба робити все для збереження Хортиці" // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 226.

16 Збережемо тую славу: Громадський рух по увіченню історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. XX ст. // Збірник документів та матеріалів. — К., 1997. — С. 52.
17 *Титова О. М*. "Треба робити все для збереження Хортиці" // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 228.
18 *Сердюк О. М*. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 11–12.
19 *Бунятян К. А., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В*. На світанку історії. — К., 1998. — С. 62–68.
20 *Трачук О*. Трипільці — перші хлібороби в Україні // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2001. — № 1. — С. 59.
21 *Петренко Г*. Качанівка — перлина з "Намиста Славутича" // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2002. — № 1–2. — С. 59–62.
22 *Тронько П. Т*. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 134–135.
23 *Крощенко Л., Осадчий Є*. Володимирський собор у Херсонесі — пам'ятник над колискою християнства в України-Русі // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 43.
24 Ризька Хартія "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 75.
25 Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006.
26 *Прибега Л. В*. Сучасна архітектура в історичному середовищі міста. Концептуальний аспект // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006 — С. 177.
27 *Прибега Л. В*. Кам'яне зодчество України. Охорона і реставрація. — К., 1993. — С. 30.
28 *Верменич Я. В*. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 35.
29 *Горбик В. О., Денисенко Г. Г*. Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003. — С. 28–29.
30 Відродження. — 1918. — ч. 84. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.
31 *Тронько П. Т*. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994. — С. 105, 106.
32 *Гирич І*. "Історичний шлях" у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.
33 Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі НА ІІУ НАНУ). — Відповідь на лист № 216 від 16.03.2005 — доручення Прем'єр-міністра України Ю. В. Тимошенко з питання створення меморіального об'єкта (умовна назва — Архітектурно-історичний комплекс "Алея видатних діячів України").
34 Прес-служба Президента України. — 2005.
35 Там само. — С. 134.
36 *Сердюк О. М*. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 64.
37 Методические рекомендации для подготовки томов "Свода памятников истории и культуры народов СРСР" по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 4.
38 *Горбик В. О*. Багатотомний "Звід пам'яток історії та культури України" — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 97.
39 *Горбик В. О*. Про підготовку багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України" // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 11.
40 *Данилюк Ю. З*. Використання досвіду підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" при написанні "Зводу пам'яток історії та культури" // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984. — С. 17.
41 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 215.
42 Див. Памятники истории и культуры Киева. Библиографический указатель. — К., 1990.
43 *Горбик В. О*. Про підготовку багатотомного

"Зводу пам'яток історії та культури України" // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 17.
44 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Житомирская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Город-герой Севастополь. — К.,1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Черниговская область. — К.,1980 (макет) та інші області.
45 Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 72.
46 Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СРСР. — Вып. 3. — М., 1972; Вып.7. — М., 1975.
47 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 182.
48 Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К.,1984; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 2. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). — К., 1984; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. г. Киев. — К., 1985; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.4. Черниговская область. — К.,1986; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). Материалы к Своду памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР. (Вып.5). — Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988; Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей). — К., 1989; Памятники истории и культуры Запорожской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.7. — К.,1989; Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. — К.,1990; Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вып. 9. — К., 1991.
49 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 173.
50 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 74.
51 *Горбик В. О.* Багатотомний "Звід пам'яток історії та культури України" — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 95.
52 НА ІІУ НАН України. — 1993.
53 *Горбик В. О.* Про підготовку багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України" // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 16.
54 НА ІІУ НАН України. — 1986.
55 НА ІІУ НАН України. — 1991.
56 *Горбик В. О.* Багатотомний "Звід пам'яток історії та культури України" — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 96.
57 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.,2006. — С.178.
58 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.,2006. — С.175.
59 Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К.,2006. — С. 257–258.
60 Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.
61 Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К.,2006. — С. 68–115.
62 *Кролевець С.* Громадська форма ухвалення рішень — мета, до якої треба рухатися // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С.10.

Galina Denysenko

The problems of protection and preservation of the cultural heritage in the modern society

The article deals with state policy of protection and preservation of the cultural heritage in the independent Ukraine. The activity of state bodies preserving cultural heritage has been shown using the wide rang sources. The special attention is given to the preparation of the State Register of the national cultural heritage, the Zvid of the historical and cultural monuments.

Key words: *monuments, cultural heritage, preservation,, the Zvid of the historical and cultural monuments, the State Register of the national cultural heritage.*

УДК 94(477)351.853

Олександра Веселова(м. Київ)

МЕМОРІАЛЬНІ ЗНАКИ Й ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється громадський рух за встановлення пам'ятних знаків та пам'ятників жертвам голоду-геноциду з 80-х років ХХ ст. і державних органів з увічнення пам'яті умертвлених голодом в різних регіонах та створення Меморіалу жертв голодоморів в столиці України.

***Ключові слова:** голод-геноцид, голодомор, пам'ятки, меморіал.*

В статье рассматривается общественное движение за установление памятных знаков и памятников жертвам голода-геноцида с 80-х годов ХХ века и государственных органов с увековечения памяти умертленных голодом в разных регионах и создания Мемориала жертв голодомора в столице Украины.

***Ключевые слова:** голод-геноцид, голодомор, памятники, мемориал.*

Український Президент Віктор Ющенко у виступі на Генеральній Асамблеї ООН 26 вересня 2008 р. закликав світову спільноту висловити солідарність з українським народом у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Президент підкреслив: "Терор голодом в Україні мав цілеспрямований характер геноциду й супроводжувався тотальним знищенням національного співтовариства, громадянських основ суспільства й духовенства"[1].

Українська нація в 1932–1933 рр. переживала неймовірний стрес, катастрофу, являючи собою суцільний морг просто неба, небачений геноцид.

Астенічних через голод мерців — висохлих селян-скелетів або розпухлих від виснаження — скидали, як у селах, так і в містах, у величезні траншеї, колодязі. Спеціально призначені місцевою владою люди збирали померлих і звозили їх на цвинтарі або пустирі, у яри й балки гарбами, підводами, безтарками й скидали в ями. Знесилені голодом люди ховали рідних на городах, у садах. Закінчившись утвердженням комуністичного режиму, колективізація й Голодомор залишили мільйони могил українських селян. "Голодомор 1932–1933 років — це наша загальна пам'ять, загальний біль, тому що немає в Україні жодного роду, жодної сім'ї, яку б не зачепила ця трагедія. Мільйони наших родичів, односельців, земляків, замучених голодом, — це не просто жертви несправедливості режиму. Це — винищені носії наших родинних традицій, духовних і моральних законів, традиційних цінностей. В 1932–1933 роках ми з вами осиротіли на 7–10 мільйонів людей. Третина з них — діти. Ми будемо почуватися вічними сиротами у цьому світі, розгубленими й незахищеними на історичних роздоріжжях, доки не станемо однією зрідненою міцною родиною. Адже всі ми — їхні нащадки, і в нас тече й пульсує одне — їхня кров", — зазначав В. Ющенко[2]. Але донедавна навіть згадка про безіменні могили була небезпечна. Люди жили й доживали вік наодинці з пам'яттю.

Тотальне замовчування тоталітарною владою найбільшої народної трагедії ХХ століття стало на заваді людям гласно відзначати в Україні пам'ятними знаками та пам'ятниками місця поховань замордованих Голодомором рідних та односельців. І перші пам'ятники жертвам голоду-геноциду в Україні були встановлені за "залізною завісою", у країнах Заходу до 50-річчя голодової катастрофи в Україні зусиллями української діаспори. За ініціативи громадян Канади, переважно українського походження, 23 жовтня 1983 р. у м. Едмонтоні (провінція Альберта, Канада) був відкритий перший у світі пам'ятник жертвам голоду в Україні. Його автор — монреальський скульптор Людмила Темертя[3], мати якої пережила Голодомор. 24 серпня 1984 р. пам'ятник померлим від українського голокосту споруджений у м. Вінніпезі. У столиці Великобританії — Лондоні — установлений пам'ятник-хрест з написом: "На вічну пам'ять семи мільйонів жертв штучного голоду в Україні 1932–1933. Українці Великобританії. 1983[4]. У травні 1986 р. відкрито пам'ятник жертвам

Голодомору в центрі Лос-Анджелеса[5], 4 грудня 1993 р. встановлено величний і проникливий монумент жертвам людомору в Чикаго (Іллінойс, США). Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому — терновий вінок з написом у центрі: "1932–1933", у підніжжі хреста — бронзова скорботна фігура матері, яка схилилася над померлою дитиною. У центрі постаменту українською і англійською мовами слова: "В пам'ять понад семи мільйонів жертв Голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою". На бічній стороні п'єдесталу напис: "Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993 року заходами української громади Чикаго й околиць в 60-річчя Голодомору в Україні". Автор монумента — український скульптор Анатолій Кущ. 22 листопада 2008 р. Меморіал жертвам Голодомору відкрито у Мюнхені (Баварія, Німеччина). Як повідомляє "Deutsche Welle", пам'ятний камінь установлено перед Українською греко-католицькою церквою в районі Унтергизинг. На камені вигравіруваний напис: "На згадку про мільйонні жертви Голодомору в Україні 1932/33". Пам'ятник установлений з ініціативи незалежного від церкви комітету з підготовки заходів до 75-х роковин Голодомору в Україні. Спікер комітету А. Несмачний закликав німецький бундестаг визнати Голодомор геноцидом[6]. Пам'ятники жертвам голоду-геноциду встановлені також у Бельгії, Австрії, Австралії, Аргентині, Словаччині, Угорщині й інших країнах.

Актуальна тема увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні після понад піввікового утаємничення вперше порушена у фундаментальній праці Володимира Маняка й Лідії Коваленко-Маняк "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал", які писали: "Нехай ця гірка Книга, що народилася після десятиліть безмовства, ляже першим нашим каменем у підмурок всенародного пам'ятника трагічній історії українського народу"[7]. Побіжно її зачіпали автори-упорядники регіональних і місцевих збірників документів і свідчень очевидців трагедії. З'явився ряд публікацій на цю актуальну тему й автора даної статті[8].

Зі зняттям "табу" мовчання із забороненої теми у 80-х роках в селах України почався рух зі створення списків людей, поглинутих голодним мором. Так, приміром, до середини 1988 р. були складені списки убієнних Голодомором у с. Тарган Володарського району Київської області. Відомості зібрали О. І. Овдіюк і А. А. Масло — живі свідки голоду 1932–1933 рр., які пережили його й вижили. У даному селі з голоду померло 360 осіб, під час Другої світової війни загинуло 52 людей[9].

Як дослідження теми ушанування пам'яті загиблих від голоду українських селян-хліборобів, так і виявлення місць поховань, установлення пам'ятних знаків і пам'ятників жертвам голоду-геноциду почалося в Україні в 2-й половині 1980-х — 1-й половині 1990-х років. Наші люди завжди пам'ятали страшні роки організованого владою Голодомору. Потай ставили хрести, доглядали могили. І коли настала більш слушна година, почали увічнювати пам'ять про померлих.

У цьому ж селі 24 червня 1988 р. був встановлений один з перших пам'ятників жертвам Голодомору в Україні. З ініціативи тодішнього голови сільради О. Ушинського сільські умільці створили пам'ятник, що являє собою на постаменті скульптуру жінки-матері із хрестом у руках, що символізує трагічну долю українського народу. В 1989 р. споруджено пам'ятник і в сусідньому селі Надросівка[10]. Того ж року в селах Мошурове, Поташ установлено гранітні пам'ятники. В листопаді 1989 р. з ініціативи колишнього голодуючого — патронатівця В. М. Різуненка, ставшего сиротою через Голодомор, створено й урочисто відкрито пам'ятник у м. Валки на Харківщині, Меморіал пам'яті жертв комуністичного терору в с. Паньківці Старосинявського району на Хмельниччині. На пам'ятних таблицях першого в районі меморіалу — 72 імені, розшуканих ентузіастами села, і напис: "Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році". На місцевому цвинтарі села Ожарівка встановлено хрест, на могилі — меморіальні плити з написом імен понад 400 сільчан, які загинули в 1933 році: "Жителі села Ожарівка, які померли в 1933 році від штучно створеного голоду". У селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановлено обеліски. У селі Паплинці огороджено могилу жертв 33-го року, встановлено пам'ятник[11]. 12 липня пам'ятник жертвам Голодомору 1933 р. відкрито у с. Молодецьке на Черкащині. На кам'яній брилі пам'ятника напис: "1933. Землякам — жертвам голоду від односельців. 1989 р."[12].

1990 р. побудований цілий ряд пам'ятників, меморіальних знаків на Полтавщині. 22 квітня 1990 р. пам'ятний знак відкрито в

с. Заруддя Кременчуцького району. На стелі — великий православний хрест з написом: "Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернули право на пам'ять"[13]. Через 57 років після винищувального 1933-го односельці загиблих від голодного мору в с. Пустовіти Миронівського району на Київщині встановили скромний пам'ятник — чотиригранну пірамідку з православним хрестом, а поруч — два кам'яних стовпи, як символи невгасимих свічок народної пам'яті[14].

Чисельність пам'ятників жертвам геноциду з року у рік збільшувалася. 1991 р. пам'ятник-стелу споруджено в с. Сніжків на Валківщині Харківської області на місці церкви, зруйнованої в 30-ті роки. Впорядковано могили померлих та встановлено пам'ятний хрест на цвинтарі в с. Феліціалівка (нині с. Здвижівка) Бородянського р-ну Київщини. В смт Бородянка у ямі на місцевому цвинтарі поховані місцеві жертви Голодомору й померлі, зняті з потягів, підібрані на шляхах, на цій могилі поставлено пам'ятний хрест.

Встановлено виготовлений сільськими майстрами пам'ятник українським селянам у с. Тимошівка Черкаської області. Автор виготовленого сільськими майстрами пам'ятника — районний архітектор О. Ковтун[15]. Під час повернення учасників мітингу після відкриття (14 червня 1992 р.) цього пам'ятника до Києва відбулася автокатастрофа. Співголова "Меморіалу", ініціатор і організатор створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні письменник В. Маняк загинув, Л. Коваленко-Маняк — його соратниця й дружина, журналістка — була травмована. Але розпочата ентузіастами діяльність поширювалася по всій Україні. У с. Слобідка Миргородського району Полтавської області в травні 1992 р. відкрито й освячено Пагорб Скорботи. Очолював цю роботу Степан Марченко. У вересні 1992 р. встановлено пам'ятники в селах Лисянка, Журжинці Лисянського району, Полковниче, Іваньки, Дзеньківка Маньківського й 12 пам'ятників у селах Кам'янського району Черкаської області. У багатьох селах України проведено уроки пам'яті. У ряді сіл створено Книги Пам'яті[16].

Високий курган, увінчаний Хрестом, насипали за козацьким звичаєм в райцентрі трудящі Деражнянського району Хмельниччини на згадку про загиблих від голоду земляків. Хресним ходом пройшли до підніжжя кургану жителі райцентру, посланці сіл сусідніх районів, гості з Чортківського району Тернопільської області, з трудівниками якого деражнянці уклали угоду про співробітництво[17].

Завдяки патріотам-ентузіастам створених і створюваних активно діючих осередків громадської організації Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, що офіційно функціонує з 27 червня 1992 р., в багатьох селах і містах України, паралельно з підготовкою друкованих пам'ятників поширювався рух з упорядкування могил убитих Голодомором, спланованим і здійсненим компартійно-державною владою СРСР. Активним цей рух був під час підготовки до 60-х і 70-х роковин Великого голоду. З ініціативи громадських організацій селища Дніпровське Верхньодніпровського району Дніпропетровської області в 60-ліття геноциду 1933 р. на братській могилі загиблих від радянських голодоморів споруджено пам'ятник, що увінчує відреставрований хрест колись зруйнованого храму, чия монументальна велич стверджує безсмертя народної пам'яті й віри. Меморіал жертвам Голодомору відкрито в с. Великі Єрчики Сквирського району Київщини[18]. У райцентрі Велика Михайлівка Одеської області у відкритті пам'ятника жертвам Голодомору, установленні імен замучених радянською владою хліборобів брали участь місцеві жителі, школярі[19]. У книгах, збірниках, створених у регіонах, вміщено списки людей — мартирологи поглинених голодним мором. У Молодіжному парку Харкова (відкритому в радянські часи на місці колишнього міського цвинтаря) біля Хреста, поставленого в 1993 р. на згадку про жертви Голодомору, у скорботні дні 60-х роковин голоду-геноциду відбулася панахида. У Харківській області було встановлено понад 100 пам'ятних знаків, хрестів[20].

Хрест жертвам Голодомору встановлено у центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с. Соколівка Крижопільського району Вінницької області. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" споруджено і освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду в м. Червоноград Львівської області, пам'ятний знак у вигляді хреста й дзвін установлено в с. Добровеличківка Кіровоградської області на кошти, зібрані усім миром. Меморіальну композицію з чорної кам'яної стели з хрестом над нею й написом "Жертвам Голодомору 1932–1933 років на Луганщині" споруджено в Новоайдарі.

9 травня 1993 р. пам'ятник жертвам голодного мору 1932–1933 рр. встановлено в с. Безбородьки Драбівського району та 11 вересня — на центральному цвинтарі м. Звенигородка Черкащини.

У центрі с. Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді хреста, обплутаного колючим дротом, під яким — скульптура виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника — скульптор-художник Л. Гомон.

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих в 1932–1933 рр., було відкрито загальноукраїнський пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської області на Зажур-Горі — 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник побудований з ініціативи та коштом Українського фонду культури й громадськості Лубенщини. Автори меморіалу — архітектор А.Ігнащенко й конструктор І. Лебедич[21].

12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва урочисто відкрито й освячено меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню, як символ України, з опущеними від розпачу руками й дитиною на грудях. Автори пам'ятного знаку — художник В. Перевальський і архітектор М. Кислий. Того ж дня відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам Голодомору в с. Гарбузівка на Полтавщині. На постаменті пам'ятного знаку напис: “Україно моя! Не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому”.

1993 р. перші пам'ятні знаки-хрести з'явилися в Одеській області: у м. Балта, селах Саражинка і Чернече Балтського, Грабове Кодимського, Можнянка Новопсковського району[22]. Чимало меморіальних знаків встановлено на Полтавщині. Це — хрест у смт Нові Санжари, Курган Скорботи в райцентрі Чорнухи, пам'ятник у Кобеляцькому районі. “У с. Суха на братській могилі люди поставили великий хрест, щоб живі пам'ятали Голодомор. В ту могилу кидали ще й живих”, — свідчила Г. О. Ткаченко. У вересні 1993 р. на згадку про убієнних голодомором 1932–1933 рр. було поставлено пам'ятний Хрест на Вознесенському цвинтарі м. Кременчука. Величезний хрест над могилою в Кобеляках на Полтавщині розіпнув свої руки під небом, щоб не дати нашій пам'яті зарости забуттям, як заростали стежки до ям, колодязів і звалищ, утрамбованих в 1933 р. тілами нещасних жертв Голодомору[23]. Встановлено пам'ятники в Лащовій та Веселому Куті, Шаулісі, Лагедзині, Білашках, Гордашівці на Київщині, у с. Кисівка й на хуторі Кращаницином на Харківщині. “Вшановуючи пам'ять тих, кого забрав людомор, на кладовищі безлюдного тепер хутора за допомогою найнятого бульдозера спорудив я чотириметровий курган-могилу. Спіть спокійно, мої замордовані земляки”, — написав у своїх спогадах про зведення пам'ятника В. Я. Сергієнко[24].

Діяльність з увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду розширювалася. Хрести пам'яті в селах Скоморошки, Рожичка, Фронтівка, Підвисоке, Новий Животів, Животівка, Юшківці, Угарове, Кожанка на цвинтарях Оратівського району Вінницької області встановлено в 1995–1996 рр. Стела-пам'ятник тальнівцям — жертвам Голодомору відкрита 1996 р. у м. Тальне, що на Черкащині[25]. У м. П'ятихатки — районному центрі Дніпропетровщини, на території колишнього кладовища пам'ятний знак — дерев'яний хрест і надгробний камінь для увіковічнення пам'яті померлих від голодної смерті поставлено 1999 р. Щорічно біля пам'ятного знака жертвам Голодомору проводяться мітинги із вшанування пам'яті загиблих. За даними Баранівської районної держадміністрації Житомирської області, на місці поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. встановлено пам'ятний хрест і проведено поминальну панахиду по небіжчиках. Хрести встановлено на центральному міському цвинтарі Гуляй-Поля Запорізької області. На Хмельниччині монументи жертвам геноциду й політичних репресій відкрито в селах Гарбузівка, Пишки, Пилявка Старосинявського р-ну. Хрести та меморіальні знаки встановлено в с. Дзендзелівка Маньківського, с. Безпальче й Жорнокльова Драбівського, в усіх населених пунктах Городищенського р-ну Черкащини. Пам'ятні знаки споруджено в с. Первомаївка Верхньобагачанського та Гладківка Голопристанського району на Херсонщині[26]. У с. Світанок на Переяславщині 29 серпня 1999 р. патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив церкву св. Миколая Чудотворця, присвячену жертвам Голодомору 1932–1933 рр. і Чорнобильської катастрофи 1986 р. (архітектор Л. Скорик)[27].

Знаки скорботи — хрести з метою вшанування загиблих в роки Голодомору-геноциду-33 встановлено в різних куточках столиці України.

Пам'ятні знаки (за час, коли мерію очолював О. Омельченко), розміщено на Бортничанському, Звіринецькому, Совському, Лук'янівському, Корчуватському, Солом'янському та Дарницькому кладовищах м. Києва. Районними у Києві державними адміністраціями встановлено пам'ятні знаки в мікрорайоні Жуляни (біля місцевої церкви парафії святого Іоанна Хрестителя на вул. Гарматній, 37, біля Іллінської церкви на вул Іллінській).

Але, на жаль, не всюди діяльність у плані увічнення пам'яті замордованих голодом земляків була активною. Так, наприклад, П. Штогрин, 1926 р. народження із с. Старі Бабани Уманського району на Черкащині свідчить: "Є на нашому сільському цвинтарі спільний пам'ятник жертвам Голодомору, проте жодного імені на ньому чомусь немає. Треба, щоб на камені можна було прочитати прізвища не тільки тих, які полягли "За Родіну, за Сталіна" у війну, а й тих, що полягли від злої волі Сталіна й "матушкі Росії" у Голодомор". І хоча в нашім селі є два великих гранкар'єри й хтозна скільки каменярів, для жертв голоду честі бути зазначеними на пам'ятнику чомусь не виявлено"[28]. В ім'я увічнення пам'яті загиблих від страшної чуми XX ст., відповідно до Указу Президента України 1998 р. щорічно четвертої суботи листопада Україна відзначає День пам'яті жертв Голодомору. Чимало було зроблено в плані увічнення пам'яті жертв геноциду, але й дотепер на місцях тисяч і тисяч могил ще немає ніяких пам'ятників, могили зрівнялись... Про пам'ятні знаки або пам'ятники похованим у ямах-могилах владні структури — обласні й місцеві ради, регіональні й місцеві держадміністрації дуже мало піклувалися або зовсім не турбувалися. Особливо це стосувалося регіонів, де смертність селян-хліборобів від голоду була надзвичайно високою: Донеччини, Сумщини, Миколаївщини, Запорожчини, Херсонщини, Дніпропетровщини й ряду ін. Деякі симпатики радянської тоталітарної влади, що організувала геноцид проти власного народу — комуністи не тільки не сприяли прагненню населення вже незалежної України до увічнення закатованих голодом земляків, а й взагалі заперечували, як і в часи сталінщини, сам факт Голодомору, ігнорували постанови Верховної Ради щодо вшанування жертв геноциду.

До 70-річчя голоду-геноциду встановлення пам'ятних знаків йшло не на державному рівні, а за ініціативи прогресивних громадських діячів й організацій. Наприклад, у м. Києві, на території Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) 15 листопада 2002 року під час роботи Всеукраїнської наукової конференції "Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу" було відкрито пам'ятний знак жертвам людомору. У скульптурній його основі — білий янгол на чорній мармуровій плиті й три колоски, "ув'язнені" за колючим іржавим дротом[29]. Автори знаку — О. Ю. Сидорчук і Б. Ю. Крилов.

24 листопада 2006 р. Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник жертвам Голодомору в с. Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської області, у якому голодомор забрав життя близько 1000 жителів. Серед живих залишилося вже небагато очевидців. Як свідчить О. А. Конончено, пенсіонерка цього села, "шлях до правди був дуже довгий. Більшість померлих похована в загальних безіменних й не завжди оплаканих могилах, тому що часто навіть не було кому й ховати. Більша половина з них — діти. Вдумаємося, скільки ж там поховано мрій нездійснених, пісень недоспіваних, дітей ненароджених. І якщо сьогодні хтось ще сумнівається: геноцид це або просто голод, нехай відвідають ці могили, нехай послухають, як стогне земля наша від кісток похованих без трун. Хай заглянуть в очі людям і, можливо, тоді їхні сумніви розвіються". Пам'ятний знак являє собою хрест з іконкою Христа на фоні вишитого рушника та написом: "Жертвам Голодомору 1932–1933 рр."[30].

Поряд з рухом очищення й совісті, усвідомлення необхідності віддати належні почесті загиблим старим, чоловікам, жінкам, дітям і ненародженим й реабілітації мільйонів українських селян, у суспільстві існувало та й дотепер проявляється явище протилежне. Якщо раніше, у тоталітарному СРСР, коли навіть згадування про голод-геноцид було в "партії-державі" "злочином", на братських могилах загиблих від голоду селян прокладалися дороги, будувалися кафе, улаштовувалися танцмайданчики, то в незалежній Україні різного роду вандали знищували хрести, надмогильні плити й пам'ятники, палили могили правозахисників... Так, меморіальний знак на згадку про Голодомор 1932–1933 рр. на Михайлівській площі під час її реконструкції звідти видалили й тільки на вимогу й величезними зусиллями членів Асоціації дослідників

голодоморів в Україні повернули на його законне місце. Занедбано й забуто Дзвін — пам'ятник. З дороги його не видно. Необхідно створити до нього під'їзні шляхи, включити пам'ятник в орбіту туристсько-екскурсійної роботи. "Меморіал ім. В. Стуса взяв участь в упорядкуванні численних могил, у встановленні 372 хрестів й інших знаків увічнення пам'яті жертв Голодомору. Але будьмо свідомі й процесу знищення цих хрестів, не перевелися ще вандали...", — відзначав на Парламентських слуханнях 12 лютого 2003 р. Л. Танюк [31].

25 листопада 2006 року в м. Херсоні невідомі облили червоною фарбою пам'ятник жертвам політичних репресій і Голодомору 1932–1933 років. Керівництво області розцінило цей інцидент як акт вандалізму, оскільки наступного дня повинен був пройти поминальний хід до цього пам'ятника й мітинг пам'яті жертв Голодомору. 10 березня 2007 року невідомі спробували викрасти пам'ятник жертвам Голодомору в селі Барахти Київської області. Зловмисники вночі приїхали на цвинтар, де стояв монумент, і звалили його з п'єдесталу. Однак підняти на вантажівку пам'ятник вагою понад напівтонни їм не вдалося. Монумент установлено в селі. У січні 2008 року в м. Чигирині (Черкаська область) був зруйнований пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Невідомі зловмисники знесли гранітний хрест висотою 1,75 метрів (розбивши його на дрібні шматки) та ушкодили кам'яний постамент. 21 лютого 2008 у Донецьку на бульварі Пушкіна почалася підготовка майданчика для будівництва офіційного штабу з проведення чемпіонату Євро-2009 і Євро-2012. Молодіжний союз "Наша Україна" звинувачив владу в незаконному демонтажі єдиного в Донецьку пам'ятного знаку жертвам голодоморів і політичних репресій, як акті вандалізму[32].

Виступаючи на Парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., Президент В. А. Ющенко підкреслив: "Світ уже поставив пам'ятник жертвам Голодомору, але, на жаль, не в Україні....10 мільйонів невинно убієнних. Де їм насипана всеукраїнська могила сьогодні: у Києві, в Сумах, в Чернігові? Немає. Де стоїть той пам'ятник, адекватний трагедії 1930-х років: у Києві, а Харкові? Де ми сьогодні клали квіти, шановні друзі?! Це наша історія! Зверніть увагу: біля знаку, на місці якого повинен бути поставлений пам'ятник[32]. Президент підкреслив, що: "... це державна трагедія, державна влада її скоїла, і державне каяття повинне бути"[34].

Ситуація докорінно змінилася із обранням Президентом України В. А. Ющенка. Указ Президента № 1544/2005 від 4 листопада 2005 р. "З метою ушанування пам'яті жертв і потерпілих від голодоморів в Україні", гласив: "... Установити, що здійснення конкретних, дійових заходів з метою вшанувати пам'ять жертв і підтримки осіб, що постраждали від голодоморів в Україні, виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії Українського народу, є пріоритетними завданнями центральних і місцевих органів виконавчої влади[35].

На подання Президента Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. прийнято "Закон України № 376-У про Голодомор 1932–1933 років в Україні", стаття 3 якого ставить за обов'язок органам державної влади й органам місцевого самоврядування "... вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті й встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору"[36].

Діяльність державних органів, громадських організацій і меценатів активізувалася. Розгорталася робота зі спорудження меморіальних знаків у всіх областях України. Ряд пам'ятників установлено в 2005–2006 рр. У с. Криві Коліна Черкаської обл. 2005 р. відкрито меморіальний комплекс з ініціативи та фінансування мецената-патріота В. Мовчана. Меморіал являє собою кам'яний хрест, навпроти якого — поминальна каплиця. Між ними на трьох стелах вибиті 173 імені жителів села, "яких забрала на той світ кістлява рука більшовицького голоду"[37].

Особливо багато пам'ятників і пам'ятних знаків встановлено в 2007–2008 рр. — до 75-х роковин Голодомору. Президент України Віктор Ющенко був особисто присутній на відкритті цілого ряду пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам Голодомору, як, наприклад, 20 листопада 2007 р. на церемонії відкриття пам'ятного знаку жертвам голодоморів і політичних репресій у смт Попільня на Житомирщині. Пам'ятний знак у Попільні розташований на земляному насипі, де закладені капсули із землею з 34 масових поховань жертв

Голодомору 1932–1933 років. Нагадує він роздвоєний гранітний православний хрест, розколотий від людського горя й лиха, з'єднаний з двох сторін світлим хрестом пам'яті нинішнього покоління. Навколо земляного насипу покладено гранітні плити з назвами сіл, де був масовий голод у 1932–1933 роках, і встановлені по три свічники з жовтого кольорового металу. "Це наша повага до мільйонів невинно убієнних українців, — сказав Президент на церемонії відкриття, — підкресливши, що ціль цього й подібних заходів — передати майбутнім поколінням пам'ять про трагедію, правда про яку замовчувалася більше 70 років. "Так знищується нація — через приниження, особливо духовне, так зникає з лиця землі народ. Тому, коли нам пропонують забути 1932–1933 роки, від нас хочуть забрати не просто нашу історію, але наше майбутнє", — підкреслив В. Ющенко[38].

29 березня 2007 р. Президент України відкрив пам'ятний знак жертвам Голодомору на Луганщині. У Луганський області жертвам Голодомору встановлено 118 пам'ятних знаків[39].

У листопаді 2007 р. в Севастополі на площі Волі була відкрита перша на території Криму меморіальна дошка пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Пам'ятні знаки встановлено в населених пунктах Бахмацького, Варвинського, Коропського, Менського, Сосницького, Срібнянського, Чернігівського районів Чернігівської області. Меморіальний комплекс жертвам голодомору був споруджений і в рідному селі Президента України В. Ющенка — Хоружівці. В церемонії його відкриття взяли участь губернатор області П. Качур і брат Президента П. Ющенко, який ініціював будівництво. Комплекс являє собою скульптуру дівчинки, що притискає до грудей п'ять колосків. Біля неї — кам'яна рілля, з якої постають 40 хрестів[40].

26 листопада 2008 р. відкрито пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Київської області. "Це велика справа, коли в такому суспільстві, як сьогодні, ми маємо можливість почути свідків трагедії Великого мору 1932–1933 років. Передати цю частину нашої гіркої історії — наш борг", — сказав Президент на церемонії відкриття пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 років, зведеного в селі Гора Бориспільського району. У своєму виступі глава держави знову аргументував, що голод був штучний, і його організатори мали на меті знищити найбільш самодостатній шар українського суспільства 30-х років — українське селянство. "Коли ми говоримо про Голод 1932–1933 років, нам потрібно говорити про одну зі сторінок унікальної боротьби за непереможність нашої нації, за наш суверенітет, нашу незалежність", — сказав Президент. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет провів заупокійну літію й освятив хрест — один з елементів пам'ятника. Меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років складається зі скульптурної композиції за назвою "Жнива 1932-го", що являють собою колоски пшениці, на яких лежить знесилена від голоду українська жінка, її рука випускає серп до землі. Основна частина монумента поєднує вічний вогонь пам'яті за загиблими у роки Великого Голодомору й чорні дошки — написи про жертви Голодомору в Україні, Київській області й Бориспільському районі, а також свідчення очевидців трагічних подій. Завершується пагорб чорним хрестом з полірованого каменю, у центрі якого лелеки — "білі птахи з чорною ознакою", що пролітають крізь хрест і душі, які символізують загиблих людей під час Голодомору 1932–1933 років. Висота хреста — 12 метрів. Окремо розташована скульптурна композиція з двох розбитих жорен. Навколо центральної алеї — калинові кущі за кількістю сіл, потерпілих під час Голодомору в Київській області (884). Автори скульптурної композиції — Н. Олійник, Р. Кухаренко, І. Мельников і Ю. Біляков[41].

Найбільша кількість меморіальних пам'ятників в Україні з'явилася саме в 75-ту річницю голоду-геноциду. 4 травня 2008 р. у селі Котів Козелецького району Чернігівської області відкрито пам'ятний знак — Хрест (5 м) і плита з написом: "Пам'яті жертв голодомору. 1932–1933 рр.". Пам'ятний знак освячений о. Василем УПЦ КП. Восени 2008 р. піднявся пам'ятний знак — Хрест жертвам голодомору 1932–1933 років у селі Підпилип'я на Хмельниччині[42]. Величний пам'ятник зведений у центрі с. Семенівка Великобагачанського р-ну Полтавської області 13 серпня 2008 р. На плиті під зображенням скорботної матері напис: "Українці! Схилимо голови над жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні". У День незалежності України було відкрито пам'ятні знаки в селах Клепачі й Халепці Лубенського району, у селі Абрамівка Машівського району. 5 травня 2008 р. на

цвинтарі с. Степанівка Великобагачанського району відбулося відкриття пам'ятного знаку — Хреста Скорботи жертвам Голодомору 1932–1933 років, ініціаторами його встановлення стали самі ж жителі села, адже за спогадами очевидців, у Степанівці від голодної смерті померли 380 осіб. Пам'ятні знаки жертвам Голодомору встановлено також у селах Книшівка й Мартинівка Гадяцького району, Полузір'я Новосанджарського, Бовбасівка Хорольського, Калашники Полтавського району Полтавщини.

14 вересня 2008 р. В. Ющенко взяв участь у відкритті Меморіалу жертвам Голодомору й політичних репресій у Дніпропетровській області. Меморіал споруджено на 9-му кілометрі Запорізького шосе. Висота пам'ятника-меморіалу 6,4 м. Пам'ятник складається з чотирьох елементів, центральний з них — скульптура знесиленої жінки з померлою дитиною на руках. Зведено пам'ятник під керівництвом скульптора Г. Хачатряна[43].

19 листопада 2008 р. Президент України В. Ющенко відкрив Харківський обласний меморіал пам'яті жертв Голодомору (село Черкаська Лозова Дергачівського району Харківщини). За присутності Президента також пройшла церемонія освячення меморіалу й панахида за жертвами Великого Голоду. Меморіальний комплекс побудований з метою відновлення історичної пам'яті про жертви тоталітарного комуністичного режиму й на згадку про хліборобів всіх національностей, які померли від голоду в Харківській області. Меморіал розташований на височині, що добре проглядається з автомобільної дороги Харків — Москва й з окружної дороги навколо Харкова. Складається з музею жертв Голодомору, скульптурної композиції й зовнішніх інформаційних щитів зі світлинами жертв Голодомору й текстами секретних указів тодішнього керівництва СРСР: один — заборонний жителям УРСР виїжджати в Російську Федерацію, інший — про заборону залишати свої села. Центром комплексу є скульптурна композиція заввишки 6 метрів, відлита із бронзи й встановлена на насипному кургані заввишки 10 метрів. Вона символізує українську родину — чоловіка, жінку й двох дітей — хлопчика й дівчинку. Чоловік і жінка стоять, притулившись спинами один до одного, а з боків до них пригортаються перелякані діти зі слідами виснаження на обличчях. Чоловік дивиться убік Росії (уздовж траси Москва — Сімферополь, на Москву), символічно намагаючись захистити родину від голодної смерті й показуючи стислого кулака вбік Москви. Жінка із благанням здіймає руки до неба, символічно звертаючись до Бога про порятунок родини від голоду. Автор скульптурної композиції А. Рідний[44].

На місці масового поховання 1185 жертв голодного мору 22 листопада 2008 р. відкрито меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років у селі Піски Сумської області. Меморіал являє собою комплекс споруджень. Серед них яскраво виділяється контур селянського будинку, усередині якого три рівновеликих хрести, що символізують собою смерть людей старшого покоління, середнього й дітей. На передньому плані "чашею" розташовані "снопи Скорботи — мармурові плити з викарбуваними на них іменами людей. Усього нанесені дані про 1167 жителів с. Піски, які вмерли під час Голодомору 1932–1933 рр. На Сумщині також було відкрито пам'ятники в містах Ромни, Охтирка, Конотоп, Білопілля. З 2007 р. по 29 вересня 2008 р. у Сумській області споруджено 363 пам'ятники[45].

На Смолянському цвинтарі встановлена пам'ятна дошка жертвам Голодомору в Житомирі. Меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Одесі відкрито на перехресті Лідерсовського бульвару й вул. Базарної. Являє собою хрест у розламі — символ трагедії. Монумент заввишки близько 5 метрів виготовлений з гранітоподібного каменю. У рамках підготовки до 75-річчя Голодомору в Одеській області встановлено 175 пам'ятних знаків, присвячених пам'яті жертв Голодомору[46]. У Запорізькій області на 22 листопада 2008 р. відкрито 7 пам'ятників і 61 пам'ятний знак жертвам Голодомору[47].

Ряд меморіальних пам'ятників створено в Західній Україні, що під час Голодомору не входила до складу СРСР, і де шукали порятунку голодуючі з різних регіонів України. 25 листопада 2006 р. у м. Мукачеве на Закарпатті установлений пам'ятний знак на честь жертв Голодомору, політичних репресій і всіх борців за волю України. Ще один пам'ятний знак жертвам Голодомору в Україні 1932–1933 років був відкритий до Дня пам'яті жертв голодоморів 24 листопада 2007 року в с. Квасове Берегівського району Закарпатської області. Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні до 75-х роковин Голодомору встановлений на березі ріки Збруч.

Виконаний з бетону, висота — 4,5 м. Автори: архітектор Д. Чепіль, скульптор Д. Пилип'як. В основі пам'ятника — композиція, в центрі якої — прикордонний стовп, обв'язаний колючим дротом. До стовпа вишитим українським рушником прив'язаний сніп пшениці. Розташовано пам'ятник на кордоні, що у той час відокремлював Західну Україну від радянської, де був Голодомор. "Місце для пам'ятника вибрали не випадково — люди розповідали, що галицькі селяни переправляли на плотах через ріку Збруч своїм братам з Наддніпров'я хліб і зерно, щоб хоч як-небудь полегшити їхні страждання. Збруч фактично був рікою життя"[48].

Унікальними друкованими пам'ятниками жертвам Голодомору є всеукраїнська "Національна книга Пам'яті" і обласні, підготовлені й видані 2008 р. Українським інститутом національної пам'яті[49].

По далеко неповним даним, на липень 2008 р. в Україні нараховувалося 4 тис.452 пам'ятники і пам'ятних знаки, що увічнюють пам'ять жертв Голодомору. У той же час здійснені перейменування й демонтаж близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого: монументи політичним діячам, причетним до репресій, геноциду стосовно українського народу або до організаторів Голодомору 1932–1933 рр.[50].

2008 рік в Україні був оголошений Роком пам'яті жертв Голодомору.

Україна домагається визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу на рівні ООН. В урядових кабінетах з кінця 2007 року "гуляє" концепція Державної програми "Пам'яті Голодомору 1932–1933 років до 2012 року". За нею, зокрема, передбачається, що в кожному населеному пункті, селі будуть встановлені відповідні пам'ятні знаки жертвам Голодомору[51].

Пункт 3 статті 5 "Закону України № 376-V про Голодомор 1932–1933 років в Україні" говорить: "Вирішити у встановленому порядку за участю Київської міської адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні"[52].

Меморіал Пам'яті створювався протягом декількох років. В 2006 р. зупинилися на проекті меморіального комплексу на земельній ділянці, обмеженій Дніпровським спуском, Парковою алеєю, територією парку "Вічної слави" і стінами Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де планували створення калинового гаю, монумента, музею й науково-методичного центру вивчення голодоморів в Україні. 24 листопада 2007 р. політики на чолі з Президентом посадили в Києві калиновий гай на згадку про голодомор.

На виконання Указу Президента до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років у Києві була споруджена перша черга Меморіалу. 22 листопада 2008 р. Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні був відкритий. Столичний Київ і Меморіал стали центром ушановування пам'яті жертв національної катастрофи — голоду-геноциду в Україні. 22 листопада 2008 р. Україна ушанувала пам'ять жертв Великого голоду тридцятих років. Зі зверненням до народу виступив Президент України В. Ющенко. У залі Меморіалу він запалив "Негасиму свічу". Вогні свічок запалилися по всій Україні. "Злочинець трагедії українського народу один — це імперський комуністичний радянський режим", — про це заявив В. Ющенко під час свого виступу в Меморіальному комплексі пам'яті[53].

Центральна споруда Меморіалу — Свіча Пам'яті, Зал Пам'яті... Будова, зведена до 75-х роковин Голодомору, виконана у вигляді багатогранної свічі, покритої хрестиками різної величини, що символізують душі загиблих. Основу свічі підтримують чотири металеві чорні хрести, прикрашені фігурами бронзових лелек. Навколо неї розташовані 24 жорна. Під землею — Зал Пам'яті.

Скульптурну композицію меморіального комплексу представляють зображення ангелів і дівчинки посеред поля. Архітектор проекту Меморіалу — А. Гайдамака. Разом з президентами Польщі Л. Качинським, Грузії — М. Саакашвілі, Литви — В. Адамкусом і Латвії — В. Затлерсом В. Ющенко висадив навколо Меморіалу символічні калинові кущі.

Увічнення пам'яті жертв голодоморів насамперед є завданням державних органів, а також громадськості, всіх чесних громадян-патріотів України, науковців, краєзнавців, студентів, учителів, школярів, працівників туристсько-екскурсійної сфери, ін. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, сум і біль у душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі й місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932–1933 рр. І ви-

соким моральним й патріотичним обов'язком місцевої влади й громадськості є належним чином упорядкувати ці братські могили й установити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Необхідно скласти реєстр наявних пам'ятників, домагатися узяття їх під охорону держави. Суспільствознавцям інститутів Національної академії наук України, науковцям, краєзнавцям і викладачам вузів бажано підсилити роботу з дослідження багатоаспектної теми голоду-геноциду 1932–1933 рр., залучати аспірантську й студентську молодь до вивчення архівних документів, збору свідчень-спогадів очевидців Голодомору, створенню Книг Пам'яті, монументів і пам'ятних знаків по всій Україні.

Кращим пам'ятником знищеним голодом українцям може стати визнання на світовому рівні людомора геноцидом українського народу. Необхідно встановити в місцях поховань загиблих від голодного мору українців меморіальні знаки й пам'ятники. Створити в кожному районі, селищі, селі Книги Пам'яті жертв голоду-геноциду (Документи архівів, свідчення людей, які пережили геноцид і вижили, мартирологи жертв і т. п.). Завершити в центрі столиці України спорудження Національного меморіального комплексу. Скласти реєстр пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам голоду-геноциду, взяти їх під захист держави. Далі системно вести дослідження пекельної теми геноциду із залученням вітчизняних і закордонних архівів. Проводити систематичну роботу з молоддю: уроки пам'яті, наукові й читацькі конференції, круглі столи, інші різноманітні заходи.

Пам'ять про жертви геноциду має бути вічною!

Джерела та література

1 День. — 2008. — 26 вересня.
2 Ющенко Віктор. Вірю в Україну. — Дрогобич: "Коло", 2004. — С. 80–81.
3 *Шевчук О.А.* Національно-культурні ініціативи української діаспори (кінець 50-х — початок 90-х рр. XX ст). — Київ: 1997. — С.50.
4 Все про Україну. — Київ: Альтернатива, 1998. — С.275.
5 Золоті ворота. — 1993. — № 4. — С. 30–32.
6 Інтернет: news. liga. net. — 2008. — 24 листопада.
7 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — Київ: Радянський письменник, 1991. — 584 с.
8 *Веселова О.* Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні: смертність і вшанування загиблих // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 430–485; Її ж. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 50–67.
9 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — С. 341–343.
10 Урядовий кур'єр. — 2008. — № 52. — 20 березня.
11 Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. — Київ — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць. — С. 463, 479, 483, 484.
12 Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи й матеріали. — Черкаси: 2002. — С. 205.
13 Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
14 Известия. — 1990. — 5 ноября.
15 Літературна Україна. — 1992. — 6 серпня.
16 *Гудзенко К.* Трагічні голоси [Із Черкащини]. — м. Кам'янка. — 1993. — С.3, 4–5; Світовид. — 1993. — Ч.11.
17 Голос України. — 1993. — 14 вересня.
18 Вісник Сквирщини. — 1993. — 22 вересня.
19 Голос України. — 1993. — 22 вересня.
20 Там само.
21 Народна газета. — 1993. — № 36; Голод 1932–1933 років на Черкащині. – С.206–207; Літературна Україна. — 1993. — 14 вересня.
22 Вечерняя Одесса. — 1993. — 28 сентября.
23 Голодомори в підрадянській Україні. — С. 407, 419.
24 Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському і Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). — Київ — Харків — Нью-

Йорк — Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997. — С.266.
25 Голод 1932–1933 років на Черкащині. — С.207.
26 Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
27 Голодовка 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. — С.15, 71–72, 291–306.
28 Слово Просвіти. — 1999. — Число 4(58).
29 Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 15 листопада, 2002 р. — Київ: 2003. — Зворот обкладинки. — С.7.
30 Слово Просвіти. — 2006. — Число 48, 30 листопада — 6 грудня.
31 Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 року. — Київ: 2003. — С.38.
32 Інтернет: korrespondent. net/ukraine/events/382460.
33 Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 року. — С.38.
34 Там само. — С.35.
35 Інтернет: www. president. gov. ua/ru/documents/3456. html
36 Українське слово. — 2006. — 6–12 грудня.
37 За українську Україну. — 2007. — 5–11 листопада.
38 Інтернет: Журнал Житомира. net. — 2007. — 20 листопада.
39 Інтернет: www. president. gov. ua/ru/news/5764. html.
40 Інтернет: Коммерсантъ. Україна. — 2007. — № 210. — 26 листопада, ПН.
41 Інтернет: elvisti. com/node/80456.
42 Урядовий кур'єр. — 2008. — 19 листопада.
43 Інтернет: vsekommentarii. com/news/2008/09/14/912858. htm.
44 Інтернет: novynar. com. ua/politics/44252.
45 Інтернет. http: // mignews. com. ua/articles_print/328401. html.
46 Інтернет. www. nr2. ru/odessa/199270. html.
47 Інтернет. www. president. gov. ua/content/golodomor_75_inf_2011. html?PrintVersion.
48 Інтернет: http: // mignews. com. ua/articles_print/328401. html.
49 Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. — 1000 с.; іл.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні; Місто Київ / В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко й ін. / Відп. ред. В. І. Марочко — К.: "Фенікс", 2008. — 584 с. та ін.
50 Інтернет: www. odessa. ua/essential/17467.
51 Інтернет: naviny. by/rubrics/abroad/2008/09/24/ic_articles_118_159129/.
52 Українське слово. — 2006. — 6–12 грудня.
53 Інтернет: www. president. gov. ua/ru/news/12114. html.

Olexandra Veselova
Memorial signs and monuments for victims of famine-genocide 1932–1933 years in Ukraine

In article was described civil movement concerning establishment the memorial signs and memorial monuments, which was began at eightieth of XX century. Also activities of administrative organs according immortalization of memory victims of famine-genocide, in various regions of our country and Memorial to the Victims of Holodomors in capital of Ukraine was demonstrated.

Key words: *famine-genocide, holodomor, memorial signs, memorial monuments, President, Memorial.*

VI
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

УДК 265.5:314.37:[2–774(477.53)]"17"

Віталій Дмитренко (м. Полтава)

ШЛЮБ І СІМ'Я У СЕРЕДОВИЩІ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА АНАЛІЗУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ

У статті аналізується структура сімей та досліджується інститут шлюбу у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття за матеріалами сповідних розписів на прикладі окремих парафій Пирятинської протопопії.

Ключові слова: *історична демографія, сповідний розпис, структура сім'ї, шлюб.*

В статье анализируется структура семей и исследуется институт брака в среде парафияльного духовенства второй половины XVIII века по материалам исповедных росписей на примере отдельных парафий Пирятинской протопопии.

Ключевые слова: *историческая демография, исповедная роспись, структура семьи.*

Дослідження соціальних структур традиційного суспільства Лівобережної України XVIII століття передбачає вивчення інституту шлюбу та сім'ї. Треба зазначити, що його структура не була сталою, а періодично змінювалася під дією природних, економічних та інших чинників, Зміни форм сімейної організації відбувалися як у всьому традиційному суспільстві, так і в окремих мікрогрупах. На характер таких змін впливали, зазвичай, особливості конкретної спільноти. Значний інтерес у цьому плані становлять особливості шлюбносімейних відносин у середовищі духовенства, адже саме ця група була наділена функцією контролю за функціонуванням цього інституту.

Перші спроби дослідження даної проблеми були здійснені ще наприкінці XIX століття. Так, історики церкви П. Знаменський та Є. Крижановський намагалися дослідити юридичні аспекти функціонування інституту сім'ї серед духовенства[1]. Однак подальшого розвитку ця тема не набула. Упродовж усього радянського періоду, у зв'язку з богоборчою політикою влади, дослідження проблем, пов'язаних з релігією й церквою, мали здебільшого ідеологічний характер. В останні роки, з поширенням антропологічного підходу при вивченні соціальної історії, з'явився ряд нових робіт, у яких автори намагаються розглянути шлюб та родину з використанням сучасних історіографічних методик. Серед них можна виокремити дослідження Ю. Волошина, О. Сакала[2].

Зрозуміло, що запровадження таких методик неможливе без розширення джерельної бази. У першу чергу воно відбувається за рахунок введення до наукового обігу матеріалів церковного обліку населення, одним із різновидів яких є сповідні розписи. У поле зору дослідників вони потрапили відносно недавно. Серед робіт, у яких аналізується можливість використання даного джерела, потрібно виділити дослідження В. Мордвінцева, О. Сакала, О. Романової[3].

Сповідні розписи — це церковні книги, що фіксували відвідування парафіянами сповіді й причастя. Запроваджені на початку XVIII століття, як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян, вони, вже на кінець 30-х років стали звичним явищем суспільного життя. Основний тягар ведення цих документів ліг на плечі парафіяльного духовенства. Відповідно до указу 1737 року запис парафіян проводився посімейно. Отже, інформація про шлюб та сім'ю, відображена в них, є доволі репрезентативною. Спираючись на матеріали сповідних розписів, спробуємо:

- проаналізувати можливості використання сповідних розписів при дослідженні інституту шлюбу та сім'ї в середовищі парохів;
- реконструювати структуру родин парафіяльних священиків;
- визначити шлюбний вік, вікову різницю та тривалість шлюбу в родинах священиків;
- простежити шлюбні стратегії парохів.

Основним джерелом нашого дослідження послужать сповідні розписи трьох парафій — сіл Грабарівка, Гурбинці та Харківці Пирятинської протопопії. Їхній вибір зумовлений наявністю хронологічного ряду, що охоплює

період з 1758 по 1797 роки, який дозволяє вирішити поставлені завдання. Зараз ці розписи зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області.

Села Грабарівка та Гурбинці розташовані на берегах р. Руда, правій притоці р. Удай, за шість кілометрів одне від одного та за двадцять п'ять кілометрів від містечка Пирятин. Село Харківці знаходиться на лівому березі Удаю, за одинадцять кілометрів від Пирятина. У всіх трьох селах діяли парафіяльні церкви, названі на честь Святого Архистратига Михаїла (Михайлівські), священики яких підпорядковувалися Пирятинській протопопії Київської єпархії.

У 1758 році обов'язки парафіяльного священика в с. Грабарівці виконував Федір Данилов. Йому виповнилося сорок років, а його дружині Феодосії Іванівні — тридцять вісім. У родині було двоє дітей: тринадцятирічна Єфросинія та десятирічний Лук'ян[4]. Окрім них, в окремому дворі мешкала родина померлого священика Стефана Бакановича. Вона складалася з тридцятичотирирічної вдови, Євдокії Григорівни, та двох її синів: двадцятирічного Дмитра та дванадцятирічного Петра[5]. Таким чином, населеність цих домових спільнот становила 7 осіб.

Уже через десять років картина змінюється. У родині отця Федора з'явилася шестирічна дочка Ганна, а його син Лук'ян (20 р.) одружився на Насті (19 р.). У родині вдови також відбулися зміни: Дмитро за цей час одружився на старшій дочці отця Федора — Єфросинії. На момент перепису у них уже було двоє дітей — п'ятирічна Тетяна та трирічна Феодосія. Молодший син Петро залишився нежонатим[6]. Отже, населеність домових спільнот збільшилася до 11 осіб.

Наступний розпис, 1778 року, так само вказує на зміни в аналізованих родинах: о. Федір за цей час втратив дружину і значиться вдівцем. Він мешкав разом зі своїм сином-священиком та невісткою. У їхній родині народився син Петро. Сім'я вдови-попаді знову змінилася. У старшого сина Дмитра, крім вище згадуваних дочок Тетяни та Феодосії, народилося ще два сини: Хома та Яків, а також донька Євдокія. Одружився й молодший син Петро, але дітей у його родині не було[7]. Отже, населеність цих домових спільнот продовжувала рости і становила 13 осіб.

Сповідний розпис 1787 року фіксує вже одне священицьке домогосподарство, що, вочевидь, слід пов'язати зі смертю вдови-попаді та її старшого сина. Головою його став сорокарічний священик Лук'ян Федорів. Він, як і раніше, мешкав разом із дружиною Анастасією, але в їхній родині, окрім вище згадуваного десятирічного Петра, за цей час з'явилося ще дві доньки: восьмирічна Феодосія та п'ятирічна Гафійка. Його родина зросла ще й за рахунок сестри Єфросинії, яка залишилася вдовою. Разом із нею перейшли й її діти: двадцятирічна Феодосія, вісімнадцятирічний Хома, шістнадцятирічний Яків та дев'ятирічна Євдокія. Старшу дочку Тетяну на той час уже видали заміж за місцевого козака Йосипа Калениковича. Показово, що до цієї ж родини перейшли і Петро Бdevанович разом зі своєю дружиною Уляною[8]. Таким чином, населеність даної домової спільноти становила 12 осіб.

У с. Гурбинцях обов'язки парафіяльного священика у 1758 році виконував Сидір Марків. На момент укладання розпису йому виповнилося тридцять вісім років, а його дружині, Християні — тридцять один. У родині було п'ятеро дітей: чотирнадцятирічний Матвій, восьмирічний Федір, трирічний Кіндрат, десятирічна Варвара та дев'ятирічна Параска[9]. Отож, чисельність родини становила 7 осіб.

У 1768 році ситуація змінилася. На парафію був призначений ще один ієрей — тридцятишестирічний Василь Іваницький. Він мав двадцятидворічну дружину Марію і двох доньок: трирічну Марію та однорічну Ганну. В родині отця Сидора також відбулися зміни. Окрім вище згадуваних дітей, зафіксовано ще два сини, які народилися пізніше: восьмирічний Максим і чотирирічний Данило[10]. Отож, чисельність дітей у родині зросла до семи чоловік, а населеність домогосподарств до 13 осіб.

Станом на 1779 рік число священицьких домогосподарств зменшилося. Джерела фіксують лише родину Сидора Маркова. В її структурі на той час відбулися певні зміни, одружилися його старші сини. У старшого Матвія Сидоровича та його дружини Параски уже було двоє власних дітей: дев'ятирічний Іван і однорічна Тетяна. У другого сина Федора та його дружини Гафії було четверо дітей: восьмирічна Євдокія, семирічна Ганна, чотирирічний Іван і однорічний Петро. У цьому ж дворі записана й вдова померлого отця Василя — Марія разом із двома доньками — Марією та Ганною і сином Федором[11]. Отже, населеність даного домогосподарства становила 16 осіб.

Позаяк жоден із синів Сидора Маркова не здобув спеціальної освіти, то по його смерті на парафію був призначений новий духівник. Ним у 1782 році став двадцятисемирічний Юхим Іванович Лебединський, одружений на вісімнадцятирічній Марії, старшій дочці покійного священика Іваницького. У подружжя на той час народилася дочка Домна. Разом із ними проживала й мати священика Єфросинія Іванівна та теща Марія Петрівна разом із дітьми Ганною та Федором. У цьому ж дворі мешкав зі своєю родиною й паламар Федір Марків. Його родина зросла за рахунок народження доньки Горпини[12]. Таким чином, населеність даного домогосподарства становила 14 осіб.

Останній розпис XVIII століття, по цій парафії, датований 1797 роком, фіксує головою цього домогосподарства Юхима Лебединського. Воно складалося з панотця, його дружини і п'ятьох дітей: шістнадцятирічної Домни, тринадцятирічного Карпа, восьмирічної Катерини, семирічного Максима та п'ятирічного Тимофія. Разом із ними проживала його мати Єфросинія Іванівна. У цьому ж домогосподарстві мешкав Федір Марків з дружиною та трьома синами: семирічним Корнієм, п'ятирічним Федором, трирічним Карпом. Він виконував обов'язки церковного дячка. Тут же проживав і його молодший брат Максим з дружиною Христиною та дітьми: п'ятирічною Олександрою та трирічною Софією[13]. Отже, населеність домогосподарства зросла до 17 осіб.

Обов'язки парафіяльного духівника в Харківцях виконував Андрій Костецький. 1758 року йому виповнилося тридцять п'ять років, він мав дружину, двадцятиоднорічну Ірину, і однорічну доньку Параску. Разом із ними мешкала й священикова теща — сорокатрирічна вдова Меланія Тимофіївна, разом із дітьми: п'ятнадцятирічною Марією, дванадцятирічною Мотроною, одинадцятирічною Тетяною, дев'ятирічною Домною та чотирирічним Миколою. В окремому дворі жила зі своїми дітьми вдова-попадя Меланія Данилівна Ненадська. Дітей було троє: тридцятитрирічна вдова Марія з трьома своїми доньками Катериною, Тетяною та Марією, двадцятиоднорічний Петро та тринадцятирічна Ірина[14]. Населеність домогосподарств духовенства на той час становила 16 осіб.

Сповідний розпис 1768 року фіксує зміни, що відбулися як в керівництві парафії, так і в складі родин. У сім'ї священика Андрія Костецького, окрім згаданої доньки, народилося ще троє дітей: Марфа, Іван і Євгенія. Разом із ним продовжувала проживати його теща з дітьми: Мотроною, Тетяною, Домною та Миколою. Слід зауважити, що Мотрона була заміжня, але разом зі своїм чоловіком Кіндратом жила в родині матері. Син попаді Меланії — Петро Ненадський став парохом і головою домогосподарства. Він жив разом із дружиною Тетяною та дочкою Мотроною. Разом із ними мешкали його мати — Меланія Данилівна та молодша сестра Ірина[15]. Отож населеність домогосподарства в цей час становила вже 17 осіб.

Станом на 1781 рік число священицьких домогосподарств не змінилося. Головою одного з них залишався отець Андрій, але число домочадців у ньому змінилося у зв'язку з народженням синів: Максима й Антона та виходом із двору зятя з сестрою. На чолі другого домогосподарства так само був отець Петро. Чисельність його родини зменшилася у зв'язку з можливим заміжжям сестри Ірини[16]. Отож населеність даних домогосподарств становила 14 осіб.

Ситуація в родині Петра Ненадського залишалася незмінною до кінця досліджуваного нами періоду. Зате в родині Костецьких вона змінилася вже в 1782 році, коли помер отець Андрій[17]. Сповідний розпис 1789 року фіксує у родині п'ятдесятидворічної вдови Ірини Костецької трьох синів Івана, Максима та Антона. Разом із ними проживає ще й чоловік старшої дочки Параски Климентій Пивоваров[18]. Загалом на цей рік населеність обох домогосподарств становила 13 осіб.

Таким чином, населеність домогосподарств священиків була доволі високою. Це співпадає з показниками, отриманими іншими дослідниками. Наприклад, О. Сакало подає дані середньої населеності родин священиків у межах від 11,5 до 12 осіб по селу Митченки тієї ж протопопії[19]. Крім того, слід зауважити, що чисельність мешканців домогосподарств не була сталою. Так, у парафії села Грабарівка спостерігаємо зростання населеності із 7 осіб у 1758 році до 12-ти у 1787-му. У парафії села Гурбинці бачимо аналогічний процес із 7 осіб у 1758 році до 17-ти у 1797-му. Натомість, у парафії села Харківці спостерігаємо певне зниження цього показника з 16 осіб у 1758 році до 13-ти у 1789-му. Процес збільшення членів домогосподарства відбувався головним

чином шляхом природного приросту. Хоча в окремих випадках він ставав наслідком об'єднання різних сімей, пов'язаних спільною професійною діяльністю. Прикладом цього можуть слугувати родини Сидора Маркова та Єфима Лебединського в Гурбинцях.

Очевидно, що аналіз родин парафіяльного духовенства буде неповним без з'ясування їхньої структури. З цією метою звернемося до класифікації сімейних структур запропонованої британським дослідником П. Ласлеттом. Він виділив три основні типи сімей:

- простий (нуклеарний) сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них;
- розширений, у якому, крім членів сім'ї, живе ще хтось з родичів, які не утворюють шлюбних пар;
- складний (мультифокальний) як поєднання кількох простих сімей[20].

Отже, на прикладі села Грабарівка бачимо, що у 1758 році обидві родини священиків належали до простого типу і складалися з батьків та неодружених дітей, як у випадку з сім'єю Данилова, або ж із вдови та її неодружених дітей, як у випадку з сім'єю Бакановичів. В подальшому, у 1768 році, обидві родини, в результаті одруження старших дітей, набувають ознак розширеного типу. Крім того, вони ще й породичалися між собою. Наслідком такого кроку стало подальше об'єднання родин у рамках одного домогосподарства, що призвело до утворення складного типу сім'ї, яка об'єднала три нуклеарні.

Священицькі родини села Гурбинці демонструють аналогічну картину з тією різницею, що тут одна з них — родина Іваницьких, із самого початку була складною. Вона включала, крім сім'ї отця Василя, ще й родини його матері та тещі. Натомість родину Сидора Маркова слід віднести до простого типу, бо складалася вона лише з батьків та дітей. У подальшому, з 1779 року, спостерігаємо процес перетворення родини Маркових на складну через одруження старших дітей та прийняття у родину вдови Ірини Іваницької разом із дітьми. Родина продовжує залишатися складною і в подальшому з тією лише різницею, що з 1782 року змінюється її голова та відбувається перерозподіл ролей. Новопризначений парох, Єфим Лебединський, родичається з сім'єю вдови Іваницької, а діти Сидора Маркова живуть у домогосподарстві, виконуючи обов'язки церковнослужителів.

Обидві священицькі родини (Костецьких та Ненадських) села Харківці, за матеріалами розпису 1758 року, можна віднести до розширеного типу. Пізніше сім'я Костецьких перетворюється на складну, після того, як його зовиця вийшла заміж і її чоловік теж оселився у цій родині. У родині Петра Ненадського змін не відбулося, і її, як і раніше, слід відносити до розширеного типу. Згодом, за даними 1781 року, родина Костецьких перетворилася на просту. На той час теща отця Андрія померла, а її діти, очевидно, створили свої сім'ї й відділилися. В структурі родини о. Петра й надалі змін не відбувалося. А родина Костецьких, станом на 1789 рік, знову змінилася й перетворилася на складну. Це сталося внаслідок одруження дітей отця Андрія, хоча його самого на той час вже не було в живих.

Таким чином, можемо констатувати, що структура досліджуваних нами сімей не була сталою і зазнавала трансформацій. Проте в усіх описаних змінах простежується тенденція до створення складного типу сім'ї. Такий факт підтверджує точку зору про переважання на території Східної Європи загалом та Гетьманщини зокрема складного типу сім'ї. У середовищі парафіяльного духовенства, окрім традиційних чинників, які обумовлювали такі процеси, важливу роль, можливо, відігравали й суто меркантильні інтереси — прагнення зберегти парафію в руках родини.

Розуміння структури сім'ї, на нашу думку, буде неповним без аналізу інституту шлюбу, як головного фактора творення сім'ї у традиційному суспільстві. Розрахунок шлюбного віку будемо проводити з розрахунку віку старшої дитини, зазначеної в документах, мінус один рік. Наприклад, у 1758 році о. Федору Данилову виповнилося сорок, його дружині, Феодосії Іванівні, тридцять вісім, їхній старшій доньці Єфросинії тринадцять. Таким чином, відповідно до наших підрахунків, одружилися вони близько 1744 року, тобто у віці двадцяти шести та двадцяти чотирьох років. Отже, розрахунки, на прикладі родини священика в селі Грабарівка, засвідчують, що вік заміжжя для дружин та дочок священиків коливався в межах від шістнадцяти до двадцяти п'яти років. Для чоловіків же шлюбний вік у даному випадку коливається в межах від двадцяти до двадцяти шести років. Це відповідає пересічному шлюбному віку XVIII століття, прийнятому на території Гетьманщини[21]. Вікова різниця в усіх сім'ях даної родини

складалася на користь чоловіків, але вона не перевищує двох років. Заявлені джерела, на жаль, не дозволяють простежити соціальний статус наречених священицьких синів. Хоча сумнівно, щоб вони шукали собі партнерів поза межами власного соціуму. Що ж стосується чоловіків, за яких віддавали попівен, то походили вони з сімей козаків чи духовенства, що зайвий раз свідчить про відсутність станової замкнутості у цьому середовищі.

Дослідження родини Маркових у селі Гурбинцях дає підстави твердити, що: поперше, спостерігається тенденція зростання шлюбного віку для чоловіків у родині, а саме: Федір одружився в двадцять років, Кіндрат у двадцять шість, а Максим аж у двадцять вісім. Оскільки жоден із них не мав спеціальної освіти, тобто не витрачав роки на навчання, таке явище можна роз'яснити суто матеріальними факторами. Земельні наділи, якими володіли родини священиків, були обмежені, й це ставало суттєвим регулятором шлюбного віку на користь старшого у родині. Проте й тут, як і в попередньому випадку, різниця в віці між подружжям невелика, від двох до трьох років. По-друге, саме тим же бажанням забезпечити дітям шматок хліба можна розтлумачити відсутність станових обмежень серед духовенства при виборі чоловіка для своїх доньок. Однак і тут варто зауважити, що попівен видавали заміж все-таки за козаків, а не за посполитих. Поряд з цим у родині Василя Іваницького спостерігається суттєва вікова різниця між подружжям (йому тридцять три, їй вісімнадцять)[22]. Цей приклад дозволяє висловити припущення, що така різниця була нормальною для родин, у яких священик торував собі дорогу до парафії через навчання в Академії. Показово, що старша дочка отця Василя, Марія, також була віддана заміж шістнадцятирічною за нового, двадцятип'ятирічного, духівника, призначеного в парафію по смерті її батька[23].

Дослідження шлюбного віку та вікової різниці у родинах священиків села Харківці дають схожі результати. Так, у родинах Андрія Костецького та Петра Ненадського спостерігається суттєва вікова різниця (чотирнадцять і десять років відповідно)[24]. У родині ж сина отця Андрія, Максима, ця розбіжність становила вісім років[25]. Можливо, й тут, як і у випадку з родинами Іваницьких та Лебединських, маємо справу зі збільшенням шлюбного віку для чоловіків та зростанням вікової різниці у сім'ях, пов'язану зі здобуттям освіти синами священиків.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, доходимо наступних висновків. Сповідні розписи містять достатній інформативний матеріал для дослідження інституту шлюбу та сім'ї в середовищі парафіяльного духовенства. Дослідження показало, що в структурі сімей парафіяльного духовенства переважав складний тип родини, характерний для Гетьманщини. Населеність домових спільнот, цього соціального прошаку, була високою в межах від 7 осіб у 1758 році до 12–17-ти у 1797-му. Це збігається з результатами розробок, проведених іншими науковцями.

Проведений аналіз показав, що шлюбний вік, у даній соціальній групі, коливався в проміжках шістнадцяти — двадцяти п'яти років для жінок та двадцяти — тридцяти років для чоловіків. Причому, можемо припустити, що більш пізній вік одруження у чоловіків міг бути пов'язаним як із матеріальним станом у родині, так із необхідністю здобуття освіти, яка б могла забезпечити місце на парафії, а отже, й засоби для утримання родини. В останньому випадку спостерігається суттєва вікова різниця між нареченим та нареченою. В усіх же інших випадках така різниця не перевищує двох — трьох років. На жаль, хронологічне забезпечення сповідних розписів не завжди дає можливість простежити тривалість шлюбу, але в тих випадках, де це можливо, вона становить близько тридцяти років. Встановлення цієї категорії є важливим, оскільки, на відміну від своїх парафіян, священики за церковними канонами могли укладати лише один шлюб. Ще однією особливістю шлюбності цієї категорії населення було те, що одруження, крім вікових та матеріальних чинників, було зумовлено суто професійними, наприклад надання парафії чи заняття якоїсь церковної посади тісно пов'язувалося з сімейним статусом. У зв'язку з цим бачимо непоодинокі приклади, коли вдови померлих священиків віддають своїх дочок заміж за новопризначених парохів. Така політика є цілком зрозумілою в умовах домінування натурального господарства. Поряд із цим, у середовищі самого духовенства, не простежується тенденцій до обособлення шляхом укладання шлюбів лише в своїй соціальній групі. Цей факт можна пояснити як відносною малочисельністю даної групи,

так і суто матеріальними міркуваннями. Не варто виключати також і того, що тісно пов'язані зі своїми парафіянами і багато в чому залежні від них, священики не відділяли себе від основної маси населення. Хоча, слід таки наголосити, що родичалися священики передовсім з представниками козацького стану.

Джерела та література

1 *Знаменский П*. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. — Казань. 1873. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке — К.: 1890. — Т. I.
2 *Волошин Ю*. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Демянки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. — 2005. — № 1–2. — С. 64–83. *Сакало О*. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 168–174.
3 *Мордвінцев В*. Сповідальні книги // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С.84–86. Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С.122–148. Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // Історія релігії в Україні: Науковий щорічник. 2007. — Кн. I. — Л., 2007. — С.781–786.
4 Державний архів Полтавської області (далі ДАПО) — Ф.801. — Оп.1. — Спр.7. — Арк.1.
5 Там само. — Арк.1.
6 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.202. — Арк.1.
7 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.575. — Арк.1.
8 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.892. — Арк.1.
9 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.1.
10 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.203. — Арк.1.
11 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.628. — Арк.1.
12 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.736. — Арк.1.
13 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.1293. — Арк.58.
14 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.17. — Арк.1.
15 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.229. — Арк.1.
16 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.712. — Арк.32.
17 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.743. — Арк.1.
18 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.998. — Арк.33.
19 *Сакало О*. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С.168–174.
20 *Ласлетт П*. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М.: Статистика, 1979. — С.132–157.
21 *Волошин Ю. В*. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005.
22 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.57. — Арк.1.
23 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.736. — Арк.1.
24 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.439. — Арк.1.
25 ДАПО — Ф.801. — Оп.1. — Спр.1375. — Арк.1.

Vitaliy Dmytrenko

Marriage and family in environment of priests of the second half of XVIII century: endeavour analyses on the basis of confession register (the example of Pyriytynskoiy protopopii)

In the article analyses the family structure and marriage in environment of priests of the second half of XVIII century on the basis of confession books on the territory Pyriytynskoiy protopopii.

Key words: *Historical demography, confession register, family structure, marriage.*

УДК 314.37: 27– 25 (1–22) (477.53) “17”

Олександр Сакало (м. Полтава)

НАСЕЛЕНІСТЬ РОДИН СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті на основі статистичних даних сповідних розписів п'ятнадцяти українських сіл Лубенського полку за період з 1758 по 1782 рік аналізується населеність домогосподарств сільського духовенства Лівобережної України другої половини XVIII століття.

Ключові слова: *сільське духовенство, священик, диякон, паламар, псаломник, сповідний розпис, домогосподарство, населеність.*

В статье на основании статистических данных споведывальных росписей пятнадцати украинских сел Лубенского полка за период с 1758 по 1782 год анализируется населенность домохозяйств сельского духовенства Левобережной Украины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: *сельское духовенство, священник,* диякон, паламарь, псаломщик, споведывальная роспись, домохозяйство, населенность.

Важливою складовою історико-демографічних досліджень є аналіз населеності сімейних домогосподарств. Зазвичай, використовуючи дані статистичних джерел як світського, так і церковного походження (описів, ревізій, метрик, церковно-приходських книг, сповідних розписів, тощо), науковці основну увагу приділяють визначенню таких показників, як середня населеність та граничні межі населеності (найменше та найбільше число мешканців) одного домогосподарства. На нашу думку, обов'язково слід підкреслити, що введення до наукового обігу подібної інформації дуже важливе, оскільки надає можливість порівняння результатів аналогічних розробок багатьох науковців, що стосуються різних регіонів світу. Також, додамо, що населеність окремих домових спільнот тісно пов'язана та взаємообумовлена такими показниками, як поколінний склад і структура домогосподарства.

В нашій роботі, спираючись на дані статистичних джерел другої половини XVIII ст., проаналізуємо населеність родин духовенства 15 сіл Лубенського полку за період з 1758 по 1782 р. А саме: визначимо середню населеність цих домових спільнот по кожному селу, сотні та полку загалом, а також з'ясуємо граничні межі коливання даного показника. Зазначимо, що, дотримуючись усталеної точки зору, поняття “домогосподарство” (“двір”, “домова спільнота”) та “сім'я” (“родина”) використовуються нами як тотожні, тобто, виступають синонімами[1]. Також спробуємо порівняти отримані нами результати з аналогічними даними інших дослідників.

Як відомо, у другій половині XVIII ст. духовенство, поряд із козацтвом та селянством, було однією з основних категорій сільського населення Лівобережної України. Зауважимо, що у сповідних розписах, де фіксувалося відвідання прихожанами сповіді[2], двори, котрі належали представникам духовенства, завжди записувалися першими. Серед священно- та церковнослужителів у використаних джерелах нами були зафіксовані: священики, диякони, паламарі та псаломщики. Одразу наголосимо на деяких особливостях, які необхідно враховувати, розглядаючи дану групу населення. Зокрема, безпосередній вплив на формування структури духовенства мали чинники, притаманні лише даній категорії населення. Розглядаючи сім'ї священнослужителів, російський дослідник Б. Міронов зазначає, що духовенство було найбільш багатодітним станом в Росії. Така ситуація була спричинена передусім раннім вступом до шлюбу, відносним достатком (у порівнянні, наприклад, із селянством), а також негативним ставленням (з релігійних міркувань) до різних засобів контрацепції[3]. Також важливе значення мали особливості спадкування в середовищі духовенства: в цих родинах тільки один із синів успадковував батькове майно та досить часто ставав його наступником як духовна особа. Додамо, що в абсолютній більшості випадків син священика теж ставав священиком, син диякона — дияконом, паламаря — паламарем. Відомі нечисленні факти, коли син ієрея міг стати дияконом, або син диякона — паламарем, але рух щаблями церков-

ної ієрархії знизу догори був майже виключений[4]. Доньки ж священика після виходу заміж зазвичай залишали сім'ю. Домогосподарства вдів священиків, дияконів тощо залишалися, як свідчать джерела, приналежними до сімей представників духовенства. Зазначимо, що, загалом, для духовенства була притаманна більша станова замкненість, ніж для представників інших категорій населення тогочасного суспільства.

Зрозуміло, що духовенство чисельно суттєво поступалося двом найбільш поширеним категоріям населення Лівобережної України: козакам та селянам. Загалом, згідно з даними В. Кабузана, частка неподатного населення Росії (дворяни, духовенство, регулярна армія, державні чиновники) у XVIII столітті фактично була сталою й коливалася у межах 6,1 % у 1719 році до 5,9 % у 1795[5]. Такий розподіл підтверджує той факт, що кількість домогосподарств духовенства у досліджуваних селах була дуже незначною й максимально становила п'ять родин (1758 рік, село Грабарівка Пирятинської першої сотні), а мінімально — одну (22 випадки у різних селах).

У селі Митченки Пирятинської першої сотні, згідно з даними за 1758 рік, проживали дві сім'ї духовенства — 56-річного священика місцевої Свято-Ільїнської церкви Михайла Васильєва та 53-річного паламаря цієї ж церкви Івана Афанасьєва[6]. Перша родина налічувала 10, а друга — 13 членів. Відповідно, середня населеність цих родин становила 11,5 особи. 1770-го року в селі мешкала лише одна сім'я священнослужителя — згадуваного вище ієрея Михайла Васильєва, якому вже виповнилося 68 років[7]. Дане домогосподарство включало 12 осіб. Через 12 років — станом на 1782 рік, у селі так само налічувалася лише одна подібна родина. Тепер, після смерті батька, главою цієї сім'ї був 42-річний священик Леонтій Михайловський[8]. Його сім'я налічувала 12 осіб. Загальний показник середньої населеності домогосподарств духовенства по селу за всі роки дорівнював 11,7 особи.

В іншому селі цієї ж сотні — Савинцях, у 1758 році проживали дві родини представників духовенства. Господарями обох домогосподарств були священики місцевої церкви Св. Дмитрія — 64-річний Андрій Михайлов та 48-річний Григорій Михайлов (на родинні зв'язки між ними джерело не вказує, але цілком імовірно, що вони були рідними братами)[9]. Обидві родини налічували по 9 осіб. Отже, загальне число мешканців дорівнювало 18, а середня населеність — 9,0 особам. У 1770 році в селі існували домогосподарства, котрі належали: ієрею Івану Яковлєву (34 років), диякону цієї ж церкви Дем'яну Семенову (44 років) та паламарю Давиду Грабовичу (56 років)[10]. Вони, відповідно, налічували: 23, 11 та 6 осіб. Таким чином, загальне число мешканців цих домових спільнот становило 40 осіб, а їхня середня населеність складала 13,3 особи. Станом на 1782 рік, у Савинцях знову зафіксовано дві родини духовного стану — 35-річного ієрея Петра Васильєва та 72-річної вдови попаді Марії[11]. Перше домогосподарство налічувало 6 осіб, а друге — 5. Отже, їхня середня населеність становила 5,5 особи. Аналогічний показник за всі роки становив 9,9 особи.

Сповідний розпис села Грабарівка за 1758 рік вказує на існування в ньому п'яти домогосподарств священно- та церковнослужителів. Ними були родини: 40-річного ієрея місцевої Свято-Михайлівської церкви Федора Данилова, 39-річного диякона цієї ж церкви Якима Васильєва, 60-річного псаломщика Якова Мусієва, 45-річної вдови попаді Явдохи та 71-річного паламаря Йосипа Кондратова[12]. Загалом, у цих сім'ях проживало 32 особи (17 чоловіків та 15 жінок). Найбільш населеним виявилося домогосподарство Федора Данилова — 15 осіб, найменш — Якима Васильєва, — 3 особи. Отже, середня населеність даних домових спільнот становила 6,4 особи. Через десять років кількість сімей духовенства Грабарівки зменшилася до трьох й була репрезентована родинами: 50-річного священика Федора Данилова, 30-річного паламаря Аврама (прізвище не вказано) та 54-річної вдови попаді Явдохи[13]. Загальне число мешканців цих домових спільнот зросло до 40 осіб (чоловіків та жінок налічувалося порівну — по 20). Найбільше членів — 19 мала родина ієрея, найменше — 4 — сім'я паламаря. Відповідно, показник середньої населеності названих домогосподарств дорівнював 13,3 особи. Згідно з даними за 1778 рік число родин духовенства у селі скоротилося до двох. Це були сім'ї 60-річного ієрея Федора Данилова (на той час він став удівцем) та 64-річної вдові попаді Явдохи[14]. Перша родина налічувала 11 членів, друга — 10. Отже, середня населеність цих домових спільнот становила 10,5 особи. Аналогічний показник за сумарними даними трьох років дорівнював 9,3 особи.

Таким чином, нами були розглянуті 21 домогосподарство представників духовенства сіл Пирятинської першої сотні різних років. Загальне число мешканців цих дворів становило 209 осіб (106 чоловіків та 103 жінки). Відповідно, маємо середню населеність даних родин — 9,9 особи. Найбільш населеним — 23 особи, була сім'я 34-річного ієрея Івана Яковлєва (Савинці, 1770 рік). Найменшою — 3 особи, була родина 39-річного диякона Якима Васильєва (Грабарівка, 1758 рік). Показники середньої населеності домогосподарств сільського духовенства Пирятинської першої сотні представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Середня населеність домогосподарств духовенства Пирятинської першої сотні

	1758	1768	1770	1778	1782
Митченки	11,5		12,0		12,0
Савинці	9,0		13,3		5,5
Грабарівка	6,4	13,3		10,5	

Далі розглянемо села Яблунівської сотні. Так, у селі Золотухи впродовж досліджуваного періоду (нами використані дані за 1765, 1775 і 1781 роки) єдиним домогосподарством, котре належало духовній особі, була сім'я 59-річного (станом на 1765 рік) священика місцевої церкви архистратига Михайла вдівця Івана Андреєва[15]. Після його смерті господарем двору стає його син Григорій (у розписі за 1775 рік він уже показаний головою сім'ї), якому у 1781 році виповнився 51 рік[16]. Чисельність мешканців цієї домової спільноти змінювалася таким чином: 1765 рік — 19 осіб, 1775 і 1781 — по 11. Отже, показник середньої населеності в даному випадку дорівнював 13,7 особи.

У Карпилівці (іншому селі Яблунівської сотні), так само, як і в Золотухах, було лише одне домогосподарство духовної особи — священика Петра Прокопієва, якому у 1768 році виповнилося 35 років[17]. Відповідно, у 1778 році він досяг 45-річного віку, був одружений і мав шістьох дітей[18]. Загалом, кількість членів цієї родини становила: у 1768 році — 18 осіб, 1772 — 19, 1778 — 13. Таким чином, маємо загальне число мешканців — 50, й середню населеність — 16,7 особи.

У третьому селі цієї ж сотні — Остапівці, ситуація була такою ж, як і в двох попередніх — одна родина священика місцевої Свято-Миколаївської церкви Семена Гаврилова, якому у 1765 році виповнилося 95 років[19]. Другим ієреєм цієї ж церкви був його 51-річний син Антоній. Згодом саме він очолив домогосподарство. Загальна чисельність мешканців цієї домової спільноти у 1765 і 1777 роках становила по 11 осіб, а в 1770 — 8. Середня населеність становила відповідно 10,0 осіб.

Отже, загальна чисельність мешканців досліджуваних дев'яти домогосподарств сільського духовенства Яблунівської сотні становила 121 особу (56 чоловіків та 65 жінок). Найбільш населеними були сім'ї священиків Михайла Андреєва (Золотухи, 1765 рік) та Петра Прокопієва (Карпилівка, 1772 рік) — вони складалися з 19 осіб. Найменша населеність — 8 осіб була зафіксована в родині священика Антонія Семенова (Остапівка, 1770 рік). Таким чином, середня населеність домогосподарств духовенства Яблунівської сотні становила 13,4 особи. Аналогічні показники по кожному селу подані у табл. 2.

Таблиця 2

Середня населеність домогосподарств духовенства Яблунівської сотні

	1758	1765	1770	1772	1775	1777	1778	1781
Золотухи		19,0			11,0			11,0
Остапівка		11,0	8,0			11,0		
Карпилівка	18,0			19,0			13,0	

Цікаво, що у вибраних для аналізу селах Городиської сотні домогосподарств представників духовного стану було більше. Згідно з даними за 1765 рік у селі Мелехи Городиської сотні було чотири таких домогосподарства: 71-річного ієрея місцевої Свято-Миколаївської церкви Василя Квачовного, другого ієрея цієї ж церкви 35-річного Кирила Данилевського, 50-річного Михайла Іванова та 53-річної вдови попаді Явдохи[20]. Перша родина складалася з трьох осіб, друга — з чотирьох, третя — з п'яти, а четверта була найчисельнішою й налічувала шістьох осіб. Отже, загальне число мешканців цих домових спільнот дорівнювало 18, а середня населеність, відповідно, становила 4,5 особи. Через десять років кількість сімей духовенства скоротилася до трьох й була репрезентована родинами: священика Кирила Данилевського (44 років), ще одного священика — 31-річного Івана Славинського та пала-

маря Кирила Бабаша (46 років)[21]. Ці домогосподарства налічували, відповідно: 6, 16 і 7 мешканців. Таким чином, середня населеність даних родин становила 9,7 особи. На 1782 рік кількість домогосподарств залишилася незмінною, а відбулися зрушення їхнього внутрішнього складу. Так, родина 50-річного ієрея Кирила Данилевського складалася тепер з п'яти осіб, сім'я іншого священика — 38-річного Івана Славинського, налічувала 14 членів, а домогосподарство 57-річного диякона вдівця Євтихія Топольського об'єднувало сімох осіб. Відповідно, загальне число мешканців цих домових спільнот дорівнювало 26, а середня населеність — 8,7 особи. Таким чином, загальна кількість жителів цих родин становила 73 особи, а середня населеність даних сімей складала 7,3 особи.

В селі Поставмуки, станом на 1767 рік, проживали так само чотири родини представників духовенства[22]. Сім'я 61-річного священика місцевої церкви Пресвятої Покрови Омеляна Іванова складалася з 6 осіб. Домогосподарство 40-річного диякона Івана Федорова налічувало 6 мешканців. Найбільш населеною була родина 42-річного паламаря Івана Іванова — вона об'єднувала 10 осіб. Ще одне домогосподарство було представлено 41-річною вдовою попадею Марією, яка жила сама. Отже, при загальній чисельності мешканців у 24 особи показник середньої населеності цих домових спільнот дорівнював 6,0. До 1775 року кількість домогосподарств духовенства у Поставмуках скоротилася вдвічі — до двох родин[23]. У сім'ї 35-річного ієрея Севастяна Стефановича проживали 7 осіб. Родина паламаря вдівця Сидора Романова (55 років) складалася з 10 членів. Таким чином, середня населеність даних домових спільнот становила 8,5 особи. Станом на 1781 рік у селі так само налічувалося два домогосподарства духовенства — 42-річного священика Севастяна Стефановича (складалася з 9 осіб) та 46-річного паламаря Пилипа Смелякова (налічувало 6 мешканців)[24]. Відповідно, середня населеність цих родин становила 7,5 особи. Отже, загалом у родинах духовенства Поставмук проживало 56 осіб. Їхня середня населеність, таким чином, дорівнювала 8,0 осіб.

У селі Крутий Берег протягом усього досліджуваного періоду кількість священицьких родин залишалася незмінною — три. Так, зокрема, 1767-го року це були домогосподарства: 58-річного ієрея місцевої церкви Святого Різдва Василя Данилевського, 50-річної вдови попаді Федори та 41-річної вдови Агафії[25]. Перша родина налічувала 8 осіб, друга — 10, третя — 7. Отже, середня населеність цих домових спільнот становила 8,3 особи. За даними 1775 року, в селі мешкали сім'ї 66-річного священика Василя Данилевського (4 особи), 49-річної вдови Агафії (6 осіб) та 34-річного диякона Олексія Матвєєва (5 осіб)[26]. Відповідно, середня населеність даних родин зменшилася до 5,0 осіб. Незважаючи на те, що станом на 1782 рік ієрею Василю Данилевському виповнилося 73 роки, він все ще залишався главою домогосподарства, в якому налічувалося 5 мешканців. Диякон Олексій Матвєєв (41 року) став удівцем, його сім'я також складалася з 5 осіб. На чолі третього домогосподарства, чисельність якого не змінилася — 6 осіб, перебувала 56-річна вдова Агафія[27]. Середня населеність цих домових спільнот залишилася, приблизно, на попередньому рівні — 5,3 особи. Таким чином, загальна кількість мешканців за всі роки становила 56 осіб. Відповідно, середня населеність цих родин дорівнювала 6,2 особи.

Отже, загальне число мешканців 27 дворів духовенства трьох сіл Городиської сотні дорівнювало 185 особам (89 чоловіків та 96 жінок). Показник середньої населеності, таким чином, становив 6,8 особи. Найбільш населеною з усіх аналізованих родин була сім'я 31-річного священика Івана Славинського (Мелехи, 1775 рік) — вона складалася з 16 осіб. Найменш чисельним — 3 мешканці, було домогосподарство 71-річного ієрея Василя Квачовного (Мелехи, 1765 рік). Дані по середній населеності сіл Городиської сотні подані в табл. 3.

Таблиця 3

Середня населеність домогосподарств духовенства Городиської сотні

	1765	**1767**	**1775**	**1781**	**1782**
Мелехи	4,5		9,7		8,7
Поставмуки		6,0	8,5	7,5	
Крутий Берег		8,3	5,0		5,3

Дослідження населеності домогосподарств сільського духовенства Курінської сотні, а саме: Луговиків, Нехристівки та Сухоносівки показало наступну динаміку. Так, у селі Луговиках за даними 1775, 1777 і 1779 років налі-

чувалося по два домогосподарства досліджуваної категорії. У 1775 році в селі проживали родини 37-річного священика Семена Нестеровського та його ровесника паламаря Кіндрата Іванова[28]. Перша сім'я складалася з 15 осіб, друга — з 7. Відповідно, середня населеність цих домових спільнот дорівнювала 11,0 особам. За наступні два роки — до 1777-го року, ситуація не змінилася: господарями згадуваних вище домогосподарств залишалися ті ж самі особи (обом виповнилося по 39 років)[29]. Число членів першої родини зросло до 18 осіб, другої — залишилося на попередньому рівні, — 7 осіб. Вочевидь, середня населеність даних сімей збільшилася до 12,5 особи. Станом на 1779 рік число мешканців домогосподарства Семена Нестеровського зросло до 19 осіб, а Кіндрата Іванова — зменшилася до 6[30]. Таким чином, середня населеність цих родин була такою ж, як і минулого разу — 12,5 особи. Аналогічний сумарний показник за всі роки склав 12,0 осіб.

На відміну від Луговиків, у селі Нехристівка в усіх трьох випадках зафіксовано лише по одному домогосподарству священнослужителів. Так, у 1765 році сім'я священика місцевої Свято-Троїцької церкви Федора Петрова (39 років) налічувала 15 осіб[31]. Розпис 1772-го року засвідчив, що ієреєм цієї ж церкви вже був 32-річний Олександр Радкевич, родина якого складалася з 16 осіб[32]. До 1779 року число мешканців цього домогосподарства зменшилося до 12 осіб[33]. Зрозуміло, що показник середньої населеності в усіх трьох даних випадках збігався з числом мешканців домогосподарств священиків. Загальний аналогічний показник по селу становив 14,3 особи.

У селі Сухоносівка у 1766 році проживали дві родини представників духовенства. Перша сім'я налічувала 5 осіб, а її главою був 34-річний ієрей місцевої церкви Святої Параскеви Яків Максимович. Друге домогосподарство належало диякону Григорію Сидоренку (37 років) й мало 13 мешканців[34]. Отже, середня населеність цих домових спільнот становила 9,0 осіб. За даними 1775 року в селі залишилося одне домогосподарство духовенства — сім'я 42-річного священика Якова Максимовича. Ця родина складалася з 22 осіб[35]. Станом на 1781 рік главою цієї родини була вдова попадя Уляна (38 років), а саме домогосподарство налічувало 14 мешканців[36]. Таким чином, загальний показник середньої населеності даних сімей дорівнював 13,5 особи.

Зазначимо, що загальна кількість мешканців 13 домогосподарств духовенства сіл Курінської сотні дорівнювала 169 особам (78 чоловіків та 91 жінка). Цікаво, що одна й та сама сім'я — сухоносівського священика Якова Максимовича була й найменш населеною — 5 осіб (станом на 1766 рік), й найбільш — 22 особи (станом на 1775 рік). Таким чином, показник середньої населеності домогосподарств сільського духовенства по сотні загалом становив 13,0 осіб. Детальні показники по кожному конкретному селу подані в табл. 4.

Таблиця 4

Середня населеність домогосподарств духовенства Курінської сотні

	1765	1766	1772	1775	1777	1779	1781
Луговики				11,0	12,5	12,5	
Нехристівка	15,0		16,0			12,0	
Сухоносівка		9,0		22,0			14,0

Найбільш населеними виявилися родини священиків Роменської сотні. Згідно з даними за 1765 рік у селі Ведмежому було 2 домогосподарства, що належали духовним особам — 53-річному священику місцевої Свято-Покровської церкви Якиму Васильєву та 50-річній вдовій попаді Ганні[37]. Перша родина об'єднувала 19 осіб, друга — 37. Відповідно, середня населеність однієї сім'ї становила 28,0 осіб. Станом на 1770 рік обидва домогосподарства представників духовенства мали тих самих власників, але показник їхньої населеності зменшився до 16,0 осіб. Вочевидь, це пов'язано з тим, що число мешканців цих домових спільнот також скоротилося — до 11 та 21 особи відповідно[38]. 1772-го року в селі також налічувалося два домогосподарства духовних осіб — 54-річної вдової попаді Параски (4 особи) та 57-річної вдової попаді Ганни (22 особи)[39]. Отже, середня населеність цих домових спільнот дорівнювала 13,0 особам. Таким чином, загальний показник середньої населеності домогосподарств духовенства Ведмежого становив 19,0 осіб.

У селі Бацманів у 1765 році проживала лише одна родина духовної особи — 36-річного священика місцевої Свято-Успенської церкви Федора Савицького[40]. Дана сім'я складалася з 40 осіб. Відповідно, й середня населеність дорівнювала цьому ж числу. До 1773

року чисельність мешканців цього домогосподарства скоротилася до 12 осіб. Главою родини залишався ієрей Федір Савицький, якому вже виповнилося 44 роки[41]. За даними 1778 року, населеність цієї родини зросла до 18 осіб. Очолював її все той же Федір Савицький (49 років)[42]. Таким чином, середня населеність домогосподарства священика за всі роки становила 23,3 особи.

Єдиним домогосподарством духовенства села Сологубівка у 1759 році була сім'я 48-річного священика місцевої церкви Різдва Богородиці Єфима Іванова[43]. Вона налічувала 40 мешканців. Станом на 1768 рік глава родини Єфим Іванов досяг 58-річного віку. Населеність домогосподарства скоротилася до 21 особи[44]. 1777-го року згадуваному священикові виповнилося 67 років, а кількість членів його сім'ї зросла до 28 осіб[45]. Середня населеність цієї домової спільноти за весь досліджуваний період дорівнювала 29,7 особи.

Отже, число мешканців родин духовенства в селах Роменської сотні коливалося в межах від 4 осіб — сім'я вдової попаді Параскеви (Ведмеже, 1772 рік) до 40 осіб — родини священиків Федора Савицького та Єфима Іванова (Бацманів, 1765 рік та Сологубівка, 1759 рік відповідно). Загальний показник середньої населеності домогосподарств духовенства по Роменській сотні, таким чином, становив 22,7 особи. Аналогічні показники по кожному селу подані в табл. 5.

Таблиця 5

Середня населеність домогосподарств духовенства Роменської сотні

	1759	1765	1768	1770	1772	1773	1777	1778
Бацманів		40,0				12,0		18,0
Сологубівка	40,0		21,0				28,0	
Ведмеже		28,0		16,0	13,0			

Зведені показники середньої населеності по кожному селу наведені в табл. 6.

Бачимо, що отримані результати коливаються у доволі широких межах — від 6,2 особи (Крутий Берег) до 29,7 особи (Сологубівка). Найменш населеними були домогосподарства сільського духовенства Городиської сотні — 6,8 особи. Найбільший аналогічний показник мали домові спільноти Роменської сотні — 22,7 особи. Чисельність мешканців одного окремого домогосподарства охоплювала межі від 3 осіб — родина 71-річного ієрея Василя Квачовного (Мелехи, 1765 рік) до 40 осіб — сім'ї священиків Федора Савицького та Єфима Іванова (Бацманів, 1765 рік та Сологубівка, 1759 рік, відповідно). Таким чином, зазначимо, що у 81 дворі (по полку загалом), господарями яких були священно- та церковнослужителі, проживали 958 осіб (460 чоловіків та 498 жінок). Відповідно, середня населеність домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку становила 11,8 особи.

Порівнюючи отримані нами результати з аналогічними цифрами, наведеними іншими дослідниками, необхідно зауважити, що таких числових даних, котрі охоплюють XVIII століття, дуже мало. Так, нами була знайдена лише одна згадка про середню населеність сімей духовенства: російський історик Б. Міронов у праці "Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII — початку XX ст.)" зазначає, що середній розмір родини білого духовенства в Росії становив, приблизно, 5,2 особи[46]. В нашому випадку ми маємо перевищення цієї цифри більше, ніж удвічі. За браком інформації використаємо для порівняння дані, що стосуються загальної середньої населеності домогосподарств сільського населення в різних регіонах світу. Так, наприклад, український історик Ю. Волошин зазначає, що середня населеність домогосподарств сіл Стародубського полку дорівнювала 8,9 особи[47]. Аналогічний показник для російських сіл Ярослав-

Таблиця 6

Середня населеність домогосподарств духовенства Лубенського полку

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацманів	Сологубівка
Сер. нас-ть	11,7	9,9	9,3	13,7	10,0	16,7	7,3	8,0	6,2	12,0	14,3	13,5	19,0	23,3	29,7

ського повіту становив 5,2 особи[48]. У згадуваній вище праці Б. Міронов подає дані по середній населеності селянських дворів в Росії станом на 1710 рік: найменша середня населеність зафіксована ним у Поволжі — 6,6 особи на одне домогосподарство, найбільша — 7,8 особи, — у Чорноземному центрі[49]. За результатами дослідження М. Крикуна середня населеність домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства станом на 1791 рік знаходилася в рамках: 5,3 (Недашківська парафія) — 8,0 (Велико-Рачківська парафія) особи[50]. Відомі дослідники М. Міттерауер та О. Каган в одній зі своїх праць наводять аналогічні дані для домових спільнот прибалтійського регіону кінця XVIII століття, зазначаючи, що середня населеність даних сімей коливалася в межах від 12,1 до 18,8 особи. Ця ж розробка містить дані по австрійському гірському приходові Абтенау за 1790 рік — середня населеність домогосподарств цього села становила 7,7 особи[51]. У праці британського історика та демографа П. Ласлетта "Сім'я та домогосподарство: історичний підхід" містяться такі дані стосовно досліджуваної проблеми. Англія: Паддлтаун, 1724–1725 роки, середня населеність домогосподарств — 4,0 особи; Корф Кастл, 1790 рік — 4,8 особи; Ардлейг, 1796 рік — 5,5 особи. Франція: Лонгнесс, 1778 рік — 5,1 особи. Італія: Колорно, 1782 рік — 4,2 особи. Польща: Лесніка, 1720 рік — 5,4 особи. Швейцарія: Аросс ін Мюль, 1779 рік — 5,3 особи. Японія: Нішіномійя, 1713 рік — 5,0 особи; Іокуші, 1746 рік — 5,5 особи[52]. Отже, бачимо, що отриманий нами показник середньої населеності родин сільського духовенства Лубенського полку — 11,8 особи, суттєво переважає майже всі наведені вище цифри. Лише населеність прибалтійських домогосподарств була або, приблизно співставною, або перевищувала наші дані. Серед інших результатів найбільш наближеним до нашого був показник середньої населеності сіл Старобудського полку — 8,9 особи, що є, на наш погляд, цілком природним, через наближеність географічного розташування цієї території й, відповідно, схожими чинниками, котрі мали вплив на формування даного показника.

Таким чином, на нашу думку, можна стверджувати, що населеність домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку загалом була достатньо високою. Показник середньої населеності у 11,8 особи, приблизно, у два–три рази перевищував абсолютну більшість аналогічних даних для різних регіонів Західної та Центральної Європи. Ще раз зауважимо, що розмір даного показника тісно пов'язаний із поколінним складом домових спільнот, а також типологією їхньої структури. Зазвичай низькі показники середньої населеності свідчать про переважання на цій території складних форм сімейної організації (розширених та мультифокальних домогосподарств). Така точка зору є панівною серед європейських дослідників. Вона ж отримала підтвердження й за результатами нашої розробки: серед 81 домогосподарства сільського духовенства до родин простого (нуклеарного) типу належали 18 сімей (22,2 %), розширений тип був репрезентований 8 домовими спільнотами (9,9 %), мультифокальних сімей налічувалося 55 (67,9 %). Отже, частка складних родин (сума розширених та мультифокальних) становила 77,8 %, або більше, ніж три чверті від загального числа домогосподарств.

Джерела та література

1 *Волошин Ю.* Населення домогосподарств "государевых малороссийских описных раскольничьих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр." // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. 2. — С. 118.

2 Сповідні розписи — облікові документи церковного походження, що фіксували відвідання сповіді прихожанами або уникнення ними цієї процедури. Більш детально див.: Миронов Б. Н. Исповедный и метрический учёт в имперской России // <http: // www. bmironov. spb. ru/sochist. php?mn=2&lm=1&lc=art10>.

3 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начала XX в.): В 2-т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: "Дмитрий Буланин", 2003. — Т. 1. XL. — С. 224.

4 *Егоров И.* Страничка из жизни духовенства в старой Малороссии // Киевская старина. — 1904. — № 10. — С. 16–20.

5 *Кабузан В. М.* Население Российской империи в XVIII веке // <http: // new. hist. asu. ru/biblio. html>.
6 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1.
7 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 1.
8 Там само. — Спр. 740. — Арк. 43.
9 Там само. — Спр. 20. — Арк. 21.
10 Там само. — Спр. 256. — Арк. 26.
11 Там само. — Спр. 742. — Арк. 33.
12 Там само. — Спр. 7. — Арк. 1.
13 Там само. — Спр. 202. — Арк. 1.
14 Там само. — Спр. 575. — Арк. 1.
15 Там само. — Спр. 59. — Арк. 1.
16 Там само. — Спр. 706. — Арк. 44.
17 Там само. — Спр. 210. — Арк. 1.
18 Там само. — Спр. 576. — Арк. 1.
19 Там само. — Спр. 74. — Арк. 1.
20 Там само. — Спр. 67. — Арк. 1.
21 Там само. — Спр. 428. — Арк. 1.
22 Там само. — Спр. 158. — Арк. 1.
23 Там само. — Спр. 433. — Арк. 1.
24 Там само. — Спр. 711. — Арк. 16.
25 Там само. — Спр. 150. — Арк. 1.
26 Там само. — Спр. 417. — Арк. 1.
27 Там само. — Спр. 738. — Арк. 13.
28 Там само. — Спр. 426. — Арк. 1.
29 Там само. — Спр. 543. — Арк. 10.
30 Там само. — Спр. 632. — Арк. 19.
31 Там само. — Спр. 70. — Арк. 1.
32 Там само. — Спр. 309. — Арк. 13.
33 Там само. — Спр. 635. — Арк. 14.
34 Там само. — Спр. 106. — Арк. 1.
35 Там само. — Спр. 531. — Арк. 1.
36 Там само. — Спр. 713. — Арк. 35.
37 Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 184. — Арк. 157.
38 ДАСО. — Ф.960. — Оп. 3. — Спр. 184. — Арк. 232.
39 Там само. — Арк. 269.
40 Там само. — Спр. 21. — Арк. 27.
41 Там само. — Арк. 210.
42 Там само. — Арк. 325.
43 Там само. — Спр. 276. — Арк. 1.
44 Там само. — Арк. 80.
45 Там само. — Арк. 143.
46 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начала XX в.): В 2-т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: "Дмитрий Буланин", 2003. — Т.1. XL. — С. 224.
47 *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 220.
48 *Миттерауер М., Каган А.* Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. — Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. — С. 46.
49 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начала XX в.): В 2-т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: "Дмитрий Буланин", 2003. — Т.1. XL. — С. 221.
50 *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 27.
51 *Миттерауер М., Каган А.* Вказ. праця. — С. 47.
52 *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М.: Статистика, 1979. — С. 152 — 156.

Olexandr Sakalo

Density of population of rural clergy's families of the Lubens`kyi regiment of the second half of 18th century

In the article on the basis of statistical data of fifteen Ukrainian village's of the Lubens`kyi regiment confession registers from 1758 to 1782 years the density of population of Left-bank Ukraine of rural clergy's households of the second half of 18th century is analyzed.

Key words: *rural clergy, priest, deacon, (psalm-)reader, sexton, confession register, household, density of population.*

УДК 314:316.334.56(477.5)–053.2"17"

Ігор Сердюк (м. Полтава)

"БЕЗ ЗАПЛАТЫ, НА ХАРЧАХ И ОДЕЖИ ХОЗЯЙСКИХЪ": ДІТИ В НАСЕЛЕННІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСТА XVIII СТ.

На основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. вивчаються демографічні характеристики дитинства у міському соціумі. На прикладі населення Стародуба досліджується частка дітей, що мешкали поза власною сім'єю, способи їхнього заробітку на життя, причини перебування поза родиною.

***Ключові слова:** вік, діти, населення, сім'я, сироти, учні.*

На основании данных Генерального описания Левобережной Украины 1765–1769 гг. изучаются демографические характеристики детства в городском социуме. На примере населения Стародуба исследуется категория детей, проживающих вне семьи, способы их заработка на жизнь, причины внесемейного существования.

***Ключевые слова:** возраст, дети, население, семья, сироты, ученики.*

Навесні 1779 року Миргородський гродський суд розглядав справу 25-річного Романа Краснощоченка. Під час допиту він розповів про своє дитинство таке: коли Роману було чотири роки, помер його батько, у п'ять років мати залишила хлопця в родині глобинського посполитого Михайлика, а сама пішла на заробітки й померла. Щоб прохарчуватися, хлопець змалечку змушений був заробляти на хліб. Спершу він три роки пас свиней і телят у названого Михайлика, потім ще одинадцять років пас худобу у різних господарів, переходячи з місця на місце[1]. Його доля не була винятковою, як для ранньомодерного суспільства, що характеризувалося високою смертністю й низькою тривалістю життя.

Навіть побіжний огляд матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765 — 1769 рр. вказує на значну кількість дітей, які, як і Роман, мешкали поза власною родиною, заробляючи собі на життя власною працею. Це явище особливо помітне у містах, які давали більше можливостей вижити й пропонували різні варіанти: найми, учнівство тощо.

Незважаючи не те, що проблема дитинства в українському ранньомодерному соціумі є надзвичайно важливою для розуміння особливостей його функціонування, вона й до сьогодні залишається практично невивченою. Отже відкриває значні можливості для дослідників соціальної історії.

У своїй розвідці спробуємо, з точки зору історичної демографії, проаналізувати особливості існування дітей, позбавлених родинного затишку, в умовах ранньомодерного українського міста XVIII ст. Зробимо це на прикладі Стародуба. За основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр. — перепис населення й господарства Лівобережної України, що проводився у 1765 — 1769 роках за указом Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим[1*].

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення функціонування міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Серед ряду великих полкових міст, де опис проведено найкраще, представлений Стародуб, дитяче населення якого і стане об'єктом нашого дослідження. Матеріали Генерального опису міста складаються з чернеток і чистовиків, перевагою останніх є уніфікованість й уточнена інформація, тому саме їх ми й будемо використовувати.

Ці документи датовані 1766 роком і знаходяться у книзі 148а[2], що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді № 57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша й додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці

[1] Тому в історичній літературі джерело часто називають "Румянцевський опис".

записані: номер двору, назва вулиці, далі — окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі "чини та імена" вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися дружина і діти — спочатку хлопці, потім — дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі, учні, наймити. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку[3].

У своєму дослідженні беремо до уваги дітей віком 5–14 років. Нижня межа зумовлена тим, що саме з п'ятирічного віку ми відстежуємо появу дітей у чужих родинах і можемо умовно говорити про їхню мобільність. Верхня межа 14 років обрана через те, що саме вона, на думку сучасних дослідників, відділяла дитинство від активного трудового віку[4].

Отже, у переписній книзі м. Стародуба ми знайшли 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях. Всього ж у місті зафіксовано 875 дітей. Таким чином виходить, що діти, які цікавлять нас, становлять 18,3 % від цього числа.

Ймовірно, що мобільність дітей зростала з віком. Спробуємо це перевірити, розподіливши дітей цієї групи за віковими категоріями, а результати підрахунку нанесемо на графік *(див. рис. 1)*.

Як бачимо, наше припущення підтверджується. Серед дітей віком 5–7 років частка таких, що жили без батьків, була порівняно незначною й перебувала у межах 5 %, суттєве її зростання починається з 8–11 років і коливається у межах 10–22 %, зрештою у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, населенню ранньомодерного міста взагалі. Так, російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра І, де 27 % жителів, віком до 16 років, записані як особи без сім'ї. Це були: сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги[5].

Такими слугами або робітниками у Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була "*служанка*" Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все вона була взята на "виріст". В тодішньому соціумі побутував навіть відповідний термін — "*выросток*", яким позначали прийомних дітей або слуг, що виросли у домі господаря[6]. Зокрема, серед робітників возного Івана Сороки записана й 8-річна Фотинія: "*взята с малолетства на пропитание*"[7]. Однак такі випадки у Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10–14 років. Ці діти позначені у джерелі терміном "*работник ево*" або "*работница ево*" разом з вказівкою часу, на який вони наймаються.

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті

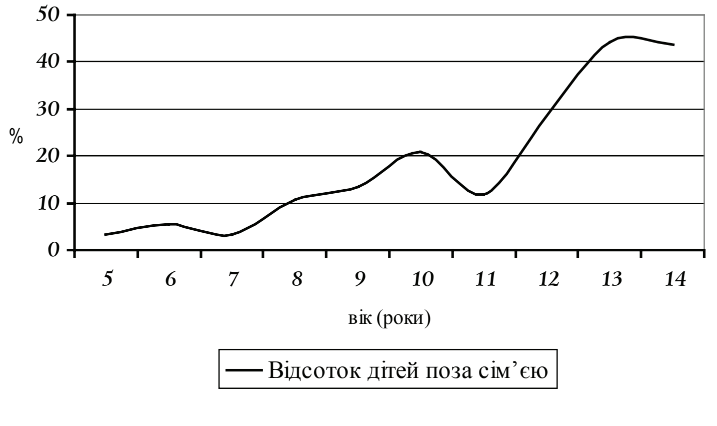

Рис. 1. **Відсоток дітей різного віку, які жили поза власною сім'єю**

праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 карбованці на рік (дорослі наймити — 3–4,5 крб.): "*Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается въ годъ за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском*"[8]. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 крб.) отримувала 12-річна Феодосія "*евреева дочь*"[9], а серед хлопців — 14-річний "*работникъ слободы Климовъ житель Тимофей Петров нанимается в годъ по четыре рубля на одежде и харчахъ хозяйскихъ*".[10]

Останній був російським старовіром-розкольником, таких, як він, дітей-наймитів у переписі міста зафіксовано ще п'ять. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні інші однолітки-православні, при цьому наймаючись виключно до своїх одновірців[11]. Жодного з них не було серед дітей, які офіційно не вважалися чиїмось робітниками, й жили у дворах своїх господарів "без найму з-за пропитания". Таких дітей ми нарахували 34, із них — 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад п'ятирічна Домініка "*Карпова дочъ ... родимица Стародубовская звания мещанского*"[12], або ж у міщанина Степана Ведмедя "*на пропитании Дем'ян Максимов сын*" дванадцяти років[13]. В окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: "*взята на воспитание*"[14], чи "*взята с малолетства на пропитание*". Ймовірно, що писарі, вживаючи терміни "воспитание" и "пропитание", мали на увазі одне й те ж.

Можна лише здогадуватися, для чого ці діти бралися у такі сім'ї: як дешева робоча сила чи як вихованці, з подальшим усиновленням чи удочерінням. Щодо останнього у описі є лише одна така вказівка: "*възятая въ место дочери девка Марія*". Марія була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можемо припустити, що власних дітей вони не мали, ймовірно, через безпліддя одного з партнерів, а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже, дівчинку взяли зовсім малою, можливо, немовлям[15]. Привертає увагу формулювання і сам факт запису. По-перше, Іван не сказав, що Марія його дочка, а "*въ место дочери*", по-друге, якщо Цирульники удочерили дитину, то вони чітко вказали це при переписі. Власне, вони могли бути єдиною парою, яка взяла дитину як дочку, а не робітницю.

Вочевидь, становище дітей-наймитів було різним. Розкольники, що наймалися до своїх одновірців, на думку сучасних дослідників, могли перебувати на правах молодшого члена родини[16]. Іншим дітям, ймовірно, щастило менше, у 1770-му році в Лубенському острозі було ув'язнено Івана Ковенка, який забив "*находящегося у него в услугах*" хлопця Олексія Архипенка. На допиті Ковенко показав, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати, за це хазяїн "*единствено толко три раза неболшою лыковою паличкою по плечах ударилъ*".[17]

Загально відомо, що побиття палицею в той час було найпоширенішим способом покарання. Інколи все закінчувалося трагічно. Так, у серпні 1765 року житель містечка Глинська Лубенського полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, вступив у суперечку зі своїм малолітнім робітником Федором через нечищеного коня, під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах, і лише один раз попав по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась застаріла болячка, що й спричинило смерть. Однак огляд тіла загиблого виявив не "застарілу болячку", а проломлений череп. Як з'ясувалося, Кухар виховував робітника вилами[18].

Частина з цих дітей — 10 хлопчиків і 12 дівчаток — жили у сім'ях родичів (братів, сестер, тіток тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили 6 братів. Найстарший — 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживали в одній хаті, а в іншій його 5 братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років[19]. З 80-річною міщанкою вдовою Мотроною жили "*внуки ее*": хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина[20]. Джерело може давати опосередковану інформацію про долю матері таких дітей: "*сестры его умершой дети*"[21]. За словами Ольги Кошелєвої, діти (як, до речі, й літні люди), які не мали родини, знаходилися під опікою общини або далеких родичів[22]. Ймовірно, що при цьому обидві зі сторін щось отримували: діти — притулок й опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку — додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є вказівка, застосована до дівчини Ага-

фії, яка проживала у родині свого брата "*без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ*"[23].

Діти, що проживали з родичами, сиротами не записані. Такими взагалі позначені лише семеро дітей, ще щодо п'яти застосована формула "*родства непомнящій*"[24]. Більшість із них були наймитами й працювали за харчі та одяг, як, наприклад, 12-річні Дмитро "*осиротелой*" і Ганна "*за сиротством родства своего не помнящая*", котрі були вихідцями з полкових сіл[25]. Ці сироти, очевидно, прийшли до міста, щоб прохарчуватися, а тому наймитування було для них практично єдиним виходом. Ось як про це співається у народній пісні:

"*Ой як я змалку сиротою стала,*
Пішла в найми горенька достала..."[26]

Двоє сиріт знайшли притулок у школі при церкві Святителя Миколи. У джерелі записані лише їх імена та вік (8 і 14 років), однак, ймовірно, що вони були "*нищіе*", які тоді зустрічалися практично при кожній школі[1*]. Цю думку підтверджує й вказівка на джерело прибутків мешканців цієї школи, яка свідчить, що диякон і псаломщики "*пропитаніе имеютъ зъ доходовъ церковныхъ*", а решта (тобто сироти) з "*испрошения милостыне*"[27]. Загалом, разом з двома сиротами, у школах Стародуба записані 9 дітей, це хлопці віком 8–14 років, вісім із яких жили зі збирання милостині. А 13-річний Павло був сином священика одного з сіл Стародубського полку й навчався грамоти разом зі своїм 16-річним братом[28]. Можливо, що батько-священик направив їх навчатися, виконуючи вимогу церковних властей: "*дабы всэ духовніе члены ... детэй своихъ от младихъ ихъ вопервихъ страха Божія и благочестия научати, а потомъ грамматэ и чтению некосноязичному священого писанія обучали би*"[29].

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю — учнів ремісників. В описі міста їх налічуємо 50 осіб (всі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним братом Іваном прийшли з села навчатися ткацькому ремеслу[30]. Однак, за даними джерела, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі ми нарахували лише трьох учнів, молодших 10 років. Більшість із них (82 %) були віком 12–14 років.

Щоб навчатися ремеслу, діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Так, міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарського ремесла до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погара[2*]. За тогочасною традицією Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнолога Василя Балушка, учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт — від ремесла до сільського господарства[31]. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: "*находятса на харчах и одежи хозяйскихъ беззаплатно*"[32]. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священика Самсоніївської церкви Антонія, при цьому на наступному аркуші опису хлопець записаний як робітник, "*который живетъ в оного священника беззаплатно для обучения себя майстерства кравецкого которым оной священник бавится*". Крім ремесла, священик "бавився" ще й землеробством, тож, імовірно, що Гаврило теж працював на його землі[33].

Учні ставали незамінними помічниками тим ремісникам, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, Стародубський міщанин Іван Кантипалов займався "шклярським" ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці у нього звело пальці[3*]. Сина у Івана не було, й тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня[34]. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця, за даними джерела, міг становити п'ять років[35], тоді як наймалися здебільшого на півроку-рік.

Порушена нами проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку, серед стародубських дітей, які

[1] Сироти, каліки та переростки взагалі були традиційними мешканцями шкіл, вони співали на крилосі й у майбутньому мали шанси стати священнослужителями. Про тогочасні школи та їхніх мешканців див. докл.: Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність / Максим Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.219; Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. – 2008. – №5. – С.151–152.

[2] Погар – у 1760-х роках місто, сотенний центр Стародубського полку. Зараз – селище міського типу в Брянській області Російської Федерації.

[3] Можливо, це був параліч.

мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта — були місцевими жителями. Останні могли мати у місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив "*с пропитания*" без батьків, бо "*отецъ его своего двора не имэетъ, а живе нанимается в разного звания людей*"[36]. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями у різних стародубських ремісників[37].

Діти, які жили у чужих родинах, ймовірно, могли виконувати не лише економічні функції. На думку англійських істориків Гелен Беррі й Елізабет Фоістер у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Діти були доказом чоловічого сексуального успіху й його здатності до репродукції, вони уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха властивої чоловікам цього періоду. Уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо[38].

За даними Генерального опису Стародуба, більшість родин, де жили чужі діти, мали й власних, однак було й 13 сімей, де власних дітей не було. Серед них і родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, у описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких були ще менші шанси на народження власної дитини. Як приклад, можна навести 45-річного міщанина Івана Цибуліна? (прізвище нерозбірливо — *І. С.*) та його 40-річну дружину Агафію, з якими жили двоє хлопців-учнів[39].

Гелен Беррі й Елізабет Фоістер, згадуючи потребу батьківської ролі для бездітних, наголошували на її важливості для чоловіків, які були визнані винуватцями відсутності дітей[40]. У Гетьманщині статева неспроможність чоловіка могла бути приводом для розлучення й ставала відома громаді. Так, у травні 1776 року Марія Гноєва звернулася до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на розірвання шлюбу зі своїм чоловіком. Марія заявила, що прожила з ним сім років, однак не мала статевих стосунків зі своїм чоловіком по причині його неспроможності, а тому просить розірвати шлюб, бо ще молода й "*чтобы в случаи не впасть въ развратность*". Марія була неграмотна, й замість неї до листа "руку приклав" Дмитро Семенов[41], тому вже від самого початку розгляду справи про імпотенцію її чоловіка знали сторонні. Враховуючи роль пліток у той час[42], можемо припустити, що незабаром про це довідалося доволі широке коло осіб.

Генеральний опис не подає безпосередніх відомостей про розлучених чоловіків, однак з огляду на значну чисельність населення міста можемо припустити, що вони були. У джерелі зустрічаємо 35-річного міщанина Лавріна Чернявського. З ним не записано дружини й дітей, але й відсутня вказівка "холост", яка застосовувалася для неодружених чоловіків. Лаврін був корінним мешканцем міста, а не заробітчанином, мав власний двір і ремесло, тому його дружина повинна була б проживати разом із ним. Можливо, Чернявський був розлучений, або ж його дружина втекла, однак це лише припущення, з певністю ми можемо констатувати лише те, що з Лавріном жили не його дружина й рідні діти, а 14-річний племінник Герасим[43].

Отже аналіз даних Генерального опису Стародуба засвідчив мобільність й самостійність дітей у населенні ранньомодерного міста, особливо це стосувалося дітей віком 12–14 років, серед яких кожна 2–3 міська дитина жила поза власною сім'єю. Вони могли бути сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків і наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, або ж йшли працювати за харчі, одяг, утримання. Перед частиною дітей, ймовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток грошей. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю виконання патріархальних ролей. У такому ракурсі тогочасне дитинство здається коротким й доволі суворим. Це питання потребує більш докладного вивчення, зокрема таких аспектів, як ставлення самих дітей до наймитування, учнівства, проживання по родичах, а також бачення цього дорослими.

Джерела та література

1 Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. — К.: "Наукова думка", 1976. — № 133. — С. 357.
2 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 1–610 зв.
3 Про Румянцевський опис як історико-демографічне джерело та особливості його проведення у Стародубському полку див. докл.: Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / Ігор Сердюк // Історична пам'ять. — 2008. — № 3. — С. 144–152.
4 *Волошин Ю*. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 112.
5 *Кошелева О. Е*. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / Ольга Кошелева. — М.: ОГИ, 2004. — С. 174–175.
6 *Левицький О*. Очерки народной жизни въ Малороссии во второй половинэ XVII ст. / Орест Левицкий // Киевская старина. — 1090. — № 2. — С. 183.
7 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 309зв.
8 Там само. — Арк. 297 зв.
9 Там само. — Арк. 158 зв.–159.
10 Там само. — Арк. 457 зв.
11 Там само. — Арк. 188 зв, 457 зв.
12 Там само. — Арк. 89 зв.
13 Там само. — Арк. 277 зв.
14 Там само. — Арк. 185 зв.
15 Там само. — Арк. 28 зв.
16 *Волошин Ю*. Населення домогосподарств "Государевых описных малороссийских раскольничих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1766 — 1769 рр.") / Юрій Волошин // Социум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. — Вип.2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 118.
17 ЦДІАК України. — Ф.101. — Оп. 2. — Спр. 166. — Арк. 2–3.
18 Там само. — Спр. 49. — Арк. 2–4.
19 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 524 зв.
20 Там само. — Арк. 243 зв.
21 Там само. — Арк. 458 зв.
22 *Кошелева О*. Указ. соч. — С. 174.
23 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 146.
24 Там само. — Арк. 153 зв.
25 Там само. — Арк. 31 зв, 316 зв.
26 *Гнедичъ П*. Матеріалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уездъ. Выпускъ II. Часть I. Песни необрядовые. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссии / П. Гнедичь. — Полтава: тип. Г. И. Маркевича, 1915. — С. 9.
27 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 35 зв.
28 Там само. — Арк. 35 зв.
29 Указъ объ обязательномъ обученіи детей священнослужителей въ школахъ латинскому языку, 1723 г. // Киевская старина. — 1902. — № 9. — С. 111–112.
30 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 586 зв.
31 *Балушок В*. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. — К.: "Наукова думка", 1993. — С. 19.
32 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 543 зв.
33 Там само. — Арк. 132 зв. –133.
34 Там само. — Арк. 329 зв.–330.
35 Там само. — Арк. 19 зв.
36 Там само. — Арк. — 318 зв.
37 Там само. — Арк. 99 зв.
38 *Berry H*. Childless men in early modern England / Helen Berry, Elizabeth Foyster // The Family in Early Modern England [Edited by H. Berry, E. Foyster]. — Cambridge: University Press, 2007. — P. 182–183.
39 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 52зв.
40 *Berry H*. Op. cit. — P. 158–159.
41 Державний Архів Полтавської області. — Ф. 801. –Оп. 1. — Спр. 510. — Арк. 1.
42 Див. напр.: Диса К. У царині пліток: роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст. / К. Диса // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій;

відповідальний редактор В. Горобець. — Вип.2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 185–194.

43 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 590.

Igor Serdyuk

Children in population Ukrainian Left-bank city in XVIII centuries

Demographic features childhood are studied on the grounds of given General list Left-bank Ukraine 1765–1769 in town society. On example of the population Staroduba are studied children, who veins without of the families, ways their earnings, reasons of stay outside of families.

Key words: *age, children, population, family, orphans, pupils.*

VII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94 (477.7):631.11 — 54.57

Людмила Хрящевська (м. Миколаїв)

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕНОНІТІВ У ПІВДЕННІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

У статті досліджується процес переселення менонітів у Південні регіони України, розглядаються етапи створення менонітських поселень, причини надання менонітам додаткових пільг.

Ключові слова: *меноніти, колонізація, община, міграція, колонії Півдня України, рентабельні господарства, ментальність.*

В статье исследуется процесс переселения меннонитов в южные регионы Украины, рассматриваются этапы создания меннонитских поселений, причины предоставления меннонитам дополнительных льгот.

Ключевые слова: *меннониты, колонизация, община, миграция, колонии Юга Украины, рентабельные хозяйства, ментальность.*

Після закінчення Селянської війни 1524–1525 рр., що стала кульмінацією всього реформаторського руху в Німеччині, керованої однієї з християнських сект — революційними анабаптистами Мюнстерської комуни, найбільш поміркованi елементи анабаптистів очолив Менно Сіменс, від імені якого й дістала назву секта менонітів. Актуальністю є те, що на певному історичному відрізку часу меноніти були частиною багатонаціонального населення Південної України, які своєю працею вносили певний вклад у її суспільний розвиток.

Історіографія історії іноземних колоній півдня України характеризується достатньо представницьким доробком. У дослідженнях вітчизняних істориків Г. Писаревського, С. Бондаря[1] реконструйовано переселення німецького населення на основі архівних документів щодо вербування колоністів та їх розселення. Загальний аналіз розвитку колоній менонітів здійснений німецькими дослідниками: Ф. Ісаакаом, П. Фризером[2].

Тому автор даної статі, опрацювавши широке коло джерел, ставить завданням показати процес переселення, формування менонітських колоній на Півдні України, які є складовою історії регіону.

Принцип спасіння вірою займав центральне місце у релігійному вченні менонітів. Менно Сіменс вважав, що тільки той, хто увірував у рятівну місію Ісуса Христа, отримував прощення гріхів і ставав спадкоємцем вічного життя[3]. Особливістю віровчення менонітів було їх відношення до таїнства хрещення, яке відбувалося лише над дорослими, які свідомо відносилися до цього обряду, заперечення присяги і військової служби, відмова від застосування сили [4].

Специфічні етнічно-релігійні моменти привели до формування менонітської етноконфесійної спільноти, ментальні, культурно-побутові, мовно-етнічні та інші особливості якої були наслідком політико-територіальної та історико-географічної замкненості на релігійно-світоглядній основі. Мовою побутового спілкування у менонітів був платтдейч (нижньонімецький діалект), який мав два походження: етнічне — швейцарсько-німецьке і лінгвістичне — датсько-німецьке [5].

Дроблення земельних ділянок в общині вважалося неможливим, бо це призводило до зниження економічного рівня господарств. Заможні члени общини усвідомлювали необхідність переселення в державу, де не існувало б жорсткої конкуренції для їх капіталу. Одночасно загострилось прагнення представників середньої верстви населення позбутися залежності від своїх заможних братів по вірі, тому що результати конкуренції менонітського капіталу і прусських поміщиків клалися на їх плечі. Релігійна дискримінація менонітів стала каталізатором подій у Пруссії. До 1786 р. склались умови, коли у пряму залежність ставились принципи віросповідання і можливість подальшого економічного розвитку у менонітів.

У другій половині XVIII ст. Російська імперія в результаті переможних війн з Туреччиною перетворилася на Чорноморську державу і значно розширила територію на півдні. Уряд розпочав здійснення внутрішньо-

політичного курсу державної колонізації та освоєння Південної України, і в цьому контексті кількісного збільшення землеробського населення регіону. Отже, створення колоній було наслідком спільності інтересів Російської імперії і менонітських общин.

Суттєве значення для іноземної колонізації Півдня України мала діяльність Г. Потьомкіна, генерал-губернатора Новоросійської губернії. В 1786 р. він відрядив спеціального уповноваженого чиновника російського уряду Георга фон Траппе для вербування колоністів до м. Данциг [6]. Ідея переселення менонітів до Російської імперії належала графу П. Румянцеву-Задунайському, який під час Семирічної війни особисто пересвідчився в їх зразкових господарствах у Східній Пруссії [7].

У середині 1786 р. Г. Траппе прибув у м. Данциг, де співпрацював із старійшиною П. Еппом. Менонітська община міста позитивно віднеслась до Маніфесту 1763 р., де фіксувалась система пільг та обов'язків уряду по відношенню до переселенців. У жовтні 1786 р. представники менонітської общини Я. Геппнер та Й. Бартч направилися до Російської імперії, де обрали землю для заселення у Херсонській губернії поблизу м. Берислава. У травні 1787 р. у м. Кременчук Катерина II прийняла від Потьомкіна менонітські прохальні статті та запросила делегатів супроводжувати її під час подорожі до Криму. Ініційовані менонітами прохання були однією з причин, чому вони отримали більше пільг, ніж інші колоністи [8]. Умови статей підтверджені Іменним указом від 5 вересня 1787 р. Найбільш важливими з цих пунктів були свобода віри; земельні ділянки в 65 десятин на родину; відведення частини о. Тавані для сіножатей та частини лісу на о. Каїри для будівництва та опалення; звільнення на десять років від податків і військової служби на "вічні часи".

Уряд зобов'язувався надати додаткову допомогу, а кожній родині — 500 руб., посівну позику, 120 двометрових деревин для будівництва житла; забезпечити лісом і шістьма каменями для будівництва двох млинів; дати тимчасове житло, доки не побудують власне; повністю оплатити переїзд з м. Данциг до м. Берислава; видавати 10 коп. на особу до першого врожаю. Зі свого боку меноніти обіцяли платити через десять років 15 коп. за десятину зручної землі; упродовж трьох років після закінчення пільгового строку мали повернути позику; утримувати в порядку мости та шляхи на їх землі, надавати підводи і приміщення урядовим військам [9].

Під час складання документів, які закликали до переселення в Російську імперію, використано практичний досвід Пруссії. Однак еміграція менонітів була не в інтересах Пруссії, оскільки залишала її без потенційних платників податків. Російський уряд приймав застережні заходи, щоб центральну владу не запідозрили у переманюванні чужих підданих. Переселення намагалися представити справою місцевої адміністрації Півдня України. Спочатку прусський уряд не передбачав майбутніх розмірів міграції і видавав на кожну родину менонітів паспорт. Згодом для гальмування переселення вживалися різні заходи: затягувався процес видачі документів, розпускалися чутки про нездоровий клімат і небезпеку в регіоні оселення, про затримку і розорення попередніх колоністів [10].

В радянській та українській історіографії виділяють два етапи створення менонітських поселень на Півдні України на підставі документальних джерел, які регламентували міграцію іноземних колоністів. Автор вважає за необхідне вказати, що цей процес не припинився у 20–30-х роках XIX ст. і включав ще й третій етап:

1) 1789–1803 рр. — початковий етап: меноніти складали основну масу іноземних колоністів, головний напрямок оселення — Катеринославська губернія. Колонізація почалася із заселення менонітів у регіоні і продовжувався до затвердження доповіді міністра внутрішніх справ "Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів" 1804 р.

2) 1804–1820 рр. — другий етап: уряд санкціонував імміграцію заможних прошарків за правилами прийому колоністів 1804 р., головний напрямок оселення — Таврійська губернія. Етап продовжувався до початку дії доповідей Комітету міністрів про припинення переселення в Росію іноземців 1819 р.

3) 1820–1863 рр. — третій етап: формування колоній відбувалось за рахунок розселення жителів старих поселень, припинилась масова міграція, сформувалися три менонітські округи: Хортицький — 1789–1824 рр., Маріупольський — 1836–1852 рр., Молочанський — 1804–1863 рр.

У березні 1788 р. перші групи переселенців з Данцигського, Ельбінзького, Марієнбурзь-

кого вердерів залишили Пруссію. Менонітські родини уповноважили Геппнера і Бартча захищати їх інтереси у Російській імперії. Головним засобом пересування вони обрали фургони і через п'ять тижнів досягли м. Риги. В червні 1788 р. добралися до м. Дубровно, де рік чекали дозволу для поселення на обраному місці.

Заселення менонітами Півдня України йшло у загальному руслі переселення іноземних колоністів до Російської імперії. В 1788–1789 рр. меноніти становили головний імміграційний потік. Йшла російсько-турецька війна 1787–1791 рр., і їх поселення поблизу м. Берислава, стратегічного пункту російських військ, стало неможливим. Через рік ситуація не змінилася, і князь Г. Потьомкін запропонував менонітам місце у районі о. Хортиці на р. Дніпро (зараз м. Запоріжжя). Частина родин обрала водний шлях по Дніпру, на баржах, інші — сухопутний, на возах. Перші родини досягли о. Хортиці 20 липня 1789 р.

У 1789 р. на 228 родин перших переселенців припадало 539 чоловіків і 531 жінка (1070 осіб), тобто одна родина складалася з двох батьків і одного-двох дітей.

Меноніти спочатку селилися на території Катеринославського намісництва. Вони прибули у 1789 р., а в 1790 р. заснували перші вісім поселень Хортицької Колонії або округу[5]. Збереглися свідчення самих менонітів про те, що їх доброзичливо зустріли місцеві жителі. Так, у 1789 р. козак Бабура подарував депутату Геппнеру на господарське обзаведення по парі гусей, качок і курей. На початку XIX ст. запорожець Громуха надавав нічліг тим, хто не встигав доїхати додому з Нижньої у Верхню Хортицю, тому що в степу було небезпечно [11].

Друга хвиля міграції менонітів до Російської імперії відбулась у 1793–1796 рр. Частина переселенців після очікування впродовж двох років оселилась в шести старих колоніях: Хортиці, Розенталі, Нейєнбурзі, Нейєндорфі, Ейнлазі, Шенгорсті, а інша — в заснованих колоніях Шенвізе (частина сучасного м. Запоріжжя) і Кронсгартен (зараз с. Підгородне Дніпропетровського району Дніпропетровської області). Друга група менонітів налічувала 123 родини (348 чоловіків і 303 жінки, тобто одна сім'я в середньому складалася з 5 осіб), на родину припадало близько 5 коней, 11 голів рогатої худоби, 1 вівця, 0,69 плуга, 0,39 борони, 0,18 воза [12].

Отже, перша і друга групи іммігрантів привезли з собою достатню кількість коней і голів рогатої худоби, однак зустрілися з великими труднощами під час освоєння регіону. Надвірний радник С. Контеніус засвідчував, що видача позики дрібними частинами вела до її витрати на харчування, розташування колоній на неосвоєних місцях з сухим ґрунтом і браком вологи у Хортицькому урочищі не забезпечувало населення продовольством на цілий рік. Уряд запланував заходи для покращення матеріального стану господарств у хортицьких селах [13].

Павло I підтвердив права і привілеї менонітів "Височайшою грамотою Менонистам..." 1800 р. Продовжував формуватись юридичний статус колоністів. Цей документ став результатом діяльності делегації менонітів та урядових чиновників і мав на увазі не тільки вже оселених менонітів, всіх, хто побажає переселитися у майбутньому [14]. Як і в Маніфесті 1763 р. для іноземних колоністів, менонітів, підтверджувалась свобода у відправленні віри за церковними звичаями, дозволялось створювати фабрики і ремесла у колоніях і всіх містах імперії, торгувати, вступати в гільдії і цехи. А для стимулювання їх до праці та старанності менонітам дарували додаткові вигоди: 1) земельні ділянки в 65 десятин на родину затверджувалися у "вічне спадкове володіння"; 2) дозволялось у володіннях "варити пиво та оцет, хлібне вино, як для свого використання, так і на продаж у роздріб на землях їм відведених"; 3) на землях, які належали менонітам, заборонялося чужинцям будувати харчевні і питні заклади, відкупщикам продавати вино та утримувати шинки без їх згоди; 4) менонітам та їх нащадкам обіцялося, що без їх власного бажання на військову і цивільну службу вони братися не будуть.

В Катеринославському повіті для виконання розпорядження Павла I заснували чотири нових поселення за рахунок розселення жителів хортицьких колоній: Бурвальде і Нижня Хортиця в 1803 р. (сучасні с. Бабурка та с. Нижня Хортиця Запорізького району Запорізької області), Кронсталь 1809 р. і Ней-Остервик 1812 р. (ці два поселення сформували сучасне с. Долинське Запорізького району Запорізької області).

Після затвердження Олександром I доповіді міністра внутрішніх справ "Про правила для прийняття та оселення іноземних ко-

лоністів" 1804 р. відбувався наступний етап заселення менонітами Півдня України. У Південній Україні зручних державних земель стало менше, тому уряд вважав необхідним запровадити обмеження на міграцію іноземних колоністів. Спершу визначалося, де колоністам селитися, і готувалися місця для оселення. Одночасно дозволялося приймати лише тих іноземців, які були корисними у регіоні, — добрих землеробів, виноградарів, скотарів, господарів з навичками розведення шовковиць, ремісників, корисних у сільському побуті.

Для попередньої міграції в імперію представників нижчої страти уряду не вдалося створити перешкод, оскільки важке соціальне становище і пошук кращої долі — головні причини переселення, тепер вводився фінансовий ценз для допущення іноземців користуватися правами колоністів: запрошувалися особи зі статком не менше 300 гульденів. Кількість переселенців обмежувалась 200 родинами на рік, переселятися можна лише сім'ями. Однак для менонітів і болгар робилося виключення, про що відомо з листування чиновників з окружними приказами, про дозвіл переселятись менонітам оголошувалося оселеним на півдні Російської імперії їх одновірцям, щоб вони заздалегідь написали про це своїм родичам у Пруссії і повідомили про кількість бажаючих до Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців [15].

Міграційна політика на початку XIX ст. по відношенню до іноземних колоністів стала суворішою. В документі "Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів" 1804 р. за ст. 10 майно ввозилось безмитно, а кожна родина мала можливість ввезти товари, але тільки власні, а "не сторонніми людьми їм доручені чи в борг взяті". З 1842 р. ціна товарів на продаж, які ввозив колоніст, обмежувалась 90 руб. (до 1839 р. 300 руб.). А якщо митники доводили, що товари не є його власністю, їх конфісковували і продавали з публічного торгу. Якщо колоніст з товарами прожив до 10 років, у випадку еміграції з нього стягувалось мито з товарів на ввіз і вивіз [16].

Сім'я другої хвилі іммігрантів мала у середньому 1710 гульденів, разом з ними їхала група їх робітників, яка не мала навіть мінімальної суми. Представники вищої страти не відмовлялися від грошей на харчування і позики, хоч згодом мали їх повертати. Неусталена урядова політика щодо колоністів підтримувала у більшості надію, що їх борг буде скасований. Держава витрачала на переселенців великі кошти, у середньому на родину менонітів з чотирьох осіб витрати складали 1309 руб. 20 коп., відповідно сім'ї колоністів поблизу м. Петербурга, — до 5 тис. крб.

В 1804–1863 рр. проходило формування Молочанського округу, у 1863 р. він нараховував 57 колоній. На відміну від переселенців до Хортиці, на Молочні Води меноніти їхали суходолом, на возах, найближчим трактом, щоб зменшити витрати казни і власні. Ця група мігрантів оселилася на лівому березі р. Молочної [17]. Подорожі у молочанські села продовжувалися 5–7 тижнів, деякі розтягувалися через зловживання переселенців, які чекали у якомусь місці наступного транспорту. Для запобігання таких випадків для проїзду з м. Гродно до м. Катеринослава встановили строк: влітку від 40 до 50, а взимку від 45 до 60 днів.

У 1812 р. почалася вітчизняна війна, яка припинила тимчасово переселення менонітів до Росії, але з 1815 р. відновили на умовах 1810 р.

За Височайше затвердженими доповідями Комітету міністрів "Про припинення подальшого переселення в Росію іноземних вихідців" від 5 серпня 1819 р. і "Про заборону російським місіям давати паспорти іноземцям, які переселяються в Росію та Царство Польське" від 25 жовтня 1819 р. імміграція іноземних переселенців у Російську імперію заборонялася, відповідальність за виконання положень несли місії і консульства [18]. Отже, імміграційний потік обмежили у 1804 р., у 1819 р. заборонили, бо стало невигідним Російській імперії та через відсутність придатних земель для переселенців.

Питання щодо кількості колоній Хортицького округу вимагає уточнення. У 1824 р. в його складі знаходилося 18 сіл. У першій половині XIX ст. Хортицькою Колонією називали групу з 16 поселень на території Катеринославського повіту Катеринославської губернії, а Шенвізе і Кронсгартен окремо виділяли в документах, однак вони відносилися менонітами до Старої (Хортицької) Колонії. Вважаємо, що виокремлення Шенвізе і Кронсгартен серед менонітських сіл Катеринославської губернії відбулося тому, що в них оселені фризи, тоді як в інших поселеннях — фламандці. На початку XIX ст. колонія Шенвізе знаходилась у Павлоградському повіті (з 1806 р. — Олександрівському), а Кронсгартен — у Новомос-

ковському. Після реформи 1871 р. Шенвізе та Кронсгартен не увійшли до складу Хортицької волості. На початку другого десятиріччя XX ст. колонії Острів Хортиця і Шенвізе увійшли до складу м. Олександрівська. Так, перед Першою світовою війною у складі Хортицької волості знаходилось 15 колоній.

Таким чином, менонітські колонії Півдня України сформувалися внаслідок спільності інтересів російського уряду та менонітських общин. Колонізація менонітами Південної України мала спільні риси та свої особливості з колонізацією іншими іноземними колоністами німцями: католиками і лютеранами. Російська держава пішла на надання додаткових пільг менонітам, що зумовлено комплексом причин. По-перше, вони проявили себе ініціаторами вигідних для них статей, показали себе організованими і згуртованими при відстоюванні своїх інтересів; по-друге, уряд знав про досягнення менонітської спільноти у Західній Пруссії, імідж, створений там, позитивний; по-третє, влада побачила перспективи їх переселення до Російської імперії в тому, що меноніти створять рентабельні господарства і з часом переконалась, що їх можна задіяти в проектах для поширення господарського досвіду серед навколишнього населення. Меноніти поставили вимоги російському уряду і розраховували на їх виконання, оскільки могли гарантувати створення прибуткових господарств. Уряд же не прогнозував, у які державні витрати виллється імміграція менонітів. Російські державні органи надзвичайно зацікавлені у збільшенні землеробського населення в Південній Україні, меноніти з'явилися у потрібному місці та скористалися цим у слушний час, вони потрапили у колонізаційний "струмінь", який згодом виніс їх на гребінь успіху. Вважаємо, уряд був непослідовним і зразу не планував використати менонітів у якості культуртрегерів. Одинадцять років минуло після початку переселення менонітів на Південь України, перш ніж у 1800 р. оформлений правовий статус менонітів. На цей час уряд переконався, що вони не поширюють серед навколишнього населення своїх релігійних поглядів і орієнтовані на досягнення господарських успіхів.

Менонітські колонії регіону стали одним з найбільших ареалів розселення менонітів в Російській імперії, що свідчить про їх успішну адаптацію на Півдні України. Ментальність менонітів виявлялася в активній міграційній поведінці як шляху розв'язання конфлікту в періоди соціального тиску (релігійного розколу, загострення земельної проблеми, ксенофобії влади та навколишнього населення).

Джерела та література

1 *Писаревский Г. Г.* Из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам). — М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. — 340 с.; Бондарь Д. Секта меннонитов в России. — Петроград, 1916. — 207 с.
2 *Isaak F.* Die Molotschnaer Mennoniten, ein Beitrag zur Geschichte derselben [Aus Akten älterer und neuer Zeit, wie auch auf Grund eigener Erlebnisse und Erfahrungen dargestellt] / F. Isaak. — Halbstadt: H. J. Braun, 1908. — 354 s.; Friesen P. M. Die Alt-Evangelische mennonitische Brüderschaft in Rußland (1789–1910) in Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte / P. M. Friesen. — Halbstadt, Taurien, 1911. — 930 s.;
3 Кто такие меннониты? [Краткий исторический очерк]. — Гальбштадт: Издание Гальбштадтского волосного правления "Радуга", 1914. — С. 24.
4 Документы, относящиеся к вероисповедным вопросам меннонитов. — Гальбштадт, 1910. — С. 24.
5 *Francis E. K.* The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789 — 1914. A Sociological Interpretation [MQR. — 1951] / E. K. Francis. — July. — Volume XXV. — № 3. — P. 117, 173–182.
6 *Эпп Д. Г.* К вопросу о происхождении меннонитов / Д. Г. Эпп, Г. А. Бергман. — Пг.: Издание Г. А. Б., 1915. — С. 34.
7 Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 821. — Оп. 133. — Спр. 319. — Арк. 86.
8 *Клибанов А.* Меннониты / А. Клибанов. — М. — Л.: 1931. — С. 43.
9 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXVI. — 1830. — С. 116–117.

10 РДАСПІ. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 177 “Б”. — Арк. 131.
11 *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 — 1905 г./Я. П. Новицкий. — Рига: Спридитис, 1990. — С. 20–21.
12 Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 134. — Оп.1. — Спр.25. — Арк. 8.
13 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXIV. — 1830. — С. 117.
14 *Клаус А.А.* Сектаторы-колонисты в России. Исторические очерки. Меннониты / А. А. Клаус // Вестник Европы. — 1868. — Том 3. — № 6. — С. 665–722.
15 РДАСПІ. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 251. — Арк. 18.
16 Свод законов Российской империи. –– Отд. II. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. — 112 с. — Т. XII. — 1857. — С. 63.
17 *Дружинина Е. И*. Южная Украина 1800 — 1825 гг./ Е. И. Дружинина. — М.: Наука, 1970. — С. 138.
18 ПСЗРИ. — Собрание I. — СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXXVI. — 1830. — С. 325.

Ludmila Hryashevskaya

Migration of mennonites is in region of South of Ukraine

In the article the process of migration of Mennonites is explored in the regions of South of Ukraine, the stages of creation of Mennonites settlements, reason of grant Mennonites of additional privileges are examined.

***Key words**: Mennonites, colonization, community, migration, colonies of South of Ukraine, cost-effective economies, mentality.*

УДК 94 (477.7) "185/191"

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ ДВОРЯНИ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОМУ ПРОЦЕСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті йдеться про внесок дворян Катеринославської губернії в розвиток культури і освіти у другій половині XIX — на початку XX століття.

Ключові слова: *благодійність, дворянство, земство, інтелігенція, колекціонування, подвійна лояльність, просвіта.*

В статье речь идет о роли дворян Екатеринославской губернии в развитии культуры и образования во второй половине XIX — в начале XX века.

Ключевые слова: *благотворительность, дворянство, земства, интеллигенция, колекционирование, двойственная лояльность, просвита.*

Питання, винесене в заголовок статті, ніколи не було предметом уваги дослідників. Скажімо більше — жоден з аспектів культурного процесу, де основними його рушіями були дворяни, окрім хіба що благодійницької діяльності, не піддавався аналізу. Отже, на даний час існує лише декілька розвідок, в яких представлені поодинокі представники дворянської верстви Катеринославщині, які тим чи іншим чином були задіяні в культурно-просвітницькому процесі другої половини XIX ст. — початку XX ст.[1]. Така ситуація на даний час виглядає доволі дивною, оскільки саме дворянство і, певною мірою, купецтво, було найосвіченішою верствою суспільства в післяреформеній імперській Росії, допоки їм на зміну не прийшла інтелігенція.

Дворянство в особі окремих своїх представників до і після скасування кріпацтва в Росії неодмінно долучалося до культурного розвою Катеринославщини.

Однією з важливих сфер культурного розвитку будь-якого суспільства є освіта. До ліберальних реформ Олександра II чи не єдиним навчальним закладом, яким постійно опікувалися дворяни, була Катеринославська класична гімназія. У II половині XIX ст. ситуація кардинально міняється. Ще до скасування кріпацтва дворянин Олександрівського повіту Дмитро Титович Гнєдін (1818–1885) відкрив народну школу в своєму маєтку в с. Олександрівка. У 1861 р. подібну школу в Новомосковську відкрив Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898)[2].

Ще у 1859 р. катеринославське дворянство підняло питання про відкриття жіночої гімназії. З приміщенням допоміг колишній вчитель духовної семінарії та класичного училища А. С. Понятовський. Дворянське зібрання виділило 31282 крб. на ремонт приміщення. Після капітального ремонту 30 серпня 1865 р. Маріїнське училище (з 1870 р. — гімназія) почало свою роботу[3]. Першим директором губернське дворянство призначило Олександру Якимівну Риндовську (1829–1905), яка належала до відомої на Катеринославщині дворянської родини Ковалевських. Її батько Яким Якович Ковалевський з дворян Олександрівського повіту тривалий час був директором народних училищ та Катеринославської класичної гімназії. Завдяки енергії О. Я. Риндовської Маріїнське училище у 1870 р. отримало статус гімназії. Під її керівництвом розроблялися навчальні плани, формувалася бібліотека. У 1870 р. за сприяння О. Я. Риндовської почало діяти "Общество попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе", пізніше — комісія народних читань[4].

Видатними подвижниками у сфері просвіти були Микола Олександрович Корф (1834–1883) і Дмитро Титович Гнєдін. М. О. Корф відкрив талант просвітянина з початком роботи земських установ. З 1867 по 1872 рік М. О. Корф був неодмінним членом Олександрівської повітової училищної ради, в складі якої зробив все для того, щоб створити належні умови для ефективного існування народної школи. М. О. Корф запропонував ідею створення дешевої і короткотермінової народної школи з навчальним курсом у три зими. Саме ця школа, на його думку, була найбільш при-

стосована до селянського побуту, оскільки зимою селяни мають набагато менше роботи, ніж влітку[5].

Завдяки наполегливій діяльності М. О. Корфа і Олександрівського повітового земства, вже у 1872 р. в Олександрівському повіті функціонувало 55 початкових шкіл (це при тому, що до 1866 р. їх було всього чотири). Звітуючи перед училищною радою, М. О. Корф не став зупинятися на здобутках, які досягло земство за останні п'ять років, а говорив про насущні проблеми, які ще потребували свого вирішення[6]. Більше того, М. О. Корф вважав за потрібне поширити свої ідеї в галузі освіти на всю Російську імперію. З цією метою він листувався з видатними просвітянами К. Ушинським, В. Кошем, І. Бєловим, Ф. Павленковим тощо[7]. В своєму маєтку в с. Нескучному в Олександрівському повіті він створив школу для селян, яку утримував на власний кошт.

М. О. Корф першим заговорив про необхідність навчання в початковій школі рідною мовою, активно поширював в пресі свої думки щодо розвитку народної школи, ратував за збільшення кількості вчителів та якості педагогічної майстерності. Серед його обов'язків була організація з'їздів та курсів вчителів[8].

За активну діяльність на освітній ниві Петербурзьке педагогічне товариство обрало його у 1870 р. своїм почесним членом. Через рік те саме зробив Московський комітет грамотності при Московському університеті[9].

Після від'їзду М. О. Корфа за кордон головою Олександрівської повітової училищної ради стає Д. Т. Гнєдін, який продовжив справу свого попередника. Більше десяти років він плекав думку про відкриття ремісничого училища. Для цього він навіть заклав свій маєток. Але лише незадовго до смерті — у 1883 р. ремісниче училище для кустарів на 90 учнів було відкрите. Названо було на честь засновника Гнєдінським[10].

М. О. Корфа і Д. Т. Гнєдіна можна вважати радше виключенням, оскільки в більшості своїй катеринославські дворяни не віддавалися цілком освітній справі. Багато дворян брало участь у роботі губернської і повітової училищних рад, обіймали пости попечителів в різних навчальних закладів, а також жертвували чималі суми на розвиток освіти. Показовим в цьому є фігура Олександра Миколайовича Поля (1832–1890). Видатний громадський діяч, який багато зробив для розвитку економіки та інфраструктури Катеринослава і губернії, щиро переймався проблемами освіти. Разом з дворянином катеринославського повіту, земським діячем Я. Я. Савельєвим він у 1866 р. став членом новоутвореної губернської училищної ради. О. М. Поль був попечителем Маріїнської жіночої гімназії (1871 р.), Реального училища (1882 р.) в Катеринославі, Саксаганського ремісничого училища у Верхньодніпровському повіті. Він обіймав особливу позицію щодо впровадження народної освіти в губернії, вважаючи, що в школі повинні не тільки вчити грамотності, а й займатись моральним вихованням школярів. На думку О. М. Поля, підготовка народних вчителів теж була необхідною справою, але робити це він пропонував не примусово чи за планом, а за бажанням самого народу[11].

Взагалі про різкий стрибок інтересу дворян до освіти варто говорити лише після того як в губернії були впроваджені земські установи, а також після того, як у 1874 р. функції голови губернської та повітових училищних рад були покладені на маршалків дворянства. В Олександрівському і Мелітопольському повітах головою училищної ради став Євген Іванович Шабельський (1839–?), який обіймав пост маршалка дворянства у названих повітах у 1874–1886 рр. Він не тільки глибоко шанував пам'ять засновників земської школи і своїх попередників, що пішли "у вічність", але зумів гідно і, що важливо, уміло продовжувати розпочату ними справу[12].

Активною роботою в галузі освіти відзначився Ераст Костянтинович Бродський (1851–1919), який у 1880–1908 рр. обіймав пост маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. З 1881 р. він змінив О. М. Поля на посту попечителя Саксаганського ремісничого училища, у 1889 р. був призначений попечителем Комісарівського однокласного училища, а з 1890 р. опікувався Верхньодніпровським міським училищем. У 1899 р. за ініціативи Е. К. Бродського була відкрита Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа, для якої він виділив 40 десятин власної землі[13].

Катеринославські дворяни неодмінно жертвували різні суми на розвиток навчальних закладів. Відомий колекціонер, маршалок дворянства Катеринославської губернії Георгій Петрович Алексєєв (1834–1914) у 1862 р. пожертвував на повітове училище 350 крб. сріблом, в тому числі на бібліотеку і на оплату навчання бідних учнів. У 1868 р. пожертвував

84 крб. на школу, а у 1869 р. дав гімназії і пансіону 757 крб.[14]. Для розвитку мережі шкіл в Олександрівському повіті давали кошти поміщики Д. Т. Гнєдін, О. Є. Канкрін, П. М. Миклашевський[15]. Поміщик катеринославського повіту Олексій Олексійович Савицький (1835–?), який походив з відомої козацької родини, у 1896 р. заснував у с. Павлівці (Катеринославський повіт) церковнопарафіяльну школу. Він дав гроші на її будівництво, придбав необхідні приладдя для навчання і до кінця життя матеріально утримував її[16].

Дворянство не стояло осторонь процесу заснування Вищого гірничого училища в Катеринославі. Воно жертвувало для його відкриття чималі кошти[17].

Підтримуючи школи, училища та інші навчальні заклади, дворяни не забували і про важливу складову просвіти — бібліотеки. Ще у 1834 р. в будинку Дворянського зібрання була відкрита Катеринославська губернська бібліотека, але на початку 1850-х років вона призупинила свою діяльність. У 1859 р. з ініціативи членів так званого Піквікського клубу М. П. Балліна, М. М. Стопановського та В. М.Єлагіна, які належали до числа інтелігенції Катеринослава, була відкрита Публічна бібліотека. Серед тих, хто дав гроші на бібліотеку, був відомий громадський діяч О. М. Поль[18]. Але вона діяла недовго. У 1887 р. в місті знову була відкрита Міська публічна бібліотека. Багато для цього зробив дворянин Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898). Він зміг переконати гласних Міської Думи Катеринослава в необхідності відкриття цього закладу, вніс 200 крб. на її розвиток, а після відкриття бібліотеки був обраний головою бібліотечної ради[19]. У 1889 р. він же пожертвував до бібліотеки 141 книжний том[20].

Сильною була підтримка бібліотечної справи з боку олександрівського повітового дворянства. У 1870-х роках Д. Т. Гнєдін створив із дружиною бібліотечний склад і поставляв книги в школи Катеринославської губернії[21]. Завдяки активній роботі відомого історика і громадського діяча Якова Павловича Новицького (1847–1925) в м. Олександрівську була відкрита нова міська бібліотека, до правління якої він увійшов[22].

Дворянство звертало свою увагу не лише на поширення знань, воно намагалося всіляко підтримувати процес збереження культурної спадщини. Чимало дворян займалося колекціонування старожитностей. Найбільш відомими серед них були Г. П. Алексєєв, О. М. Поль, П. О. Ган, М. В. Родзянко, Я. П. Новицький, М. А.Іваненко. На початку XX ст., коли в Катеринославі було відкрито Обласний музей ім. О. Поля, частина колекцій названих дворян лягла в основу новоствореного музею.

Ще у 1887 р. в Катеринославі було відкрито перший приватний археологічний музей. Його господарем був відомий громадський діяч і колекціонер О. М. Поль[23].

Кожна закохана в історію і культурні традиції людина по приїзді до Катеринослава вважала за необхідне відвідати приватний музей О. М. Поля, який розташувався в будинку Горовиця на Поліцейській вулиці (нині вулиця Шевченко в Дніпропетровську). На деякий час він став однією з визначних пам’яток Катеринослава[24]. Музей не був хаотичним зібранням різноманітних давніх предметів, а являв собою впорядковану в логічній послідовності за історичними епохами експозицію. Сучасники відмічали, що колекція О. М. Поля відрізнялась надзвичайним багатством і різноманітністю. Місцеві оглядачі М. М. Владимиров і І. А. Шмаков, які в числі перших побували в музеї, писали у своїх замітках: “Музей цей — не лише зібрання старовинних речей археолога-аматора, в якому зібрані в одну масу різні курйозні предмети, випадково зібрані в один склад, — ні, це системно зібрана колекція вцілілих залишків давнини, знайдених в тутешній губернії і взагалі на півдні Росії”[25].

У 1888 р. музей став доступним для всіх. Тут був спеціальний екскурсовод, іноді екскурсію робив сам О. М. Поль. Музейна колекція складалась з археологічних, етнографічних, нумізматичних та інших матеріалів, які були зібрані у різний час самим О. М. Полем. На думку оглядача, подібних музеїв у Росії на той час було не багато, тим більше, що всі експонати зібрані однією особою.

Багато цікавого і цінного знайшов для себе в цьому музеї Д. І. Яворницький, з колекцією О. М. Поля був заочно знайомий відомий мандрівник М. М. Миклухо-Маклай, який і сам надіслав до музею декілька цікавих старовинних речей. Приємно був вражений музеєм єлисаветградський етнограф і археолог В. М. Ястребов. “Найбільшою кількістю предметів, — писав він у звіті, — відрізняється відділ запорозьких речей... У відділі кам’яних знарядь є декілька рідкісних екземп-

лярів. Є зібрання старовинної порцеляни, невеличке зібрання античних статуеток, античні різьблені камені, візантійські емалі, багато різних предметів з могил узбережжя Дніпра, золоті прикраси"[26].

Цінність колекції і унікальність археологічного музею О. М. Поля відзначали всі, хто бував у ньому або навіть просто чув про його існування. Колекція О. М. Поля дійсно була дуже цінною як за своїм історичним значенням, так і в грошовому вимірі. Пізніше частина колекції О. М. Поля лягла в основу Обласного музею, який було відкрито в Катеринославі у 1902 р.

Коли 1902 р. в Катеринославі було відкрито Обласний музей ім. О. Поля, чимало представників дворянського стану увійшли до Ради музею: Г. П. Алексєєв, М. В. Родзянко, М. І. Миклашевський, П. В. Гладкий, Я. П. Новицький та інші. Вони не тільки вели мову про напрямки розвитку музею, але й виділяли значні матеріальні кошти на його розвиток. Губернський маршалок дворянства Михайло Ілліч Миклашевський сприяв тому, що дворянське зібрання виділило кошти на спорудження музею[27]. Серед меценатів музею слід згадати В. П. Гегело, який виділяв гроші для друкування творів Д. І. Яворницького, археологічні розкопки, фінансував придбання експонатів для музею[28]. Перед підготовкою Археологічного з'їзду, який мав відбутися в Катеринославі у 1905 р., багато катеринославських дворян надали право проведення археологічних робіт у своїх маєтках. По завершенню розкопок декілька дворянських родин зібралися у маєтку Ф. А. Шишкіна у Верхньодніпровському повіті і зібрали 336 крб. для Катеринославського обласного музею. Серед них були С. С. і В. С. Деконські, Ф. А. і Ф. Ф. Шишкіни, А. П. Деконський, Л. А. Савченко, І. К. Абаза, Є. Г. Добровольський, М. М. Савенко та інші[29]. Багато для музею зробив особисто катеринославський губернатор Ф. Е. Келлер.

Вже в часи Першої світової війни здійсненням думки утворення краєзнавчого музею в м. Олександрівську (нині Запоріжжя) зайнявся Я. П. Новицький. Він передав сюди частину своєї домашньої колекції, проводив археологічні розкопки для поповнення музейного зібрання[30].

Близькою до музейної завжди була етнографічна діяльність. Щоправда, серед дворян катеринославської губернії любителів народного фольклору було не так багато. Найбільш відомі серед них Г. А. Залюбовський та Я. П. Новицький.

Г. А. Залюбовський за життя зібрав величезний етнографічний матеріал: прислів'я, слова, вирази, загадки тощо. У 1864 р. в збірнику М. Номиса "Українські приказки, прислів'я та інше" було вміщено частину матеріалу, наданого Г. Залюбовським. Цей матеріал він зібрав в Новомосковському повіті в кількості 700 приказок, загадок та інше. На початку 1870-х років з відкриттям Південно-Західного Імператорського Російського географічного товариства Г. Залюбовський став його членом. В "Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край" вміщено багатий етнографічний матеріал, зібраний Григорієм Залюбовським[31].

До найбільш відомих етнографів Придніпровського краю належить Яків Павлович Новицький. Виходець зі старовинного козацького роду, він був збирачем фольклорно-етнографічних, історико-статистичних, археологічних та архівних першоджерел. Фольклорні скарби, записані Я. П. Новицьким, належать переважно до оповідань, переказів та легенд. Він активно друкувався у пресі: "Екатеринославские губернские ведомости", "Киевская старина", "Южный край", "Русский курьер" та інші[32].

Що стосується преси, то і тут дворяни проявили себе. Згадуваний вже не раз Г. А. Залюбовський був редактором "Екатеринославского юбилейного листка", де вмістив багато матеріалів з історії міста, був членом редакцій катеринославських газет "Днепр" і "Степь". Значна роль у розвитку місцевої преси належить дворянській родині Бикових. Петро Васильович Биков (1844–1930) у 1885–1886 рр. був редактором газети "Степь", а у 1909 р. — "Приднепровского края", а його молодший брат Микола (1857–1917) у 1898–1900 рр. видавав громадсько-політичну газету "Днепровская молва"[33]. Більшість з цих газет існували не тривалий час і були закриті через друк матеріалів антиурядового характеру.

Постійною підтримкою дворян користувалася церква. Матеріальна допомога розвитку церковної інфраструктури належала до притаманних рис дворянства, тому, наприклад, будівництво храмів не було чимось оригінальним для нього.

В часи, коли землі колишніх Вольностей Запорозьких роздавалися російським дворянам, більшість з них закладали в своїх маєтках храми. В другій пол. XIX ст. храмів буду-

валося менше, але дворяни продовжували допомагати церкві богослужебними книгами, іконами, коштами тощо.

За спогадами губернського архітектора А. М. Достоєвського, під час його служби в Катеринославській губернії (1860–1865) він оглядав будівництво храму, яке здійснював поміщик Славяносербського повіту князь Чермантьєв у своєму маєтку в с. Павлівка. Посильну допомогу йому надавав повітовий маршалок дворянства Славяносербського повіту Іван Іванович Гладкий[34].

У 1881 р. в с. Очеретуватому (Новомосковський повіт) на кошти губернського маршалка дворянства Г. П. Алексеєва було збудовано храм, який освятили 29 жовтня 1881 р.[35]. Окрім цього, Г. П. Алексеєв надавав матеріальну допомогу Преображенському храму в с. Котівка[36].

Дворяни піклувалися і про збереження архітектурної спадщини козацької доби. У 1880-х роках гостро постало питання реставрації Свято-Миколаївського Новомосковського собору. На засіданні катеринославського губернського земського зібрання 9.12.1888 р. дворяни Михайло Володимирович Родзянко і Андрій Олександрович Короленко з Новомосковського повіту, Олександр Миколайович Поль — з Верхньодніпровського, Іван Миколайович Кранц — з Катеринославського, Антиох Олександрович Бантиш — з Бахмутського повіту висловилися за надання коштів для реставрації історичного Самарського собору — видатної пам'ятки Запорожжя[37].

Єдина сфера, де дворяни не відзначилися помітною активністю, — це громадські та творчі товариства. Дворянство не потребувало якихось окремих товариств, оскільки мало власну станову організацію — Дворянське депутатське зібрання. Також з другої половини 1860-х років дворяни брали активну участь у роботі земських установ, тому для них не стояла проблема виходу енергії в якихось інших організаціях. До того ж своєрідними культурними осередками були маєтки деяких дворян. Одним з таких культурних центрів був родовий маєток Алексеєвих. В часи коли Г. П. Алексеєв посідав місце губернського маршалка дворянства, в його маєтку в с. Котівка (Новомосковський повіт) збиралися для спілкування не лише родичі, а й представники служилої і творчої інтелігенції катеринославський губернатор І. М. Дурново та його дружина, сімейство Струкових і Миклашевських з Катеринославського повіту, Коростовцевих з Павлоградського повіту, Євецьких і Канкріних з Катеринославського повіту, Джунковських, генерал-лейтенант О. М. Синельников, графиня Є. Теотокі, княгиня Ю. Хілкова, неодноразово бував тут історик Д. І. Яворницький, інспектор Катеринославської губернської гімназії О. М. Юдін та інші[38]. В маєтку була зібрана величезна колекція старожитностей, бібліотека нараховувала декілька тисяч томів — тут була пожива для розуму і розмов. Подібні осередки існували по всій Катеринославській губернії.

Однак на початку ХХ ст. дворяни не могли стояти осторонь тих культурних процесів, які набирають силу. Якщо під час заснування Катеринославського наукового товариства у 1901 р. роль дворян була слабо непомітною, тут ідея утворення належала інтелігенції міста Катеринослава, то у 1903 р. при заснуванні Катеринославської вченої архівної комісії (далі КВАК) дворяни брали активнішу участь. Коли у 1902 р. інтелігенція м. Катеринослава прохала губернатора Ф. Е. Келлера про відкриття архівної комісії, серед тих, хто підписав клопотання, було багато дворян. На установчому засіданні, яке відбулося 19.03.1903 р., були присутні на лише губернатор Ф. Е. Келлер, але й губернський маршалок дворянства М. І. Миклашевський та катеринославський повітовий маршалок дворянства В. В. Малама[39]. Дворяни не лише давали гроші на розвиток КВАК, як це робив В. П. Гегело, але й брали активну участь в її роботі, як Я. П. Новицький.

Таким чином, короткий огляд соціокультурної ситуації на Катеринославщині в другій половині XIX — на початку ХХ ст. дає нам право стверджувати, що катеринославським дворянам не були чужі питанням культури і просвіти населення губернії. Дворяни проявляли активність буквально в усіх аспектах культурно-просвітницького процесу як особисто, так і опосередковано. Причому дворяни не тільки проявляли живий інтерес або обмежувалися наданням матеріальної підтримки, вони самі брали участь в різних проектах у сфері освіти, збереження культурної спадщини, преси тощо. Слід визнати, що на межі XIX–XX ст. дворянство поволі поступається своєю ініціативністю перед інтелігенцією, яка формувалася з різних верств суспільства. Проте дворяни, як і раніше, не залишаються осторонь соціокультурних процесів, які мали місце на теренах Придніпров'я.

Джерела та література

1 *Доброгорська Н. В.* Благодійницька діяльність Е. К. Бродського (друга половина XIX — початок XX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: Національний гірничий університет, 2007. — Вип. 4. — С. 71–78; Кочергін І. О. Історико-культурна діяльність О. М. Поля // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 2. — Весна. — Спецвипуск. — С. 36–41.; Лісниковська І. С. М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. Наукових праць. — Д.: Вид-во, ДНУ, 2007. — Вип. — С. 184–190; Мирончук В. Д., Ліниковська І. С. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — Вип. 1. — 49–54; Швидько Г. К Василь Гегело — меценат // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 53–60.

2 *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я. — Д.: Дніпрокнига, 2005. — С. 131.

3 Дніпропетровськ: минуле і сучасне. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — С. 114.

4 *Мирончук В. Д., Ліниковська І. С.* Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. — Вип. 1. — С. 53.

5 *Ковнір Н. М.* Микола Олександрович Кофр — педагог, публіцист, земський діяч // Грані. — 2002. — № 5. — С. 12.

6 *Веселовский Б.* История земства за сорок лет. — СПб., 1911. — Т. 4. — С. 123.

7 *Бекетова В. М.* Подвижник просвещения // Днепровская правда. — 1988. — 10 апреля. — С. 12.

8 *Лісниковська І. С.* М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наукових праць. — Д.: Вид-во, ДНУ, 2007. — Вип. — С. 186.

9 *Кушніренко І., Жилінський В.* Напівзабуті імена... — Запоріжжя, Дніпровський металург, 2004. — С. 12.

10 *Гнедин Д. М.* Мои воспоминания // Русское богатство. — СПб., 1893. — № 5. — С. 142.

11 Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866. — Екатеринослав, 1867. — 76 с. — Приложения. — С. 41.

12 *Лохматова А. І.* Катеринославське земство. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. — С. 136.

13 *Доброгорська Н. В.* Благодійницька діяльність Е. К. Бродського (друга половина XIX — початок XX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: Національний гірничий університет, 2007. — Вип. 4. — С. 73–74.

14 *Абросимова С. В.* "Как говорят...": Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. — С. 25–26.

15 *Кушніренко І., Жилінський В.* Напівзабуті імена... — Запоріжжя, Дніпровський металург, 2004. — С. 25.

16 *Абросимова С. В., Сурева Н. В.* Бутовичівська економія Савицьких // Гуманітарний журнал. — 2004. — № 1–2. — С. 134.

17 *Савчук В. С.* Біля витоків Національної гірничої академії: від Катеринославського вищого гірничого училища до гірничого інституту (1896–1912) // Борисфен. — 2000. — № 2. — С.14.

18 *Швидько Г. К.* Катеринославський піквікський клуб (1858–1860). — Д.: ДОУНБ, 2003. — С. 37.

19 *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я. — Д.: Дніпрокнига, 2005. — С. 132.

20 *Лучка Л. М.* Від Публічної до Міської громадської: сторінки історії Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик. — Д.: ДОУНБ, 2008. — С. 104.

21 *Гнедин Д. М.* Мои воспоминания // Русское богатство. — СПб., 1893. — № 5. — С. 142.

22 *Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іванникова Л.* Яків Новицький — видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю // Новицький Я. П. Твори. — Запоріжжя: АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 23.
23 *Кочергін І. О.* Історико-культурна діяльність О. М. Поля // Гуманітарний журнал. — 2002. — № 2. — Весна. — Спецвипуск. — С. 38–39.
24 *Кочергін І. О.* Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. — Д.: НГАУ, 2002. — С. 51.
25 *Шмаков И. А.* Археологический музей А. Н. Поль // ЕГВ. — 1888. — № 10. — С. 4.
26 Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 60. Дело Императорской археологической комиссии об открытии подземных ходов в с. Старые Кайдаки Екатеринославской губернии. 1888 г. — Арк. 23–23 зв.
27 *Каюк Д. В.* Родина дворян Миклашевських в історії Південної України // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 114.
28 *Швидько Г. К.* Василь Гегело — меценат // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2007. — Вип. 4. — С. 59.
29 *Тележняк К. І.* Катеринославські меценати Деконські // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: Національний гірничий університет, 2007. — Вип. 4. — С. 69–70.
30 *Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іванникова Л.* Яків Новицький — видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю // Новицький Я. П. Твори. — Запоріжжя: АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 23.
31 А. М. Один из малорусских этнографов (Страничка из жизни Г. А. Залюбовского) // Днепровская молва. — 1899. — № 47. — 28 ноября. — С. 1497.
32 *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття: Монографія. — Д.: Вид-во Дніпропетров. нац. ун-ту, 2006. — С. 104.
33 *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я. — Д.: Дніпрокнига, 2005. — С. 393–394.
34 *Достоевский А. М.* Воспоминания. Квартира VIII // http: // smalt. karelia. ru/~filolog/dostoev/texts/vospomin/vospo-min. htm.
35 Letters of life in an aristocratic Russian household before and after the revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov. USA.: Edwin Mellen Press, 2000. — P. 212.
36 Там само. — P.44, 72.
37 Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. — С. 68–69.
38 *Абросимова С. В.* "Как говорят...": Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. — С. 27–28.
39 Протокол открытия губернской Екатеринославской ученой архивной комиссии 16 марта 1903 г. // Вестник Екатеринославского земства. — 1903. — № 10–11. — С. 29.

Igor Kochergin

Katerinoslav gentry in cultural and enlighten process in the second half of XIX — beginning of XX century

The article is dealt with the role of Katerinoslav gentry in cultural and enlighten process in the second half of XIX — beginning of XX century

Key words: *charity, gentry, zemstvo, intelligentsia, collecting, double loyalty, enlightenment.*

УДК 72.01/03

Олександр Харлан (м. Дніпропетровськ)

АРХІТЕКТУРА ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Стаття присвячена історії вивчення дерев'яної народної архітектури Катеринославщини у XVIII–XX століттях.

Ключові слова: *дерев'яна архітектура, історіографія, культова споруда, Степова Україна.*

Статья посвящена истории изучения развития народной деревянной архитектуры Екатеринославщины XVIII–XX веков.

Ключевые слова: *деревянная архитектура, историография, культовый объект, Степная Украина.*

Архітектура української церкви становить особливий образ християнської святині в сукупному розвитку європейської та світової сакральної архітектури. Від найдавніших дерев'яних храмів з пережитками архаїчних народних вірувань дохристиянської доби культові споруди під впливом нових стилістичних течій і пов'язаних з ними об'ємно-просторовими рішеннями помітно збагачували типологічну палітру традиційного зодчества України.

Порівняльний аналіз дерев'яних українських храмів з традиційними культовими спорудами інших, суміжних з Україною регіонів, свідчить про унікальність цього будівельного мистецтва, що заслуговує глибокого і всебічного вивчення. На жаль, не всі регіони України досліджені однаково добре. За межами дослідження опиняється досить значний пласт релігійних будівель з певними архітектурними формами. А без цього, в свою чергу, неможливі ані об'єктивна оцінка самого феномену українського культового зодчества, ані визначення його реального місця в історії будівельного мистецтва.

Науковий інтерес до культової архітектури Катеринославщини розпочався ще з середини XIX століття, коли була створена перша фундаментальна робота Феодосія (Макаревського) з церковної історіографії. Для наукового освоєння історії православної культури регіону визначну роль мають праці Г. Розанова, Я. Новицького, В. Машукова, Д. І. Яворницького та ін., опубліковані наприкінці XIX — на початку XX століття.

На жаль, з позицій архітектурно-художнього аналізу дослідження церков Запорожжя — Катеринославщини — Дніпропетровщини майже не проводилося. Окремі питання розглянуто в праці С. А. Таранушенка[1] по дослідженню дерев'яних церков Лівобережної України, архітектурі храмів запорозького козацтва XVI–XVIII ст. присвячено ряд статей Д. І. Яворницького[2], Я. Новицького[3], В. Машукова[4]. Вивчення православної архітектури неможливе без аналізу вітчизняної архітектури та культури у цілому, тому необхідними для даної тематики є фундаментальні праці Ю. С. Асєєва, Г. Н. Логвина, В. І. Тимофієнка, Є. І. Кириченко, В. В. Вечерського, О. В. Іконнікова, В. Є. Ясієвича, В. П. Мироненко, В. В. Чепелика, Ю. В. Івашко, В. І. Кравця.

Окремі аспекти історичної забудови Півдня України виявлено в дослідженнях Н. Полонської-Василенко, С. Б. Ревського, В. І. Тимофієнко, українську храмову архітектуру XVIII–XIX століть розглянуто в працях Ю. С. Асєєва, Г. Н. Логвина. Тенденції стильового розвитку містобудівництва та деякі аспекти храмової архітектури Півдня України XVIII–XIX ст., зокрема, досліджені В. І. Тимофієнко.

Більшість з перелічених праць присвячено переважно мурованим храмам, тому дослідження принципів формування і розвитку православних дерев'яних храмів такого специфічного регіону, як Запорожжя — Катеринославщина — Дніпропетровщина, є вельми актуальним і своєчасним.

З питань архітектурних особливостей церковного будівництва на Півдні України майже немає спеціальних досліджень. Дослідники, які працювали до 20-х років XX ст., хоч і не створили жодної спеціальної роботи, в якій би були досліджені архітектурні аспекти церков-

ного будівництва Півдня України, поставили велику кількість питань, які стосуються церковного будівництва на Запорожжі (Півдні України).

Найбільш плідне вивчення багатьох питань, пов'язаних з церковною архітектурою Катеринославщини, припадає на XIX ст.

Чи не першою значною роботою, в якій йшла мова про архітектурні властивості дерев'яних церков Півдня України (Запорожжя — Катеринославщини — Дніпропетровщини), була робота архієпископа Гавриїла Розанова (1781–1858) (мал. 1) "Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый" 1850 року. Автор, який певний період перебував на Катеринославщині, опрацював велику кількість документів з Єпархіального архіву і знайшов немало описів зовнішнього виду деяких Катеринославських церков[5], Херсонської та Таврійської єпархій[6], опублікував низку праць, присвячених церковному устрою вказаних єпархій[7].

Деякі аспекти архітектурних особливостей храмів Запорожжя торкався в цілому ряді публікацій історик А. О. Скальковський (вивчав справи Запорозького січового архіву) (1808–1898) (мал. 2)[8]. Спираючись на велику кількість матеріалів, він описав деякі епізоди історії запорозької церкви до 1734 року і в період Нової Січі, навів ряд фактів, які давали уявлення про архітектуру запорозьких дерев'яних церков. У працях Скальковського, на жаль, допускається ряд неточностей стосовно кількості церков на території Запорозьких Вольностей. За його твердженням їх було 17.

У 1850 році з'явилась праця протоієрея Кирила Оранського, присвячена Самарчицькому Троїцькому собору (ця пам'ятка в м. Новомосковськ є найвідомішою пам'яткою серед церков Півдня України. Стаття К. Оранського — це найперша опублікована праця, яку присвячено Троїцькому собору)[9].

Велика роль у дослідженні церковного будівництва на Півдні України належить Феодосію (Макаревському) (1822–1885) (мал. 3), єпископу Катеринославському і Таганрозькому, під керівництвом і за участю якого були написані "Історичний огляд православної християнської церкви" (1876)[10] і "Матеріали для історико-статистичного описання Катеринославської єпархії" (1880)[11]. У цих працях наведено дані про велику кількість релігійних споруд на теренах Катеринославщини (з них навіть близько 50 храмів періоду Запорозької Січі). Суттєвим недоліком праць єпископа дослідники вважають досить рідке посилання на джерела, з яких було взято ту чи іншу інформацію.

Велика заслуга в дослідженні релігійних споруд на Катеринославщині належить історику, етнографу, письменнику Д. І. Яворницькому (1855–1940) (мал. 4). У своїх чисельних працях[12] дослідник навів велику кількість цінних відомостей про особливості церковних споруд запорозьких козаків, які знаходились на теренах Катеринославщини і за її межами. За підрахунками вченого у межах Запорожжя знаходилося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити і одна молитовна ікона. Вони були розташовані в 53 поселеннях. Вчений зазначав, що храмів було ще більше, але значна частина січового архіву не збереглася, тому остаточну кількість споруд дуже важко визначити остаточно. Дослідження Д. І. Яворницького значною мірою базувались на документальних матеріалах і результатах подорожей по Запорожжю. При описанні архітектурних особливостей храмів Д. І. Яворницький значною мірою спирався на дослідження єпископа Феодосія та А. О. Скальковського. Хоч у дослідженнях Яворницького мається велика кількість неточностей, він і на сьогодні є одним із вчених, які зробили найбільший внесок у дослідження історії запорозького козацтва і, зокрема, церковної архітектури Вольностей Війська Запорозького.

Дослідженням деяких запорозьких церков займався Г. П. Надхін[13]. В його праці "Церковні пам'ятники Запорожжя" наведені подробиці процесу збудування Троїцького собору в Самарчику.

Публікація численних документальних матеріалів, які стосуються церковного устрою Запорозьких Вольностей і архітектури храмів на цій території, була одним з напрямків діяльності історика В. Біднова (1874–1935) (мал. 5)[14] та військового В. Машукова (1866–1927) (мал. 6)[15].

В. О. Біднов мав значні здобутки у галузі церковної історіографії, він розшукав та опублікував велику кількість документів щодо історії церкви у краї. Історик досліджував окремі пам'ятки церковної старовини запорозького краю. Як і інші діячі Катеринославської вченої архівної комісії, багато уваги приділяв охороні пам'яток архітектури Степової України.

Мал. 1. **Гавриїл Розанов. Малюнок автора 2006 р.**

Мал. 2. **А. О. Скальковський. Прорис автора 2006 р.**

Мал. 3. **Феодосій Макаревський. Малюнок автора 2006 р.**

Мал. 4. **Д. І. Яворницький. Малюнок автора 2006 р.**

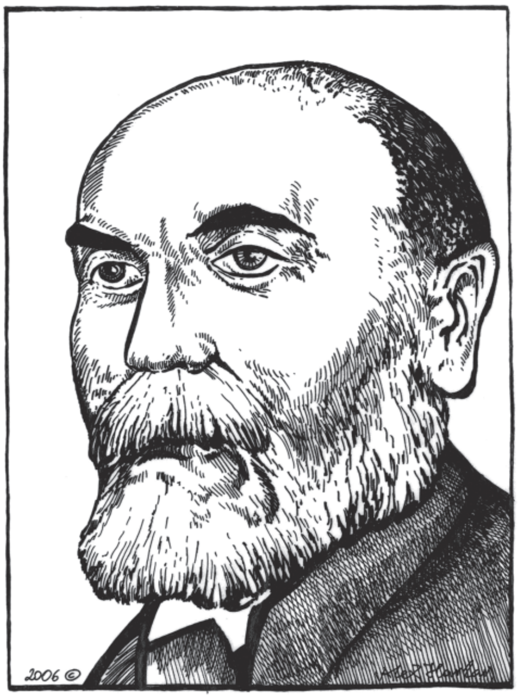

Мал. 5. **В. О. Біднов.**
Малюнок автора 2006 р.

Мал. 6. **В. Д. Машуков.**
Малюнок автора 2006 р.

Мал. 7. **Є. К. Редін.**
Малюнок автора 2006 р.

Мал. 8. **В. В. Суслов.**
Малюнок автора 2006 р.

В. Д. Машуков збирав відомості про стародавні пам'ятки різних регіонів Російської імперії, у тому числі й колишнього Запорожжя. З 1890 р. він почав ще й фотографувати їх, внаслідок цього ним була зібрана велика фотографічна колекція, яка налічувала майже 1460 одиниць. Частину цих знімків придбала Катеринославська Археологічна комісія у 1910 р. Три колекції з 760 номерів кожна подаровані Імператорській Публічній Бібліотеці у Петрограді у 1904 р., Історичному музею у Москві і Господарчому Управлінню при Святійшому Синоді.

Фотоколекції В. Машукова, що розпорошені по архівах колишньої Російської імперії, являють унікальний матеріал. Якість фотографій відрізняється високою художньо-естетичною цінністю. На сьогодні з каталогу В. Д. Машукова відновлено 315 номерів з повною атрибутацією. В Дніпропетровському історичному музеї зберігається 248 одиниць, 80 одиниць з цієї кількості являють неаби-який інтерес для дослідників Запорожжя, оскільки їх зроблено в Катеринославі й Катеринославській губернії[16].

На початку XX ст. з'явився цілий ряд інших праць, в яких, між іншим, йшлося про архітектуру релігійних споруд Запорожжя та Катеринославщини, проте більшість їх авторів лише повторювала дані, наведені попередніми дослідниками. Тому ці праці цікаві насамперед висновками, які характеризують методичний і методологічний підхід до проблеми. Наведені дослідження у більшості своїй були зроблені істориками, й архітектурно-містобудівні риси являли собою лише невелику частину, яка була розпорошена у величезній кількості історіографічних матеріалів.

Вдалося знайти одну працю цієї доби чисто архітектурного напрямку, що торкалася властивостей культових споруд Катеринославщини — Запорожжя — це реферат Е. К. Редіна “Деревянная архитектура церквей Екатеринославской губернии и ея отношение к той же архитектуре соседних губерний (Харьковской, Черниговской, Полтавской) и Донской области”. На жаль, лишилася тільки назва реферату, який так і не було представлено на тринадцятому археологічному з'їзді в Катеринославі. Назва реферату лишилася серед питань запропонованих на розгляд XIII Археологічного з'їзду в номінації “Древности церковные”, але вона говорить про те, що на початку XX ст. була спроба комплексного дослідження архітектури культових споруд Південної України і автором цієї праці був мистецтвознавець, депутат Імператорського Харківського Університету й Історико-Філологічного Товариства при Імператорському Харківському Університеті й Імператорського Московського Археологічного Товариства — Редін Єгор Козьмич (1864–1908)[17] (мал. 7). Це була не єдина праця вченого з дослідження церковної давнини України, Є. К. Редіну належить низка робіт добре відомих сьогодні[18].

Дослідженню архітектури дерев'яних храмів Півдня України і, зокрема, Катеринославщини присвячена невелика кількість статей Імператорської Археологічної Комісії — головної археологічної установи Російської імперії (1859–1917), затверджена при Міністерстві Двору Його Імператорської Величності Указом імператора Олександра II від 02.02. 1859 р. Комісія займалася пошуком речей давнини, зібранням матеріалів про пам'ятки давнини, а також оцінкою відкритих пам'яток[19]. Про архітектуру храмів існує ціла низка досліджень Комісії на чолі з видатними науковцями в галузі архітектури початку XX ст. Сусловим В. В. (мал.8) і Покришкіним П. П., надрукованих в “Известиях Императорской Археологической Комиссии”[20].

Вітчизняні вчені, що писали свої праці в 20-х — першій половині 80-х років значно менше приділяли уваги дослідженню не тільки архітектури культових споруд, а й церковному устрою Півдня України в цілому. Вони обминали тему церковного будівництва в силу атеїстичних поглядів того часу[21].

Значний внесок у справу дослідження архітектурних зон на колишньому Запорожжі та пошуку відомостей про речі церковного начиння зробила історик Н. Д. Полонська-Василенко (1884–1973)[22].

Спираючись на документальні матеріали, спогади старожилів, мемуари іноземців, праці своїх попередників, досліджували архітектурні особливості окремих церков Півдня України та етнографічні особливості Півдня Ф. К. Вовк (досліджував в 1910 р. Кубань, а в 1911 р. — Херсонську губернію) (1847–1918)[23] та С. А. Таранушенко[24] (1889–1976). На жаль, більшість своїх досліджень вони не надрукували, тому з висновками можна познайомитись лише в архівних збірках їх індивідуальних матеріалів[25].

Мал. 9. **В. І. Тимофієнко. Малюнок автора з натури 2007 р.**

Мал. 10. **В. В. Чепелик. Малюнок автора 2008 р.**

Мал. 11. **І. І. Лиман. Малюнок автора 2008 р.**

Із середини 80-х років XX ст. розпочався новий етап у вивченні архітектури України і, зокрема, культової.

Праці Ю. П. Юрченка (1900–1972)[26], С. А. Таранушенка, М. П. Цапенка[27] та Логвина Г. Н.[28] на сьогодні є базовими для дослідження культового будівництва України.

Добре відомі дослідження фахівців з вивчення архітектури України XVI–XVIII ст. і зокрема південних її регіонів: Вечерського В. В.[29], Ленченка В. О.[30] та Тимофієнка В. І. (мал. 9)[31].

Дослідженню культових споруд приділяв увагу в своїх роботах В. В. Чепелик (1927–1999)[32] (мал.10). Він визначив пропорційну побудову дерев'яних церков, а також характерні риси дерев'яних церков Придніпров'я.

Невелика кількість матеріалів, що стосуються дерев'яної сакральної архітектури Півдня України зберігалася у колишньому інституті НДІТІАМ. Автором було знайдено дані про кілька дерев'яних церков вказаного регіону. Ці дані не потрапили свого часу до колективної праці спеціалістів НДІТІАМ, оскільки на той час церкви було знищено[33].

Разом з тим, якщо церкви Західної України, Полісся та Поділля, Лівобережжя та пізніше Київщини були досліджені і описані, то свідоцтва про церкви такого великого регіону, як Південна Україна (Катеринославщина становить значну його частину) досить розрізнені і не створюють цілісної картини архітектури цього регіону.

Цікавим і вагомим внеском є матеріали досліджень історика І. І. Лимана (нар. в 1971 р.) (мал. 11), який нещодавно опрацював і опублікував величезну кількість джерел із архівів колишньої Російської імперії, що стосуються церковного устрою Південної України[34]. Цій темі було присвячено велику кількість статей і дисертації дослідника 1996 р. і 2004 р.

Отже, у науковій літературі міститься значний доробок з проблеми особливостей архітектури дерев'яних церков Катеринославщини. Але і на цей час відсутнє узагальнююче дослідження з архітектурно-містобудівних аспектів, функціональних та планово-типологічних особливостей дерев'яних церков Півдня України.

Південь України належить до тих регіонів, дерев'яна архітектура яких вивчена ще недостатньо. Тож актуальним постає питання виявлення й узагальнення особливостей церковної архітектури Півдня України, виділення етнографічних зон на цій території і основних шкіл народного культового зодчества, що тут склалися. З метою отримання висновків потрібно використовувати науково-теоретичні методи дослідження, які включають вивчення історико-архітектурних, літературних, архівних джерел, ознайомлення з об'єктами в натурі (у більшості випадків під час археологічних досліджень), проведення обмірів та виконання малюнків і креслень, типологічну систематизацію рішень, порівняльний аналіз церков тощо.

Дерев'яні церкви Запорожжя — Катеринославщини потрібно звести в єдину систему, на основі історіографічних, наукових, художньо-мистецьких джерел встановити загальну кількість дерев'яних церков, загальні кількісні показники їх групування за типологічними ознаками (1-, 2-, 3-, 5-, 9-верхі церкви), із врахуванням тих, що не збереглися, але зображення яких дійшли до нашого часу. Крім того, визначити кількість церков, збудованих в кожному з повітів на трьох етапах церковного будівництва (IX–XIII, XIV — кінець XVIII, кінець XVIII — XX ст.).

Спираючись на праці попередників, можливо подати загальну картину виникнення та розвитку дерев'яних церков Півдня, розглядаючи її згідно з природно-кліматичними умовами, історичними процесами, етнографічними, соціокультурними та містобудівними факторами.

Отриманий ряд висновків може бути використаний для аналізу існуючих пам'яток та проведення реставраційних робіт. Нове церковне будівництво ще не має під собою ґрунтовних підвалин, тому викладені положення можуть дати можливість проектування нових храмів згідно з композиційними особливостями і традиціями, виробленими народними майстрами. Це допоможе запобігти еклектиці в сучасному церковному будівництві, сприятиме правильному підходу до реставрації, експлуатації та відбудови існуючих пам'яток.

До того ж можливим здається перегляд експозицій музеїв просто неба в с. Пирогів (оскільки експозиція Півдня України так і не була зроблена до кінця), Новоутвореного музею "Запорозька Січ" на о. Хортиця у Запорізькій області, а також музею просто неба у м. Нікополі — "Микитинська Січ" і архітектурно-етнографічного музею просто неба у с. Петриківці (зараз проекти у розробці). Мож-

ливим стане розширити і уточнити деякі експонати за рахунок відтворення на основі розроблених креслень однієї чи кількох найвизначніших церков-пам'яток.

Отримані матеріли відповідатимуть основним положенням загальнодержавних програм "Охорона традиційної спадщини", "Каталог пам'яток архітектури та містобудування України", "Звіт пам'яток історії і культури України", а також "Звіт пам'яток козацтва Південної України" і можуть бути використані при складанні "Зводу пам'яток козацтва Південної України" та "Зводу пам'яток історії та культури України".

Джерела та література

1 *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.: Вид-во "Будівельник", 1976. — 335 с.

2 *Яворницький Д.І.* До історії Степової України. — Дніпропетровськ: "Січ", 2004; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. 3.

3 *Новицкий Я.П.* Из церковной летописи // ЛЕУАК. Вып. 6. — Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. — С. 116–128; Новицкий Я. П. Материалы для истории запорожских козаков (Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.) // ЛЕУАК. Выпуск V. — Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1909. — С. 1–98; Новицкий Я. П. С берегов Днепра. Очерки Запорожья: Путевые записки и исследования // Сборник статей Екатеринославского Научного Общества по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 11–205.

4 *Машуков В.* Материалы к изучению церковной старины Украины. — Харьков, 1905. — 63 с.; Машуков В. Опись Екатеринославскаго Кафедрального Успенскаго собора за 1830 год // ЛЕУАК. Вып. 6. — Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. — С. 161–193; Машуков В. О построении в 1773–1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ. Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии // ЛУЕАК. — 1912. — Вып. 8. — С. 52–64.

5 *Гавриил.* Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. — Тверь: Тип. Губ. правление, 1857.

6 *Гавриил.* Хроникально-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1848. — т. II. — С. 140–210.

7 *Гавриил.* Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Тоторийской и Кафийской епархии // 300 ИД — Т.1. — 1844; Гавриил. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. — Одеса: Городская тип-я, 1842. — 102 с.

8 *Скальковский А.* К истории Запорожья // Киевская Старина. Год первый. Том. III (июль). — Киев, 1882. — С. 178–180; Скальковский А. К истории Запорожья // Киевская Старина. Год первый. Том. IV (октябрь). — Киев, 1882. — С. 159–166; Скальковский А. К истории Запорожья // Киевская Старина. Год первый. Том. IV (декабрь). — Киев, 1882. — С. 479–537; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. — ч. I.

9 *Оранский К.* Новомосковский Свято-Троицкий собор // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1850. — Т. II. — Отд. II–III. — С. 829–832.

10 *Макаревский Феодосий.* Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. — Екатеринослав, 1876.

11 *Макаревский Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия. — Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. — Вып. I.

12 *Эварницкий Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Спб., 1888. — Ч. II; Эварницкий Д. И. Очерки из

истории Запорожских козаков и Новороссийского края. — Спб., 1889; Эварницкий Д. И. По следам запорожцев. — Спб., 1898; Эварницкий Д. И. Церковные памятники Запорожья // Исторический вестник. — М., 1893. — Т. 52; Яворницький Д. І. До історії Степової України. — Дніпропетровськ: "Січ", 2004; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1–3.

13 *Надхин Г. П*. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи. — М., 1877; Надхин Г. П. "Память о Запорожье". — М.: Издано Императорским Обществом Истории и Древностей Российским при Московском Университете. — 1887 р. — С. 54–63.

14 *Беднов В. А*. Из прошлого Екатеринославской епархии. — Екатеринослав: тип-я Губернского земства, 1907. — 84 с; Беднов В. А. О построении в с. Анновке деревянной церкви графом А. Безбородко. — Вып. 7. — С. 250; Беднов В. Материалы для истории церковнаго устройства на Запорожье (из архива Екатеринославск. духовной консистории) // ЛЕУАК. Год третий. — Екатеринослав: Тип-я Губернск. земства, 1907. — С. 31–129; Беднов В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕУАК. Выпуск шестой. — Екатеринослав: Типография Губернсокго Земства, 1910. — С. 89–115; Беднов В. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Іакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовскаго, архиепископа Нижегородскаго // ЛЕУАК. Вып. 6. — Екатеринослав: Тип-я Губернского Земства, 1910. — С. 38–88; Беднов В. А. Сведения об архиве Екатериносл. духовн. консист. (документы XVIII в.) // ЛЕУАК. Год третий. — Екатеринослав: Тип-я Губернского земства, 1907. — С. 338–356; Беднов В. А. "Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа" та його походження і значення. — Прага, 1925. — 28 с.; Біднов В. О. Самарський монастир // "Дніпрові хвилі", 1910. — № 1.

15 *Машуков В*. Материалы к изучению церковной старины Украины. Харьков, 1905. — 63 с., іл.; Машуков В. Опись Екатеринославскаго Кафедрального Успенскаго собора за 1830 год // ЛЕУАК. Вып. 6. — Екатеринослав: Типография Губернсокго Земства, 1910. — С. 161–193; Машуков В. О построении в 1773–1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ. Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии // ЛЕУАК. — 1912. — Вып. 8. — С. 52–64.

16 *Фаримець А. М*. Архівні матеріали Машукова як джерело з релігійної історії краю // Музей і майбутнє (допов. та повід. наук. конф. До Міжнародного дня музеїв, травень 1997 р.). — Дніпропетровськ, 1998. — С. 72–78; Архипова Т. А. Фотоколлекция В. Д. Машукова в Днепопетровском историческом музее: проблемы атрибуции // Скарби музеїв (Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р.). — Дніпропетровськ, 2005. — С. 39–44.

17 Состав предварительного комитета. Члены // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905 г. т. II. М., 1908, Товарищество тип. А. И. Мамонтова. — С. 146.

18 *Редин Е*. Памятники церковных древностей Харьковской губернии. — Харьков: Тип. Губернського правления, 1900; Редин Е. К. Церковные древности // Труды восьмого археологического съезда в Москве. 1890. (под ред. Графини П. С. Уваровой). Том IV. — Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1897. — С. 207–219.

19 Полное собрание законов Российской империи 1861: стб. 70–72.

20 "Известия Императорской Археологической Комиссии", приб. к вып. 48, с. Козырщина, Екатеринославской губернии, Новомосковского уезда, церков. — С. 95; "Известия Императорской Археологической Комиссии", приб. к вып. 48, с. Перещепино, Екатеринославской губернии, Новомосковского уезда, Собор. — С. 95; Известия Императорской Археологической Комиссии", вып. 44, рис. 87–89. Екатер. уезда, с. Старый Кайдак. Деревянный Михайловский храм XVIII в. — С. 91.

21 Йдеться про такі дослідження: Кириченко М. Соціяльно-політичний устрій Запоріжжя (XIII сторіччя). — Харків: Пролетар, 1931. — 177 с.; Голобуцький В. Запорожское казачество. — К.: Политиздат УССР, 1957. — 462 с.; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К.: Вид. АН УРСР, 1961. — 415 с.

22 *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Том II. — Мюнхен: Видання "Дніпрової хвилі". — 248 с.; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. — Мюнхен, 1965. — т. 1; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.
23 *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: "Мистецтво",1995. — 336 с.
24 *Таранушенко С. А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.: Вид-во "Будівельник", 1976. — 335 с.
25 *Вовк Ф. К.* Особистий архів // Інститут археології НАН України. — Ф.1; Таранушенко С. А. Особистий архів // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: Відділ рукописів. — Ф.278.
26 *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. — К.: Будівельник, 1970. — 192 с., іл.; Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII — XIX ст.) (За заг. ред. С. Я. Грабовського). — К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1949. — 136 с., іл.; Юрченко П. Народное жилище Украины. — М.: Изд-во АА СССР, 1941.
27 *Цапенко М. П.* Архитектура Левобережной Украины XVII — XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 с.
28 *Логвин Г. Н.* По Україні. — К.: Мистецтво, 1986. — 464 с.; Логвин Г. Н. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. — Москва — Лейпциг, 1982, 200, 201, — с. 402; Логвин Г. Православні храми козацької України // Україна — козацька держава. — К.: ЕММА, 2004. — С.808–811; Логвин Г. Храми Козацької доби // Народне мистецтво. — К., 1997. — № 1. — С.6–11.
29 *Вечерський В.* Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України / За ред. В. Тимофієнка. — К., 1995. — Вип. 2. — С.; Вечерський В. В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.): Дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. — К.: 2001. — 189 арк.: табл.; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002.
30 *Ленченко В. О.* Архітектура XVI–XVIII ст. в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 135–156; Ленченко В. О. Невідомий проект церкви для Запорозької Січі 1764 року // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип.1. — К.: АтрЕк, 2005. — С.64–68.
31 *Тимофеенко В.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К., 1984; Тимофієнко В. І. Про взаємодію національних традицій у процесі формування архітектури Південної України в кінці XVIII ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 115–127; Тимофеенко В. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). — К., 1986.
32 *Чепелик В. В.* Дерев'яні монументальні споруди // За будівельні кадри. — 1990. — 25 травня. — С.3; Чепелик В. В. Некоторые вопросы пропорциональности в украинской архитектуре // Тезисы докладов XXI научно-технической конференции КИСИ. — К.: КИСИ, 1960. — С. 119–121; Чепелик В. В. Пропорциональное построение архитектурной формы в украинском деревянном зодчестве // Тезисы докладов XXVII научно-технической конференции КИСИ. — К.: КИСИ, 1966. — С.30–32; Чепелик В. В. Таємниці мистецтва народних майстрів // За будівельні кадри. — 1990. — 21 грудня. — С.3–4.
33 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Ил. справ.-каталог) В 4-х т. / Гл. ред-кол. Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. — К.: Будівельник, 1985. — Т. 2. Винницкая, Волынская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская обл. / Редкол. И. А. Игнаткин (отв. ред.) и др. — 336 с.
34 *Лиман І. І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. — 400 с.; Лиман І. І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX століття. — Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004; Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Запоріжжя, 1996.

Olexander Kharlan

Architecture of wooden churches Katerinoslav region: historiography of the question

The article is devoted to the question of studying of architectural feature of people's wooden church architect of Katerinoslav region XVIII–XX century.

Key words: *wooden architecture, historiography, religious construction, the Steepe Ukraine.*

УДК 378: 371.13(477.61) “193”

Анатолій Климов (м. Луганськ)

З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ЛУГАНЩИНІ: 30-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті на основі великої кількості архівних документів, що вперше вводяться у науковий обіг, розглядаються питання роботи Луганського педагогічного інституту: проблеми набору, навчання та побутових умов студентів, політичного тиску та репресій, під які підпали викладачі та студенти у 30-ті роки XX століття.

***Ключові слова:** вища освіта, педагогічний інститут, 30-ті роки XX століття, політичні репресії.*

В статье на основании большого количества архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, рассматриваются вопросы работы Луганского педагогического института: проблемы набора, обучение и бытовых условий студентов, политического давления и репрессий, направленных на преподавательский состав в 30-е годы XX века.

***Ключевые слова:** высшее образование, педагогический институт, 30-е годы XX века, политические репрессии.*

Неупереджене вивчення історії розвитку вищої, зокрема педагогічної, освіти в Донбасі в добу радянської модернізації українського суспільства, її безперечного злету й водночас важкого, а іноді й трагічного стану є однією з актуальних проблем сучасної історіографії, оскільки історіографії радянській притаманна заідеологізованість, а багатий фактичний матеріал, що використовувався дослідниками, відбирався ними з огляду на компартійні вказівки та вимоги. Це, наприклад, роботи І. І. Паніотова[1], М. А. Бистрова[2], І. О. Кліцакова[3] та ін. В останні роки науковий доробок з означеної проблеми збагатився працями А. О. Климова[4], В. С. Курила[5], В. В. Липинського[6], узагальнюючими виданнями з історії краю. Проведена розвідка присвячена дослідженню одного з аспектів цієї історії — функціонуванню Луганського педагогічного інституту в 30-ті роки минулого століття.

У здійснюваному в цей час форсованому соціалістичному будівництві першорядна роль відводилась індустріалізації, використанню й нарощуванню економічного потенціалу Донбасу як найпотужнішого промислового центру України. У середині 30-х років тут видобувалося 60,5 % усього вугілля, витоплювалося 30 % чавуну, 25 % сталі, вироблялося 26 % прокату, 70 % коксу, третина паротягів від виробництва СРСР[8]. Економічна специфіка Донбасу зумовлювала й демографічні процеси: швидкими темпами зростала кількість міст та їх населення, зокрема чисельність робітників. Сюди і за власним бажанням — у пошуках роботи, і за оргнабором приїздили українці із західних регіонів, росіяни — переважно із сусідніх областей Російської Федерації, мешканці практично з усіх радянських республік.

Через це, попри трагедію голодомору 1932–1933 років, населення краю зростало, перевищивши в 1937 р. 4,6 млн. осіб, з яких 1280 тис. — робітники і службовці[9]. Серед робітників було багато молоді: у вугільній промисловості, наприклад, молоді шахтарі (майже 90 тис.) становили 39 % від усіх працюючих[10]. Отже, високою була й народжуваність: тільки за 1934–1936 рр. вона зросла втричі[11].

Такі процеси зумовлювали високе навантаження на систему шкільної освіти, розбудова якої була значним досягненням того часу. Якщо у 1929 р. в школах навчалося 327 тис. учнів, то через десять років, у 1938 р., вже 900 тис., або у 2,7 раза більше[12]. Це, безумовно, потребувало постійного збільшення фінансування освіти, будівництва нових шкіл, розвитку вищої педагогічної освіти для забезпечення шкільної мережі кваліфікованими кадрами вчителів. І хоча першочергове фінансування отримувала промисловість Донбасу, насамперед важка та оборонна, позитивні зрушення відбувалися також в освітній галузі: у 1937 р. на освіту в Донбасі витратили 307 млн. крб. проти 113 млн. у 1934 р.; тільки за 1934–1936 рр. було побудовано 290 шкіл[13].

Однак забезпечення шкільної мережі вчителями відставало від зростаючих потреб, їх у 30-ті роки не вистачало, хоча підготовка постійно збільшувалася. У 1928 р. в Україні було усього 12 педагогічних вишів, де навчалося 6534 студенти, у 1936 р. їх кількість зросла до 33 із 27518 студентами (збільшення в 4,4 раза, темпи зростання були більшими, ніж у цілому по вищих навчальних закладах України)[14]. Треба було також ураховувати й таку специфіку Донбасу, як функціонування шкіл з різними мовами навчання: у середині 30-х років майже 500 тис. вчилося у школах з українською мовою навчання, 210 тис. — з російською, 10 тис. з німецькою та понад 5 тис. з грецькою[15]. Одним з провідних і найбільших педагогічних вишів України був Донецький інститут народної освіти, перетворений 1934 р. на Луганський державний педагогічний інститут (з 1935 р. Ворошиловградський), який повинен був вдовольнити потреби Донбасу у вчителях.

У досліджуваний період з огляду на брак учителів (у 1938 р. не вистачало понад тисячі вчителів, перш за все історії та іноземних мов)[16], плани прийому до інституту постійно збільшувалися: на денну форму навчання вони досягли 480 осіб, з яких на спеціальність "Історія" відводилося 180 місць, "Географія" — 120[17]. При railнституті функціонував як єдина з ним система учительський інститут з 2-річним терміном навчання, де в 1937 р. було відкрито відділення іноземних мов.

Але підготовка вчителів ускладнювалася низкою проблем, однією з яких був відбір абітурієнтів. Правляча партія робила все для створення такої нової робітничо-селянської інтелігенції, яка б становила інтелектуальну основу сталінського режиму. Особливо це стосувалося вчителів, які повинні були виховувати молодь суто в марксистсько-ленінському дусі. Тому діяла система відбору для навчання партійно-комсомольського активу, ударників, тих, хто своєю діяльністю засвідчив відданість новому ладу. З цією метою за рішенням Раднаркому УРСР від 29 липня 1932 р. при фабриках, заводах, радгоспах, МТС і колгоспах було створено комісії сприяння комплектуванню інститутів, технікумів і робітфаків[18]. Щорічно Донецький обком КП(б)У затверджував розкладку з набору комуністів та комсомольців. У 1935 р., наприклад, вона становила 65 комуністів і 200 комсомольців, яких повинні були виділити для навчання міські та районні комітети партії і комсомолу[19]. При зарахуванні обов'язково вимагали документи про соціальне походження. Як наслідок, прошарок студентів, у першу чергу вихідців з робітників, був дуже високим, у середині 30-х років у вишах Донбасу він досягав 78 %[20]. Ситуація почала змінюватися лише наприкінці 30-х років у зв'язку із постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. "Про роботу вищих навчальних закладів та про керівництво вищою школою", за якою вступ до інститутів здійснювався тільки за конкурсом на основі результатів вступних іспитів[21].

Збільшення планів прийому загострило ситуацію з матеріальною базою. У 1930 р. став до ладу навчальний корпус інституту по вулиці Оборонній з добре обладнаними кабінетами природничих, фізико-математичних та історичних дисциплін, фундаментальною бібліотекою. Однак вже через кілька років з огляду на швидке зростання контингенту, а також аудиторне навантаження навчальних площ почало бракувати. Слід зазначити, що аудиторне навантаження тоді становило на першому курсі 30 годин за тиждень, на другому — 28, третьому — 24 і четвертому — 18 при шестиденному робочому тижні. Тому заняття проводилися в три зміни: зранку вони починалися на чотирьох факультетах, друга зміна працювала з 15 години до 20 години 20 хвилин, а третя — з 17 години 45 хвилин до 22 години, що ускладнювало роботу викладачів і навчання студентів[22]. Щоб зняти гостроту проблеми, Донецький обком КП(б)У в 1935 р. порушив клопотання перед Раднаркомом України про дозвіл придбати для інституту в Луганськкоопбуду частину новозбудованого приміщення[23]. Однак справа залишилася невирішеною.

До цих ускладнень додавалися погані побутові умови для студентів. У 1932 р. став до ладу перший гуртожиток, у 1935 р. почалося будівництво другого. У 1936 р. місця в гуртожитку було надано 770 студентам, понад 200 мешкали в найманих кутках приватних квартир[24]. При нестачі бюджетних коштів навіть у новому гуртожитку умови перебування були скрутними, потрібен був неабиякий хист до навчання, щоб щоденно долати негаразди. Для розміщення якомога більшого числа студентів їх селили по 7 осіб у кімнату, що створювало тісняву. Майже всі ліжка були без сіток, їх замінювали звичайні дошки; матраци набито соломою, до того ж не всім мешканцям

її вистачало. Не було елементарних речей: стільців, тумбочок, тазів. Студенти вимушені були зберігати їжу у валізах і кошиках разом з білизною та книгами, а сидіти на ліжках та затягнутих у кімнати садових лавках. Не вистачало окропу і доводилося вирішувати, як його використати — для чаю чи миття голови. Не було можливості прати й прасувати, у кімнатах було погане електричне світло. О 12 годині ночі його вимикали, і студенти продовжували готуватися до занять, використовуючи власне освітлення: у блюдечко наливали олію й запалювали ґніт з ганчірки. До цього додавалися відсутність радіомережі, великі черги до умивальних кімнат та їдальні, страви в якій були дорогими й низької якості[25].

Проте й такі умови навчання та побуту були затьмарені здійсненими в 30-ті роки кількома погромами викладацького складу. Перша хвиля репресій, пов'язаних з так званою боротьбою з троцькізмом, накрила виш у 1933 р., набувши неабияких масштабів і всеукраїнського розголосу. Про викриту потужну контрреволюційну троцькістську організацію органи НКВС повідомили вище партійне керівництво України; 18 листопада 1933 р. за підписом П. П. Постишева до Донецького обкому КП(б)У було надіслано інформацію такого змісту: "В Луганську викрито троцькістську групу, що проводила активну діяльність в І. Н. О. На чолі цієї групи був директор інституту Цикін, який 3 рази виключався з партії за троцькізм"[26]. Реакція керівництва Донбасу була швидкою: усіх "членів організації" звільнили з роботи та заарештували, у тому числі директора інституту Костянтина Павловича Цикіна, який, до речі, працював на цій посаді лише з 1932 р., водночас завідуючи кафедрою баленінізму.

Донецький обком партії зобов'язав Луганський міськком "навести в інституті порядок", що означало перевірку всіх викладачів і студентів на відданість сталінському партійному курсові, відповідальність за це поклали на призначеного виконуючого обов'язки директора Шамесу. Тоді навчальний заклад втратив майже всіх викладачів соціально-економічних дисциплін, завідувача кафедри історії народів СРСР І. М. Погодіна, заступника директора із заочного навчання К. О. Колікову, секретаря-педагога заочного відділення Т. Г. Дарагана, а також багатьох студентів, серед яких був талановитий поет-початківець П. С. Височин[27].

Однак цього виявилося замало, й наприкінці грудня 1933 р. Донецький обком КП(б)У визнав боротьбу з троцькістськими елементами в інституті незадовільною. Тепер уже з роботи звільняють Шамесу, а справу про нього передають до обласної партійної контрольної комісії, для проведення чистки студентського загалу до інституту відряджено спеціальну комісію. На той час викладацькому складу завдали такого удару, що обком КП(б)У був вимушений звернутися до ЦК партії з проханням надіслати для викладацької роботи 5 викладачів гуманітарних дисциплін, а також директора інституту[28].

24 грудня 1933 р. новим директором призначено професора, завідувача кафедри історії партії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІНу) Іллю Георгійовича Паскеля. Він намагався зміцнити викладацький склад. Зокрема, на початку 1934 р. професором кафедри історії народів СРСР стала відома представниця наукової школи академіка Д. І. Багалія, автор праць з історії Гетьманщини XVII ст., історії селянських рухів XX ст. Наталя Юстівна Мірза-Авак'янц, професором кафедри української літератури — відомий літературознавець Григорій Олександрович Костюк. Пройшовши згодом сталінські концтабори й опинившись в еміграції у США, де він прожив понад півстоліття, до своєї смерті у 2002 р., у написаних спогадах "Зустрічі і прощання" він так згадував про цей період:

"Під час чергового візиту до НКО (Народного комісаріату освіти), в секретаріаті мені сказали, що ректор Луганського ІНО шукає викладача історії літератури й хоче мене бачити. Просять почекати, бо він незабаром прийде. Я сів у почекальні. За деякий час до мене підійшов молодий чоловік, років на два-три старший від мене і відрекомендувався ректором Луганського ІНО на прізвище Паскель. Прізвище не українське. Але говорив доброю літературною українською мовою, хоч, видно, завченою. Пізніше я довідався, що він був з балтійців — чи то латиш, чи то литовець. Закінчив інститут філософії ВУАМЛІНу. Враження справляв приємне, дружнє, культурне. Відразу сказав, що шукає для Інституту професора історії української літератури. Що він ознайомився з моєю особистою справою. Мій соціальний статус, моя освіта, науковий ступінь, друковані праці й педагогічний

стаж — все це відповідає його вимогам і він пропонує мені роботу в своєму інституті.

Ця пропозиція для мене була не тільки приваблива, але й порятункова. Але я вагався... З преси я знав, що недавно в Луганському ІНО викрито було ціле кубло "троцькістсько-націоналістичних змовників" і заарештовано ряд викладачів, а також ректора й секретаря партійної організації, які, мовляв, це кубло очолювали. І ось цей зовні симпатичний новопризначений ректор запрошує мене на роботу саме в це ще розпечене, небезпечне місце.

...Він говорив щиро, впевнено й авторитетно. Це мені надало відваги. І я дав згоду. За дві години я вже мав на руках призначення на посаду професора історії літератури Луганського ІНО. За кілька днів я виїхав до Луганська. Після зимових вакацій, десь з 10 чи 15 січня почав там свої лекції.

...Енергійний ректор Паскель укомплектував інститут справді добрими кваліфікованими новими викладачами. Історію почала читати професор Мірза-Авак'янц, Наталя Юстівна, відома авторка багатьох досліджень з історії, наукова співробітниця, на той час уже розгромленої, кафедри академіка Багалія. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства. Всі мовознавчі предмети почав відомий молодий харківський лінгвіст Іван Троян. ...Російську літературу читав Пулинець Олександр Степанович. Вихованець Ніжинського ІНО, де він також закінчив аспірантуру. В Луганському інституті він викладав уже другий рік. Пережив усю осінню катастрофу і щасливо продовжував роботу. ...Сам Паскель читав два курси: історію революційних рухів і історію філософії. Ті, що слухали його, казали, що лектор з нього першорядний, а історію філософії читав надзвичайно цікаво і глибоко.

...Все йшло ніби добре. Але ще з весни я помітив, що за мною якийсь суб'єкт стежить. За кожним моїм кроком. ...Приїхали до Луганська в справі писання історії заводів (відома затія М. Горького) мої друзі — Т. Масенко й І. Сенченко. Йдемо вулицею, філер — за нами.

...Десь, здається, 24 листопада приходжу до інституту, як звичайно. Раптом на "Дошці об'яв" бачу наказ ректора. Читаю (переказую з пам'яті):

...Наказом ректора від такого-то числа за націоналістичні прояви в лекціях та перекручення програми професора Григорія Костюка з роботи зняти.

Це був шок. Якийсь момент я не міг рушити з місця. Прийшовши трішки до себе, зібравшися з думками, я відразу пішов до кабінету ректора.

...Він, не дивлячись на мене, почав був щось мені мимрити, пояснювати, мотивувати. Я того не пам'ятаю. Знаю, що було те все дуже нелогічне, непереконливе, нещире. Я побачив, що він у стані не меншого нервового збудження, ніж був я. Було ясно: його самого несподівано примусили дати такий наказ. Дальша розмова була зайва.

...За пару годин я вже мав на руках: повний фінансовий розрахунок за роботу й довідку про звільнення. На жаль, ця довідка в мене не збереглась. Вона приблизно звучала так:

Цим свідчиться, що такий-то, ім'я рек, працював у Луганському інституті народної освіти на посаді професора історії літератури від такого-то до такого-то числа і року.

І все. Печатка інституту й чіткий підпис: ректор Паскель.

Цим і завершилась моя професорська діяльність в Українській Радянській Соціалістичній Республіці назавжди"[29].

Отже, у 1934-му і подальших роках зашморг репресій продовжував душити інститут.

З новою силою винищення "ворогів" розгорнулося після вбивства члена політбюро ЦК ВКП(б) і члена Президії ЦВК СРСР С. М. Кірова, яке сталося в Ленінграді 1 грудня 1934 р. Викритими ворогами стали викладачі української мови І. Л. Троян та І. А. Дерев'янко, діалектичного матеріалізму Димирський, студент літературного факультету І. С. Карлов. Було ретельно перевірено книжковий фонд фундаментальної бібліотеки, з якого вилучили та знищили 300 примірників троцькістської та націоналістичної літератури. Почалося шельмування Н. Ю. Мірзи-Авак'янц. На загальноінститутських партійних зборах, що відбулися 31 січня 1935 р., її звинуватили в тому, що "недостатньо долає своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М. М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки" (пізніше, у 1936 р. вона була звільнена з роботи й у 1938 р. репресована). Чимало ворогів знайшли й серед студентства. На цих же зборах в антирадянських настроях звинуватили студента історичного факультету Тупиченка, а студентку літературного факультету Тараненко — в націоналізмі і "підступних зв'язках

з професором Г. О. Костюком", їх негайно виключили з інституту. За все це І. Г. Паскеля звинуватили у "зниженні класової пильності"[30]. Наприкінці 1934 р. в інституті працює спеціальна комісія ЦК ЛКСМУ, пильно шукаючи і знаходячи серед викладачів і студентів "українських націоналістів"[31].

Цим, фактично, долю І. Г. Паскеля було вирішено, він ледь допрацював до кінця навчального року. 1 липня 1935 р. бюро Донецького обкому КП(б)У, розглянувши питання "Про роботу Луганського педагогічного інституту", дійшло висновку, що І. Г. Паскель "не вів більшовицької боротьби проти чужих елементів з викладацького та студентського складу, які засмічували педагогічний інститут". Констатувавши далі, що він "приховував свої власні помилки націоналістичного характеру", на цьому засіданні було ухвалено "негайно відсторонити Паскеля від роботи в педагогічному інституті. Питання про перебування його в лавах партії розглянути додатково"[32]. Так директор інституту 16 липня 1935 р. став безробітним, згодом був заарештований уже як учасник контрреволюційного націоналістичного "Донецького центру УВО", засуджений, відбув покарання в Далекосхідних таборах ГУЛАГу. Але йому пощастило вижити й навіть повернутися до викладацької роботи: у 1941–1950 рр. він — завідувач кафедри марксизму-ленінізму інституту, потім — доцент кафедри філософії Ужгородського університету[33].

Ще до цього рішення обкому партії ЦК КП(б)У призначає новим директором інституту Неверовського, й бюро залишалося лише порушити перед ЦК клопотання про "прискорення його присилки". Тут же, порушуючи всі норми законодавства, обком звільняє з роботи викладачів математики Д. Л. Симонова (у добу національно-демократичної революції той був членом Центральної Ради, директором першого департаменту Державного контролю, комісаром Державного контролю, Державним контролером УНР; у 1938 р. його розстріляли), А. Ю. Квенцеля (постраждав як колишній член єврейської партії БУНДу та за те, що, навчаючись у Бельгії, під час зустрічі в 1913 р. з В. І. Леніним, вступив з ним у дискусію з національного питання та перспектив соціал-демократичного руху; був розстріляний у 1938 р.), а також інших викладачів — Д. Д.Ірклієвського, Г. Д. Зелінського, Й. Т. Зелінського, Охотського. Учинивши чергову розправу над викладачами, партійне керівництво Донбасу просить ЦК КП(б)У та Наркомосвіти "через велику нестачу педагогічних кадрів задовольнити заявку на викладачів-істориків та літературознавців". Не обійшли увагою й студентів: було визнано за необхідне додатково перевірити вихідців із селян-одноосібників, їх тоді навчалося 81[34].

Минуло лише три місяці, й 1 жовтня 1935 р. бюро Донецького обкому КП(б)У знову розглядає питання "Про стан роботи в Луганському педагогічному інституті". Тепер уже його нового директора Неверовського та секретаря парткому Кузіна звинувачують у млявій боротьбі з "націоналістами" та класовими ворогами. І хоча було викорінено на той час додатково знайдених "ставлеників дворушника Паскеля" — викладачів Абрамовича, Крухмаля, у провину новому керівництву поставили те, що на роботу взяли "колишнього анархіста і націоналіста Рубана, націоналіста Стешенка", а у 20 зарахованих на навчання студентів не виявилося необхідних документів про соціальне походження. Керівництву навчального закладу було суворо заборонено брати на роботу викладачів без санкції відділу культурно-пропагандистської роботи обкому[35].

Вишукуючи в інституті "ворогів народу", ініціатори їх винищення насаджали в колективі підозрілість, заохочували доносительство, деформували психіку і свідомість молоді, культивуючи підлість, ущербне уявлення щодо честі й порядності.

Невдовзі й нове керівництво закладу стало "ворожим". У травні 1936 р. воно було відсторонено від роботи, а новим директором призначено Євгена Гарасимовича Ажажу. Погром тривав. Ворогів вишукували в партійній організації, яка налічувала 150 членів ВКП(б), на усіх 12 кафедрах, які тоді були в інституті. Дійшло до того, що жоден з працюючих деканів не був затверджений у вченому званні, адже всім їм, у тому числі декану історичного факультету Я. Л. Пічкуренку, філологічного — Гнезділову партійною організацією було висловлено недовіру, а завідувача кафедри літератури О. С. Пулинця звинувачено в троцькізмі та націоналізмі (у вересні його було заарештовано). Від роботи було увільнено і невдовзі репресовано Н. Ю. Мірзу-Авак'янц. На початку 1936/37 навчального року залишилося всього 62 викладачі, з них лише 3 виконували обов'язки професора і стільки ж затверджено доцентами[36].

Пік терору в країні, як відомо, припав на 1937 та 1938 роки. Колективові інституту було завдано нового удару: він залишився без таких кваліфікованих викладачів, що були репресовані, як директор Є. Г. Ажажа (заарештований у липні 1938 р. і розстріляний), заступник директора з навчальної частини М. О. Козуляєв, викладач німецької мови Я. К. Герц (розстріляний), завідувач заочного сектора факультету мови і літератури С. Г. Кутько, завідувач кафедри військових дисциплін І. А. Рутковський, секретар навчальної частини інституту математик Я. Є. Алексєєв (розстріляний), заступник декана хіміко-біологічного факультету І. М. Рубашко, викладач І. О. Барибін (розстріляний)[37]. Усього в 30-ті роки від політичних репресій постраждало понад 250 викладачів, співробітників і студентів.

Однак і в цих умовах наджорстокого політичного тиску і безпідставних репресій інститут продовжував готувати учительські кадри. На кінець 30-х років загальна кількість студентів денної форми навчання перевищила 2,2 тис., збільшившись за десять років майже в 4 рази. Ще більше навчалося за заочною формою, в 1938 р. було додатково відкрито екстернат. Число викладачів перевищило 100. А з нагоди святкування 125-річного ювілею Т. Г. Шевченка інститутові 26 квітня 1939 р. указом Президії Верховної Ради УРСР було присвоєно його ім'я. Пройшовши через усі випробування, вища педагогічна освіта на Луганщині й далі розвивалася.

Джерела та література

1 *Паніотов І. І.* Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.) / Іван Ілліч Паніотов. — Харків: вид-во Харківського ун-ту, 1973. — 186 с.

2 *Бистров М. А.* Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917–1937 рр. / Микола Андрійович Бистров. — Харків: вид-во Харківського ун-ту, 1974 — 142 с.

3 *Клицаков И. А.* Из истории подготовки и воспитания учительских кадров (1917–1937 гг.)

4 Иван Алексеевич Клицаков. — Луганск, 1991. — 419 с.

5 *Климов А. О.* Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923–1998. Історичний нарис / Анатолій Олексійович Климов. — Луганськ: ВАТ "ЛОД", 1998. — 127 с.; Його ж: Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів — Луганськ: Альма-матер, 2001. — 168 с.; Його ж: До історії історичного факультету Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка — // Истфак и время: 70 лет ист. фак-ту ЛНПУ им. Тараса Шевченко. — Луганск: Знание, 2004. — С. 6–20; Його ж: Історичні краєзнавчі розвідки: монографічний нарис /Анатолій Олексійович Климов; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". — Луганськ: ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. — 304 с.; Климов А. О., Курило В. С. Від педагогічних курсів до кращого регіонального університету України. — // Освіта Донбасу. — 2001. — № 2. — С. 5–11; Климов А. О., Курило В. С. Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Сьогодення. Перспективи / Анатолій Олексійович Климов. — Луганськ: Альма-матер, 2006. — 120 с.

6 *Курило В. С.* Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті / Віталій Семенович Курило. — Луганськ: ЛДПУ, 2000. — 460 с.

7 *Липинський В. В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / Віталій Володимирович Липинський. — Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. — 247 с.

8 Історія Луганського краю /За ред. В. С. Курила; авт. кол.: І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильніков, В. І. Подов, В. Ф. Семистяга; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". — Луганськ: Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. — 400 с.

9 Угольная промышленность СССР за 50 лет: Стат. справочник. — М.: Недра, 1968. — С. 34; Партробітник України. — 1938. — № 2. — С. 37.

10 Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 831. — Арк. 32.

11 Там само. — Спр. 739. — Арк. 32.

12 Там само. — Спр. 841. — Арк. 34.

13 Там само. — Спр. 148. — Арк. 51; Спр. 843. — Арк. 56.
14 Там. само. — Спр. 841. — Арк. 33.
15 Праця в УРСР. — К.: Народне господарство та облік, 1937. — С. 272.
16 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 231. — Арк. 103.
17 Там само. — Спр. 843. — Арк. 65.
18 Там само. — Спр. 361. — Арк. 29.
19 Там само. — Спр. 1. — Арк. 33-зв.
20 Там само. — Спр. 148. — Арк. 29.
21 Там само. — Арк. 56.
22 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 5. — К.: Політвидав України, 1980. — С. 266.
23 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 724. — Арк. 44.
24 Там. само. — Спр. 376. — Арк. 7.
25 Там. само. — Спр. 724. — Арк. 45.
26 Там. само. — Спр. 455. — Арк. 42–43.
27 Там. само. — Спр. 34. — Арк. 119.
28 *Семистяга Володимир*. Інститутська Голгофа // Бахмутський шлях. — 1998. — № 5. — С. 32–37.
29 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 102.
30 *Костюк Григорій*. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Григорій Олександрович Костюк. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 1. — С. 451–457.
31 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 304. — Арк. 26–27.
32 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 7. — Оп. 7–1. — Спр. 1080. — Арк. 6.
33 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 376. — Арк. 6.
34 *Семистяга Володимир*. Вказ. праця. — С. 33.
35 ДАДО. — Ф. П–326. — Оп. 1. — Спр. 376. — Арк. 7.
36 Там само. — Спр. 501. — Арк. 52; — Спр. 404. — Арк. 32.
37 Там само. — Спр. 724. — Арк. 45–46.
38 *Климов А.О., Намдаров Г.М.* Командировка без повернення // Реабілітовані історією: У 27 т. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 146–151.

Anatoliy Klimov

From history of the higher pedagogical on Luhanskchaine: 30 years of 20 centuries

On the basic of a great number of archival which are entered for the first time into a scientific turn questions of work of Luhansk teacher training college are considered: problems of a set of students, training and conditions of the life of students, political pressure and reprisals of the comprehended teachers and students in 30 years of 20 centuries.

Key words: *higher education, teacher training college, 30 years of 20 centuries, political reprisals.*

XIII
ОГЛЯДИ ТА ІНФОРМАЦІЯ

Дмитро Урсу (м. Одеса)

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ КРИМОЗНАВСТВА

Рец. на кн.: Непомнящий А. А. ПОДВИЖНИКИ КРЫМОВЕДЕНИЯ: В 2-х т. — Симферополь, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — 600 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12).

Протягом століть Крим був і досі залишається живим осередком Сходу на південних кордонах України. Тому недивно, що вже з кінця XVIII століття півострів був перетворений на творчу лабораторію вітчизняної орієнталістики. Саме тут були найсприятливіші умови для вивчення археології, історії, етнографії, фольклору, мови безпосередньо у носіїв східної цивілізації — татар, караїмів, кримчаків. З того часу почала формуватися комплексна наукова дисципліна **кримознавство**, яка в рівній мірі відноситься як до регіонознавства (краєзнавства), так і до орієнталістики (сходознавства).

Рецензована праця професора А. А. Непомнящого стосується якраз другої, сходознавчої іпостасі кримознавства, оскільки досліджує невідомі (або маловідомі) сторінки орієнталістики на теренах Криму, починаючи з часів його приєднання до Російської імперії й до початку Другої світової війни, тобто протягом більш ніж 150 років. Читач одержав справжню галерею творчих портретів істориків-сходознавців у вигляді окремих нарисів, що тісно з'єднані один із одним методологією, сюжетними лініями, паралельними біографіями діючих персонажів. Автор слушно зауважує, що історія історичної науки не може бути відтворена з належною повнотою, якщо спиратися лише на друковані джерела та опубліковані твори науковців. Слід заглибитися в нетрі невичерпної архівної документації, що зберігається в особових фондах учених, насамперед — в щоденники та листи, чернетки наукових праць, плани, програми і проспекти, вивчити паперові залишки наукової лабораторії. Ці унікальні джерела дадуть змогу зрозуміти краще психологічний та інтелектуальний контекст творчості, відчути емоційну напругу та тлі бурхливої соціокультурної еволюції кримського суспільства.

Для виконання своїх амбітних планів Автор провів тривалі й доволі плідні пошукові роботи в архівах, сховищах рукописів бібліотек і музеїв в Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі, Києві, Сімферополі, Бахчисараї, Єревані. Немає, здається, такої наукової установи, в якій зберігаються ті чи інші папери, що торкаються кримської тематики, де би він не працював. Професору А. А. Непомнящому притаманний рідкісний, радше унікальний, хист "почути" минуле в його поліфонії, "побачити" в різномаїтості його барви через призму документів особистого походження. Він бездоганно володіє технологією архівних і бібліографічних пошуків, досконало знає океан фахової літератури. Неосяжна ерудиція дозволяє йому впевнено йти до цілі, знаходити точні орієнтири в історії різних галузей вітчизняної науки — історії, культурології, археології, етнографії, мовознавства, орієнталістики. Отже, читача цієї багатої на факти та міркування книги чекають великі й малі відкриття майже на кожній сторінці, а взагалі — цікаве знайомство із славетними постатям науковців, корифеями сходознавства, оскільки персоналійна історіографія, поєднана з біографікою, має свої переваги над сухим монографічним текстом, який утвердився, скажімо, в дисертаціях.

Автор присвятив ґрунтовні нариси видатним російським сходознавцям XIX ст. — В. В. Григор'єву, І. М. Березіну, М. І. Веселовському, В. Д. Смирнову і XX ст. — В. О. Гордлевському, Г. Ю. Крачковському, О. М. Самойловичу, причому головна увага привернута до кримознавчих студій, менш відомих в їх творчій спадщині. Тут читач зустріне величезну кількість нового, свіжого фактичного матеріалу, запозиченого із забутих публікацій та рукописів. Вперше до наукового обігу введені, наприклад, листи Арсенія Маркевича до Миколи Веселовського (с. 114–115), його ж листи до Н. Д. Полонської-Василенко (с. 436–445). Нарис про Г. Ю. Крачковського майже цілком ґрунтується на його багаторічному листування із В. Й. Філоненком (с. 350–401), яке досконало опрацьовано А. А. Непомнящим у академічному архіві в Санкт-Петербурзі.

На окрему увагу заслуговують відкриті Автором невідомі сторінки в науковій спадщині

перших українських кримознавців О. О. Андрієвського, В. М. Базилевича, О. Я. Олесницького. Абсольвент Університету Св. Володимира, Андрієвський певний час викладав в одеському Рішельєвському ліцеї, потім був журналістом у "Киевских губернских ведомостях". Його перу належить широко відома у свій час книга нарисів "Крим і кримські татари", яка витримала три видання (с. 268–272). Відомий український історик В. М. Базилевич у початковий період наукової творчості теж вельми цікавився минулим Крима, надрукував статтю "З історії московсько-кримських стосунків першої половини XVII ст." (1914 рік), яка досі не втратила наукової вартості. Етнічну історію півострова, фольклор кримських татар розробляв О. Я. Олесницький, який видав 1910 р. зібрані ним в результаті польових досліджень пісні кримських татар. Життя своє він закінчив в еміграції на посаді доцента Загребського університету (с. 228–233). До речі, саме А. А. Непомнящим вперше виявлено й оприлюднено на сторінці 229 рецензованої книги фотографію цього дослідника.

Ще одна маловідома постать українського походження — мистецтвознавець Є. Ю. Спаська, розповідь про трагічну долю якої неможливо читати без хвилювання (с. 294–310). Авторові вдалося знайти низку особистих документів ученої у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, що дозволило йому більш повно висвітлити її наукову спадщину в царині кримського народного мистецтва. Хотілось би особливо підкреслити те, що Автор, вивчаючи історіографію, кримознавство того часу, коли півострів адміністративно не входив до складу України, постійно підкреслює зв'язки родинні та професійні російських сходознавців з Україною. Так В. В. Григор'єв почав свою педагогічну та наукову діяльність в якості викладача турецької мови Рішельєвського ліцею в Одесі, тут провів шість років (с. 70–79). З Одесою пов'язана біографія ще одного кримознавця, молдованина за походженням, Ф. Ф. Лашкова (справжнє прізвище Лашку), який навчався в Новоросійському університеті, певний час працював чиновником в Одесі. До речі, життя і діяльність Федора Лашкова в рецензованій книзі так широко і достовірно вивчено вперше (с. 136–190). Чимало цікавих фактів і спостережень навів Автор, розглядаючи кримознавчу спадщину гордості української орієнталістики А. Ю. Кримського (с. 233–236), а також славетної Н. Д. Полонської-Василенко (с. 179–180, 435–445).

Кінець "TAURICA ORIENTALIA" прикрашають додатки: це 9 статей сходознавців про Крим (Ф. Ф. Лашкова, О. Я. Олесницького, В. Д. Смирнова, Г. Ю. Крачковського), причому (до того ж) чотири з них — рукописи, знайдені автором в архівах та фондах музеїв, інші — були надруковані в маловідомих журналах і виданнях. Корпус цих джерел дозволить молодим науковцям подовжити дослідження, започатковані в рецензованому томі.

Слід привернути увагу читача ще на одну симпатичну рису твору професора А. А. Непомнящого. Йдеться про величезний і багатий на інформацію науковий апарат, справжню кримознавчу енциклопедію: майже на кожній сторінці можна зустріти або вичерпну бібліографію того чи іншого сюжету, або ретельно підготовлену біографічну довідку побіжних персонажів, про яких згадується в тексті (таких біографій майже сотня). Але, на жаль, бракує біографічних відомостей про таких краєзнавців 1920-х років, як У. Боданінський і О. І. Полканов. Між тим, про першого із згаданих в Російському державному архіві літератури і мистецтва зберігаються цінні матеріали, які ще не введені до наукового обігу, а саме особові справи, листування, звіти. Це такі фонди: 941 (Державна Академія мистецьких наук), оп. 10, спр. 63 — і 675 (Спілка драматичних і музичних письменників), оп. 2, спр. 82. До речі додамо, що в цьому архіві, в особовому фонді Г. Ф. Сукованченка, бібліографа, співробітника Всесоюзної книжкової палати, збирача літературних пам'яток про Крим (фонд 1396, 467 од. зб.) ймовірна наявність невідомих рукописів, що торкаються вивчення минулого півострова. Що ж стосується Олександра Полканова, якого Автор слушно назвав "лідером краєнавчого руху" 1920-х років, то треба прямо сказати, що навколо цієї постаті створено чимало легенд і міфів. Настав час сказати про нього правду, для чого необхідно вивчити судово-слідчу справу, оскільки документація, що осіла в його особовому фонді (ф. Р-3814 в Держархіві в Автономній Республіці Крим), в значній мірі утратила автентичність, бо була старанно підчищена спадкоємцем.

Не можна обманути деякі дрібні фактографічні огріхи рецензованої книги: М. К. Дмит-

рієв не міг стати в 1925 р. кандидатом наук (с. 376), оскільки наукові ступені запроваджені лише 1934 року. З цієї причини Є. Ю. Спаська не захищала в 1931 р. кандидатську дисертацію (с. 307). На тій же сторінці, де вміщена замітка про Дмитрієва, в біографії О. С. Башкирова сказано, що він був з 1924 р. до 1934 р. співробітником Інституту археології та мистецтвознавства та Інституту народів Сходу РАН. Але Інститут народів Сходу був підзвітним Всесоюзному ЦВК, а не Академії наук СРСР. Ще одне зауваження: Автор полюбляє не в міру розлогі цитати, бо він, здається, не обмежений обсягом видання; деякі цитати можна було б скоротити без всіляких втрат сенсу. Навіщо, скажемо, було наводити повністю скаргу Ф. Ф. Лашкова на директора гімназії (с. 158–170)? Адже цей документ має суто особистісний зміст і не несе принципового наукового навантаження.

Підсумовуючи свої враження від "TAURICA ORIENTALIA", насамперед хотілось би підкреслити її хронологічну, просторову й тематичну широту, сумлінність дослідження основних сюжетів в глибину, новаторський характер всієї книги, її висновків і узагальнень. Це дійсно кращий зразок "нової локальної історії", який ні в чому не поступається шедеврам сучасної світової історіографії. І останнє: рецензована книга вирізняється вишуканим поліграфічним оздобленням, вона розкішно ілюстрована малюнками і портретами, більшість з яких є справжніми раритетами. Дизайн книги свідчить про високий естетичний смак її Автора. Подяка мусить бути адресована також поважним інституціям, завдяки яким книга побачила світ, а саме: Республіканському комітетові Автономної Республіки Крим з охорони культурної спадщини, Науковому центру історико-краєзнавчих досліджень та Зводу пам'яток України по Автономній Республіці Крим, Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Валерій Левченко, Микола Михайлуца (м. Одеса)

ДРУГА МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЕТНОІСТОРИЧНИЙ, МОВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІРИ"

10–11 квітня 2009 р. в Одеському національному морському університеті (ОНМУ) проходила II Міжнародна науково-практична конференція "Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри", присвячена 65-й річниці визволення Одеси від окупантів. Форум було організовано і проведено кафедрою українознавства ОНМУ за співучастю відділу історії України періоду Другої світової війни і відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України. Прикладному характеру конференції сприяли учасники від Національної Спілки краєзнавців України, громадських, релігійних організацій та бізнесових структур.

До участі у конференції відгукнулися провідні науковці: історики, етнологи, культурологи, філологи-мовознавці, філософи, які представляли провідні й освітні осередки з закордону — Бухаресту, Галацу (Румунія), Кахула (Молдова), а також з різних регіонів України — Києва, Одеси, Донецька, Кривого Рогу, Полтави, Житомира, Ізмаїла, Євпаторії, Запоріжжя, Луцька, Миколаєва, Рівного, Балти та інших. Зокрема, найактивнішу участь у роботі форуму брали провідні науковці Інституту історії України НАН України (4 осіб), Академії оборони України (2 осіб), професорсько-викладацький склад, аспіранти та студенти багатьох закладів: Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (14), Одеського національного морського університету (12), Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (9), Одеського державного економічного університету (7), Кахульського державного університету ім. Б. П. Хашдеу (5), Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (5), Одеського національного політехнічного університету (5), Криворізького національного технічного університету (3) та ін. Загалом доповіді презентували 95 науковців, з них 7 докторів наук, 36 кандидатів наук, 16 викладачів, 17 практиків, 5 лекторів, 10 аспірантів та здобувачів, 4 студенти.

Конференцію відкрив та вів пленарне засідання завідувач кафедри українознавства ОНМУ, канд. іст. наук, доцент М. І. Михайлуца. Зі вступним словом і привітанням виступили голова організаційного комітету, ректор ОНМУ, докт. екон. наук, професор І. В. Морозова та представник Міністерства іноземних справ України в Одеській області К. І. Ржепішевський.

На пленарному засіданні було виголошено 3 доповіді. Першим виступив доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова В. М. Хмарський. Його ґрунтовна доповідь "Самсон Ковбасюк (1903–1986): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі" була присвячена діяльності С. М. Ковбасюка, який, на думку автора, є малознаним представником наукової школи істориків-україністів в Одесі. Канд. філ. наук, доцент Е. В. Боєва розглянула лінгвокультурологічні аспекти етноконцептів як репрезентантів давніх анемічних вірувань українців, а М. І. Михайлуца презентував доповідь — "Методологічний арсенал дослідження державно-церковних взаємин періоду Другої світової війни".

Після пленарного засідання відбулась презентація монографії М. І. Михайлуци "Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни. 1939–1945 рр.". Учасники і гості конференції мали можливість отримати на пам'ять примірники його книги.

Робота конференції відбувалась у п'яти секціях, якими керували провідні фахівці:

Секція 1. "Історія народів та етносів Півдня України від давнини до сучасності" (керівник — професор В. М. Хмарський);

Секція 2. "Проблеми української термінології і термінографії, мовні взаємовпливи" (керівник — доцент Е. В. Боєва);

Секція 3. “Українська культура і духовність, традиції та обрядовість “сусідніх” етнокультур” (керівник — доцент В. Г. Кушнір);

Секція 4. “Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні” (керівник — доцент Н. М. Діанова);

Секція 5. “Міжнародні та міжрегіональні зв’язки й стосунки” (керівник — доцент Є. Г. Сінкевич).

Під час конференції було викладено чимало нових фактів та статистичних даних, наукових положень, які безперечно, сприятимуть подальшому розвитку багатьох галузей гуманітарних наук. Роботу всіх секцій супроводжували змістовні дискусії.

Учасники конференції переглянули виставку наукової літератури, присвяченої Другій світовій війні, ознайомилися з експозиціями створеного на кафедрі українознавства краєзнавчого музею-кімнати “Народні ремесла Півдня України”.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції підвели підсумки роботи секцій, зроблено узагальнення й вироблено рекомендації для поліпшення роботи майбутніх наукових зустрічей. Так, В. М. Хмарський висловив побажання про рівномірний розподіл учасників по секціях. Як позитивне визнали учасники конференції до відкриття конференції традиційне видання збірки наукових праць, яку отримав кожний учасник наукового форуму, наукові установи України та бібліотеки Півдня Республіки. Цього разу за підтримки одеських меценатів збірка обсягом 397 сторінок вийшла друком у видавництві “ВМВ”.

Закриваючи конференцію, ректор ОНМУ І. В. Морозова відзначила високий рівень доповідей, виголошених на ній, подякувала учасникам та запросила до участі в наступному форумі, запланованому на весну 2011 р. Від імені зарубіжних учасників конференції за можливість взяти участь в її роботі слова подяки висловив І. Я. Нікульча.

УДК 929 Шолом-Алейхем: 82 (477.41)

Ніна Захарчук (м. Переяслав-Хмельницький)

ЮВІЛЕЙ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА У ПЕРЕЯСЛАВІ (До 150-річчя від дня народження)

Висвітлюється відзначення 150-літнього ювілею класика світової літератури, єврейського письменника Шолом-Алейхема на його батьківщині, у м. Переяславі-Хмельницькому на Київщині.

Ключові слова: *Шолом-Алейхем, музей, експозиція.*

Освещается празднование 150-летнего юбилея классика мировой литературы еврейского писателя Шолом-Алейхема на его родине в г. Переяслав-Хмельницкий на Киевщине.

Ключевые слова: *Шолом-Алейхем, юбилей, экспозиция.*

Переяславська земля щедра на обдаровані особистості. Вона виплекала багатьох відомих письменників, поетів, художників. У Переяславі народився і класик світової літератури, єврейський письменник Шолом-Алейхем (Соломон Нахумович Рабинович. 02. III.1859 — 13. V.1916).

У Переяславі і на Переяславщині пройшли дитинство і юність Шолом-Алейхема. Тут він зростав, набирався життєвої мудрості, народного гумору серед українських хліборобів та єврейських ремісників. Атмосферою отчого краю просякнута вся його творчість. Зібраний багатий місцевий матеріал про життєвий і творчий шлях славетного земляка: спогади старожилів міста[1], молодшого брата митця Вольфа Рабиновича[2], збереглися меблі та інші речі з батьківського будинку. Протягом трьох десятиліть фондова колекція Переяслав-Хмельницького історичного музею поповнювалася творами Шолом-Алейхема різних видань та ілюстрації до них.

Напередодні 120-літнього ювілею нашого земляка виникла потреба створити музей Шолом-Алейхема, який і був відкритий 10 вересня 1978 р. Це був перший у Європі музей видатного письменника. Ініціатором його створення став Михайло Іванович Сікорський — директор історичного музею (із 1979 р. — Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, а з 1999 р. — Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав"). Цю ідею підтримали як єврейські, так і українські письменники та художники. Серед них Григорій Полянкер, Микола Бажан, палкий шанувальник творчості Шолом-Алейхема Абрам Чубинський[3].

21.05.2007 р. вийшов Указ Президента України № 428 "Про відзначення 150-річчя від дня народження Шолом-Алейхема". Планувалося створення у Переяславі меморіального центру Шолом-Алейхема та встановлення пам'ятника на батьківщині письменника. Влітку 2008 р., в ході підготовки до ювілею Шолом-Алейхема, проведено реекспозицію музею.

Музей знаходиться в приміщенні пам'ятки народної архітектури будинку XIX ст., у трьох кімнатах якого розміщена експозиція. У музеї відтворено інтер'єр вітальні батьківського будинку, де представлені унікальні експонати: дерев'яне ліжко, комод, шафа, буфет, стіл, стільці — речі, що оточували майбутнього письменника у дитинстві. Тора, мезуза, талес, філактерії, кіпа, єрмолка — культові предмети, які супроводжували віруючих євреїв упродовж життя. Привертають увагу родинні світлини, свідоцтво про закінчення повітового училища.

В одній із кімнат відтворено кабінет батька письменника, у якому любив засиджуватись малим Шолом. Саме у кабінеті батька 14-річний юнак написав перші твори: "Дочка Сіона", "Єврейський Робінзон Крузо" та склав словник лайок і проклньонів мачухи — "Мачушин лексикон".

У найбільшій кімнаті висвітлений життєвий та творчий шлях письменника Шолом-Алейхема. Експозиція розкриває такі теми:

- початок літературної діяльності;
- родина Шолом-Алейхема;
- літературне оточення;
- Шолом-Алейхем — драматург;
- останні роки життя;
- літературна та епістолярна спадщина;
- вшанування пам'яті.

Збірка віршів "Поети — видатному сину України", випущена Єврейською радою України спільно з Національним історико-етнографічним заповідником "Переяслав"

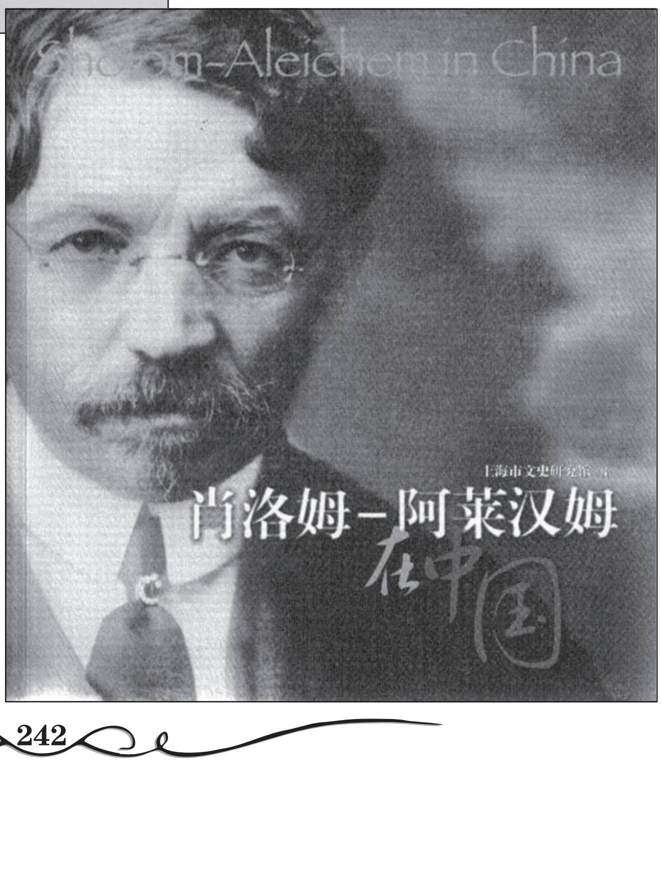

Фотоальбом "Шолом-Алейхем у Китаї", подарований китайською делегацією музею

В експозиції представлені роботи художників М. Горшмана, Є. Вассермана, Г. Інгера, З. Толкачова, Е. Кравцова, родинні світлини, його листи до рідних: брата Вольфа Рабиновича, зятя Ісака Берковича, онуки Бел Кауфман, які знайомлять нас із талановитою родиною Рабиновичів.

Від 9 грудня 2008 р. видане розпорядження № 1575 Київської обласної адміністрації "Про відзначення у Київській області 150-річчя від дня народження Шолом-Алейхема". І в тому числі, план заходів по відзначенню ювілею у Переяславі. На базі ДПУ імені Григорія Сковороди провести Міжнародну науково-практичну конференцію "Постать Шолом-Алейхема в українському та світовому контексті"; організувати та провести урочистості з нагоди 150-річчя від дня народження письменника; вивчити питання та внести пропозиції щодо створення у м. Переяславі-Хмельницькому Меморіального центру Шолом-Алейхема; виготовити та встановити у м. Переяславі-Хмельницькому пам'ятник Шолом-Алейхему.

Святкування 150-ї річниці з дня народження письменника розпочалися 26 лютого 2009 р. на малій батьківщині Шолом-Алейхема в Переяславі-Хмельницькому. З успіхом пройшла конференція "Постать Шолом-Алейхема в українському та світовому контексті" у ДПУ імені Григорія Сковороди, куди завітало чимало гостей, учасників конференції. Науковці НІЕЗ "Переяслав" підготували та продемонстрували фотовиставку "Шолом тобі, славетний наш земляче". Після пленарного засідання відбулося покладання квітів до пам'ятного знаку, де знаходився будинок батьків Шолом-Алейхема, та до постаменту, де в майбутньому планується встановити пам'ятник письменнику у міському парку. Потім учасники конференції відвідали музей Шолом-Алейхема і продовжили святкування у актовій залі університету урочистостями та святковим концертом.

В день народження письменника 2 березня 2009 р. у музеї Шолом-Алейхема НІЕЗ "Переяслав" молоді члени єврейської організації "Хесед" відзначили ювілей митця: читали уривки із творів Шолом-Алейхема, співали єврейських пісень, а на завершення запалили 150 свічок біля великого торту. Представники цієї організації із Ізраїлю подарували музею DWD та висловили бажання співпрацювати.

До ювілею Шолом-Алейхема Єврейська рада України спільно з Національним історико-етнографічним заповідником "Переяслав" випустили збірку віршів "Поети — видатному сину України"[4], до якої увійшли твори 42 поетів. Авторів збірки — людей різного поетичного обдарування і майстерності, визнаних та аматорів, різних національностей, різного віку та різної статі — об'єднує любов до Шолом-Алейхема і його творчості.

Твори класика єврейської літератури перекладено на десятки мов народів світу. Переяславцям же особливо цікаві і дорогі книги: "З ярмарку" та "Хлопчик Мотл", у яких змальовані Переяслав та його мешканці.

За 30 років існування музей відвідали тисячі шанувальників письменника з різних країн світу. У 1999 р. тут побували онуки письменника Шервін та Бел Кауфман, які проживають у Нью-Йорку. Бел Кауфман — єдина із великої родини Шолом-Алейхема, яка пам'ятає свого дідуся.

У квітні 2009 р. музей відвідала китайська делегація, яку очолював професор Шанхайського інституту історії і культури Яо І-ень, який 50 років перекладає твори Шолом-Алейхема китайською мовою. Він був у захваті від побаченого. Його цікавило абсолютно все, а особливо речі з батьківського будинку, світлини Переяслава середини XIX ст. Не байдужим залишився професор до книги "З ярмарку" китайською мовою, яка експонується у музеї. Делегація подарувала музею прекрасно виконаний та багато ілюстрований фотоальбомом "Шолом-Алейхем у Китаї"[5], випущений до 150-річного ювілею письменника. І хоча Шолом-Алейхем ніколи не був у Китаї, там його творчість добре знають, часто перевидають його твори.

Джерела та література

1 Бала. Оповідання старих людей про великого народного письменника // Колективіст Переяславщини. — 14 лютого 1939 р.
2 *Захарчук Н*. Спогади Вевека Рабиновича // "Надежда" березень, 2000.
3 *Захарчук Н*. На батьківщині письменника. Народження музею // "Еврейские вести" № 3–4 1999.
4 Поети — видатному сину України. Збірка віршів. (Упорядник Ілля Левітас). — Київ, 2009. — 82 с.
5 Yao Yi-en. Sholom Aleichem in China. — Shanghai, 2009.

Nina Zakharchuk

Sholom Aleykhem and pereyaslavshchina
(to150 anniversary of classic of Jewish literature

The celebration the 150-th anniversary of birthday the classic of the world literature the Jewish writer Sholom Aleichem on his birthplace town Pereyaslav is shown in the article
Key words: *Sholom Aleichem, museum, exposition, literary production, exhibit.*

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Статті у журналі “Краєзнавство” публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7–05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0.5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню “Вставка” автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додаються анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського,4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr. net
Тел.: 044–278–53–05; 044–279–13–88

ПРО АВТОРІВ

Бажан Олег Григорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Бесєдіна Наталія Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Веселова Олександра Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX ст. Інституту історії України НАНУ.

Демченко Тамара Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, член Національної спілки краєзнавців України.

Денисенко Галина Григорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник центру історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ, член Правління Національної спілки краєзнавців України.

Дмитренко Віталій Анатолійович — аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Жам Олена Михайлівна — завідувач відділом Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Жекова Світлана Дмитрівна — директор Одеського будинку вчених.

Захарчук Ніна Олександрівна — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Калінович Олена Ігорівна — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Каушлієв Геннадій Миколайович — аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Кашаба Ольга Юріївна — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків).

Климов Анатолій Олексійович — завідувач кафедри історії України луганського національного університету ім. Т. Шевченка, професор.

Козій Ганна Іванівна — завідувач філіалом Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Кострица Микола Юхимович — доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Кочергін Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, голова Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців.

Крук Олександр Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету, заступник голови Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Кухарєва Наталія Михайлівна — завідувач відділом Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Левченко Валерій Валерійович — асистент кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Михайлуца Микола Іванович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Назарук Тетяна Борисівна — аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Непомнящий Андрій Анатолійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету

ім. В. І. Вернадського, голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України.

Сакало Олександр Євгенович — асистент кафедри політології Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Сердюк Ігор Олександрович — асистент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Стельмах Ірина Федорівна — аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Ткаченко Володимир Володимирович — кандидат історичних наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Тронько Петро Тимофійович — доктор історичних наук, академік НАНУ, завідувач відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, голова Правління Національної спілки краєзнавців України.

Урсу Дмитро Павлович — доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Харлам Олександр Вікторович — архітектор, член Національної спілки краєзнавців України.

Хрящевська Людмила Михайлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії та права Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Чебан Марина Михайлівна — магістр архівознавства, здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Чухліб Тарас Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, директор Науково-дослідного інституту козацтва.

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.
При передруку посилання на журнал обов’язкове.

Здано в набір 20.05.09 р. Підписано до друку 08.08.09 р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,83. Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна. Зам.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21